

День для прийдешнього

Павло Загребельний

Дружині моїй — ЕЛЛІ

Ранок

ПЕРШИЙ ЗОЙК

"Я вмиратиму під Лук'янівською тюрмою".

Дементій Хомич сковзнув поглядом по цьому першому рядкові щойно одержаного листа і одіслав його вбік. Але, мабуть, автор листа добре знав, як можна заінтригувати академіка (хоч той був уже в такому віці, коли людину майже нічим не заінтригуєш), бо та трохи дивна епістола знов помандрувала на середину столу і вляглася якраз навпроти академікових очей. Прочитав, тепер уже намагаючись зосередитися. Він не помилився. Фраза звучала саме так, як він прочитав її вперше: "Я вмиратиму під Лук'янівською тюрмою".

"Гм, — адресуючись до самого себе, голосно промовив академік. — Вітаю вас, Дементію Хомичу. Вас зачислено до будівничих Лук'янівської тюрми в Києві!"

Дотеп академікові сподобався. Треба повторити його ще раз, хоч нема слухачів і нікому належно поцінувати такий вдалий вислів.

"Але ж, шановний листоскладальнику, — знов уголос промовив академік, — я ніколи не належав до похмурих будівничих, які споруджували тюрми і каземати. Я навіть — о ганьба! — не знаю, хто споруджував нашу Лук'янівську тюрму. Це був якийсь скромний анонім. Тюрми завжди будували тільки аноніми. Навіть замок святого Ангела в Римі... Стривайте, але ж замок святого Ангела споруджувався як гробниця імператора Адріана? Лише згодом папи римські використовували його як тюрму. Отже, анонімність цього архітектурного витвору не може слугувати як аргумент до висунутої нами тези..."

Дементій Хомич поторкав пальцем брови. День починався погано. Академік не любив засідань, а нинішній день, здається, буде суцільним засіданням. Та ще й до того ж оцей лист з похмурою преамбулою. Так, немовби він не академік архітектури (в газетах тепер пишуть так: "Дійсний член Академії будівництва і архітектури", скорочено: АБіА), а начальник міліції.

Ніколи він не гадав, що архітектура може так тісно сходитися з органами, які борються проти правопорушень. Але ж хтось колись будував оті трикляті тюрми! Вергали гори каміння й цегли, щоб поховати під ними маленьку, тендітну, немичну людину. Історичний нонсенс! А велетенські бомби? Як там їх називають? Мегатонні, чи що? Вони можуть викликати на земній поверхні майже геологічні струси. А призначення їхнє якнайскромніше: убити людину. Ту саму, що її можна вбити цеглиною. Хто це був убитий цеглиною, яка звалилася з карниза? І Французька

революція пішла не в тому напрямку. Карниз. Архітектурний раритет в часи залізобетону, безглузда смерть Мірабо і доля Французької революції...

Він одбігав думками далі й далі від листа, який лежав на столі. Перед цим неспокійним днем хотілося мати хоча б не затьмарений клопотами ранок. І чому так невчасно прийшла сьогодні пошта? Коли треба, вона запізнюється. Коли ж не треба, приносять ще з досвітку.

Його очі втретє наштовхнулися на дивний, бентежливий рядок: "Я вмиратиму під Лук'янівською тюрмою", і він не мав більше сили змагатися з невідомим листописцем. Колись примічали, на яку ногу встав; тепер твій настрій залежить від того, що принесе ранкова пошта або ж телефонний дзвінок. Боже, про які дурниці доводиться думати! Дементій Хомич невдоволенню хмикнув і простягнув руку. Вирішив прочитати лист до кінця.

Але якраз тої хвили прийшов порятунок. Чорний телефонний апарат, що стояв на другому кінці столу, перелякано дзенькнув, мовби аж зойкнув, тоді залився дрібним істеричним дзвенінням.

ВІН ПРОКИДАЄТЬСЯ

А вже тепер почнемо з епіграфа:

Я не знаю, чи все це є зло, але воно прекрасне, але воно велике, але до дна душі своєї відчуваю, що в цьому вогні гартується новий світ

Альфред де Вінї, з поеми "Парною"

Кукулик не знав французької. В анкетах, навпроти запитання: "Якими іноземними мовами володієте?" — з гордим спокоєм нотував: "Іноземними мовами не володію" (докладно відповідати на запитання його привчили ще здавна). Про Альфреда де Вінї Кукулик теж нічого ніколи не чув, хоч той і належав до класиків. По-перше, класиків багато, на всіх не вистачить часу. По-друге, Альфред де Вінї не мав ніякого відношення ні до будівництва, ні до архітектури. Отже, полишмо епіграф — цей шифрувальний ключ до коду нашої подальшої розповіді — і візьмемося за Кукулика з іншого боку.

У Києві на вулиці Карла Лібкнехта, на третьому поверсі чиншового будинку (тобто спорудженого ще до Жовтневої революції купцем першої гільдії Бодровим для того, щоб лупити чинш з квартирантів), у просторій кімнаті, заставленій світлими лискучими меблями болгарського спального гарнітура (тисяча карбованців новими грішми, діставав через Жеребила, а в того є Мухобій, а Мухобій зможе дістати вам навіть білого слона!), розплющив очі могутній сивоголовий чоловік.

Це був Кукулик.

Він спав на спині (на лівому боці не можна: серце; на правому — теж: печінка) і тепер, не перевертаючись, напوماцки знайшов на тумбочці коричневий дерматинний футляр, розстебнув його, дістав звідти електричну бритву "Харків", знову ж таки не дивлячись, завченим рухом устроїв штепселя в розетку і притулив торохкотючу машинку до м'ясистої щоки.

Від наглого дирчання бритви на сусідньому ліжкові злякано прокинулася дружина,

товсті її руки здійнялися, мов крила, упали в м'яку перину (перини клали, щоб не псувалися пружинні матраци на ліжках), звично-зляканим голосом спитала:

— Уже?

— Лежи, лежи, — спокійно сказав їй Кукулик. — Я сьогодні порушив графік, прокинувся раніше. Хвилююся. Кукулик хвилюється.

А сам лежав непорушно, тільки водив рукою вздовж однієї щоки, потім уздовж другої, не розплющував навіть очей, щоб з них не вичиталося оте хвилювання, про яке сказав дружині.

Гоління тривало рівно десять хвилин. Не менше, бо тоді б не так ретельно знищувалася щетина на щоках. Не більше, бо тоді б попсувалася бритва.

Опісля — ще п'ять хвилин непорушного лежання. Так порадив Кукуликові знайомий професор. Коли прокинешся — не схоплюйся відразу. Полеж хвилин десять-п'ятнадцять. Можна поголитися електробритвою за цей час. Вібрація бритви дає серцеві електричні імпульси. Головне ж — ніколи не вистрибуй з ліжка, як тільки прокинешся. Бо тоді "вистрибує" з грудей серце. Полеж, подумай про новий день, про свої справи. Намагайся не згадувати про день вчорашній. Забігай думками наперед — і тобі відразу стане легше, і настрої у тебе усталиться на цілий день, і ти цілий день посміхатимешся, і все робитимеш гарно, швидко й уміло.

Професор вважався найліпшим спеціалістом з серцево-судинних захворювань, і Кукулик дотримувався його порад з такою самою ревністю, як благочестиві католики дотримуються десяти біблійних заповідей.

Але сьогодні був зовсім не такий день, щоб думати тільки наперед, і нічого не згадувати. Кукулик лежав і згадував цілий рік. Найтяжчий рік у його житті. Рік без одного дня. Без того, що має сьогодні бути. Власне, вже є, вже настав. День триста шістдесят п'ятий. А триста шістдесят чотири дні тому в газетах було опубліковано повідомлення. Про те, що Інститут житла Академії будівництва і архітектури Української РСР (скорочено ІЖ АБіА УРСР) оголошує відкритий конкурс на кращий проект експериментального житлового кварталу в Києві. Умови конкурсу такі-то й такі, проекти надсилати під девізом, розшифровку девіза, тобто прізвище автора проекту і його адресу, — в окремому конверті. І все інше, що належить в таких речах.

"Навіщо конкурс? — казали Кукуликові. — Коли є гарні проекти, то вони є й без конкурсу, а коли їх нема, то їх не буде й після сотні конкурсів. Он як у кіно. Щороку проводять конкурси на кращий сценарій, а де геніальні фільми? Окрім того, конкурси під девізом — це відлякування маститих архітекторів. Подасть вам який-небудь академік свій проект, а ви, не розібравшись, припечете йому заохочувальну премію! Хто стане ризувати своєю репутацією? Окрім того, кошти. Рецензування проектів, журі, листування, протоколи, премії — що це, як не розтринькування державних грошей! Перша премія — п'ять тисяч карбованців? Марнотратство! І потім: з ким ви погоджували цей конкурс? Хто його затверджував? З ким ви радилися? Хто дозволив, нарешті?

Кукулик сказав: "Я директор Інституту житла, інститут оголосив конкурс. Це —

демократизм у мистецтві. Все".

Він умів стати на своєму, коли хотів. Триста шістдесят чотири дні ходив іменинником. Про нього пішла слава як про новатора. Подумайте: в час панування типових проектів оголосити конкурс, у якому знехтувано авторитети! Кукулика запрошували на засідання дискусійного клубу творчої молоді, до нього зверталися за інтерв'ю меткі хлопці з "Вечірнього Києва". Йому подобалася ця нова роль. Ніколи не був пророком, а тут траплялася нагода походити хоч у єретиках. "Ми забули про молодь, — казав Кукулик. — Примушуємо її покладатись тільки на міцність власних ліктів. А чому наша радянська молодь повинна проштовхуватися в житті? Відкриємо їй шляхи! Спрямуємо надмір її енергії на речі корисні..." І так далі. Нічого не було сказано путнього, тим більше нового, а здавалося, що Кукулик провіщає нову епоху.

Особливо багато галасу здіймав з цього приводу Кошарний. Власне, все й почалося з Кошарного. І якщо вже визначити цей рік точно, то слід назвати його роком Кошарного.

Кукулик встав, пройшов у ванну (білі кахлі з синім поясочком угорі, латунні крани, московське мило на магнітному держакі), довго плюскотався під холодним душем, натирав свій м'язистий торс шорстким китайським рушником, накинув халат, почовгав у кабінет, набрав номер квартири Кошарного. Той обізвався відразу.

— Спав? — спитав Кукулик.

— Спав.

— Встав?

— Встав.

— Ну і як?

— Та як...

— Я тебе питаю про сьогоднішнє!

— Та боже ж мій!

— Яв бога не вірю.

— А в арифметику? — весело спитав Кошарний.

— Без жартів. Не такий сьогодні день.

— Та все в ажурі!

— Думаєш?

— Навіщо мені думати? Я знаю!

— А конкретно?

— Та я ж говорив уже.

— А ти повтори ще раз.

— Ну, Дементій Хомич — "за". Тетяна Василівна — теж. Брайко подасть сьогодні, бо він не встиг. Але...

— Чому це він не встиг?

— Та він все одно — "за". Держбуд — теж. Фінансисти — обома руками.

— Хто ж "проти"?

— Діжа. Ви ж знаєте.

- Один Діжа?
- Один, як палець.
- То ти думаєш, що все воно так і буде?
- А як же інакше!
- Ну-ну, — сказав Кукулик і поклав трубку.

Так почався цей день.

Потім був сніданок. Вівсяна каша з молоком, яка обіцяла довголіття, і чай з лимоном. Дружина, брезкла, нерозчесана, хляпала капцями по кахляній кухонній підлозі (коли не було гостей, їли в кухні, щоб не псувати столового гарнітура. Чеські меблі, тисяча двісті карбованців новими грішми, дістали тільки завдяки знайомству в Міністерстві торгівлі). Кукулик глянув на неї майже з ворожістю, буркнув:

- Вероніка де?
- Спить.
- Знов десь віялась?
- Облиш ці вульгарні слівця, коли говориш про дочку.
- Ти ще мене вчитимеш?
- Все життя тебе вчу.

Дружина була філологом. Як на гадку Кукулика, то філологія — найнепотрібніша наука. Хати з неї не збудуєш, хліба не спечеш. Слова! Слова ми доберемо й без філології!

Він поснідав, пройшов до спальні, пов'язав краватку, надяг світло-сірий легкий піджак, зазирнув до дзеркала, змочив скроні туалетною водою "Лаванда", відкашлявся. Кашель у нього був генеральський, хоч у армії Кукулик дослужився лише до полковника. Однаково тепер обіймав генеральську посаду. Директор єдиного на Україні республіканського Інституту житла! Що може бути нині головніше, важливіше, болючіше, цікавіше, популярніше за житло! Може, хто хоче статистики? Будь ласка! За останні шість років сімдесят п'ять мільйонів чоловік одержали в нашій країні нові квартири. Цього року в Радянському Союзі буде споруджено дев'яносто два з половиною мільйона квадратних метрів житла. Матимемо майже десять мільйонів чоловік новоселів. Цілу державу! У Києві за останні чотири роки збудовано три і чотири десятих мільйона квадратних метрів житлоплощі, а до війни мали всього шість мільйонів. Цього ж року тільки за рік буде введено понад мільйон квадратних метрів. Сто тисяч киям стануть новоселами! Будуємо з розрахунку на тисячу чоловік удвоє більше, ніж у США і Франції, в два з половиною рази — ніж у Англії й Італії. Кого не переконують такі цифри?

Кукулик знав їх напам'ять. І ще безліч цифр знаходило притулок у його великій голові, цифр важливих, красномовних, переконливих, гордих. А дружина чіплялася з якимись там словами і сякою-такою філологією!

Він пішов до кабінету. Трохи раніше звичайного одягнувся й поснідав сьогодні, тож треба було згаяти якось час, щоб не прийти на засідання журі першим. Пересунув на столі довідники, вчорашні газети, підійшов до вікна. На вулиці ніде було розгулятися

оку. Погляд упирався в протилежні будинки, такі самі, як і той, що в ньому мешкав Кукулик, такої самої купецької витребенькувато-нездарної архітектури (але зате з просторими високими квартирами). Навкіс від будинку на тім боці вулиці висів знак: "Стоянка машин заборонена", а коло знака — чиясь "Волга" з табличкою: "КИВ". "Непорядок, — подумав Кукулик. — Порушують люди".

Нечутно увійшла дружина, півголосом мовила:

— Тобі лист.

— Що-о? — аж підстрибнув Кукулик, забувши про перестороги знайомого професора і про те, що треба берегти енергію для сьогоднішнього важкого дня.

— Лист, кажу.

— Який може бути лист?

— А я знаю? Газет чомусь немає, а прийшов лист.

Зрадімо невеличку Кукуликову таємницю: ось уже багато років він не одержував додому жодного листа. На роботу — так. Там було ділове листування, там він перегортав цілі купи паперу, вийнятого з конвертів, проштемпельованих поштарями, обклеєних всілякими марками, навіть іноземними, (тоді до його секретарки Тані збігалися всі запеклі філателісти з інституту й канючили хоч марочку).

Але додому? Хто йому мав писати? Деся була сестра. Вдова. Працювала в колгоспі. Там люди вирощують хліб, а не займаються писанням листів. Колись були друзі, однокашники, товариші. Постаріли, порозбрідалися, порозсіювалися крізь сито службових рангів і чинів. Хто вискочив вище — мабуть, забув Васька Кукулика, хто лишився нижче — хоч і згадував, то не наслідювався турбувати. Та й ще: вже три десятки років жив Кукулик у Києві, всі його знайомі теж були киянами — навіщо писати? В крайньому разі обходилися телефоном. Тим більше, що телефон у Кукулика не був ніколи засекречений, подзвони на 09 або зазирни, в абонементну книжку і дзвони, хоч лопни.

— Може, то Вероніці? — зробив останню спробу врятуватися від листа, який ніс якусь невідому загрозу.

— Тобі. У власні руки.

— Від кого?

— Нема зворотної адреси. Штемпель — київський.

— Ти вже все розглянула.

— Я знала, що ти питатимеш.

— Ти завжди все знаєш.

— Повинен бути вдячний, а не гарчати.

— Гаразд, пробачаюсь. Я невиховане мурло, ти — інтелігенція. Пардоніруюсь.

— Візьми ж листа.

— Прийду — прочитаю.

— А може, це якраз до сьогоднішнього засідання?

— Звідки ти взяла?

— Ну, я чомусь так подумала...

— Подумала, подумала, — пробурмотів Кукулик. Він і сам чомусь був, упевнений, що цей несподіваний лист мав пряме відношення до сьогоднішнього засідання журі і до присудження премій за кращі проекти. В листі крилася якась невідома загроза, якесь застереження і взагалі чортзна-що! Чому він не вийшов з дому на п'ять хвилин раніше! Нічого б не знав.

— Дай сюди!

Вихопив у дружини конверт, розірвав його, "забачив нерівні чорнильні кривульки чийогось незнайомого почерку, пожбурих на стіл.

— Чортзна-що! Я думав, офіціальний лист, а це просто писулька. Не чіпляйся до мене з цими дрібницями! Повернуся з інституту — прочитаю. Ти ж сама знаєш, який у мене сьогодні тяжкий день.

Вийшов з кабінету, грюкнув надвірними дверима.

Дружина взяла лист, поклала на вчорашні газети. Коли клала, побачила слово "тюрма". Не стрималася, дістала з конверта аркушик паперу, розгорнула його. Перша фраза вдарила її в саме серце:

"Я вмиратиму під Лук'янівською тюрмою".

Вона кинулася до вікна: чи не гукне ще чоловіка? Ні, пізно. Тоді довго накручувала телефонний диск, остання цифра зіскакувала, нарешті в трубці клацнуло, почувся далекий дівочий голос:

— Говорять з квартири Василя Васильовича, — сказала дружина. — Попросіть його, як прийде на роботу, хай подзвонить додому. Дуже вас прошу. Заздалегідь вам вдячна.

А перед очима витанцьовувало криве, як гадючий слід, слово "тюрма". Ну звідки воно і чому саме сьогодні?

ВСЕ ПОЧИНАЄТЬСЯ З ТАНІ

Секретарка підстругувала останній олівець з тих, що стояли перед нею в нікельованому стаканчику. Секретарку звали Танею. Секретарці, тобто Тані, було двадцять років (у такому віці можна ще називати кількість років героїні без ризику бути нечемним). Як усі наші столичні секретарки взірця 1962 року, Таня була коротко пострижена, мала на собі в'язану кофточку французької фірми "Мерсі" (так, так, на жаль, саме французької фірми "Мерсі", а не київської фабрики імені Рози Люксембург), чехословацькі (трохи легше!) туфлі на "шпильках" і спідничку, пошиту на київській (нарешті) фабриці імені Смирнова-Ласточкина.

Як усі молоді дівчата, особливо ж секретарки, Таня була закохана. Але про це значно пізніше.

Сьогодні на долю Тані випала відповідальна роль. Зранку, ще до настання десятої години, вона мала обдзвонити всіх членів журі і нагадати, що рівно о десятій починається засідання, те вирішальне, так давно очікуване всіма засідання, на якому вирішиться доля конкурсу.

Рятівний дзвоник, що пролунав у кабінеті Дементія Хомича і не дав академікові дочитати загадково-загрозливого листа, якраз і був Таниним.

Після академіка Таня подзвонила до віце-президента Академії будівництву і

архітектури Тетяни Василівни. Тієї вже не було вдома. Очевидно, йшла сюди. Тетяна Василівна любила ходити вранці пішки, мабуть, хотіла мати гарні ноги. Пізно, пізно!

До Діжі дзвонити ніяк: той жив на хуторі Нивки, де ще не було телефонів. Та хоч би він і мав телефон, Таня б йому не подзвонила.

Брайко? Він прийде точно о десятій без жодних нагадувань. Його Таня поважала за розум, але ставилася до Кукуликового заступника трохи зверхньо. Може, через його тихість, а може, тому, що маленькі чоловіки їй не пасували. Ах, маленький на зріст, але великої душі чоловік? Що ж, тим ліпше для нього.

Кошарного секретарка ненавиділа. Його звали Антон Кузьмич по паспорту, а він сам себе величав тільки Анатолієм. І вдома, і на роботі був завжди Анатолій Кузьмич. Щоправда, Кукулик звав його Антоном. Навіть якось при співробітниках сказав Кошарному:

— Що ж ти, брате, соромишся батьківського імені. Чехов он був Антон.

— Та я нічого, так якось вийшло, з фронту ще повелося, — спаленів Кошарний.

Таня вперто називала головного інженера Антоном.

Подзвонила Кошарному. Він сидів коло телефону, видно, зранку ждав дзвінків.

— Антон Кузьмич?

— Ну?

— Це Таня, доброго ранку.

— Ну?

— Я хотіла вам нагадати...

— Ну?

У неї так і крутилося на кінчику язика "Нагадати вам, що ви — хамлюга і свиня", але стерпіла, мовила спокійно далі:

— Що, як секретар журі, ви маєте бути за півгодини раніше.

— Не ваше діло.

— Мені звелів передати вам це Василь Васильович.

— Без вас з ним говорив.

— І ще дозвольте вам сказати, що я в захопленні від вашої люб'язності! — випалила все-таки Таня і клацнула трубкою.

Боятися? Вона нікого не боялася. Знала, що вродлива, володіла тією дозою природного розуму, яка не дає молодій дівчині загинути, плюс до того ще мала десятилітку, що вже ставило Дівчину майже в цілковиту незалежність від усіляких кошарних-свинарних.

В інституті житла Таня опинилася зовсім несподівано для самої себе. Після десятирічки влаштувалася на річні курси геодезистів, мала вже їхати кудись у Донбас в експедицію, коли раптом її побачив Кукулик і запропонував іти до нього секретаркою. Перед нею стояло питання: Київ чи Донбас? Кукулика до уваги не брала, Київ — от що було найголовніше!

І хоч погано уявляла, що таке секретарка, і взагалі не могла молодим своїм розумом збагнути, а тим більше усправедливити існування такої категорії людей, як

секретарка, однак дилему "Київ чи Донбас" треба було вирішувати, тому вона й опинилася за цим столом між двома оббитими рудим дерматином дверима, на одних з яких була табличка: "Директор", на других: "Головний інженер".

Перший день став для неї днем тортур. Він почався з настирливого дирчання якогось безглузлого електродзвоника під стелею, і те дирчання так знервувало Таню, що вона не стерпіла, відхилила двері до Кукулика і сказала:

— Слухайте, що це тут дзвенить? Працювати ж неможливо.

— Ну-ну, — зиркнув на неї з-під брів Кукулик. — Це мені починає подобатися. Не що дзвенить, а я дзвоню, викликаю вас.

Він натиснув своїм товстим пальцем кнопку в себе на столі, і дзвінок залився з новою силою.

— Що я вам — собака Павлова? — вибухнула Таня. — Не можете підійти до дверей і покликати, коли треба. З вашою комплекцією, до речі, дуже корисно якомога більше ходити.

Кукулик обстоював демократизм у всьому, йому сподобалася Танина атака, і він звелів зняти дзвінок.

В інституті житла Таня працювала вже рік. І якщо Кукулик вважав, що рік цей слід назвати роком Кошарного, то дівчина була впевнена, що то рік — її. Отже, рік Тані. Щоправда, не в усьому і не до кінця. Наприклад, цей Діжа. Тривіальний Іван, з безглуздим полтавським прізвищем. Колишній селяк. Народжений тільки для того, щоб псувати людям кров. Іван, Іван, сто, тисячу разів Іван — і кінець!

Таня застругала останній олівець, згорнула з столу в папірець стружки, взяла скляночку з олівцями (Кукулик любив різнокольорові олівці) і понесла в кабінет принципала.

Коли повернулася, в приймальні, на дивані для відвідувачів, простягнувши свої довгі ноги, сидів Діжа.

— Ви вже тут? — сердито сказала секретарка.

— Доброго ранку, Таню.

— Вам ніколи не стає терпцю, прибігаєте за годину раніше.

— Боюся запізнитися, і тоді нікому буде псувати настрої начальству.

— Не задавайтеся.

— А хіба я вам мало зіпсував крові, Таню?

— Ви... ви просто варвар!

— Просто я реаліст. Знаю, що ви мене кохаєте...

— Не брешіть!

— Себто я брешу, що знаю, що ви мене кохаєте, чи брешу, що ви мене кохаєте?

— Просто брешете, й усе!

— Ага, отже, кохаєте. Але я вас, на жаль, ні.

— Я вас ненавиджу! — вигукнула Таня і побігла назад до кабінету Кукулика, хоч робити там їй було ну зовсім-зовсім нічого.

— А я вас — ні, — навздогін їй спокійно сказав Іван.

— Ви нездатні навіть ненавидіти, — долинуло з глибини кабінету.

— О-о, ви помиляєтесь, Таню, — підвівся Діжа з дивана, — я все можу. Тобто не все. Наприклад, я не вмію приховувати ні своїх почуттів, ні своїх думок.

— Вас погано виховували.

— Може, й погано. А втім, як на це глянути. Воно мовби й заважає собі самому іноді, але зате іншим полегшує життя.

У всякому випадку, ніхто не стане витратити зайвини енергії на те, щоб розшифрувати природне явище, зване в просторіччі "Іван Діжа".

— Тот, хто постійно ясен, тот, по-моєму, просто глуп!

— Маяковський був хитрий. І добрий. Він сам володів тією граничною ясністю, від якої страждав, тому більше нікому не бажав такої долі. От і написав.

— Вам хочеться, щоб вас усі ненавиділи?

— А от я знаю людину, яка вас, Таню, ненавидить.

— Ну й що мені до того?

— Вона має пряме відношення до нашого інституту.

— Хай хоч найпряміше.

— І ви ніколи б не подумали.

— Може, ви станете мені переповідати київські плітки?

— Все. Мовчу. Зосереджую свої розумові здібності для прийдешньої прі, яка зветься "засідання журі".

Подзвонили з квартири Кукулика. Таня відповіла, потім, поклавши трубку, пройшлася перед Діжею, демонструючи свої ноги.

— І де вас таку міг викопати наш Василь Васильович? — дивлячись на неї з-під брів, весело промовив Іван.

— Наліпив об'яву на телефонному стовпі про те, що потрібна секретарка, от я і прийшла! — випалила дівчина.

— Під об'яву ви не підходите. Як то пишуть: "Потрібна добре відшліфована секретарка, яка вміє поводитись з добре відшліфованими відвідувачами". Про вас треба писати інакше.

— Як же?

— Навіщо вам знати? Досить з вас того, що ви — ближче до неба, ніж ми, грішні.

— Як саме — ближче?

— На висоту каблуків.

— Мабуть, кандидати архітектури тільки й здатні говорити такі нісенітниці?

— Хочете, я вам щось побажаю?

— Ну, побажайте.

— Бажаю, — Діжа замислився тільки на мить, — бажаю вам таких панчіх, щоб не прокусив жоден собака!

— Більшого я від вас і не ждала!

— Бо ви ждете від мене імені жінки, яка ненавидить вас через те, що заздрить.

— Мені всі заздрять!

— Навіть я, Таню. Мати таку певність своїх сил — це вже щось.

А та, що ненавиділа Таню, ходила в цей час по вулиці. Сто метрів в один бік від Інституту житла, сто метрів у другий. Годину тому вона йшла слідом за Танею, коли та квапилася на роботу, йшла і в голові в неї клубочилися розбурхані думки (якщо таким думкам місце в голові, а не деінде).

А ПРОДОВЖЕННЯ: ТЕТЯНА ВАСИЛІВНА

Боже! Вони дивляться тільки на неї! Всі вони вирізняють з натовпу тільки її! Вони вважають, що тільки вона наділена всім найжіночнішим! Але ж я не гірша! Я така сама! Я ліпша! Чому на мене ніхто не звертає уваги? Невже вони вважають, що я гірша! Невже не здогадуються, що злість моя, що чекання моє, що роки мої, що відчай мій дають мені сили й здібність бути в десять, в сто, в тисячу крат ліпшою за цю дівчинку! Не зовні! Що там зовні! В глибинах мого єства, моєї натури, моєї душі! В мені дрімають цілі океани краси, ніжності, розкошів! Я відчуваю вологі хвилі палкості. Чому ж не відчувають цього чоловіки?

Вони дивляться на неї, на ту. А та — тільки зовні приваблива. А далі — нічого. В неї не може бути нічого. Вона шорстка, як усі егоїстки. А вродливі — всі егоїстки.

Боже, дай мені силу! Відкрий усім очі. І хай живемо ми! Не щось, і не хтось, і не всі, і не хто попало, а саме ми — зовні невродливі жінки!

А сама ходила й ходила, і так щоранку перед роботою, щоб мати гарні ноги. Пізно, пізно!

Двадцять два роки тому маленька чорнява дівчина-архітектор приїхала з Києва в службове відрядження до Запоріжжя. Зустріла там інженера-металурга. Закохалася, він — теж. Не відкладаючи, вирішили одружитися. Весілля було в місцевому ресторані. Гостей зібралося чоловік з п'ятдесят, і всі їй не знайомі: запрошував чоловік.

Потім він пішов на війну і не повернувся. Не так, як інші, що полягли в бою. Не повернувся до неї. Десь там зустрів медсестру чи ще когось і подався в Кузбас а чи на Урал. Ресторан у Запоріжжі розбило бомбою. Маленька чорнява жіночка стала Тетяною Василівною, казали, що вона дуже розумна, її висували на нові дедалі вищі й вищі посади, дехто підхихикував: жінка, якій не загрожує ніщо жіноче.

Вона й сама намагалася забути про свою жіночність. Палила міцні цигарки, носила якісь майже чоловічі черевики, незугарні костюми мишачого кольору, коротко обстригала волосся, лише зрідка його розчісуючи. Її боялися за гострий язик і за цілковиту відсутність сентиментальності — цього пролога до елементарних людських жалощів. Коли стала віце-президентом академії, то жоден дотепник не склеїв звичайного для такого випадку епітета: "Віце-президент у спідниці". А сама вона, мабуть, якби якийсь з чоловіків зненацька став до неї залицятися, з обуренням сказала б: "Ви думаєте, я жінка? Помиляєтесь: я — віце-президент!"

І ось саме тоді почалось незрозуміле. Якийсь відвідувач, загнаний, мов старий кінь, довголітніми службовими відрядженнями, злинялий і стеклий, як осіння бадиллина, інженер, привітавшись до Тетяни Василівни, вигукнув:

— А я у вас на весіллі був!

І обірвалося серце у цієї кам'яної жінки, і покотилося далеко-далеко, в ті забуті роки, де було в неї звичайне людське щастя. І не серце покотилося, а щось ще більше і незбагненніше. Мовби давно вже нависало в грудях оте щось так само, як нависає над крем'янистою стіною гірського масиву тисячотонна брила і тримається невідь-чим, а як тільки пролунає в гірській тиші якийсь незвичний звук, шелесне та брила вниз, з жахним гуркотом прокотиться по гранітному тілі гір, збиваючи виступи, розколюючи скелі, зтягуючи в орбіту свого шаленого руху нові та нові кам'яні маси.

І ще й ще зустрічала згодом Тетяна Василівна людей, які радо стискували їй руку й вигукували:

— А я у вас на весіллі був!

І після кожного того вигуку нові лавини зривалися в грудях у жінки, і вже не мала вона своєї звичної незворушності і затверділості, вже проклунулося в її душі під кам'яними дощами щось тендітно-зелене, щось таке ніжне, що й сама вона не йняла віри в його появу.

Тоді й прийшов у її життя великий, вродливий, мов грецький бог, Кукулик. Кукулик!

Вона ходила, ходила багато, ходила щодня, зовсім відмовилася від послуг машини, ходила, щоб мати гарні ноги... Хоч і знала, що пізно. Пізно!

Але ж Кукулик!

Засідання журі мало розпочатися за чверть години.

ДО ПИТАННЯ ПРО УКРАЇНСЬКІ ПРИЗВИЩА

Жеребило теж знав, що цього ранку починається засідання журі. Все одно не мав що робити: лежав, дивився на стелю, ні про що не думав, ждав тільки цього дня, а тепер ждав: подзвонять йому чи ні? В палатах, ясна річ, телефонів немає, але для нього зробили виняток, про Жеребила подбали високі люди, про нього завжди хтось дбав, без нього не могли, його здоров'ям цікавилися, до нього дзвонили і додому, і сюди. Було. Тепер минулося. Тепер не дзвонили. Обходилися без Жеребила. Знайшли якогось нового начальника планово-виробничого відділу, називають його поки що "тимчасово виконуючий обов'язки", а як тільки Жеребило перейде з стану свого тимчасового перебування на грішній землі у стан вічного спочинку, тоді оте невідоме "тво" стане начальником відділу, другим Жеребилом. Брешуть! Другого Жеребила ніколи не було й не буде! Хоч весь світ перетруси — другого такого не знайдеш! Жеребило вдоволено скривив свої товсті губи. Але ж чи подзвонять сьогодні?

Та Кукуликова лахудра-секретарка не подзвонить. Від тієї не діждешся. Переказували Жеребилові, що буцімто висловилася вона про його прізвище так: "Це не Жеребило, а Іржебило, від слова "іржати". Бодай ти на кутні іржала!

А за нею й шмаркач Діжа: "Чи не з київських ви дворян, товаришу Жеребило?" — "Це ж чому в твою голову заскочило таке припущення?" — "Та як же, київські дворяни саме й носили отакі прізвища. Полетики, Балабухи, Сукозагнети, Кулябки, Двигубські, Скарги, Рахуби. Жеребило лягає сюди і не тіпається".

Щоб тебе лиха година тіпала!

На Кошарного сподіватися нічого. То псяюха.

Брайко ніколи не симпатизував Жеребилові. То тихий чоловік.

Жеребило аж скривився, подумавши, що Брайко — тихий. А ти сам? Де твій гучний голос? Де твій сміх? Де твої набряклі силою руки? Нема нічого. Лишилися тільки губи. Товсті губи на схудлому в дульку лиці, ті самі губи, що так апетитно вміли плямкати, пропускаючи в череву ласі шматочки та ще ласіші ковточки. Ох! Тепер спробуй плямкни.

Він вмирав від раку шлунка. Ще тішив себе надією, поки не попав у онкологічний інститут. Тепер знав, що все закінчено, їсти нічого не міг, бо після кожного ковтка починалися неймовірні болі. Жив ще за рахунок тих колишніх запасів жиру, що зібралися в його великім і могутнім колісї тілі внаслідок багаторічного їдва й питва, в якому не знав міри. Вмирав з голоду. Це звучало б комічно, якби не страх смерті: Жеребило вмирає з голоду! Той самий Жеребило, який міг видудлити дві або три пляшки коньяку і заїсти їх добрячим гусаком, або смаженим поросям, або десятком смажених карасів, або півдюжиною біфштексів завтовшки з мікропористу підшву, або...

Чи ж подзвонить сьогодні хто-небудь з інституту? З інституту, де всі коридори заставлені шафами з старими кресленнями, де в сповнених тихого робочого гамору просторих кімнатах на столах звиваються цілі рулони ватману й синьки і шелестять, шурхотять, як його пересохлий голос.

Хто ж подзвонить?

Кошарний — ні. То сволота. Від нього не діждешся. Мабуть, радий, що одним співавтором менше, і вже планує і приміряє, як позбутися Жеребила, щоб і сліду його не лишилося.

Кукулик. Директор мав би подзвонити. Він порядна людина. Трохи полюбляє корчити з себе велике начальство, але то не біда. Йому це пристало. Не він, то другий би. А взагалі — директор справжній. Йому хоч у міністри з його статуєю, з його підкашлюванням, голосом. Такі, люди Жеребилові завжди були до вподоби. Відчував, що й сам належить до них, пишався з цього.

Але чи ж подзвонить сьогодні Кукулик?

В цьому безнадійному інституті Жеребило, мабуть, тижнів зо два. Та що там "мабуть", коли він точно знає: шістнадцять днів. Шістнадцять днів його ніхто нічим не лікує, окрім безглузвих таблеток для заспокоєння болю, а тільки беруть аналізи. Аналізи, аналізи, аналізи, мов звіти для міністерства, Держбуду і Держплану і нічого не кажуть певного. Він сам добре знає, що в нього рак, а вони не кажуть, бояться помилитися, все аналізують, проглядають його на рентгені, мацають, перекидають з долоні на долоню.

Та публіка з інституту ще пробує втішати: "Нічого загрозливого, просто загострення шлункової хвороби, в крайньому разі кобальтова гармата — і все буде гаразд". Ніяка гармата вже не проб'є тепер тих хашців, що вирости в його шлункові. Недарма ж він стільки років так щедро поливав той пекельний город коньяком та

горілкою з перцем. Ох і було ж!

Жеребило облизав губи. Язик був сухий і шорсткий, як рашпіль.

Не подзвонять! Ніхто не подзвонить сьогодні. Заклопотані своїм. Останній день року Василя Васильовича Кукулика. День, який вирішує все. А Жеребила в цей день там не буде. А раз не буде, то він і не потрібний. А раз не потрібний, то про нього й не згадають. І не подзвонять! Не подз-з-з...

Двері до палати тихо прочинилися, і увійшла дружина. Невисока білява жінка, повнувата, але не занадто, не гарна, але й не погана. Чому вона стала його дружиною? Йому треба б жити з могутньою жінкою, дати початок новому родові Жеребилів, таких собі череватих здорованів, гульвіс, оптимістів. А ця тихо прожила коло нього, і він її так і не помітив. Тепер набридала з своїми телячими очима, з своїми тихими жестами і несміливим голосом.

— Ну, чого тобі? — замість привітатися, сказав Жеребило. Хотів гаркнути так, як колись, але голос був кволий, і оте "чого тобі?" пролунало майже жалібно.

Вона стояла й мовчала.

— Я тебе питаю! — гніваючись на своє безсилля, спробував крикнути Жеребило, але знов у нього нічого не вийшло, і він тільки у відчаї махнув своєю довгою кістлявою (а колись же була як дишель!) рукою.

Вона й далі стояла коло порога і дивилася на нього. І очі в неї були не такі вже й коров'ячі, якщо сказати по честі. Це були гарні людські очі, сповнені смутку, болю і... розпачу.

Жеребило злякався тих очей. В них він побачив свій присуд. В них читалося те, про що сам думав, але думав ще так, просто для дурного бадьоріння, а тепер мав повірити в усю жажність тієї неунікної істини. І Жеребило зламався. Вже не було давнього Жеребила, а був малий безсилий хлопчик, який боявся всього на світі: злої мачухи, темряви, чорного кота, гадюки, навіть миші. Як з того хлопчика міг вирости Жеребило?

— Ну, чого ж ти там стоїш? — тихо сказав він. — Підійди до мене. Підійди, поговоримо.

Вона стояла закам'яніло, мовби не дихаючи, нічого не чуючи і не бажаючи знати. А потім кинулася до нього, просто впала наперед, якимсь чудом долетіла до ліжка хворого і мовчки, в страшному мовчанні, вхопила його руки і горнула, горнула їх до своїх грудей, де не було вже жіночності, а був тільки дикий, неймовірний, непередаваний біль.

— Ну що? — шепотів до неї Жеребило. — Одержала аналізи? Рак? Ну, кажи! Рак, правда ж? Ну, гаразд, мовчи, мовчи, я й так знаю. Я все знаю. І не боюся. Чуєш, Жеребило нічого не боїться! І ти не бійся. Чуєш? Треба мені лікуватися. Все треба спробувати. Тепер же медицина могутня. Радянська медицина наймогутніша в світі. Ти ж читала в газетах... Тільки треба все використати. Інститут мені допоможе. Кукулик. Ти йому скажи. Піди й скажи. Мовляв, у Жеребила рак, треба лікувати. Він доб'ється всього. Кукулик добрий чоловік. Скажи йому тільки. Просити не треба, його ніколи не треба просити, просто скажи йому, і все. Вій, як наш партизанський командир, ніколи

поранених фашистам не залишав. Жодного пораненого. Підбере неодмінно. Хоч сам кров'ю стікатиме, а поранених всіх попідбирає, на підводи — і гайда! І всі це знали, знали, що в біді не полишить, вірили в нього, і люду до нього плавом пливло. А суворий був. І кричав, і розстрілював кого треба. Але добрий і справедливий. Головне в людині — справедливість. А Кукуликові тільки скажи... Ти мене чуєш? Ну, чого ж ти мовчиш, дурна? Маріє, Маріє!.. Стривай! Не кажи нікому! Жодній людині. Тим сучим синам з лабораторії, чи звідки там, теж звели, щоб нікому анітелень. Якщо дізнаюся, що десь ляпнуть або ти ляпнеш, — голову відірву!.. Або ні. Не так... Стривай. Дай подумати...

Думати не міг. Знетямленим поглядом обводив стерильно-білі площини стін і нічого не бачив. Його закрутило в примарливому мороці, він борсався в темному світі первісного жаху, він би ревів, як дикий звір, коли б мав голос та силу в легенях, гатив би кулацюррами в стіни, пробиваючись до життя, якби повернулася до його м'язів давня сила. Не міг нічого. Дружина шукала захисту в його знесилілих руках, але знаходила там тільки те, що мала й сама: розпач, безмежний, невтишимий, несамопитий розпач безсилля.

— Стривай, — шепотів Жеребило, — треба зробити так... Сьогодні ж такий день... Ось мені зараз подзвонять... Від Кукулика... Сам Василь Васильович... І я скажу... ти скажеш... Ми удвох скажемо... Ні, мовчи! Мовчи, бо відгвинчу голову! У-у-у!..

ЗАНУРЮЄМОСЯ В СТИХІЙНЕ?

В інституті його звали Брайчик. Брайко знав про це і не ображався. Дружина іноді казала на нього: Дая. Так вона скорочувала його ім'я Данило. Він гнівався:

— Не люблю сентиментальності.

— Ти ж сам — суцільна сентиментальність, — зітхала дружина.

— Мовчи.

Вранці він вставав і біг на базар. До Центрального критого ринку від їхнього будинку було чотири квартали. Центральний ринок проектував якийсь невіглас. Власне, не якийсь, його Брайко добре знав, але волів називати "якийсь", бо тоді легше було лаяти його в думці за нездарність. Зовні споруда Критого ринку нагадувала цейхгауз петровських часів, а коли заходив усередину, то в вуха тобі тисячопудовим молотом бив гамір сотень голосів. Будівничий начисто знехтував законами акустики, він споруджував цей храм торгівлі, мов темний варвар, він, очевидно, по простоті душевній вважав, що тут одночасно перебуватиме десяток-другий людей, а якщо їх збереться більше, то мовчатимуть вони, мов на похороні. А тим часом тут збиралися тисячі, і кожне галасувало, кожне допитувалося, кожне намагалось дістати ласіший і дешевший шмат, бо це таки був ринок, а не клуб поезії чи там осередок передового, майже комуністичного життя. Нічим передовим тут і не пахло, і не могло пахнути, бо ринок — це ринок, хоч як там його поетизували цілі покоління письменників і літописців.

— Хазяїн, почім ваша голова?

— Це ваша печінка, хазяйко?

— Дайте мені кілограм задньої частини!

— Що? Оця гнилятина по сорок копійок?

Брайко завжди брав на сніданок телячу печінку. Іноді доводилося шукати її досить довго. Всі київські мами і бабусі прагнули годувати своїх діток і внуків неодмінно телячою печінкою, і тому розходилася вона, як вода в спеку.

Овочі купував у дяді Борі. Дядя Боря належав до небагатьох міфічних особистостей Центрального ринку. Восени і взимку він щодня приносив по дві цеберки квашеної капусти, по весні й улітку мав свіжі овочі. Капуста в дяді Борі була найсмачнішою. Туга, аж рипіла, з запахом яблук, соковита, з перламутровим блиском — вона не мала собі рівних. Брайко жартома називав дядю Борю "капустяний король". Той жахався цих слів, дрібно хрестився, відмахувався від Брайка:

— Гражданин архітектор, не кажіть так. Тепер королів саджають у тюрми. А я хочу годувати людей капустою.

Фрукти продавали темнолиці хлопці, з чорними вусиками, в пухнастих картузах і дорогих пальтах. Сиділи за прилавками, наїжачені, нашорошені, блимали білками очей з-за золотистих пірамід яблук, гиркали, не ждучи запитання:

— Адин рубл.

Або ж:

— Два рубля.

Від Медеї Брайко навчився грузинської. Він підходив до отих, схованих за горами дорогих пахучих фруктів, промовляв дві-три фрази по-грузинському. Здивовано висовувалися голови, накриті пухнастими картузами. Яблука все одно були для нього "два рубля".

Будинок належав до купецьких. Темна сходові клітка з скупим верхнім освітленням, стрімкі сходи, довгі, далекі від сучасних стандартів, марші. До п'ятого, верхнього, поверху, де мешкав Брайко, налічувалося сто тридцять східців. Якщо прийняти, що кожен східець має тридцять сантиметрів (теж купецька норма), то Брайкові доводилося видряпуватися на тридцять дев'ять метрів угору. Двічі на день — маємо вже сімдесят вісім метрів. Якщо відкинути шістдесят п'ять днів на рік (вихідні, коли сидиш коло Медеї, свята, хвороби, командировки), то за триста днів по сімдесят вісім метрів вийде двадцять три тисячі чотириста метрів. Тобто майже три Джомолунгми щороку. Якщо ж взяти до уваги, що Брайко ходив тут уже сімнадцять років, то матимемо п'ятдесят один Еверест.

Вже багато років доглядав він дружину. Ніколи не сказав їй жодного різкого слова, не скривдив жодного разу. І майже ніхто не знав про це, а хто й знав, то не надавав тому особливої ваги. Мало чого не буває на світі. Про нього не писали нарисів у газетах (і не напишуть). Його не нагороджували орденами за звичайну людську вірність і порядність (за це не нагороджують). І щороку він долав свої Еверести сходів. Хай не п'ятдесят за цей час, а тільки двадцять, хай навіть десять, п'ять! Але який був галас про шерпа Тенсінга і новозеландського пасічника Хілларі, коли вони-тільки раз, один-єдиний раз вилізли на Джомолунгму. А скільки було приготувань! Спеціальна експедиція. Нейлонові штурмові костюми. Вітамінізована їжа. Гірське повітря,

акліматизація. Щоправда, вище п'яти тисяч метрів повітря бідне киснем. Але хто сказав, що повітря сходових кліток у купецьких будинках, споруджених до революції для здирання з пожильців чиншу, багате на кисень? Проектували колись ці страшні шахти, артезіанські колодязі обивательського животіння, не дбаючи про консистенцію кисню в них.

І от він уперто долає свої Єверести. І про нього не пишуть реляцій у газетах (і не напишуть), і дружина лежить та лежить, читає в "Вечірньому Києві" оголошення про чийсь розлучення, дивиться на Брайка з сумом і любов'ю, а він тільки супить свої світлі брови, стискує щелепи, від чого його безкровне худорляве обличчя стає таким розумним, таким нервово-прекрасним, що Медея готова заплакати від щастя.

Вона завжди знала все. Знала й про сьогоднішній день. Коли Брайко, напоївши дружину кавою, зібрав свої папери, поправив краватку, підійшов і поцілував Медею в чоло, вона сказала:

— Тільки прошу тебе: не нервуй.

— Хай нервують наші вороги.

— У тебе ж ніколи не було ворогів. Ти такий добрий.

— Не було — то будуть. Від сьогодні матиму їх повні жмені.

— Мені страшно, Даниле.

— Добре, хоч не назвала мене Даєю.

— Мені так страшно сьогодні за тебе, що я хотіла, щоб ти був не просто Данилом, а Данилякою, Данилярою, Данилищем.

— Буду всім.

— Власне, нічого нового в твоїй поведінці я не бачу. Ти завжди стояв на таких позиціях. Взяти хоча б Діжу. Як ти воював за те, щоб перевести його до Києва.

— Тоді це не було так помітно. Сьогоднішній день — грань між двома епохами в житті нашого інституту. Треба мати рішучість переступити цю грань — і тоді стане легше.

— Легше — це взагалі. А тобі буде трудніше.

— Ти ж знаєш моє ставлення до труднощів.

— Подзвониш мені, гаразд?

— Постараюся. Але не жди, що це буде швидко.

— Гадаєш, що засідання затягнеться?

— Може затягтися, і дуже.

— Але ти однаково подзвониш.

— Як завжди.

— Що б ти порадив мені почитати?

— Звичайно ж, "Доктора Фаустуса".

— Цей роман неквапний, як моє життя. А твоє життя коло мене — прісне, як проскура.

Медея розгорнула роман Томаса Манна на закладеній сторінці, прочитала: "Юність — це смілива готовність зануритись у стихійне".

Її Брайко вже не був юним. Мав під п'ятдесят. Але зберіг готовність зануритися в стихійне, якщо те стихійне було обіцянкою прекрасного.

ЧЕРВОНІ ТРОЯНДИ

Антон Кузьмич Кошарний, головний інженер Інституту житла, належав до найзапекліших київських болільників. Залежно від ставлення до футболу він поділяв людство на дві категорії: справжніх людей, так би мовити, еліту, і другорядних. Як для стародавнього грека найбільшою святинею був храм Зевса Олімпійського чи там Афіни Паллади, так для Кошарного (та іже з ним, можливо, навіть не виключаючи автора цієї іронічної розповіді!) святинею номер один стали тепер ворота київської футбольної команди "Динамо", а верховним жерцем, який вершив найвищі таїнства в тій святині, воротар-абориген, чи варяг, чи неофіт.

Навіть сьогодні, в цей напружений до краю і відповідальний день, Кошарний, як тільки переступив поріг приймальні і забачив на дивані Діжу, ненависного хлопчиська Діжу, того самого Діжу, на якому в найчорніших проскрипціях Кошарного вже було поставлено хрест як на керівникові архітектурної майстерні, — отож повторюємо, як тільки він уздрів Івана, першими його словами було:

— Від сьогоднішньої гри залежатиме все: чемпіони наші хлопці чи ні.

— Абсолютно точно, — серйозно сказав Діжа.

— Нічії бути не може, — відмикаючи двері свого кабінету, вів далі Кошарний.

— Яка ж нічия? Тільки перемога!

— Заходь до мене, — сказав Кошарний. — Я, брат, сьогодні всю ніч не спав. Не можу — й усе.

— А я спав спокійно, — зупиняючись на порозі, так, щоб бути водночас у приймальні і в кабінеті, мовив Діжа.

— Ти віриш у перемогу?

— Завжди.

— Слухай, кинь! До чого тут завжди! Йдеться про сьогоднішнє змагання. Тут, брат, така історія: хто що сьогодні набере, з тим і козакуватиме далі. Кому очки, а кому нолики. А нолик круглий — на ньому ого-го як можна покотитись!

— Хтось сторонній міг би подумати, що тебе зовсім не обходить, будеш ти колись доктором архітектури чи ні.

— До чого тут доктор архітектури?

— Але щонайпалкішою твоєю мрією є — стати магістром футболістики, — казав, не слухаючи Кошарного, Діжа, і головний інженер тільки тепер збагнув, що той бере його на кпини.

— Без твоїх штучок, — застережливо підняв руку Кошарний. — Я тебе вже знаю.

— Кажуть, Турянчик хворий, і в захисті сьогодні гратиме Онуфрієнко.

— Давай, давай, коти до своєї Тані, я повинен підготуватися до засідання. Понаписували тут чортзна-що. Ти ж перший понаписував. Розбирай тепер.

— А ти не розбирай. Жюрі розбереться.

— Я теж — жюрі. Відповідальний секретар.

— Так не хочеш стати магістром футболістики?

— Товаришу Діжа, зачиніть з того боку двері! Наказую вам як головний інженер.

— Ще не настав службовий час, отже, я маю право трактувати вас просто як рядового громадянина, товаришу Кошарний.

— Іди, іди, не заважай, — перейшов знов на мирний тон Кошарний. — Ти тільки глянь на оці папки. Все це треба доповісти журі і так далі.

Діжа ніяк не сходив з порога.

— Дивлюся на твій кабінет і думаю, — сказав він, — думаю, що треба б у нашому інституті ще один відділ відкрити. Відділ архітектури меблів, чи що.

— Архітектури інтер'єра? — підказав Кошарний.

— Інтер'єр у нас означає тільки стіни та двері, а тут ідеться про обладнання. Навіть кабінет у тебе. Ну що це за кабінет. Ти тільки глянь.

— Слухай, ти навмисне мене вирішив дратувати?

— Коли дратують, то завжди навмисне.

— Ну, то витрушуйся з кабінету, а то я почну з тобою говорити серйозно.

— Ох, важко нашим буде грати без Турянчика, — вдавано позіхнув Діжа.

— Виграють і без Турянчика, коти, коти звідси! Анархіст чортів! — додав Кошарний, коли Діжа, нарешті, зачинив за собою двері. — Витягли ми його на свою голову з того Запоріжжя.

День псувався з самого початку. Не було вже урочистості, не було відповідного настрою. Розмови про футбол доречні в звичайні дні, але сьогодні... Квіти! — раптом сполошився Кошарний. Він визирнув з кабінету, спитав Таню: "Квіти в кабінеті Василя Васильовича є?"

— Які квіти? — не зрозуміла Таня.

— Які, які! Звичайні, київські, з торговельної мережі.

— В торговельній мережі тільки горщечки з примулами, — втрутився Діжа.

— Вас не питають! Таню, ви приготували квіти?

— Ніхто мені не сказав.

— Можна було б догадатися.

— Не при моїй зарплаті.

— Ах, вічно ця зарплата! Ось гроші, пошліть негайно шофера на ринок, хай купить у квітникарок.

— Що ж купувати?

— Троянди! Червоні троянди. Не рожеві, а червоні.

— Символ перемоги, — втрутився Діжа, який знов осідлав диван і простяг свої ноги мало не на половину приймальні.

— Так, сьогодні в нас велика перемога! — не здавався Кошарний.

— Ще нема.

— Буде! Вас це задовольняє?

— Цілком.

— Радий за вас.

— Дякую, — галантно вклонився Діжа.

Таня подріботіла вниз по сходах.

РОЗМОВА, ЯКОЇ НЕ ВДАЛОСЯ ПІДСЛУХАТИ

Їй часто снівся той самий сон. Клепають коси. Косарі клепають коси. Дзвінко, з пристуком, з протягом. Пахне сіном, десь у не скошених ще травах пиляє свою одвічну дошку (пиляти тобі — не перепиляти!) деркач, а косарі, молоді, жилаві, потемнілими від зосередженості очима вп'ялися у вузькі смужки сизо-білої сталі, що лежать на бабках, і вибивають молотками, як праниками: "Тук-стук-стук", "цок-цок-цок". А потім мантачать: "С-с-с", "ш-ш-ш". І в неї в суглобах рук — такий біль, як звук від мантачки. Напливає і відпливає. І мовби перетинає серце навпіл, а потім стуляє його... І знов ріже тонким, довгим, гострим-прегострим "с-с-с"...

Ревматизм. Задавлений, невиліковний, найстаріша з людських хвороб, найпростіша і найскладніша водночас хвороба — супутниця тяжкої праці.

Все життя Ганна Сергіївна працювала в пральні на вулиці Артема. Починала ще тоді, коли все робили руками, коли кружляли в тридцятивідерних баліях цілі центнери мокрої білизни. Бачила прихід машин, розумних, дотепних, машин пральних, прасувальних, сушильних, вдома вже мала пральну машину ризького заводу, але однаково боліли їй руки, і часто вночі прокидалася від нестачі повітря в грудях, все здавалося, що давить її важка сіра пара, бурхає їй просто в легені, палить і отруює там геть усе. Могутні вентилятори гули під стелею в низькому приміщенні старенької пральні, в закритих наглухо сушильних камерах відбувався таємничий процес перетворення куп мокрих, знеформлених ганчірок на білосніжні сухі, аж лопотять, простирадла, пошивки, сорочки, рушники. З-під прасувальної машини цілими пакетами вилітали виглянцьовані до рипу скатертини й чоловічі сорочки (наймодніші білі, завжди модні, а останнім часом особливо), у велетенських чанах механічні руки вміло робили велику справу очищення від бруду всього, що поступило до пральні. Прачки, в білих халатах, у білих косиночках, неквапні й спокійні, походжали-поміж машин і тільки скеровували їхні дії, та однаково це маленьке міське чистилище все-таки нагадувало й досі своєрідне штучне пекло, бо з чанів клекотіло й розвіювало по пральні міазми їдких лугів, з сушильних камер коли їх відкривали, било пругкими струменями неймовірно гарячого повітря, з-під прасів отруйними цівками виприскували перетворені на невидимі субстанції залишки усіх тих відбілювачів, знежирювальників, пом'якшувачів води і інших штучних творив, які закладаються в чани разом з білизною і мандрують разом з нею до праса, по дорозі поступово зникаючи, вивітрюючись, абсорбуючись всезмиваючою водою, пожадливими вентиляторами і... людськими легеньми. І хоч які повноводні ріки протікали крізь пральню щодоби, хоч як гуркотіли вентилятори, на долю тих, хто там перебував, ще лишалося чимало.

Володі було шкода матері. Поки був малим, бачив, як вона після роботи ще й дома перепирала цілі пуди чужої білизни, щоб підробити якусь копійчину, бо "в неї ж дитина не гірша за людські". Але як тільки став сам заробляти, заборонив матері бабратися в чужих лахах. Тільки своїй найдавнішній замовниці, теж Ганні і теж Сергіївні, Косар-

Косаревич, не могла відмовити стара Пушкариха і потай від сина двічі на місяць брала в неї білизну. За ті три десятки літ, що вона її обпирала, Пушкариха на диво мало знала про свою замовницю. Знала, що та теж удова. Тільки й різниці, що Федір Пушкар загинув на війні, а Косар-Косаревич помер власною смертю, та ще була різниця, що Пушкар працював на заводі "Ленінська кузня" слюсарем, а Косар-Косаревич був якимсь професором. У обох були однакові сини, і — теж вельми дивно — якщо, може, й бачилися за своє життя з п'ять чи десять разів, але так і не познайомились і не знали один про одного нічогосінько, окрім того, що Пушкар звати Володимиром, а Косар-Косаревича — Гнатом. Жили Пушкарі на Татарці, у власному, ще від діда-прадіда, будиночку під трьома височезними осоками. Косар-Косаревичі займали простору, мов колгоспна стайня, квартиру на другому поверсі спорудженого в псевдокласичному стилі будинку коло оперного театру.

Зранку Ганна Сергіївна, зготувавши сніданок синові й собі, квапилася на роботу. Пральні своєї вона не кидала, хоч як наполягав Володя, — хотіла дослужити до пенсії. Та й взагалі ще мала силу до роботи, от тільки ревматизм. Але він докучав здебільшого ночами, коли молоді косарі клепали коси. Кажуть, що дорога в міфічний рай пролягає по лезові бритви. Для Ганни Сергіївни дорога в далеку її молодість пролягла чомусь по лезові тонкої коси.

Отак ми трохи поговорили про Татарку, цей район Києва, який і досі зберіг у собі всі риси патріархальності; поселення, де ще й досі хлопці й дівчата "ходять на вулицю", як ходили колись у селах; зелений закуток, де мешкають люди, що вміють зробити все на світі — від дитячої цяцьки до океанського лайнера; старовинне поселення, в яке прийшли перші мешканці з-під княжого города, оті перші київські пушкарі, чинбарі, кожум'яки, кушніри, медовари й гончарі.

А тепер відміряємо кілометрів з п'ять від Татарки до центру міста і зазирнемо в прикрашений башточками, мов старовинний руський терем для красуні дівиці, дім на розі Хрещатика і вулиці Карла Маркса.

Тут — жіноча перукарня. Внизу — манікюр, по-людськи кажучи, фарбування нігтів на руках. Вище педікюр (це вже нігті, що на ногах), зачіски, фарбування волосся. На другому поверсі — пара тяжча, ніж у пральні, млюсть, запах синтетичних фарб, хни, спецій, вологі випари, мокре тепле волосся після миття, після фарбування, металеві високі циліндри на жіночих головах, мов у єгипетської цариці Нефертіті (тільки де ж ти, тонка та довга шия Нефертіті, де ти, монетно-тонкий профіль Нефертіті? Тут усе не те, київські жінки люблять попоїсти, вони вимірюють вроду не тонким профілем, а...). Тут осередок одного з масових психозів: можна стати вродливою, перефарбувавши в який-небудь дикий колір своє волосся і виклавши його на кебеті якомога химернішою кудлею. Тут жінкам парять голови, як ту ріпу з прислів'я. Тут чорні голови в суцільній темряві змивають якимсь диявольським начинням і перетворюють на солом'яно-білі, а русяві перемастьовують на вогненно-руді, як шерсть у південно-американських шакалів-койотів. Знову ж таки, висловлюючись стисло й доступно, скажемо: тут фабрикують красу.

Краса вимагає не менших зусиль, ніж праця. І якщо Ганна Сергіївна Пушкар стільки-то й стільки годин щодня перебуває в пекельній атмосфері пральні, то Ганна Сергіївна Косар-Косаревич не менше години витрачає на сидіння в перукарні і так само вдихає отруйні випари, так само перебуває на грані свідомості й знепритомніння, так само мужньо несе свій хрест.

Навіть сьогодні, в цей найтрагічніший, вірніше, один з найтрагічніших для неї днів, вона прийшла зрання на другий поверх жіночої перукарні, бо саме сьогодні чергує її знайомий перукар, до якого вона ходить з самого сорок п'ятого року. Сімнадцять років!

Перукаря можна було б назвати, але ми не станемо цього робити, бо критики миттю вчепляться і стануть вимагати, щоб з нього автор неодмінно робив образ, характер, тип і так далі, щоб вплітав його в сюжет, проводив через увесь роман, одним словом, вимагатимуть і для перукаря київської прописки. Запевнимо критиків, що наш перукар благополучно здобув київську прописку ще в сорок четвертому році, повернувшись після досить тяжких переживань у Середній Азії в евакуації і захопивши досить-таки затишненьку квартирку на Володимирській вулиці. Отже — вій стопроцентний киянин. Світогляд у нього трохи відсталий, щоправда, але що ж вдієш, коли нам ніколи було його виховувати. До війни ми заклопотані були п'ятирічками, а його професія якось не вписувалася ні в тяжку індустрію, ні в будівництво електростанцій, ні навіть у копання ровів. Під час війни нам довелося воювати, а перукаря нашого під рукою, тобто на фронті, не виявилось, — як же ти його будеш виховувати? Хіба що по пошті, як ото шахісти іноді грають свої партії? Але там партія триває цілі роки, скільки ж тоді триватиме виховання? По війні треба було відбудовувати Київ, знов не до перукаря! А він тим часом жив і робив те, що робив і отой не відомий для історії чоловік, який підстригав клинцем борідку Ісусові Христові, і отой, що голив сизо-бузкову мармизу Магометові.

І от сьогодні цей продукт нашого невиховання нахиляється над Ганною Сергіївною Косар-Косаревич, своєю чи не найдавнішою клієнткою, тяжко зітхає і каже:

— Всі хочуть мати гарну зачіску. А де її візьмеш у нашому Києві, гарну зачіску? Це вам не Відень і не Париж, це вам навіть не Варшава! У мене брат у Варшаві. Ви б бачили, яка в нього перукарня! Яка там техніка, а ще більше — комфорт! А в нас — каса. Ну, що каса? Ну, я зароблю за місяць без їхньої каси скільки? Ну, двісті. А з касою — сто сорок. Ну, так дайте мені заробити без каси двісті і візьміть у мене шістдесят податків. Я матиму свої сто сорок, ви матимете свої шістдесят. Ви скоротите штати, я у вас нічого не вкраду. Але я не буду бачити оцієї каси! І мій клієнт не бачитиме отієї каси, він бачитиме комфорт. А вони пишуть у газетах, що перукарі...

Він нахилився ще нижче, до самого вуха Ганни Сергіївни, і зашепотів їй щось швидко і схвильовано.

— Ох, не кажіть, — голосом, у якому бриніли сльози, сказала Ганна Сергіївна, — з цими судами просто якесь непорозуміння. Хапають людину посеред вулиці, тягнуть до суду... Ви не можете уявити, яка в мене трагедія...

Вона жестом запросила перукаря нахилитися і, коли той підставив їй вуха,

шепнула туди щось таке, що перукар аж зжолобився від співчуття і жалю.

— Ай-ай, — сплеснув він руками, вибиваючи з долонь дух волосся Ганни Сергіївни, — це неймовірно! Син такого знаменитого чоловіка, Косар-Косаревич, ай-ай... Я вам скажу: в мене теж родич у Одесі. Але йому — ох!..

Він знову влип у вухо Ганни Сергіївни й пустив туди довжезну чергу шепоту.

— У мене права, — заклопотана своїм, казала далі Ганна Сергіївна, — я вдова, у мене персональна пенсія республіканського значення, я... мій син... і раптом... Ви не можете уявити...

Волосате вухо, схоже на зменшений макет грецького амфітеатру (мудрі були все-таки греки!), приліпилося майже до обведених французькою губною помадою уст Ганни Сергіївни і з пошаною, близькою до побожності, прийняло ще одну порцію шепотіння.

— Або з цими валютчиками, — округлюючи очі, сказав перукар, — в Америці такий валютчик став би мільйонером, губернатором штату Нью-Йорк, президентом, а в нас його розстріляють! У мене знайомий в Дніпропетровську... я вам скажу...

— Ні, валютчики — то все-таки злодії, — збагнувши, куди вишепочує перукар, сказала Ганна Сергіївна, — а я звикла до того, щоб жити тільки на чесні гроші. Це мій принцип, і я привчила до нього також свого сина. Але коли беззаконня дістає навіть до порядних людей... Ви не можете уявити, що я пережила! Що я пережила, коли...

Грецький амфітеатр був тепер трохи далі від напomadжених уст. Він не з такою старанністю; вловлював сичливі звуки, народжувані в грудях Ганни Сергіївни, він навіть — о, де ти, перукарська шанобливість? — розгублював частину тих звуків, так ніби власник його не бажав солідаризуватися з своєю клієнткою у її великому горі...

З нашого намагання підслухати цю дивну розмову нічого не вийшло. Попросивши в читача пробачення за марно згаяний час, ми підемо далі, пам'ятаючи, що цього дня нас чекає пильна справа в Інституті житла, очолюваному Василем Васильовичем Кукуликом.

ДУЖЕ ВАЖЛИВИЙ РОЗДІЛ

Є в Тихому океані, закинутий далеко від материків і великих островів, маленький кораловий, атол Бікіні. Він став відомий після того, як американці зірвали над ним свою першу водневу бомбу. Той страхітливий вибух мовби відлупився в похмурій легковажності деяких людей, які вигадали купальний костюм "бікіні" (максимум оголеності), жіночу зачіску "бікіні" (максимум нісенітності), плаття "бікіні" (максимум несмаку). Стиляги всього світу слідом за модним італійським співаком Маріно Маріні гундосили пісеньку "бікіні" (максимум безглуздя): "Ох, ох, ох, тітсі-бітсі, пені-вені, еллов-пола дот Бікіні..."

А тим часом Бікіні — острів радіоактивної смерті. Гігантські морські черепахи, вражені радіоактивністю, втратили здатність орієнтуватися. Колись вони виходили з моря, щоб покласти в піску острова яйця, і знов поверталися в воду. Тепер виповзають з моря і, мовби ведені якимсь шаленством згуби, мандрують далі й далі від води в глиб острова, в палючий пісок, щоб здохнути під пекучим сонцем і бути розкльованими

птаством.

Весь острів застелений мільйонами пташиних яєць. Птахи надлітають з просторів Тихого океану, відкладають тут яйця, але марно вони сподіваються, що з тих яєць щось вилупиться! Мільйони яєць — мертві. Зародки вбиті радіоактивністю. Жодного пташеняти не було на Бікіні після вибуху водневої бомби, жодного разу не пролунав тут писк, який звіщає про народження нового життя. Риба в навколишніх водах страждає на дивну хворобу шкіри й очей. Очі видимаються величезними буграми. Несамовиті очі, потворні й почварні. Вони збільшуються й збільшуються, аж поки лопаються, і сліпа риба гине без їжі або стає поживою інших риб, які, поїдаючи її, самі стають радіоактивними...

Таке Бікіні. Тепер таким стане ще й острів Різдва, над яким вибухло десятки водневих бомб. Американські генерали назвали б це "операцією Домінік". Створили розсадник смерті посеред Тихого океану, резервація радіоактивності, атомний заказник, влаштований знавіснілими заокеанськими генералами.

А людство хоче життя, а не смерті. Голландський математик Фрейндталь висунув проект "мови космічної радіокомунікації", яка могла б бути розшифрована і зрозуміла для мешканців інших світів. Назвав він цю мову "Лінкос". Що таке "Лінкос"? Це чистий продукт математичної абстракції. Нічого спільного з звичайними-нашими мовами. Час, Простір, Рух, Маса, Матерія, Земля, Життя — всі ці поняття передаються з допомогою складних елементів математичної логіки.

За даними ЮНЕСКО, на земній кулі два мільйони вчених. Чи зроблять учені все для порятунку людства, як зробили вони для ймовірної його загибелі?

Вчених два мільйони, комуністів — п'ятдесят мільйонів. У "Правді" за 18 травня цього року була стаття "Як був убитий товариш Руам". Товариш Руам — таїландський комуніст. Мабуть, не всі прочитали цю статтю. Товариша Руама розстріляли вдосвіта у дворі бангкокської тюрми Бангкуанг. "Яке ваше останнє бажання?" — спитав офіцер поліції. "Ліпше цільтеся!" — відповів товариш Руам.

Випробування бомб, випробування терпіння чи випробування життя людського? Географи називають океан — Великий, або Тихий. Колись назвуть: Багатостраждальний.

Поки що ж в Америці вирішуються такі проблеми, як, наприклад, фотогенічність атомних підводних човнів. Цієї весни поряд з кінозіркою Софією Лорен (на жаль, ми бачили її тільки в фільмі "Аїда", а премію вона одержала за "Матір і дочку" за романом Альберто Моравія ("Чочара") найвищу голлівудську кінопремію Оскар одержав відставний полковник американської морської піхоти Уїльям Гендрікс за фільм про атомні підводні човни з ракетами "Поларіс" на борту. Вперше за тридцять чотири роки існування цієї премії вона присуджена військовому. Оскар вклонився богині війни Палладі. Американські газети захлиналися: сам президент Кеннеді зробив на такому човні підводний перехід. Ах, як то зворушливо!

Проблеми, які висуває людське життя, переростають це життя, вони вищі, більші, значніші, незбагненніші, ніж окремо взяте життя, існування, екзистенція окремої

особи. Треба дуже багато життів, щоб наблизитися до розуміння тих проблем. І, може, в словах товариша Руама "Ліпше цільтеся!" більше мудрості, ніж у багаторічних вправах філософів-позитивістів чи екзистенціалістів, або в балачках дужини буржуазних парламентів.

Про що ще може думати сьогодні; чим може цікавитися шофер київського вантажного автопарку Володимир Пушкар, а також Володя Пушкар — студент Київського будівельного інституту по відділу архітектури?

Він думає про московський готель "Юність", якого він не бачив, і про київський готель "Москва" (ліпше б його бачити трохи інакшим!). Він думає про те ультрасучасне місто, яке закладають поблизу Парижа, запросивши до його проектування й спорудження, крім архітекторів, ще тридцять найвідоміших у світі художників і скульпторів, серед яких навіть такі модерністи-крутії, як Сальвадор Далі й Жан Кокто.

Він думає про Чандігарх, місто, спроектоване славнозвісним Корбюзьє як втілення в життя всіх його багаторічних бетонно-машинних химер. Думає про місто Бразіліа, яке лежить десь на далекому бразильському плато, на фантастичній червоній землі, мов велетенський літак або альбатрос. Будинки скло-блискливі, білі, мов грудки цукру. Президентський палац з бетонними колонами-парусами, він стоїть над озером і мовби пливе по ньому, збираючи вітри з джунглів і плоскогір'їв у свої новітні паруси. Восьмирядові бетонні автостради. Мости, віадуки, троянди роз'їздів, перехресть. Вуличний рух підпорядковано не поліції, а естетиці...

Поки що ж над Володею тяжіють затверджені й Perezатверджені правила руху, і він уважно вчитується в німу мову вуличних знаків, слухняно підкоряється підтьохкуванню регулювальницьких свистків, якими проганяють його незграбний панелевоз через перехрестя (швидше, швидше, не захаращуй перехрестя!), шанобливо зупиняється перед трамвайними зупинками (не ближче дев'яти метрів до задніх дверей трамвая), мстиво відтирає "приватників", тобто власників "Москвичів", "Побед" і "Волг", бо сам він належить до тих, хто має тільки моторолер, та й то не "Чізетту" або "Тулу", а дешевеньку "Вятку", а крім того, всі ми люди, ох-ох-ох...

На захаращеному будівельним мотлохом подвір'ї тресту "Буддеталь", як завжди, черга машин під навантажування. Старіші водії якось встигають сюди, перш ніж молоді, та, власне, справа й не в старих чи молодих — однаково хтось має бути першим, хтось має бути середнім, а ще хтось останнім. Треба набратися терпіння й ждати. Потім гнатимеш машину через усе місто до нового бульвару, де споруджується твій будинок, намагатимешся перекрити той вимушений простій, намагатимешся виконати свої "тонно-кілометри", нервуватимеш, матимеш неприємні розмови з автоінспекторами, бо в автоінспектора вже не план і не естетика, як ото в Бразилії, у нього на сумлінні — безпека людського життя, він непідкупний сторож цієї безпеки, він — єдине уособлення спокійного і чистого, незатьмареного розуму посеред стихійного моря машинізації.

Поки ждеш своєї черги, наслухаєшся сповнених смутку історій з великої книги буття інтернаціонального племені водіїв.

— У мене сусід вчора вмер. Теж шофер, з Третього автопарку. Все казав мені, що хоче на легкову проситися, бо важко йому через увесь Київ пирати цегляні блоки своєю "Шкодою". Учора прийшов з роботи, умився, поїв, каже жінці: "Давай мітелочку, піду в дворі підмету". Взяв мітелку, пішов. Нема й нема. Вийшла жінка, дивиться: мітелка лежить, і він лежить. /Мертвий, значить. Серце. І не крикнув чоловік.

— Зносився мотор, виходить, а то така штука, що не заміниш. У машини заміниш, а в нас — ніяких тобі капіталок і профілактик.

— Профілактики, положим, є.

— А що я, братці, бачив, то ніхто не повірить. З автоінспектором я балакав, він великий спеціаліст по аваріях, — все одно не повірив. Каже: "Якщо й не брешеш, то просто заливаєш". А я йому кажу: "От бий мене лиха година, якщо брешу хоч крихту!"

Кинули мене з грузом на міжгородню перевозку. Рейс далекий, траса московська, маши-и-ин, а воно ще дощ. Пиляю я собі на сорок кілометрів, обганяють мене різні шикуні, "Волги" там, "Москвичі", посигналюють, помахують руками на мій керогаз. Махай, махай, думаю. Дощик невеличкий, так тільки грязюку розмазало по шосе, слизько, як наче по брехні їдеш. Ну, обганяють легкові, нічого не зробиш. Вони й на сухій дорозі обганяють. Коли це наш брат грузовик напхався капустою вище кабіни, пре на шістдесят, а то й сімдесят кілометрів, реве сигналкою: розступись! Я вже й так коло самої обочини, а тут ще правую до краю, хай проскакує подалі від гріха. Проліта він мене, мелькає хвостом у мене перед очима, хвойдає мені на скло пудів зо три багнюки, а тут — закрут шосе. Він на тормоз, кузов набік, задні колеса друнь-друнь по глиняці, беркиць — і вже капуста вниз, а вгорі тільки скати. Підторохкую я туди, зупиняюся, до машини — а в кабінці два трупи догори ногами. Так. Автоінспекція, акти-факти, розписуюся як свідок, їду далі. Вже не сорок беру, а так — тридцять п'ять. Переганяє мене зелена "Волга", витутукує сигналом, моргає своїми сигнальчиками, з вікон до мене дві фізіономії теж підморгують: мовляв, молочко скисне, поки доведеш свої палички-стукалочки. А тут обабіч шосе трохи дерев. Дубки, ще щось. Іду собі далі, дивлюся — зелена "Волга" обняла один дубок. Занесло її, вдарилася вона на сто кілометрів боком об дуба, вийшло з неї вже кільце, а не машина. Зазирнув усередину — шофер без голови, ті два, що до мене моргали, теж нікому більше не моргнуть. Жду. Знов автоінспектор, наша братва шоферня, актики-пактики, свідчу все своїм законним підписом, їду далі вже на тридцять, а то й на двадцять кілометрів. Переганяє мене ще наш брат грузовик. Якраз перед просьолком. Звідти вихоплюється ще один кум. Не хоче ждати, поки по трасі пройдуть машини. Той, що мене обігнав, вихляє вбік, щоб просьолковий його не довбонув у кузов, його заносить на обочину, але він все-таки якось загальмовує. Я теж, гальмонувши і матюкнувшись як слід, стаю в нього під заднім бортом, а той сучий син, вискочивши на шосе, з переляку теж б'є по гальмах, на колесах у нього по сто пудів багна, машина його йде юзом, б'є переднього грузовика, спихає його в кювет, і от ми вже виносимо звідти трупа, їду тепер уже на п'ятнадцять кілометрів. Обходять мене всі, я включив праву мигалку, мовляв, зупиняюся, давай коти вперед. Дивлюся, йде щось закордонне, чорне, довге, низьке, блискуче. І в машині

— не наша нація. Ну, думаю, машина американська, вона для дощу має свій рошот, ця може собі котити. Так. Ще п'ять кілометрів...

— А вона вже на дубі, — додає хтось з гурту.

— Не вискакуй, не вискакуй! Унизу вона, в кюветі... І вже вроді і не машина, а так собі — клубок блискучого заліза. Нічого не осталося, навіть сісти ні на що. Іноземців п'ятеро. Шофер весь у крові, але стоїть на ногах. Жінка там виявилася вся в крові, теж стоїть. А коло них ще троє — і всі вроді у фраках. Тут дощ іде, машини чортма, з носа в них юшка тече, а вони у фраках стоять і ще й наче кланяються перед тією жінкою. Що то значить буржуазія! Я їм кажу: "Вали до мене в кабінку, якось хоч жінку та, може, шофера влаштую, а ви в своїх фраках — на кузов", а вони "дзунь-дзунь" щось і кланяються, мов ваньки-встаньки. Ну, тут автоінспекція, бо міжнародний скандал буде, якщо автоінспекція проспить такий випадок, актів, ясне діло, ніяких, тільки поклони та "дзунь-дзунь" та на мене: "Чого рота роззявив? Поганяй собі!" — "Як же мені, — кажу, — не роззявляти, коли я за один день побачив стільки, що другий і за сто год не побачить..."

Своєрідно оптимістичні розповіді перериваються найнесподіванішим чином. Приходить якась давно голена, зім'ята лицем, голосом і одягом, людська істота, ні на кого не дивлячись і ні до кого не звертаючись, питає:

— Є тут шофери з першого будівельного управління?

— Є, — відповідають істоті кілька водіїв, серед них і Володя.

— Ну, то відчайдуште. Вам сьогодні нічого не дає.

— Як то не дає! — підскакує до істоти Володя. — Моя черга вже підходить.

— Першому будівельному не відпускаємо.

— Але ж чому? Хто розпорядився?

— Я розпорядився. Ясно? Я сам.

— Ви?

— Я.

— Хто ж ви такий?

— Головний інженер. Досить з тебе?

— Як же це? Машини стояли, тепер їх кудись знову гнати.

— А нікуди не треба гнати. Ніде вам не дадуть жодної цеглини. Точно!

— Ви що — жартуєте?

— Головні інженери не за те зарплату одержують, щоб жартувати, детка. Уяснив?

Володя сприйняв це як жарт.

— Слухайте, не клейте дурня.

— Га? Що? Дурня? Ти хто такий? Гей, ану, всі машини з першого будуправління — геть з двору! Вимітайтесь всі до одної! Нема для вас будматеріалів. Розумні дуже! Виставки влаштовувати! Нічого не дамо! І ніхто не дасть. Ясно? Коти порожняком! Виконуй планчики критикою й самокритикою, а ми вже свої й самі виконаємо! У нас продукцію й з брачком візьмуть!

Тепер настала черга виступати активним чинником трагікомедії, що розгорталася в

дворі будтресту, Володі Пушкарю. Перед цим він уже трохи був віддалився від головного інженера, відтиснутий іншими водіями, тепер знов наблизився до нього і спокійно сказав:

— Це я влаштував виставку.

— Ти? — не повірив зім'ятий інженер.

— Так, я. І примушу вас не просто всім відпускати будматеріали, а ще й робити їх як слід.

— Та ти хто такий? — відступаючи від Володі, вигукнув неголений інженер.

— Громадянин.

— От ми тебе й розгромадянимо!

..."Виставка" була влаштована Володею на четвертому кварталі бульвару, коло будівництва панельного будинку, яке він обслуговував разом з своїми товаришами по парку. Панелі, в які на "Буддеталі" забули продіти сталю арматуру, і тепер їх нічим було скріплювати між собою, хоч склеюй слиною. Бетонні перекриття такої довжини, що замість десяти сантиметрів закраїн для зачеплення з стінами вони мали по півсантиметра, а отже, будинок мав завалитися на голови його мешканців від першого ж незначного струсу — досить тільки проїхати поблизу важкої машини чи пролетіти неподалік пасажирському літакові.

Головний інженер "Буддеталі" вражав всіх своєю заклопотаністю. Десь про нього певне, говорили: "Людина горить на роботі. Поголитися не має часу. Щотижня майже вдвічі перевиконує план!" Мабуть, і головним інженером став оцей позбавлений будь-яких здібностей, крім вміння кричати до хрипоті, до кашлю, до посиніння шиї, чоловічок тільки завдяки тому, що зміг колись дати "справну цифру". Такий, дивись, дійде аж до міністра, ще й там продемонструє державну заклопотаність, а потім його, нарешті, розкусять і виплюнуть, як гнилий горіх.

Але навіщо його пускати в міністри? Навіщо ставити головним інженером? Хай хоч голитись навчиться!

Володя повернувся до свого автопарку опівдні, знайшов начальника колони, сказав:

— В мене на будівництві нема роботи, прошу відгул на два дні.

— Женитися будеш? — спитав той.

— Все може бути.

ПОЧИНАЄМО! ПОЧИНАЄМО!

На роботу він ходив завжди пішки. Спускався з Печерська по крутій вулиці, щоразу минаючи старовинний будинок з мармуровими левами на крутих широких сходах. Щоранку проходив Кукулик повз цих левів, — всемогутній мисливець у кам'яному пралісі міста, — і мармурові леви вдавали, що сплять, їхні очі були заплющені, їхні хвости в'яло звисали з вугластих цоколів, їхні лапи лежали в сонному безрусі з розслабленими м'язами. Леви боялися мисливця і вдавали з себе кволо-сонних, але водночас вони й захоплювалися впевненою силою цього чоловіка і тому завжди крадькома стежили за ним некліпними жовтими очима, прикритими вдавано сонними повіками.

Правобіч зеленіли парки, а ошую громадились важкі паралелепіеди й куби будинків. Там були різні будинки. Були розсміяні в ранковому сонці і ті, що тихо сумують у вічнім затінку, були горді й прекрасні будиночки, що завжди хизуються своєю гармонійною досконалістю, і були такі, що скромно туляться подалі від вулиці, і патьоки в них на стінах — мов сліди давніх сліз, викликаних самотністю і нищністю, були споруди яскраві, мов крик, і білоспокійні, мов тихе зітхання, були такі, що зваблювали своїми вікнами, прикрашеними єдиною в світі київською буйнолистою зеленню і квітами, а інші лякали сліпою порожнечею своїх вікон, і порожнеча в тих вікнах нагадувала пустоту в очах у байдужих людей.

Кукулик дозволяв левам крадькома позирати на його широку спину, він милостиво відкривав свою монументальну постать для поглядів усіх будинків, що стояли обіч його щоденного шляху, сам же не помічав нічого навкруг. Ішов з Печерська, неквапний, могутньоплечий, мов староруський князь, що повертається в Старий Город після полювання в Звіринці. На роботу з'являвся рівно за хвилину до початку робочого дня, по ньому можна було звіряти годинники. Ті, хто спостерігав Кукулика зблизька, з часом переконувалися, що він мудрий, впертий, незрушний, авторитетний, ерудований, хоробрий, лінивий. Як може одна людина поєднати стільки якостей? Важко відповісти. Кукулик ніколи не розкривався. Він повертав до вас тільки свою оболонку, не давав зазирнути глибше, в саму середину свого ества. Ще він знав: не треба пускати людей у власне, особисте життя. Хай не знають нічого! Як учні першого класу — про свого директора школи. Або моряки підводного човна, що лежить на дні ворожої бухти і жде команди від далекого адмірала, — про свого адмірала. Чи колгоспники, яких привезли під дощем на відкритих машинах до оперного театру, — про балерину, що пливе лебедем, або ж про співачку, що витьохкує соловейком.

Першу відтулину в його життя загрожувала зробити Вероніка. І хоч як намагалися вони з дружиною залатати ту пробоїну, підвести під неї пластир, — нічого з того не виходило. Хвилі доньчиної легковажності заливали родинний корабель Кукуликів, перетворювали його з гордого лайнера на жалюгідний ковчег, підвладний усім стихіям великого міста з сотнями тисяч молодих модних хлопців, заможних холостяків, блискучих розлученців, а то й просто вдівців. На всі докори батька й матері Вероніка відповідала:

— Я вибираю. Дозволено ж мені, нарешті, вибирати? Чи може, ви хочете випхати мене заміж, як Люду!

Людмила — старша Кукуликова донька — була одружена з відомим московським журналістом і, хоч одружилася без кохання, жила тепер щасливо, спокійно, нічим не загрожуючи батьковій репутації.

А Вероніка могла прийти додому і ввечері, коли пили чай, ні сіло ні впало бовкнути:

— В Будинку моделей потрібні дівчата п'ятдесятого розміру, третій зріст. Для поїздки на три місяці в Будапешт. Я вже записалася.

— Куди ти записалася? — питав Кукулик, стискуючи під столом пудові кулаки.

— В Будапешт. Три місяці.

— Ти — модельною?

— А що тут такого? Ти ж сам казав, що у нас усі професії почесні.

— У тебе вища освіта.

— Вища освіта в десяти мільйонів чоловік, а от п'ятдесятий розмір, третій ріст плюс врода, плюс двадцять чотири роки — це треба пошукати.

— Верко! — казав Кукулик.

— Батьку! — так само з притиском казала дочка.

Якщо хочеш бути глибоко нещасним, досить тобі мати одну дорослу дочку. А він мав їх аж дві. З тією наморочилися, поки випхали заміж. Теж сиділа, ждала якоїсь незвичайної, що існує тільки в старих романах, любові. Ця телесується ще більше, і не видно кінця її телесуванню. І, може, сама Вероніка й винна в порушенні життєвої рівноваги, яке сталося в Кукулика. А порушення таки справді сталося. Аксиома урівноважених сил: сума векторів сил, прикладених в точці, що перебуває в стані рівноваги, дорівнює нулю. У нього виходило так, що з одного боку був звичний нуль спокійного існування, а з другого — тисячі одиниць неспокою, ураганні завихрення стихійних сил, які, раз зрушивши з усталеного місця твоє життя, вже не пускали його в давню позицію, викликали в ньому спершу тріщини й місцеві ушкодження, а згодом загрожували справжніми деформаціями. І якщо зовні Кукулик ще нагадував моноліт, який може слугувати взірцем застосування методу розрахунку граничних станів, то насправді...

Але Кукулик вже заходить до приміщення Інституту житла, вже відчиняє двері своєї приймальні, вже бачить там усіх членів журі: Тетяну Василівну, і академіка Голубицького, і представників з міськради, з будбанку, з Держбанку, з управління зеленої зони, і Брайка, і, звичайно ж, Кошарного, і також Діжу, хоч ліпше було б його сьогодні й не бачити.

— Загальний привіт! — бадьоро вигукнув Кукулик і взявся тиснути руки, починаючи з Тетяни Василівни і академіка й кінчаючи секретаркою Танею, не поминувши навіть Діжі, всім посміхаючись, кожному кажучи щось бадьоре, ласкаве й глибокодумне. Наприклад, Тетяні Василівні: "Ее рознообразье бесконечно". Шекспір — про Клеопатру. Я — про вас". Дементію Хомичу: "Наше журі не буде яловим, раз ви з нами, Дементію Хомичу". Діжі: "Стригольникам-розкольникам привіт персональний", на що Діжа відразу відрізав: "На поштових листівках пишуть: "Привіт із Гурзуфа".

Настрій у Кукулика поліпшувався з кожною хвилиною. Не затьмарився навіть від звістки, що з дому просили подзвонити. Підождуть! Після рукостискань директор інституту — суцільна посмішка й люб'язність — обома руками пхнув двері свого кабінету, сяючи лицем, зубами, очима, запросив:

— Будь ласка, товариші. Час починати. Як казали наші класики: час і пора!

На довгому полірованому столі для засідань у двох кришталевих вазах яріли вогняно-червоні троянди. Краплини води ще висіли на прозорих гранях ваз, краплини води лежали в м'яких долонях пелюсток, і перші, звисаючи з прозорого кришталю, нагадували сльози, а другі були схожі на кров: горіли на сонці, лежали на пелюстках

важко, незручно і тільки полум'яніли.

Кров і сльози. Діжа миттю вловив цю схожість, але не захотів зводити її до якогось символу, бо взагалі був противником будь-яких символів. Чи помітив ще хтось оті краплини — кров і сльози? Може, Тетяна Василівна з її чисто жіночою вразливістю? Адже про неї розповідали анекдот. Хтось на курорті спробував до неї залицятись. Вона мовчала спершу, потім не втерпіла: "Ви думаєте, я жінка? Помиляєтесь! Я — віце-президент Академії БіА!" Академік надто старий, щоб помічати будь-що навколо, його захоплюють тільки власні думки. Кошарний вдоволений самим фактом існування троянд на столі журі, це його ідея, він переживає коротку хвилю внутрішнього торжества, а це такий панцир, що крізь нього не проб'ється жодне живе спостереження. Кукулик весь поглинутий роллю головуючого.

Він режисер спектаклю, диригент складної опери, для нього нині головне: простежити, щоб жоден з співаків не взяв фальшивої ноти. Кров і сльози — то не для нього. Брайко, добрий, тихий, сумирний Брайчик? Тому його природна несміливість заводить навіть глянути на ці вази. Він потупиться, прошмигне на своє місце, просидить до кінця, не подавши голосу, а думку свою або ж прибереже на потім, або якщо вже конче треба висловитися, то "в письмовому виді".

Діжа помилився: Брайко теж помітив краплини сліз і крові, стиснув щелепи, пограв жовнами, поблід ще більше ніж завжди. На це ніхто не звернув уваги. У Брайка завжди стиснуті щелепи, в нього завжди випинаються під тонкою нервовою шкірою жовна, він завжди блідий і... несміливий. А журі — це насамперед зібрання людей, які сміливо проголошують свої думки й оцінки.

— Дозвольте, дорогі товариші, — почав Кукулик і сказав ще з сотню тих слів, які завжди говоряться за таких обставин, слів, що нагадують холості постріли: тільки звук, тільки лопотіння повітря у вухах, а пуття ніякого, жодної пробивної, жодної формуючої і деформуючої сили.

Засідання журі розпочалося.

— В порядку ведення надаю слово відповідальному секретареві журі Антоне Кузьмичу Кошарному, — сказав Кукулик.

У Кошарного пітніли руки, пітніло засіяне рідким чорним волоссям тім'я, пітніло обличчя. Він змахував хусточкою, тер долоні, поправляв сіру краватку, то застібав, то розстібав сірого піджака.

— Є така думка, товариші, — сказав, — щоб познайомити журі з загальним станом нашого конкурсу. Скільки надійшло проектів, скільки з них одержало позитивні рецензії, скільки негативні, скільки було допущено до заключного туру, щоб запропонувати сьогодні вашій увазі...

Не зупиняючись, не питаючи нікого, чи пристають вони на ту "думку", яка десь буцімто є (ох, ця схоластична формула безособової безвідповідальності), Кошарний швиденько висипав на присутніх ціле решето дрібненьких густих цифр і на секунду вмовк, щоб відразу ж, не даючи отямитися нікому, внести нову пропозицію:

— Тепер я дозволю собі познайомити вас коротенько з проектами, які ми маємо

сьогодні обговорити. Є така думка, щоб прослухати рецензії, писані членами журі на кожен з цих проектів, а вже після того приступити до голосування.

— Звиняйте, що перебиваю, — сказав Кукулик, — але зверніть увагу, товариші, на оту штуку, що стоїть коло Антона Кузьмича. Його стараннями добуто. Як і де — то вже таємниця але маємо, маємо...

На полірованій підставці праворуч від Кошарного височіла предивна споруда. Імпортний електричний камін. Чудо комфорту й цивілізації. Нержавіюча сталь, латунь, вогнетривкі пластики, зроблені "під цеглу". Можна топити паперовими брикетами. Канцелярські шпаргали, небажані документи, зайві квитанції, листи кинутих коханок, нудні книжки, газети з фейлетонами, в яких тебе "роздраконили".

Кошарний вдоволено поглянув на камін, посміхнувся. Якщо бути точним, то дістав камін Жеребило, але ідея — Кошарного. До того ж Жеребила нема...

— Пропозиція така, — давши змогу всім намилуватися імпортом чудом, заговорив знов Кукулик, — відкрити тільки ті конверти, що здобудуть премії. А хто не здобуде, конвертів не розпечатувати, прізвищ знати не будемо. Збережемо таємницю. Торжество порядності й справедливості. Хто не одержав премії, піддається кремації. Хай у нашому каміні похована буде таємниця неспіху і зв'язаного з ним конфузу. Пошадимо самолюбство. Дамо змогу плавцям архітектурного моря ще раз спробувати піднятися на високу хвилю успіху, з якої вони зірвалися цього разу. Як, товариші?

— Я вважаю, що це — великодушно, — обізвався академік.

— У всякому разі, винахідливо, — погодився представник Держбанку.

— Майже мудро, — пробурмотів Діжа.

— Прошу вас, Антоне Кузьмичу, — вклонився Кукулик.

— Отже, почнемо. Перший у нас іде проект "Космос", — Кошарний підсунув до себе купку заздалегідь підготовлених рецензій.

— Дозвольте! — схопився з місця Діжа. — Ми ж ще нічого не вирішили. Чому на обговорення не ставиться проект "Сонце для всіх"?

— Він одержав негативні рецензії, — відповів Кошарний.

— Неправда, я дав позитивну оцінку! Та що там позитивну — високу, найвищу!

— Це ваша особиста справа, товаришу Діжа.

— Але ж я член журі, а не просто особа, яку звуть "товариш Діжа"! Я вимагаю поставити сьогодні на обговорення також проект "Сонце для всіх"!

— Ви можете пропонувати, а не вимагати, — нагадав Кукулик.

— Гаразд, пропоную.

— Які будуть думки, товариші?

— Проект справді цікавий, але недовершений, — сказала Тетяна Василівна.

Товариш з управління архітектурного контролю висловився рішучіше:

— Там багато фантазії.

— Суцільний експеримент, — муркнув представник Держбуду.

— Ви забуваєте, що конкурс — на проект забудови експериментального кварталу, — вчепився в нього Діжа.

— Я ніколи нічого не забуваю, молодий чоловіче, раджу й вам те саме, — спокійно промовив той.

Кукулик мовчав. Удавав, що дрімає, мружив в усміхові очі, давав вибалакатися всім. Він тільки головуючий. Вирішують же вони — члени журі, колектив. А колектив тим часом, дійнятий гострими атаками Діжі, поступово настроювався проти молодого архітектора, і вже "Сонце для всіх" потихеньку занурювалося в нетрі адміністративно-процедурного чорнокнижництва, щоб ніколи більше не виринути на поверхню уваги. Аж раптом Діжа, який говорив сьогодні поки що тільки образливі дурниці, вхопився за рятівну думку.

— Голосувати! — гукнув він. — Я пропоную проголосувати мою пропозицію!

Кукулик обвів поглядом присутніх. Чи вже все сказано? Чи відбулася, так би мовити, маленька передвиборна кампанія? Перший спалах балакучості минув, усі мовчали.

— Поставимо на голосування пропозицію товариша Діжі? — спитав Кукулик.

— Очевидно, це буде найсправедливіше, — сказав представник Держбуду.

— Отже, хто за те, щоб проект "Сонце для всіх" поставити сьогодні на обговорення журі, прошу піднести руку.

— Товариш Діжа — раз, тов...

Підніс руку представник Держбуду! Ну, ну... Тільки що лаяв проект, а тепер... Два. Дементій Хомич, цей старий ліберал, теж. Отже, три. А хто там ще? Брайко? Брайчик? От тобі маєш!

— Товаришу Брайко, ви — теж "за"? — поспитав для певності Кукулик.

Брайко не відповів, але руки не опустив. Отже — чотири.

— Так. Прошу опустити. Хто "проти"?

Кошарний просто стрельнув своєю рукою догори, мов ракетою. Представник міськради теж. Тетяна Василівна утримувалася.

— Два, — підсумував Кукулик. — Прошу опустити. Хто утримався? Утрималася більшість! — І він як головуючий теж приєднався до більшості й весело викинув свою могутню руку догори, мовби салютував Тетяні Василівні, яка скромно поставила свій лікоть на стіл і розправила пальці, показуючи Кукуликові гарну білу долоню.

— Отже, включаємо в наше обговорення також проект "Сонце для всіх". Антоне Кузьмичу, прошу вас підготувати матеріали й по цьому проекту.

— В мене все готове! — відгукнувся Кошарний. — По всіх проектах — найдокладніші відомості!

У кімнаті, де засідало журі, на всі проекти, які пропонувалися до обговорення, було відведено стенди. На кожному стенді — величезний аркуш ватману, звичні лінії креслень, прямокутники будинків, паралелі вулиць, кружала зелених насаджень. Тепер Таня внесла ще один стенд і з допомогою Діжі закріпила на ньому ще один аркуш ватману. Аркуш був розділений на три частини. Правильні геометричні лінії проекту, чорний прямокутник, на якому білою фарбою виписано всі технічні дані, а ще — панорама майбутнього мікрорайону: фантастично-прекрасні паруси з бетону й скла,

дивне поєднання прямих ліній і несподіваних закруглень, скляні ротонди, підняті над землею на міцних бетонних ногах, химерний ритм вертикалей, непередавана гармонійність кольорів, мовби запозичених з українських плахт або ж екстрагованих з багатобарвних композицій великих чарівниць барв Катерини Білокур і Тетяни Пати.

Члени журі не звернули особливої уваги на проект. Хіба що на оті бетонні паруси з барвними вставками. Вгорі на аркуші великі червоні літери кричали: "СОНЦЕ ДЛЯ ВСІХ".

— Передбачаючи, якщо судити з нашого першого голосування, що в нас сьогодні буде плідний обмін думками і будуть виключені будь-які випадковості, — розважливо мовив Кукулик, — я хотів би запропонувати нашому високошановному журі поламати одну дивну традицію, яка склалася у нас ще здавна майже на всіх мистецьких, технічних і наукових конкурсах. Що це за традиція? Поясню. Йдеться про небажання журі брати на себе відповідальність і присуджувати за кращі роботи високі премії. Як ви, очевидно, зауважили, більшість наших конкурсів кінчається тим, що не присуджуються перші премії, зрідка лише присуджуються премії другі, а то все обмежуються третіми та заохочувальними. Це стало навіть якимсь мовби добрим тоном — не присуджувати перших премій. Мовляв, у нас такі високі вимоги, такі наші ідеали, що до них, як до абсолютної істини, ніхто досягти не може. Тим часом що таке перша премія? Це премія за роботу, яка відповідає умовам конкурсу і є найкращою з представлених на конкурс. Оцінка ця, звичайно, відносна, цілком умовна, але ж якщо розібратися, то й сам конкурс, і склад журі — все це речі теж умовні.

— Абсолютно точно! Це мудрі думки, Василю Васильовичу! — вигукнув Діжа.

Кукулик по-батьківськи осудливо глянув на Діжу. Навіщо ж відразу й "мудрі"? А сам спокійно вів далі:

— Отже, я пропоную перед тим, як почати обговорення по суті, записати в протокол таке рішення журі: відмовитися від поширеної практики неприсудження першої премії і дотримуватися всіх тих умов конкурсу, які були оголошені громадськості, серед них і присудження всіх премій, починаючи з першої і до заохочувальних. Які будуть думки, товариші?

— Підтримати! — стукнув по столу Діжа.

— Тільки трохи поліпшити формулювання; — сказав представник міськради, — бо щось воно звучить дуже розхристано. Можливо, навіть у протокол і не записувати, приймемо просто як усну домовленість.

— Теж вірно, — сказав Діжа, у якого, як йому здавалося, дедалі більше ставало спільників.

— Не будемо записувати, — погодився Кукулик. — Це навіть краще. Тепер ще одне. Це вже пропозиція Антона Кузьмича, хай він і скаже.

— Тут така справа, товариші — підвівся Кошарний. — Раз основну роботу сьогодні доведеться виконувати мені, тобто зачитувати всі рецензії і таке інше, а я з свого боку обіцяю максимальні темпи, то є така думка, щоб наше засідання не затягувати і закінчити якщо не до обіду, то принаймні хоча б години до четвертої. Бо сьогодні ви

самі знаєте, який день...

Кошарний розвів руками, Діжа підтримав той його жест, проспівав на мотив футбольного маршу: "Трум-ту-ту-турум-ту-ту, трум-туру-туру-ум..." Засідання починалося прекрасно! Члени журі були настроєні чудово. Їм було байдуже, який проект одержить першу, який заохочувальну. Закінчити о четвертій, бо футбол "Динамо" — "Зеніт". Будь ласка! Були якісь незгоди поміж запальним Діжею і обережним Кошарним? Ах, це тимчасове. Є речі важливіші всотеро.

ДОНЬКА СВОГО БАТЬКА

Вероніка погано спала тієї ночі. Її мучило якесь нез'ясоване передчуття. Знала про завтрашній день, не раз говорила з батьком про той день, а тепер сюди ще чомусь прилучилася турбота за Володю. Чому він узяв відгул саме на сьогодні? Чому подзвонив їй учора так пізно, чого не робив ніколи, і чому голос мав такий дивно стурбований? А що, коли він теж подав проект на той батьківський конкурс, не сказавши навіть їй, Вероніці?

Згадувала, про що вони розмовляли з Володею за цей рік. Кусала губи: самі дурниці! "Он подивися", "Он дивися", "Ходім туди", "Підемо туди", "Ти бачив?", "А ти чула?" Невже тільки такі безглуздо-пусті розмови відбуваються між усіма закоханими!

Але ж ні! Вона таки згадала. І той вечір у Косар-Косаревичів, коли Володя, зовсім новий для неї Володя, раптом узяв та й відхлюскав усіх отих фертиків-нігілістів. І оті його відвідини інститутської читалки, коли вони вперше й познайомилися і коли Вероніка зненацька відкрила у високому хлопцеві, одягненому в дешевий імпортований піджачок, незбагненні глибини й привабу живої людської думки.

А ще згадала вона уривчасті думки, які висловлював їй Володя під час їхніх нескінченних мандрів по Києву, згадала ті начерки, які він показував у себе вдома, щоразу ніяково пробачаючись: "Це так, пустощі", хоч то були сміливі й незвичайні архітектурні начерки. Він мріяв про майбутній Київ. Про Київ через сто років. Зовсім нове планування. Новий транспорт. Місто коло води, коло Дніпра і штучних озер. Хрещатик перетворити на музей. Хай наші нащадки дивляться, як ми жили, ходять по наших квартирах, магазинах, конторах. Квартири майбутнього? Хто зна, які вони будуть. Очевидно, людство повернеться до речей, давно втрачених ним у містах. До протічної води й живого вогню, без яких людині важко жити. Як він це уявляє? Чи тектимуть через квартири майбутнього ручаї й горітимуть посеред кімнат вогнища? Мабуть, що ні. Але якось це влаштується, людство винайде щось таке, що поверне йому такі потрібні для здоров'я речі.

Хтось з архітекторів вважав, що в Києві майбутнього буде всього лиш кілька будинків, кожен з них — по п'ять кілометрів завдовжки і сотні метрів заввишки. Сотні тисяч мешканців. Розсувні стіни, нові системи опалення, кімнати, що можуть трансформуватися. "А над головою так само тупатимуть, — сміявся Володя, — і знов житимемо у вічному гаморі, як шкільні вчителі?"

Скромний і несміливий у житті, в мріяннях своїх він ставав одчайдушним аж до якогось нахабства. Невже потихеньку від неї він подав проект на конкурс?

Все спліталося для Вероніки в сьогоднішньому дні. Любов до батька, ненависть до Кошарного, стурбованість за Володю, хоч тут входило в гру тільки передчуття.

Лежала з самого досвітку й ждала Володиного дзвінка. Він не дзвонив. Чому взяв відгул саме на сьогодні? В той день, коли журі вирішуватиме долю архітектурного конкурсу. Невже?..

Чула, як важко ходив по квартирі батько, долинало до неї гудіння його голосу, намагалася забути про Володю, спрямовувала течію думок на батька.

Любила його. Завжди і дуже. Коли мала дванадцять літ, справляли батькове сорокаріччя. Її з сестрою (тій уже було шістнадцять) мати випихала до сусідів. Щоб не плуталися під ногами. А вдома ждали гостей! Вдома жарилося й шкварилося. Вдома все обіцяло свято, а їх спроваджували до сусідів! У Вероніки від образи тремтіли губи. Мати причепурювала її, а в неї по щоках текли сльози й лишали по собі звивисті патьоки.

— Вмийся! — гримала на неї мати, яка, незважаючи на філологічну освіту й читання класиків, не завжди вміла стримувати нерви.

Вероніка вмилася, а сльози однаково текли. Нагодився батько, обійняв її, поцілував у заплакані щоки, сказав:

— Давай вип'ємо з тобою, доцю, за моє сорокаліття червоного вина. Сядемо отут, збоку від столу, та й вип'ємо. Бо мати старається не для нас, а для гостей. Вона для них іменини готує, а про нас забула. Та й подумати тільки! Міністр тут буде і аж два заступники міністрів, а ще академіки та доктори всіляких наук. І це — до твого батька, який ні міністр, ні доктор, а просто собі чоловік. Та й усі вони теж насамперед люди, і в кожного є сімейство, є діти, а такої от Ніки, як у мене, — тут уже звиняйте, — нема ні в кого! Мати це наша добре знає, та сьогодні забула...

Батько її все-таки спровадив до сусідів, але випили вони за його здоров'я червоного виноградного вика, терпкого й гіркувато-приємного, мов недоспілі яблука, що їх пробуєш раннього літа, і вже полегшало на душі в дівчинки, не було кривдно, як перед тим.

Ще колись їхала з батьком пароплавом з Херсона до Києва. Здається, пароплав звався "Ломоносов", хоч назва його не мала жодної уваги. Важило в тій давній пригоді лиш те, що якраз тим самим пароплавом поверталися з якоїсь кіноекспедиції молоденькі кіноактрисочки, такі собі стрибливі істоти, яскраві, розмальовані, супермодні і задавакуваті до нестями. Вероніка тільки гірко проковтнула слину (нещасна дев'ятикласниця в ситцевому платтячку), дивлячись на мигтіння по палубі та по салонах тонкостанних дівчат з кінолегенди. А вони всі, в свою чергу, з таким самим захватом і ковтанням слини дивилися на... її батька, на Василя Васильовича Кукулика, що ходив по пароплаву, мов втілення справжнього чоловіка, спокійний і прекрасний, як небожитель. Забувши про себе, Вероніка пишалася тоді батьком, може, несвідомо вчуваючи в його привабливості і свою майбутню принадливість.

І от звідкись береться тепер такий собі Антон Кошарний і хоче узурпувати всі права на її батька!

Зранку вона чула, як батько дзвонив по телефону, і догадувалася: до Кошарного! Адже сьогодні закінчення конкурсу, а Кошарний — секретар журі. Окрім того, він головний інженер батькового інституту, і взагалі — права рука Василя Васильовича Кукулика, щоб вона всохла!

Ненавиділа Кошарного! З його влазливим голосом, з тихою обережною ходою, з довгими пальцями, що ними так і норовив забратися вам у душу.

Він ходив до них мало не щодня. Щоразу приносив у шкіряній теці пляшку кримського портвейну, ефектно диркав замком "блискавкою", шанобливо говорив:

— Гадаю, не зашкодить, Василю Васильовичу!

— Ви й штопор принесли! — знущалася відверто Вероніка.

Кошарний не бентежився нітрохи:

— Є.

— А чарочки? — не відставала Вероніка. — Ви б уже заодно її чарочки захопили. Пластмасові. Продаються в "Синтетиці" на Червоноармійській.

— Верко! — гримав батько.

Все в ньому любила, окрім цього "Верко!". Віяло від нього чимсь брутальним, грубим насильством. Вся любов її до нього вмить розвіювалася вітром тільки за те, що називав її "Веркою" при Кошарному.

А ще ненавиділа вона розмови Кошарного. Той говорив тільки про футбол. Хто виграє, хто програє. Гравець! Для нього все життя — це тільки виграші й програші, а більше нічого. Ні совісті, ні честі, ні праці, ні поту, як он у Володі, коли він цілий день посидить у кабіні панелевоза та попирає через усе місто важезні панелі для нових будинків. А ще любив Кошарний говорити про те, кого куди поставили, а кого переставили, а кого й зовсім відставили, або ж — кого висунули, кого пересунули, а кого й зовсім відсунули-усунули. Так ніби був шаховим майстром і тільки й мав у голові оте совання-пересовування людей-фігур по квадратах шахівниці життя.

Був завжди вичищений і напрасований, а під нігтями чорніли серпи бруду. Ніби рив десь нору перед тим, як завітати до свого директора. "Цей підриється хоч під кого", — з огидою думала Вероніка і не могла ніяк збагнути, чим той так міг сподобатися її батькові, який ніколи не любив підлабузників, завжди відзначався вродженою селянською іронічністю в поглядах на життя. Може, на старість захотілося спокійного життя батькові, а з такими прилипалами, як Кошарний, справді можеш жити спокійно, затишно, надійно захований від усіх адміністративних бур. Як ховає Кошарний від тих бур її батька, Вероніка могла пересвідчитися хоча б на перебігові цього конкурсу. Рік батько не робив нічого, все за нього робив Кошарний, а батько тільки ходив-покрекував, потирав долоні та глибокодумно гмикав, коли його питали про конкурс.

Та хіба справа в цьому!. Навіщо було приховувати від самої себе найголовніше: вона боялася, що Кошарний лізе в батькову душу, щоб згодом простягти лапу по неї, Вероніку. Він належав до нечисленних шерех київських холостяків, отих високоосвічених молодиків, що все чогось очікують, шукають собі в дружини мало не шемаханських царівен і не можуть ніяк знайти, а тим часом настирливо штурмують

вигідні місця і посади в житті і обкручують різноманітних Василів Васильовичів та Іванів Івановичів. Щось підказувало Вероніці, що Кошарний мітить саме на неї, хоч той жодного разу прямо про це не говорив і поки що "залицявся" чимдуж лише до батька.

Але те, як швидко він просунувся в головні інженери, як вигадав він цей конкурс і як щось там цілий рік мудрував-хитрував, — усе це непокоїло Вероніку більше й більше, і сьогодні її неспокій став просто нестерпний, лихі передчуття мучили її з ночі, а ранок, замість полегшення, приніс ще тяжчі думки й побоювання. Бо Володя не дзвонив, і вона згадала, що сьогодні кінчається конкурс, і все чомусь сплелось в один тугий клубок: і батько, і Кошарний, і Володя, і конкурс. А що, коли справді Володя потай від усіх подав проект на конкурс! І оті начерки, що він їй показував, то були тільки ескізи чогось великого, й сміливого, і буйного, й божевільно-прекрасного, як це: й може бути в її Володі!

І тут знов чула вона тихий голос Кошарного, і так їй ставало тоскно й тяжко, що Вероніка аж стогнала. Володя не дзвонив і не дзвонив. Батько вже вирушив на своє ювілейне спіткання з журі і з своїм Кошарним, мати поралася на кухні, день починався погано вкрай погано, Вероніка, зціпивши зуби, намагалася відкинути від себе всі лихі думки й передчуття, а що знала на те лише один, суто жіночий спосіб: гнів — то й розгнівалася. На кого? Ну ясно ж: на Володю Пушкаря. Змарнувала через нього відпустку, просиділа все літо в Києві, а тепер має винагороду!

Вероніка схопилася з ліжка, вмилася, швиденько одяглася, не стала снідати, вискочила, на сходи. Ви чули, як лунає на кам'яних сходах стукотіння високих дівочих каблуків! Трах-тах-тах! — ось як воно лунає.

ЗНОВ ЩОСЬ НЕЦІКАВЕ

Механік з автоколони попросив Володю, щоб той підкинув його своїм моторолером на Кловський спуск. З бульвару Лесі Українки вони завернули на вулицю Мечникова, пролетіли повз потонулі в зелені корпуси Жовтневої лікарні, поминули будівництво нового магазину, вискочили на Кловський спуск.

— Ого, я тут давно був. Вже встигли заасфальтувати, — сказав Володя, не обертаючись до свого пасажира, що, гикаючи від поштовхів, підстрибнув ззаду на сидущі. — Живеш у Києві, нічого не знаєш, чудеса!

— Ти ще багато, синок, не знаєш, — сказав механік.

— Не заперечую.

— Наприклад, отой будинок, що ми проїхали, знаєш, хто його буде?

— Та звідки ж?

— Стригуни.

— Хто-хто?

— Пострижені. Ті, що п'ятнадцять діб одержали за хуліганство. А цей будинок для працівників міліції. От їх і приводять сюди з тюрми на відробіток квартири й харчів. Ну, спиняй свою чортопхайку, я вже дома. Спасибі.

Повертаючись, Володя зупинив моторолера неподалік від будівництва. Два міліціонери соромливо ховалися в затінку від кленів, намагалися не дивитися на

"будівельників". Навіть міліціонерам було соромно. А ті, здебільшого молоді, здорові, в найстрокатішому вбранні, всі обстрижені, мов новобранці, пирили цеглу, подавали розчин, підгейкували один на одного, підтюкували.

— Що їм, строк скоротять за добру роботу? — поспитав Володя в одного з міліціонерів.

— Та ні, то вони з жиру, — відповів той, — тут підібралася компанія. Ніколи нічого не робили. Їм це як іграшка. Та ви краще пройдіть, громадянине, бо це все-таки ув'язнені.

Володя вже заніс ногу, щоб заводити мотор, як раптом від будівництва кинувся до нього високий хлопець у пістрявому піджачку, в штанях дудочкою, з якимсь чудернацьким чепцем на голові, вхопив Володю за руку, зраділо вигукнув:

— Пушкар! Здоров, Володя! Як добре, що я тебе побачив! Ти не впізнаєш мене? Та я ж Горацію, тьху, Гнат! Забув? Ну, Косар-Косаревич! Моя мама і твоя мама давні знайомі. Ну, білизна і все там таке. А ще Новий рік. Вероніка. Пам'ятаєш?

Білизна Косар-Косаревичів, щоб її дідько вхопив! Та ще Новий рік. Хіба Володя може забути, як попав він під Новий рік у піжонську компанію Косар-Косаревича, як вискочив звідти, хряпнувши дверима?

— А ти тут як? — по-дурному спитав Володя.

— Та звичайним манером. Підсортиували під Указ, і гуд бай!

— Громадянине, пройдіть, — спокійно обізвався з холодка міліціонер. — Арештований, поверніться на місце.

— Одну хвилиночку, — квапливо промовив Гнат, або ж Горацію. Хіба вже тут розбереш? — Ти, Володю, зроби от що. Заскоч до моєї маменці, ти ж знаєш, де ми живемо? Коло опери, другий поверх, ти ж у нас був. Згадай. Знайдеш. Там Косар-Косаревичів усі знають. Заскоч і скажи, що я тут, на Кловській. Хай рубає сюди, бо коло тюрми чи то ми розминулися, чи то вона здрейфила та не прийшла. Ну, зробиш мені таку послугу? Виручиш у біді?

— Гаразд, — сказав Володя, — мені не важко. Співчуваю. Хоча будувати, звичайно, річ гарна. Я сам до певної міри будівельник. Бувай.

— До побачення, Володю! Я ж на тебе надіюся.

— Анекдот, — пробурмотів собі під ніс Володя, вирулюючи на Мечникова. — Брудна білизна Косар-Косаревичів і примусові роботи на п'ятнадцять діб. Ну й чудеса!

Він навіть забув про того зім'ятого інженера-бракороба, так його вразив Гнатко Косар-Косаревич. Балбес Гнатко. А пам'ятає експлуатованих. Довго пам'ятає. Демократично настроєний... Навіть за ту новорічну суперечку забув. Припече — то забудеш.

До Косар-Косаревичів вирішив заїхати відразу ж. А там по Володимирській — просто до міськкому комсомолу. Треба бити на сполох. Хай комсомолія береться за тих пом'ятих інженерів. У Києві можна обійтися й без бракоробів. Не таке це місто.

КИЄВЕ, ТИ ЩАСЛИВИЙ!

Коли мені кажуть "Київ", я бачу Дніпро" стоячи на Володимирській гірці, я

схиляюся над неосяжним простором, що відкривається моїм очам унизу, і в мене таке відчуття, неначе я — птах, мовби лечу я, розпластавши руки-крила, заточую великі кола над тим чарівним світом, який лежить унизу. Колись наш пращур теж отак зупинився на Київській горі над Боричевим узвозом і теж зазнав, певне, отакого почуття падіння-польоту і навіки сподобав це місце. А може, вибрав він Київську гору тому, що з неї найдалі було видно, найліпше було виглядати червоні лады, що йшли по Дніпру "з варяг", і чорні човники древлян, які спускалися по Десні. Хай там хоч що, а то був геніальний предок, і ми повинні належно оцінити його мудрість.

Коли мені кажуть "Київ", я бачу кам'яні маси будинків і зелені скверики коло них, горбаті вулички і широкі промивини площ, Володимира і стародавні узвози, кам'янисто-безладну площину Подолу і затінені липами вулиці Печерська, чарівливо-хімерну Солом'янку і Татарку, віддалену від міста Глибочицькою балкою, повною зеленої, сизої імли, таємничості.

Коли мені кажуть "Київ", я бачу, як рано-вранці квапиться Київ на роботу на великі заводи, розташовані на околицях, і в незліченні установи — цю неодмінну належність столиці, я бачу, який молодий наш Київ, який він бадьорий, веселий і життєрадісний.

Коли ходиш по землі пішки, до всього придивляєшся, багато бачиш, вивчаєш світ у найменших його подробицях. Вік машин відібрав у людей цю можливість. Тепер ми часто невразливі на скромну красу, наші почуття реагують лише на подразники найгостріші. Алюмінієво-скляний куб Палацу спорту? О так, це прекрасно! Новий автовокзал — скло, пластмаси, хімерне поєднання прямих ліній і карколомних заокруглень? О так, це надзвичайно. Метро? Ах, надто традиційні станції, надто нагадують поменшені копії московських. От хіба що "Дніпро" — це трохи романтично, а головне — зовсім незвично.

Ще зовсім недавно ми захоплювалися Хрещатиком. Війна принесла страшні нещастя Києву. Наші втрати були дуже тяжкі. Ми не могли йти вперед, не повернувши втраченого. Так був відбудований Хрещатик. У марній пишності, в сентиментах, у романтизмі. Тепер ми прагнемо насамперед простоти. Простота, що перевершує будь-яку уяву, — от символ нашого міста. Ясна річ, простота не повинна переходити в примітивізм.

Є міста, в яких минуле — більше, значиміше, ніж нинішність; є міста, що лише ждуть свого майбутнього, перебуваючи, так би мовити, в зародку; Київ гармонійно поєднує в собі всі три виміри часу. Київ вічно молодий, він у вічному русі, в невинних змінах. Великі історичні міста великі не тому, що завжди були незмінними, а тому, що змінювалися, оновлювалися, зростали.

Коли згадаємо, на якому маленькому клаптику землі розташувався Верхній Город Ярослава Мудрого дев'ястсот років тому; коли згадаємо, що сто п'ятдесят років тому на Хрещатику були тільки шинки і винокурні; коли згадаємо, що дев'ятнадцяте століття Київ зустрів, маючи лише кілька десятків кам'яних будинків і являючи собою, як зазначив один мандрівник, "тільки спогади та надії великого міста", — то тільки тоді побачимо, до яких фантастичних розмірів розрослося наше місто нині.

Згадай, киянине, скільки разів в'їздив ти до свого рідного міста при заході сонця, повертаючись з далекої дороги!

Оті кілька будинків на узгір'ї перед самим лісом. Пригорщами своїх шибок вони беруть бризки червоного сонця і вихлюпують його на ліси, на шосе, на машини.

— Це — Приорка.

Темно зеленіють гори, а з-за них прискає в небо вмираюче сонце і лащить до золотих бань Лаври, і око спочиває на пластичних лініях мосту імені Патона, цього новітньо-індустріального доповнення лагідного ландшафту Києва.

Це — коли їдеш по Обухівському шосе повз Видубецький монастир.

Шосе мовби наліплене на поверхні зелених полів, і по ньому сковзають промені, наче хочуть зіпхнути машину туди, до старезних далеких дубів, до струнких тополь, що марно намагаються затулити радісно-білі споруди Виставки.

Це — Одеське шосе.

Сонце б'є просто в очі, і все червоне навколо: і сотні нових будинків, і піски, на яких виростають ще й ще будинки, і зірчаста Ленінградська площа, на яку сходяться шляхи і з Донбасу та Придіння, і з Москви та Білорусії.

Це — Дарниця.

Поїзд тихо прокрадається попід високими буграми. Ще вчора тут було порожньо, як на далекій планеті, ще вчора тут росли тільки дикі трави. А сьогодні підійшли до самого краю урвищ молоденькі тендітні деревця, а за ними громадаються сотні нових будинків з червоної і білої цегли, з бетонних панелей, вражають око незвичайно точні прямокутники кварталів, ваблять око пастельні барви, в які помальовано новобудови.

Це — Першотравневий масив.

Протягом своєї тисячолітньої історії Київ багато страждав, але часто був і щасливий. Сьогодні щастя Києва — в його неупинній розбудові, в кипінні праці на його заводах, в нестримній ході нового.

Сьогодні змінюються не лише пейзажі рідної землі і рідного міста — змінюються краєвиди людських душ. Колись рідна для нас земля — де був шматок тверді, на якому стоїть хата, і граються діти, і рожевіють мальви, і падають спілі яблука. Гагарін і Титов піднялися в космос і побачили голубе сяйво всієї планети. Піднімося й ми над своїм Києвом і охопимо зором увесь світ, світ друзів і світ ворогів. Ми побачимо "стодомі содоми", як називав їх Маяковський, американських міст, де урбаністичний пафос затьмарює і природу, й людину, де в архітектурі панує зойк скла і гарчання затверділих мас бетону. Але водночас ми побачимо й те, як підіймається з страхітливих руїн нова Варшава, майже так само зелена, як наш Київ, радісна й добра до людини.

Ми побачимо, що в московському Кремлі поряд з давнолітніми соборами виріс Палац з'їздів — це мармурово-скляне чудо світової урбаністики. Ми побачимо квартали нових будинків в столиці Німецької Демократичної Республіки Берліні і побачимо, як спеціалісти з НДР допомагають споруджувати чудесні палаци в столиці молодій африканської республіки Гвінеї — Конакрі.

І ми зрозуміємо, що місто наше — одне з найщасливіших, бо воно будується, майже

з таким самим розмахом, як Москва і Берлін, Варшава і Софія, Мінськ і Бухарест. І як провісник нового, комуністичного в краєвиді нашого міста сприймаємо ми сьогодні повідомлення про спорудження експериментального житлового масиву на Броварському шосе або ж першого будинку з пластмас.

Розбудовуючись, невпинно розширюючись, Київ зумів лишити живу природу найбільшою своєю окрасою. Київ зачаровує своїми мостами, своїми пагорбами й падолами, своїм вечірнім світлом. Але краса Києва не тільки в його зовнішніх рисах. Краса Києва ще й у тому, що він опирається на історію.

Ця історія — пам'ять про перебування Шевченка в нашому місті. І героїчна боротьба арсенальців за Радянську владу, та Щорс — це теж історія. І Бучма та Шумський, Остап Вишня та Довженко — це теж наша історія. І те, що серед нас живуть сини Івана Франка та Миколи Лисенка, — теж історія: І кияни, ті, що боронили рідне місто у сорок першому, прославлені герої Вітчизняної війни: Покришкін, Ковпак, Федоров, — це теж наша новітня історія, як історією стають один з перших керівників бригад комуністичної праці Герой Соціалістичної Праці Юрій Куций та один з перших заводів комуністичної праці — завод "Точелектроприлад". І два ордени Леніна, що яскравими зорями палають на прапорі міста, — це теж наша історія.

Киянине! Хай ніколи не втомлюються твої руки робити добро і достаток...

Як западуть вологі сутінки у вильоті колишнього Хрещатого яру, спустимося вниз до Дніпра, пройдемо повз пішохідний міст, нереальний і хиткий, мов дитяча гойдалка, станьмо на пустельній тепер набережній, покладімо руки на старі камені парапету й подивимося на тиху воду. Вона тече невпинно, мов життя нашого міста. Голуби летять з-за Десни і з-за Дарницьких лісів, квапляться до своїх затишних кам'яних домівок у гостинному Києві і, втомлені, сідають на мостових фермах. Темний міст уночі, а голуби білі.

Будемо стояти, аж поки всі голуби перелетять через Дніпро, аж поки вони спочинуть на темнім мості, затріпотять крилами і пролинуть поза парки, понад кручами, до міста.

Довго проводжатимемо поглядом невидимих у темряві легких птахів. Шепотітимемо: "Нестомно літайте над нашим Києвом, голуби! Літайте!"

РОЗДІЛ БЕЗ НОМЕРА

— Ах, бабо Надю, ти не можеш собі уявити, як я сьогодні намучилась! Я так поспішала, так поспішала, щоб встигнути до тюрми, але хіба ж у нашому Києві можна встигнути що-небудь вчасно зробити? Я так намучилась, так закрутилася, що просто не можу перевести віддиху... І до тюрми... Бідний хлопчик, нещасна дитина, безпомічна сирота, беззахисне створіння... Це я, бабо Надю, беззахисна, безпомічна, нещасна й бідна... Поки був живий Косар-Косаревич, не зачинялися двері, всім ми були потрібні, всі хотіли знати думку Косар-Косаревича, всі хотіли заручитися згодою й схваленням доктора архітектури Косар-Косаревича, всі мріяли проконсультуватися в Косар-Косаревича, всі лестило саме тільки згадування прізвища Косар-Косаревича поряд з їхніми прізвищами, нікому не відомими, затертими, банальними, тривіальними

прізвищами. А тепер, коли дитина Косар-Косаревича... коли я, безпорадна, самотня жінка, невтішна вдова...

Кажуть, на землі зник монолог. Перевелися, мовляв, люди, які проголошують годинні промови, адресуючись до одного слухача або просто в білий світ, як у копійку. Неправда! Поки існують агресивні натури, існуватимуть і монологи. Найдовші, найзапальніші... найбезглуздіші. Монолог Ганни Сергіївни Косар-Косаревич тривав би, мабуть, не одну сторінку, але автора (а заодно й читача) виручила баба Надя. Ганна Сергіївна Косар-Косаревич, поки вистрілювала свої малоартикульовані звинувачення світові, нікого не бачила навколо. Але варто було їй на мить перепинити потік своїх зрозпачених слів, щоб просто ковтнути хоч трохи повітря, як вона побачила перед себе бабу Надю. Баба Надя, всупереч традиції, не зникла потихеньку, мов привид, під час театральної лементациї Ганни Сергіївни, вона стояла навпроти хазяйки, заступаючи їй дорогу до кімнат, стояла не байдужа, як завжди, а — о, диво! — схвильована! У баби Наді було злякане обличчя, сполохані очі, вся її постать була мов суцільний перестрах.

— Бабо Надю, що сталося? — вхопила її за руку Ганна Сергіївна. — Чого ти мовчиш, бабо Надю? Відповідай мені негайно!

— Пушкар, — сказала баба Надя, але переляк з її обличчя не зійшов і після цього, і вона так само стояла на шляху в Ганни Сергіївни.

— Ви не можете собі уявити, як я страждаю з цією нестерпною людиною! — заломила руки Ганна Сергіївна. — Бабо Надю, ти мені, нарешті, скажеш, що тут сталося? А ні, то я... я просто не знаю, що тобі зроблю!

— Пушкар, — знов повторила баба Надя, яку Косар-Косаревичі за десятки років, що жила в них, відучили поступово від довгих розмов.

— Ще одне банальне прізвище посеред отих Кошарних, Кукуликів, Лотвинів і Гопкалів, — пустила очі під лоба Ганна Сергіївна. — Що таке "Пушкар"? І яке мені діло до якогось там Пушкаря, коли Косар-Косаревич-молодший... О, горе мені, беззахисній удові!..

— Записка, — сказала баба Надя, мабуть, злякавшись, що хазяйка знов запустить півгодинну програму зітхань, прокльонів і лементування.

— Записка? Де? Від кого? Яка? Покажи негайно! Чого ж стоїш мов укопана! Ну!

Кожне слово супроводжувалося не менш енергійними діями: підштовхуванням баби Наді до кімнат, штурханням у плечі, хапанням за руки. Тільки щоб зігнати з баби Наді сонливість і байдужість.

— Та он вона, — сказала баба Надя. — Висить он на ріжку. То він її й повісив...

У передпокої була вішалка червоного дерева з вмонтованими вгорі рогами оленів і чогось менш благородного, здається, биків і баранів. На одному з білих бичачих ріжків, простромлений посередині, висів чотирикутний аркуш паперу з кількома рядками написаного червоним олівцем тексту.

Ганна Сергіївна одним рухом зірвала папірець з ріжка.

"Шкодную, що не застав Вас удома. Бачив Вашого Гната, він працює на розі Мечникова і Кловської на спорудженні міліцейського будинку. Просив Вам переказати.

З пошаною В. Пушкар".

— Господи, — прошепотіла Ганна Сергіївна. — Моя дитина — і міліцейський будинок! Каторжні роботи для сина Косар-Косаревича! Бабо Надю!

Баба Надя вже зникла. Вона виконала свою тяжку місію і не мала більше намірів витримувати шалені натиски своєї знетямленої хазяйки. Та що таке була баба Надя для Ганни Сергіївни!

Вдова Косар-Косаревича побігла до кабінету покійного мужа і зірвала з важелів трубку телефону.

Академіка Голубицького!

Кукулика!

Хоч Кошарного!

Хоч кого-небудь!

Але ж рятунку для її дитини!

МИ ПІДЕМ, ДЕ ТРАВИ ПОХИЛІ

— У нас таке становище, — роздумливо промовив Кукулик. — Проект "Космос" має більшість позитивних рецензій, абсолютну більшість. Це проект, так би мовити, вже майже схвалений членами журі, принаймні тими, хто дав свої письмові висновки. Проект же "Сонце для всіх" має тільки негативні рецензії, за...

— Неправда, — перебив його Діжа.

— Я хотів сказати, за винятком рецензії товариша Діжі, — спокійно мовив директор інституту. — Але раз ми вирішили поставити на обговорення й проект "Сонце для всіх", я прошу товаришів активно включитися в обговорення, щоб не склалося в декого такого враження, неначе ми хочемо затискувати той чи інший проект чи там підходити до того чи іншого проекту з упередженістю. Ми повинні бути справедливими і будемо сьогодні насамперед справедливими. Чи правильно я кажу, товариші?

— Абсолютно! — відгукнувся Кошарний.

Все було ясно. Вони хотіли вбити той проект відразу. Що з того, що його ставлять на обговорення? Адже, власне, ніякого обговорення й не буде. Заслухають рецензію одного Діжі, який горою стоїть за проект "Сонце для всіх", розведуть руками, посміхнуться, скажуть якісь заспокійливі слова, попросять Кошарного прочитати кілька розгромних рецензій членів журі на цей проект — і все. Але чому? Чому так склалося, що ніхто не побачив у тому проекті того, що побачив у ньому він, Діжа? Чому так одностайно схвалили члени журі наскрізь кон'юнктурний проект "Космос" і чому так обстоюють його Кукулик і Кошарний, виговоривши заздалегідь згоду журі присудити неодмінно першу премію, яка, ясна річ, призначається ними для "Космосу"? Може, знають вони, чий то проект? Може, проект належить комусь з відомих авторитетів, з тих самих авторитетів, за яких Кукулик і Кошарний покладуть голову, але не віддадуть їх на поталу?

Однак хіба ж ідеться про авторитет? Ідеться про більше — про майбутнє, про Київ нашого завтра, про наші міста через десять і двадцять років. Ідеться про велику красу нашого життя, а не про заспокоєння чийхось номенклатурно-авторитетних прагнень і

комплексів.

Діжа дивився на сіро-сиву голову Кукулика, і йому хотілося гукати: "Подумай, що ти робиш! Подумай про майбутнє! Подумай про те, що сотні років і тисячі проходитимуть повз будинки, які спорудять за нашими проектами, мільйони наших нащадків проклинатимуть нашу нездарність, нашу тупість, нашу обмеженість. Проклинатимуть тебе і твоє тяжіння до усталених думок, до безапеляційних висловлювань, до примітивних розв'язань. Подумай про те, що проклинатимуть разом з тобою і всіх нас, і всю нашу епоху. Подумай, що коли ти сідаєш у крісло головуючого, то ти — епоха! Хоч на годину, хоч на мить, але — епоха! Подумай про це! Ніколи не забувай про це! Забудь про своїх родичів, про начальників, про власні інтереси, пам'ятай тільки одне: тебе нема, є тільки епоха, яку ти репрезентуєш і в ім'я якої ти повинен діяти!"

Ах, як він хотів своїми думками зрушити оту копицю сірої голови!

Так дощ хоче наскрізь промочити дикий камінь, шмагає по ньому тисячі років, спливає на землю безсилими сльозами, а камінь лишається всередині сухий, як бархан у пустині; сухий, як папірус, що пролежав чотири тисячі років у найглибших нетрях єгипетської піраміди; сухий, як пташиний послід на тій смужці чилійської пустині Атаками, де тисячу років не було дощу; сухий, як сама суть сухості!

Та ні, він таки добереться до тієї голови!

А Кукулик тим часом викладав свої найбільші козири.

— Якщо не заперечуватиме Дементій Хомич, ми почнемо з його рецензії на проект "Сонце для всіх", — сказав він.

— Можна було б починати й з іншої рецензії, — обізвався академік, — але я, звісно, зовсім не бачу причин, щоб комусь надавати перевагу, чи там як... Всі ми — члени журі, думка кожного з нас матиме свою вагу, хоч би вона була висловлена першою чи останньою... Тому я...

— Ви не заперечуєте, Дементію Хомичу? — вже тримаючи в руках академікову рецензію, поспитав і Кошарний.

— Не маю жодних підстав заперечувати, хоч... Але однаково...

Академік, здавалося, трохи розгубився, ніби аж зніяковів, і це викликало в Діжі новий потік підозр. Невже проект "Космос" належить академікові Голубицькому? І Кукулик та Кошарний, знаючи про це, зробили все для того, щоб академіків проект відзначити першою премією, незважаючи на його кричущу посередність, а все справді талановите затиснути, відкинути, пустити в невідомість, у ту саму невідомість, з якої воно прийшло?

Але ж сам академік... Не міг же він, якщо справді-б подав проект на конкурс, лишатися в журі, та ще й писати негативні рецензії на проекти своїх мимовільних конкурентів! Це вже не просто непорядність — це підлість, а, як відомо всім, хто хоч раз сідав за креслярську дошку, академік Голубицький завжди відзначався майже легендарною порядністю. Але тоді чому ж?

Чому академік забракував талановитий, — у цьому не може бути жодних сумнівів,

— надзвичайно талановитий проект "Сонце для всіх"?

Кошарний, ніби вгадавши думки Діжі, значуще подивився на молодого архітектора.

— Вельмишановний Дементій Хомич у своїй рецензії на проект "Сонце для всіх" цілком справедливо зазначає...

Всі погляди звернулися в бік академіка. Той підвівся, вклонився присутнім, сердито промовив до Кошарного:

— Я просив би утриматися від оцінки моїх думок. Це поки що не входить у ваші прерогативи.

— Пробачте, я просто хочу познайомити товаришів з вашим відгуком.

— Робіть це.

Дементій Хомич знов уклонився, ледь помітно хитнув головою, а виходило так, мовби він кланявся, і сів на своє місце. Кошарний читав повільно, смакуючи кожне слово, але його, здається, слухали не уважно, всіх цікавив тільки висновок, нікому не хотілося заглиблюватися в подробиці, бо кожен свого часу вже заглиблювався в них, усіх цікавив висновок, дослухалися тільки до резюме, бо тільки це входило в гру, тільки "так" чи "ні", "за" чи "проти" мало сьогодні сенс, і тому всі насторожилися і були дуже уважні, коли Кошарний прочитував кінцеві слова: "Вважаю за неслухне розглядати проект, як такий, що не заслуговує на премію".

Ніхто не здивувався такому присудові. Навіть Діжа, здається, сприйняв його спокійно. А сам академік супив брови і незадоволено сопів.

Чому він написав негативну рецензію на той проект? Адже там справді билася чиясь сильна архітектурна думка!

До кімнати зазирнула Таня.

— Прошу вибачення, Дементія Хомича просять до телефону.

— Візьміть, будь ласка, мою трубку, — сказав Кукулик.

Академік неквапно підійшов до столу, стоячи приклав трубку до вуха, хрипло мовив у мікрофон:

— Агов, я слухаю.

У вусі в нього залопотіло, загелготало. Скривився від несподіванки, не міг спершу нічого збагнути, лише згодом розібрав чийсь жіночий голос:

— Дементію Хомичу, я вас благаю, голубчику Дементію Хомичу, прошу вас і закликаю.

— Стривайте, — сердито перепинив академік, — я нічого не розумію. Що сталося? До чого тут я?

— Ах, я все, все написала вам у листі. Я не сміла потурбувати вас, я написала листа ще вчора вранці, бо це сталося позавчора увечері, ви тільки подумайте, позавчора увечері, у четвер, а сьогодні вже субота, субота, а завтра неділя, всі будуть вихідні, нікого не знайдеш, та й сьогодні короткий день...

— Пробачте, я не знаю, що за лист... Взагалі прошу вас... З ким маю честь?

— О боже, в мене від хвилювання віднімається голос. Ви не впізнали мене, та й хто б упізнав бідну згорьовану матір! Я — Ганна Сергіївна Косар-Косаревич...

— Ах, Ганна Сергіївна! Тисяча пробачень. Здрастуйте, шановна Ганно Сергіївно.

— Здрастуйте, Дементію Хомичу, здрастуйте, дорогий. Ви не можете собі уявити... Мого Гната... Я все вам описала... Треба негайно допомогти, негайно, негайно... Ви ж добре знали небіжчика Косар-Косаревича. Він стільки зробив для нашої архітектури...

— На жаль, у нас зараз іде засідання, дуже важливе засідання, якраз я зайнятий. Чи не зміг би я вам подзвонити десь за півгодини, Ганно Сергіївно? Хоч...

— О, благаю вас, подзвоніть, порадьте, допоможіть, рятуйте, визвольте, не відмовте, не забудьте, не полиште, не допустіть, не дайте...

— Гаразд, Ганно Сергіївно, я спробую... Тим часом...

Поклав трубку, пробачився перед присутніми, сказав, ні до кого не звертаючись:

— У вдови професора Косар-Косаревича — якесь родинне нещастя. Така прикрість. Всі ми знали Косар-Косаревича.

— Це був прекрасний спеціаліст, — сказав Кукулик.

— Справді, прекрасний, — ствердив Кошарний. — Я належу до його учнів...

Знов задзвонив телефон. Тепер уже просили Кукулика. Засідання знов перервалося. Кукулик мовчки слухав, намагався вставити хоч слово, але йому це не вдавалося, і академік подумав чомусь, що й Кукулика атакує вдова Косар-Косаревича.

Чому він написав негативну рецензію на проект "Сонце для всіх"? Кошарний сказав тільки що: "Я учень Косар-Косаревича". Тоді, даючи проект, він сказав: "Це школярські вправи, всі члени журі відхилили проект, просимо вам сказати й своє авторитетне слово, Дементію Хомичу". А тепер читає рецензію Дементія Хомича першою. Може, вона й тоді була перша? Може, Кошарний просто зіграв на його нерішучості, на обачливості! Раз усі, мовляв, відхилили, то чого ж ти будеш сперечатися? Ти просто підшукай переконливі наукові аргументи для відхилення. На те ти й академік. Хіба спитати тепер Кошарного, як датовані рецензії? Але ж чи датовані вони взагалі? Та й чого ти досягнеш таким запитанням?

Кошарний — учень Косар-Косаревича. Чого ж він навчився від покійного професора? Уміння штучно створювати громадську думку? Але, здається, небіжчик ніколи не відзначався цим.

А може, самозакоханості? У тридцять четвертому році Косар-Косаревич здійняв галас, що Дмитрівський собор не являє собою культурної пам'ятки. Професора послушали, зруйнували собор, а тепер в усіх історіях мистецтв згадують про фрески, які були на його стінах. І все це зробила самозакоханість Косар-Косаревича: він, бачте, мріяв поставити на місці собору якусь споруду за власним проектом.

Може, Кошарний вивчив механізм людських слабостей так тонко, що знав, як грати на їхніх струнах навіть у академіків?

Ні, він написав негативну рецензію зовсім не тому, що йому нашептав це якийсь злий ангел у подобизні Кошарного. Він просто пожалів невідомого, молодого (а певно ж!) автора. Той був сміливий, але недосвідчений. В його проекті були зльоти, але були й до смішного дивні падіння. Щоправда, в дрібницях. Але хто ж не знає, що дрібниці завжди впадають в око? Він сам завжди розповідав студентам анекдот про білочку.

Молодий архітектор приніс до свого вчителя проект театру. Колони, портик, квадрига — все, як у добрі давні часи, все якраз так, як того вимагали тогочасні смаки, все було цілком пристойно і відпрацьовано до найдрібніших деталей. Вчитель поглянув і здивувався: "А де ж білочка?" — "Яка білочка?" — обурився молодий архітектор. "Звичайна. Сидить, задерши хвостик, підносить передніми лапками до рота горішок, гризе його". — "Де білочка? Навіщо? Ви смієтеся?" — "Зовсім не сміюся. Білочку треба посадити ну хоча б на колесі квадриги". — "Але ж це нісенітниця!" — "Тим ліпше. Слухайте досвідчених людей".

Архітектор послухав, намалював на проекті ще й білочку. Стала обговорювати авторитетна комісія. Всі хвалили проект, захоплювалися витонченістю ліній, строгістю. Аж раптом якийсь найдопитливіший вигукнув: "А що це за білочка на колесі квадриги?" Тоді всі побачили білочку, всі страшенно обурилися, записали в постанову: "Проект схвалити, але зобов'язати автора усунути з нього чужорідний конструктивний елемент у вигляді білочки на квадризі". В проекті "Сонце для всіх" "білочок" було аж надто багато, але не навмисних, а мимовільних. Загалом же проект можна було вважати талановитим. Інший би навіть позаздрив, побачивши таку сміливу роботу. Дементій Хомич вже давно полишив за плечима це хлоп'яче почуття. Він викинув з свого життя заздрість, як шкаралупку від горіха.

Але йому стало шкода невідомого автора. Він боявся за нього. Справжній митець увіходить у мистецтво не потихеньку, не пролазить у шпарку, прикриваючись вигаданим прізвиськом, а йде сміливо, відверто, через головний вхід.

Щоправда, часом його не пускають, йому чинять опір, його навіть піддають анафемі, навколо нього снує свою павутину злий поговір, його звинувачують безпідставно у найтяжчих гріхах, він починає своє творче життя в ролі запідозреного й оскарженого. Навіть думка така поширилася, що в архітектуру до сорока років пробитися важко. Але ж треба пробиватися самому, не ждучи, що тебе хтось візьме за ручку й поведе пропілеями мистецтва. Спершу доведи, що в тебе є талант, блисни своїм талантом, а вже тоді вимагай помочі, опори, зрозуміння, підтримки.

А талант — це насамперед сила й певність себе. Ось приходить до тебе хтось з тих, хто випадково чи закономірно опиняється в ролі суспільних замовників, в ролі уповноважених від суспільства, в ролі цінителів, прийде, гляне на твій проект, на плід безсонних ночей, борінь і горінь душевних і скаже: "Не годиться!"

Сильний не злякається, стане боротися. Слабий відступить, зламається, — і суспільство втратить талант.

Якби Дементій Хомич бачив автора, якби знав, якби був певний, що той боротиметься, а не ламатиметься, тоді б був "за". Але його злякала анонімність автора. Анонімність не просто формальна (цього вимагали умови конкурсу), а творча. Той був зовсім, зовсім новий у архітектури Такого почерку академік не знав ще, не зустрічав ні в кого. З таким талантом треба було починати не з конкурсу, де прізвища авторів невідомі, а з громадського обговорення. А так у анонімності автора Дементій Хомич побачив неспівмірність, побачив намагання прослизнути в архітектуру тихцем, побачив

якісь хитрощі, хай тільки крихту хитрощів — чи не однаково? Талант і хитрощі несумісні. Хитрощі розраховані на споживачів посередності, а народ посередністю не вдовольняється.

Академік відмовив невідомому талантові в праві входу до архітектури, бо не хотів, поки живий, щоб туди йшли хитрі.

І все ж таки бачив, переконаний був, що то — неабиякий талант. Навіщо ж, навіщо тоді негативна, роздратована, зла рецензія.

— Дозвольте поставити вам одне запитання, Дементію Хомичу, — почув він чийсь голос, що розбив хистку запону його розгойданих думок. Швидко поглянув на присутніх з-під густих брів. Так, не було сумніву: голос належав тому молодому, який сьогодні найбільше задирається з усіма. Як його прізвище? Здається, Діжа?

— Я вас слухаю, — сказав ввічливо.

— Яке ваше ставлення до поезії? — пролунало несподіване, мов постріл, запитання.

— Тобто як це — до поезії? — не зрозумів відразу академік. — Наскільки я розумію... Ми все ж таки архітектори... І-і...

Він не любив широких жестів, але мимоволі розвів руками. Не було ради на таке хлоп'яцтво.

— Так, так, — не відступав Діжа, — я мав на увазі саме поезію в найширшому розумінні цього слова. Математичний розрахунок — це для нас завжди важливе, без цього ми не можемо будувати. Але навіть у математичних розрахунках можна відкрити цілі розсипи поезії. Наприклад, астрономи підраховали, що один всесвіт у сузір'ї Волопаса відлітає від нас з швидкістю тридцять вісім тисяч дев'ятсот кілометрів на секунду. Світло летить звідти двісті тридцять мільйонів світлових років. Поки цей промінь мандрував до нас через простори космосу, на Землі з'явилися й зникли динозаври й літаючі рептилії, утворювалися й ерозіювали гори, з'явилася людина. Приголомшливої поезії цих цифр не збагнеш нашим обмеженим людським розумом. Але для астронома Барабашова, для теоретика космонавтики, для наших перших космонавтів — це вже справжня висока поезія. Та що там космічні цифри! Спробуйте збагнути всю глибину, всю красу отого пісенного "женчикок-бренчикок підлітає, високо ніженьку підіймає". Поети — це дивні люди. В школі ми, наприклад, учили, що похилою може бути тільки площа, а Малишко написав про трави: "Ми підем, де трави похилі". Одне слово, незвично вжите, і вже ціла революція в мисленні. Світ відкрив тобі ще одну прекрасну грань — "трави похилі".

— Ближче до суті, товаришу Діжа, — вдавано позіхнув Кукулик. — Ми не встановлювали регламенту, але...

— Я весь час говорю по суті. Невже ви, Дементію Хомичу, не помітили, що в проекті "Сонце для всіх" присутня справжня поезія архітектури? Ота непередавана, часом навіть незбагненна поезія нововідкриття, якої ми шукаємо все своє життя і — що там гріха таїти! — не завжди знаходимо.

— Це вже якась архітектурна містика, — криво посміхнувся Кошарний, — "нередавана", "незбагненна". В нас усе вкладається в інженерні формули, в нас не

може бути непередаваного й незбагненого.

— Ні, чому ж, — сердито повернувся до нього академік, — ви помиляєтеся, ви глибоко помиляєтеся, товаришу... гм... Кошарний. Архітектура — це мистецтво, це, коли хочете, справді поезія. Кам'яна поезія, бетонна, вічна, найдоступніша для всіх сущих, бо її консумують, тобто споживають, усі... Наш молодий колега має рацію... Проект "Сонце для всіх"? Можливо, можливо... Я міг помилитися... Тому просив би товариша Кошарного ознайомити нас з усіма відгуками на цей проект, просив би товаришів висловитися... Мені б не хотілося, щоб мій відгук трактували як якийсь присуд, що не підлягає опротестуванню.

— Але ж ми не маємо права нехтувати вашою думкою, вельмишановний Дементію Хомичу, — сказав Кошарний.

— Ви й не знехтували. Ви довели її до свідомості шановного журі. Тепер хай буде вислухана й друга сторона.

— Друга сторона — один Діжа, — посміхнувся Кошарний. — Звичайно, якщо вірити авторові популярного роману Дольду-Михайлику, то й один у полі воїн, але це стосується більше партизанських або розвідницьких дій, а не архітектури.

— В архітектурі партизанщини ми не допустимо, — авторитетно заявив Кукулик. — Ми покликані організовувати творчий процес в архітектурі.

"Ми покликані організовувати творчий процес", — відлунилися в свідомості Діжі слова директора Інституту житла. "Ми покликані... ми покликані... покликані..."

Ах, вони покликані, у них виняткове право бути покликаними і нікого більше не втаємничувати, нікого не допускати до "організування творчого процесу", бо вони... Хто ж вони? Що він взяв про них за ті три роки, що жив і працював поруч з ними? Які таланти відкрив у цих людях? Так, які таланти? Які здібності?

Ой, здібності, здібності, здібності...

ЖЕРЕБИЛОВА ЮШКА

— Їдьмо?

— Їдьмо.

— Ну, поїхали, чого там!

— Давай!

— У тебе все?

— Та боже ж мій? Оки-доки, як у південній Каліфорнії!

— Ну, то гайда! Брайко!

— Я не можу.

— Здивував! Чи ти коли-небудь міг?

— Дякую, але не можу.

— Тоді молодого кадра.

— Діжа! Давай з нами!

— Може, ще якусь жіночку прихопити? Хоч стареньку.

— Нащо?

— А юшку варити.

— Все забезпечено. Оки-доки, як у південній Каліфорнії.
— Ну, то покотили, Діжа?
— Якщо начальство велить...
— Начальство пробачає тобі твій пороссячий характер і запрошує на тайну вечерю.
— Цінууй!
— І роби висновки.
— Жеребило, а ти нічого не забув?
— Оки-доки, як у південній Каліфорнії.
— Ну, тоді хряпай! Держись усі один за одного, бо Жеребило на повороті повикидає з машини.

— Зі мною ніколи нічого ніде не трапляється! Оки-доки...
— А скільки машину водиш?
— Два роки.
— Найнебезпечніший вік. Книжка така є "Від двох до п'яти". Якраз про це.
— Так то ж про дітей, а не про шоферів.
— Однаково. У Жеребила теж дитячий вік. У нашого Діжі в архітектурі, а в Жеребила — в автомобілізмі.
— Діжа, чого ж ти мовчиш?
— А що казати?
— Чи ти вважаєш нас такими дурними, що вже й говорити з нами не хочеш?
— Я ще не збагну ніяк, куди ми їдемо.
— Кошарний, поясни популярно.
— Для такого діла б — лектора з Товариства по розпорошенню знань! Оки-доки...
Го-го!..

На тридцять п'ятому кілометрі шосе Київ — Дніпропетровськ Жеребилова "Волга" звернула в ліс, проїхала кілометрів з п'ять по вибоїстій, встеленій оголеним корінням дерев дорозі, вискочила на луг, потім подерлася по піщаній кучугурі до п'яти хаток, що стояли над старицею Дніпра, з розгону врізалася в сухе, сипуче.

— Ану, вискочили!
— Пхнули дружно!
— Раз, два, три!
— Пхаємо назад, оки-доки!
— Давай, давай!
— Тепер уперед, як у південній Каліфорнії!
— Газуй, газуй!
— Отак субота в нас і пройде.
— В пісочку.
— Казав же я, що Жеребило живе ще по дитячій книжці.
— Ще назад, як у південній Каліфорнії!
— Ти краще давай, як у нашій кучугурі!
— Ну, взялися!

- Пхнули!
- Вперед, оки-доки!
- Гей-гей, Жеребило, нас не забудь взяти!

Машина вигреблась на тверде і, заточуючись, мов п'яна, покривуляла сільською вулицею так, ніби Жеребило зовсім забув про своїх пасажирів. Коло криниці він все ж став, відчинив дверцята, витер лоба, хекнув:

- Уф, оки-доки!
- Сідаємо, — скомандував Кукулик.

На заднє сидіння знов забралися Кошарний, Діжа і ще якийсь незнайомий, з посмішкою людини, для якої не існує на землі жодних таємниць. Лише тепер Жеребило згадав, що й досі не познайомив з ним своїх пасажирів.

— Тепер можу розсекретити нашого попутника. Раніше не мав права. Це Григорій Григорович, який завідує всім, що є на Україні найсмачнішого. Знає, де взяти. Прізвище в нього не піддається розголосу. Для широкого вжитку мається псевдонім: Мухобій. Називайте, кому як спідручніше. Бажано — Мухобоем.

Так званий Мухобій посміхався своєю посмішкою новітньої Джоконди чоловічого роду й не ронив жодного слова.

І за хутором були піски, а там луг з ріденькою травичкою, між якою, здається, просвічував знов же таки пісочок. Жеребило сміливо спрямував машину просто через піски на лужок. Все повторювалося. Пхали, крєктали, лаялися, смикалися, а Жеребило запевняв, що все це "оки-доки" і "як у південній Каліфорнії".

Нарешті добралися до високої кручі над Дніпром, поставили машину серед шелюжку, збігали до води, щоб трохи охолонути. Кукулик, подаючи всім приклад, перший роздягся, залишився в синіх капронових трусиках з білим поясочком, загойдав буграми могутніх м'язів, вкритих добрим шаром жирку. За ним оголив своє біле, мов куряче, тіло Кошарний. Жеребило вискочив з одягу, як розгодований рак з старого панцира, і виявився ще товщим і здоровішим, ніж Кукулик. Ходив понад бережком, і на ньому так усе й двигтіло. Мухобій під чесучевим піджачком і білою імпоротною сорочкою мав кругленьке черевце, а під солом'яним капелюхом — білу простору лисину. Походили понад водою, відсапнули від тяжкої дороги.

- Ану, давай свої вудки, — сказав Кукулик Жеребилові.
- Вудочки є. Хто хоче вудити, а хто дрова збирати для юшки?
- Як я зрозумів, ви хочете наловити риби, щоб потім варити юшку? — спитав Діжа.
- Правильно зрозумів, оки-доки.
- Але ж це фантастика, до того ж не наукова.
- Вирішено, — підсумував Кукулик. — Нашому молодому кадрові доручається збирання дров. Риба — за нами. Хто "за"? Хто "проти"? Хто утримався? Одноголосно. Вітаємо вас, товаришу Діжа, з почесним громадським дорученням.

Іван пішов тинятися по кущах шелюгів. Дров тут було стільки ж, як риби, тобто не було зовсім. Знайшов якийсь старий висохлий корінь, що висувався з піску під кущем молоденької шелюги, довго смикав його, намагаючись відірвати, відірвав, коли вже й

не сподівався, і від несподіванки важко гепнувся на щось тверде й колюче. Так з одним корінцем і приблукав до тимчасового табору.

— Одну калорію приніс, — сказав з сумним усміхом.

У рибалок успіхи були не ліпші. Тільки Мухобій упіймав якусь біленьку рибку, таку маленьку, що їй треба було б відразу пустити назад у воду, але рибалка і в гадці не мав цього робити. Навпаки, припнув її товстеним куканом до своїх трусів і стояв з тим жалюгідним трофеєм гордо, як Наполеон під Аустерліцом. До речі, в Мухобоя справді було щось спільне з Наполеоном у виразі одутливого обличчя, в черевцеві, в товстих коротких ногах. Наполеон і риб'яча юшка.

— Найжалюгідніше видовище, по-моєму, — сказав Діжа, — це міський житель з вудочкою в руках. Він закидає її в Дніпро, як звук закидати ложку в борщ. Де ж ваша риба, рибалки? Чи, може, з отого риб'ячого ока, що його впіймав Григорій Григорович, варитимете юшку?

— Провчимо скептика, Жеребило? — спитав Кукулик, витягаючи свою вудку.

— Можна.

— Ану, дай мені номенклатурного черв'ячка. Та розкажи, як їх розплodжують.

— Ціла кібернетика, оки-доки. Один дід у Корчуватому ферму має. У нього всі великі люди черв'яка купують. Покійний Паторжинський брав тільки в діда. Дуже любив чайні. Це ті, що дід їх міцним чаєм підпоює, щоб вони мали добрий колір і жвависть. Але найжвавіший черв'як — це кон'ячний. Цих за три дні до продажу дід підпоює кон'яком. Вони тоді як чорти. Змії, а не черв'яки. Тут уже не рибина чіпляється за черв'яка, а він сам чіпляється за рибину й тягне її до гачка. Ану, Василю Васильовичу, держіть! Зараз ми покажемо нашому... Як отого пророка звали, що ні в що не вірив?

— Йона. І попав у черево до кита. А ми сьогодні Діжу засунемо в риб'ячий пузир. Засунемо?

— Оки-доки, як у південній Каліфорнії.

Іван сів, спустивши ноги з кручі, дивився на рибалок-невдах, посміювався. Риба не брала й на кон'ячних черв'яків. Вона ігнорувала керівний склад Інституту житла, ігнорувала навіть знавця всього смачного, що було на Україні.

— Їдьмо, поки не пізно, і я почастану вас у знайомій мені їдальні биточками з макаронами плюс шматок торішнього солоного огірка, — глузливо запропонував Іван. — А про юшку можете прочитати в книжці "Старое житье". Там описується, як Потьомкін варив юшку з аршинних стерлядей і судачих щік.

— З судачих щік — холодець, — вперше заговорив Мухобій. — А нащот стерлядки...

— Мухобій! — злякано вигукнув Жеребило.

Той посміхнувся і вмовк.

— А може, все-таки провчимо нашого молодого скептика? — знов почав Кукулик.

— А провчимо, оки-доки! Мухобій!

Жеребило і Мухобій кинули свої вудочки, наввипередки подерлися на кручу. Жеребило підскочив до машини, натиснув на замок, відкрив багажник.

— Та-ак, — сказав, дістаючи звідти великий таган з триногою. Мухобій тим часом тяг з багажника дбайливо зв'язаний оберемок соснових полінець.

— Дривця, — сказав спокійно.

— Маємо череп'яну миску, дерев'яні ложки, як у запорожців, і припас, — діставав далі Жеребило.

— А це — моє приношення, — крекчучи, витяг з багажника кубічного, оббитого бляхою ящика Мухобій. Він відкинув верхню кришку ящика. Блиснули великі грудки льоду, а з-поміж них націлилася на Івана здоровенним відкритим ротякою якась риб'яча голова. Кукулик і Кошарний теж вилізли до машини й стояли тепер, роздивляючись дари доброго бога Випадку і Жеребилової пронозливості.

— Маємо пудового сазанчика, — ласкаво заговорив Мухобій, розгортаючи лід. — Упійманий найсучаснішим методом: телефонним апаратом. Як це робиться — пояснить вам Жеребило.

— Оки-доки, як у південній Каліфорнії! Ви берете свій телефонний апарат і закидаєте його з Києва просто в Дунай. Гало і таке інше — і на другий день вам літаком привозять отакого громадянина.

— Дві стерлядки, — викладав на траву Мухобій свої здобутки. — Без стерлядки юшки не їв і князь Потьомкін-Тавричеський, а ми ж пролетарі, яким належить весь світ. Виходить, нам без стерлядки — аж ніяк не можна. Судачок теж є. Це продукт місцевий, ловиться навіть навпроти київського пляжу.

Ящик виявився напрочуд містким. З приказочками (де й слів набрав) Мухобій тяг та тяг звідти рибку, велику й маленьку, натягнув аж сім сортів (сім днів у тижні, сім сортів риби для юшки), випростався, глянув на Жеребила.

— Тепер мій ящикок, оки-доки! — потер той долонями.

Виволік з багажника картонний ящик з-під чеського пива.

На двадцять чотири пляшки. Віддер клейку стрічку, якою ящик був запечатаний, відкрив кришку. Всі двадцять чотири гнізда були заповнені. Але зовсім не чеським пивом, о ні! Там біліли такі знайомі голівки "Столичної". Червоніли сургучні кругляки коньячних пляшок. Витикалися пластмасові зубчики пляшок кубинського рому, блищало кілька металічних шляпок на пляшках з мінеральною водою ("Нарзанчик" і "Боржомчик", — пояснив Жеребило). Діжа зчудовано подивився на своїх чотирьох мимовільних спільників: невже вони збираються проковтнути два пуди риби й запити цілим озером спиртних напоїв?

— Оки-доки, — весело промовив Жеребило, — давай, Мухобій, шуруй кочегарку!

Мухобій заходився коло тагана, а всі знов спустилися до води й поновили марні спроби впіймати якусь дурну рибину.

Юшка була готова, коли сонце вже спускалося за ліси. Мухобій став над кручею, схрестив на грудях руки, випнув черево, відставив трохи наперед ногу, гмикнув. Наполеон і юшка.

— Поч-чинаємо! — гаркнув якимсь новим для нього голосом.

— Почалапкали, — сказав Жеребило. — Змотуй вудочки!

На траві, застеленій газетами, стояла велика череп'яна миска, повна пахучої рідини. Кілограмові шматки дунайського сазана плавали в ющі, громадилися в ющі, мов айсберги в океанських водах. Біля кожної ложки був товстий окраєць чорного хліба. Ще стояла коло великої мисочки маленька, залізна, вщерть налита не відомою для Діжі рідиною з плаваючими в ній стручками червоного гіркого перцю.

— Сіли! — скомандував Кукулик. — Хапай той шмат, що на тебе дивиться!

І перший потяг з мисяри величезну сазанячу голову. Діжа теж вивудив з юшки свій шматок риби і вже хотів був спробувати, як його боляче вдарив по руці Жеребило.

— Оки-доки, так не годиться! Ритуал порушуєш. По-перше, тост. Мухобій!

Той не марнував часу. "Столична" вже булькала в гранчасті склянки, завбачливо розставлені проти кожного з присутніх. Три пляшки мінеральної води стояли без бляшаних, ковпачків, "для запиву" бажаним. Наливши всім, Мухобій підняв свою склянку, глянув крізь неї на сонце, що заходило, посерйознішав.

— Ну, щоб були ми товстими! — сказав і перехилив склянку в рот.

Крекнувши, випив Кукулик. Поморщився, але теж перехилив своє Кошарний. Жеребило проковтнув ще швидше, ніж Мухобій. Діжі було соромно відставати від такої дружної компанії. Випив і він. Водою запивати не став, знов узявся за свій шмат сазана. І знов його боляче вдарив по руці Жеребило.

— Треба їсти, як у південній Каліфорнії, оки-доки! По-перше, ложкою тільки юшку. Рибу — руками. А по-друге, рибу треба вмочати в саламур. Бачиш мисочку? Ото й є саламур. Мухобій, поясни!

Мухобій згріб у жменю шматягу рибини, вмочив її в мисочку так, що вмоченими виявилися й усі його товсті пальці, куснув білого, розвареного риб'ячого м'яса, облизав пальці.

— Салам-м-ур, — промурмотів. — Це ціла енциклопедія. Диспозиція й диспропорція. Прянощі й спеції. Гостре, колюче, шпигаюче, пекуче Салам-м-мур-р-р-р!

"Кавалерія Мюрата облягає противника з правого флангу, піхота Нея йде на штурм головних укріплень, Даву пробивається по лівому флангу, потім входять в дію полки Бернадотта".

Мухобій знов налив склянки, знов глянув на те місце, де тільки що було сонце.

— Ну, щоб були ми товстими.

— Стій! — гукнув Жеребило. — Мухобій хоче узурпувати владу. Не дамо! Тост відмінюється! Слово має Василь Васильович.

Кукулик відкашлявся, виплюнув кісточку, поважно мовив:

— А може, того... Щоб не дуже? Бо в мене, брат, гіпертонія...

— Бісяка з нею, оки-доки! В мене теж гіпертонія. А як вип'ю, тоді наче й легшає.

— Ну, якщо легшає, тоді вип'ємо за те, щоб жили ми та не вмирали.

— Абсолютно!

— Між іншим, від гіпертонії є засіб, — сказав Мухобій. — Можу дістати.

— Що ж воно таке, оки-доки? Чому й досі мовчав?

— Японська штучка. Браслетик такий, вроді б золотий чи там платиновий.

— Ну, ми ж не баришні, як у південній Каліфорнії!

— Та це так, для между прочим. Золото — для блиску. А всередині в браслетику всякі електромагніти. Вони там випускають з себе якісь токи, щось у організмі діється, холестерин у жилах розчиняється к чортовій матері, й ви його чи то вип...

— Мухобій!

— А я винуватий, раз медицина так говорить. Я одну баришню колись знав — не терпіла слова "сякатися". А браслет за три місяці виліковує навіть тих, що вже посиніли від гіпертонії. Японці випадково дошнипалися. Помітили, що в районі магнітної аномалії нема жодного гіпертоніка. Помістили туди п'ятьох чи шістьох таких, що вже й дихати не могли, — і ті через півроку жінок поміняли! Тепер продукують браслети, аж гуде!

— То діставай, оки-доки!

— Все можна, аби тільки всі пили як слід. На вас дивиться людство! А горілка ще ціла, коньяк і не початий!

"Солдати, на вас дивиться весь світ!"

Мухобій зібрав усі склянки, повставляв їх одна в одну, у верхню налив наполовину горілки, взявся за нижню і, не підтримуючи цього гнучкого скляного стовпчика, наблизив склянку до губів.

— Операція "Бамбук", — проголосив урочисто. — Посвячення в лицарі дніпровської юшки.

Вставлені одна в одну склянки справдігнулися, мов химерний скляний бамбук під вітром. Мухобій довго ловив губами край верхньої склянки, нарешті впіймав, затис зубами, поволі став пити горілку, перехиляючись більше й більше назад, заломлюючи скляний бамбук на себе.

— Тепер молодого кадра, оки-доки! — заревів Жеребило. — Посвята в лицарство дніпровської юшки. Це тобі не проектики малювати, а діло робити. Ану, Мухобій!

— Я не питиму, — сказав Діжа.

— Но-но, — помахав пальцем Кукулик, — не гордись! Не годиться!

— Просто з мене досить. Напився й наївся.

— Юшку їдять, поки в казані дно видно буде, оки-доки, — пояснив Жеребило. — Це раз. А по-друге, в пляшках теж дно є, і його нам треба побачити. Держи "бамбука"!

— Сказано, не буду, — вже зло промовив Діжа. — Невже не ясно?

— Давай сюди, — взяв "бамбук" Кукулик, — ми старіші, ми дурніші, нас гордощі не заїдають.

Кошарний штовхнув Діжу ліктем і осудливо похитав головою. Іван удав, що не зрозумів його осуду.

— Чи не сподівається ви, товаришу Діжа, що ми пустимо нашу архітектуру на самоплив і зовсім не будемо нею керувати? — почув він голос Кукулика. Схопився з місця, почервонів від несподіваного гніву, вигукнув:

— Щоб керувати, треба знати те, чим керуєш, краще за всіх інших!

— Ви, здається, звинувачуєте Василя Васильовича в невігластві? — подав голос

Кошарний.

— Кажу те, що чуєте!

* * *

Юшку доїдали ще пізно вночі. Залазили по шию в воду, щоб хоч трохи вийшов з голови хміль, знов видряпувалися на берег, допивали рештки Мухобоевого припасу, виловлювали пальцями стручки перцю з саламуру, чавкали. Мухобій все поривався з своїм універсальним тостом:

— Щоб були ми товстими!

* * *

— Мені здається, тут не може бути двох думок, товариші, — сказав Кукулик.

— Передчасний висновок, Василю Васильовичу, — несподівано обізався Брайко. — "Наша суперечка тільки-но починається.

— Наша? Суперечка? — аж вирячився той.

— Так... тобто я хотів сказати... Власне, я прошу пробачення, що запізнився з своїм відгуком, але так склалося... Ось, може, Антон Кузьмич буде такий ласкавий, щоб прочитати?..

— Ну, то ти б так і казав, — полагіднішав Кукулик. — Звичайно ж, Антон Кузьмич прочитає. Ти міг би дати відразу. Адже все ясно. Твою думку ми знаємо. Вона ніколи не розходиться з колективною думкою.

— Так, так... колективна думка... Прошу вас, Антоне Кузьмичу...

Кошарний взяв кілька списаних на машинці аркушків, погладив шию. Так, коли б мав руки, мабуть, гладив би свою шию удав перед тим, як проковтнути кролика. Діжа нашорошився. Він не хотів бути кроликом.

— Стривайте, — сказав він, — але ж була пропозиція Дементія Хомича зачитати мою рецензію!

— Йдеться про більшість, — терпляче пояснив йому Кукулик. — Вислухаємо спершу все ж таки більшість однодумців, а опісля — розкольницьку меншість. Ви не ображаєтеся за жарт, Іване Артемовичу?

— Що ж, незгодні — це найчисленніша меншість на світі. З них, мабуть, і починається та невитлумачена річ, яку звать "прогрес".

— Перемагає завжди більшість, Іване Артемовичу, — майже співчутливо мовив Кукулик. — Меншість завжди терпить у нас поразку, хоч би там зібралися найбільші крикуни в світі.

Діжа не хотів здаватися. Хоч бачив, що програє бій, все ж вигукнув:

— Не можна питання мистецтва вирішувати арифметичною більшістю!

Кошарний перебирав аркушки Брайкової рецензії і не знав, що йому робити.

— Читайте, читайте, Антоне Кузьмичу, — звелів Кукулик. — Бо товариш Діжа може ще подумати, ніби сьогодні не засідання журі, а його іменини і ми тільки й маємо клопоту, що вмовляти та переконувати його. Його, бачте, не може переконати головуючий. Для нього не авторитет відповідальний секретар журі. Його не влаштовує, що Дементій Хомич дав на проект "Сонце для всіх" негативний відзив...

Академік не втручався в суперечку. Сидів мовчки. У нього був жест — брати себе за брови вказівним і великим пальцями лівої руки. Жест цей він успадкував від батька і від діда, а ще далі — мабуть, від прадіда і прапрадіда, жести передаються з покоління в покоління, вони лишаються нам незмінні, як рух сонця по небу або шелест листя на деревах. Тільки означають вони не завжди те саме. У діда це було, коли той хотів приховати посмішку, хотів насупити брови, а вони не слухалися, не підкорялися, тоді він просто зсовував їх до перенісся пальцями. Батько клав пальці на брови, щоб підкреслити свій гнів, мати якомога загрозливіший вигляд. У нього самого цей жест означав розумове напруження, скупчення уваги на якійсь важкій до вирішення проблемі.

Певно, колись його пращур теж сидів отак у дикій гірській долині й думав, яку печеру вибрати собі для сховку.

Жести в людей не змінюються, але змінюється їхня суть. Стара форма наповнюється новим змістом. Як це: в старі міхи — нове вино. Тепер він збагнув: усе, що йшло від пращура, всі найтонші відтінки розмаїтої суті вміститися могли сьогодні в оцей його порух пальців, покладених на брови. Гнів? Так. Розумову скупченість? Цілком ймовірно. І радість теж? Може. Але на кого гнів? Може на себе. За кого радість? Може, за отого хлопчиська Діжу?

Все одно це було не те. Просто йому стало соромно, по-хлоп'ячому соромно, що впіймався в сильця, хитро розставлені Кошарним. Він пішов за отою міфічною більшістю, про яку тепер з таким апломбом говорив Кукулик і якої насправді тоді, коли академікові давали на рецензування проект невідомого таланту, ще не існувало, та й чи існує вона тепер? Може, якраз перед його очима, прикриваючись його авторитетом, Кукулик і Кошарний "організують" більшість, яка чомусь їм вигідна.

Ах, як йому було соромно! Як незручно! Він хотів приховати незручність в отому штучному супленні брів. Волів би не чути нічого, не бути серед цих людей, не бачити цієї кімнати. Але не бути тут — означало потрапити в лабеті до Ганни Сергіївни Косар-Косаревич. Чого, їй треба від нього? Яка від нього поміч? Що він може зробити?

Здалеку, мов крізь товщі води, долинув до нього Кукуликів голос: "Дементій Хомич дав на проект "Сонце для всіх" негативний відзив..." "Дзив... дзив... дзив..."

Його звали Дементій. Дементій по-латині означало "безумний". Чи то ж справджувалася, нарешті, суть його імені? Бо хіба ж не безумство вчинив він, відхиливши безумовно талановитий, надзвичайно талановитий проект? Він злякався анонімності автора? Навіщо дурити себе? Він злякався Кошарного! Побоявся опинитися серед меншості, йому не вистачило хоробрості, якою в достатку володіє Діжа. Чи сказав він за своє життя хоч раз такі слова, як той: "Незгодні — найчисленніша меншість на світі. З них часто починається прогрес". Бентежні слова! Він сам часто думав над цим, в цьому полягало і його переконання, але за все життя він так ніколи й не сформулював точно свого рішучого кредо, а Діжа, ще тільки починаючи свій творчий шлях, вже точно окреслив межі своєї життєвої поведінки. Що ж, ніколи не пізно стати на той шлях, на який ти завжди хотів стати.

Дементій Хомич прибрав руку з брів, глянув на Кукулика жовтуватими, як у старого яструба, очима і твердо сказав:

— Я теж просив би відкласти читання рецензії товариша Брайка.

— І зачитати рецензію товариша Діжі? — вихопився Кошарний. — Але вона довга, товариші! Вона просто задовга! Це не рецензія, а цілий трактат про Київ і так далі.

— Кожен пише так, як пише! — гукнув Діжа.

— Справа не в тому, — перепинив їх академік. — Просто я перед тим, як буде прочитана наступна рецензія — чи то товариша Брайка, чи то товариша Діжі, — мені здається, в цьому немає великої різниці, бо ми вислухаємо всі рецензії, — так от перед тим, як буде оголошено ще чиясь думку, я хотів би... Простіше кажучи, я забираю свою рецензію назад. Рецензію на проект "Сонце для всіх"...

— Але ж, шановний... — стурбовано підвівся Кукулик.

— Я забираю свою рецензію і полишаю за собою право виступити в обговоренні проекту "Сонце для всіх", не будучи зв'язаний написаним колись.

— Дементій Хомич, очевидно, забув, що його рецензія вже йому не належить, — поблажливо посміхнувся Кукулик. — Рецензія академіка Голубицького вже стала громадською власністю...

— Все, що я зробив, це зробив я. І в моїй владі і волі відмовитися від нього чи не відмовитися...

— Ваша думка вже запротокольована.

— Порвіть протокол.

— Але ж які мотиви?

— Жодних мотивів. Я передумав. Я довго думав. Довго і тяжко. І прийшов до висновку.

— Я не впізнаю вас, Дементію Хомичу, — Кукулик ніяк не міг сісти, мовби йому здерев'яніли й не гнулися тепер ноги.

— Я голосуватиму за проект "Сонце для всіх".

— Ви голосуватимете за премію для проекту "Сонце для всіх"?

— Можливо, — академік відчував, що вже не може стриматися. — Можливо, навіть за премію для проекту "Сонце для всіх".

— Але дозвольте нагадати вам, Дементію Хомичу, що це — безпринципність! — Останнє слово Кукулик вимовив, мов прибив цвяхом.

— Прошу вас, — втомлено сказав академік, — прошу вас, не вчіть мене принципності. І взагалі нічого не вчіть. Я надто старий для цього.

Дементій Хомич підвівся, зробив загальний уклін, пішов до дверей. Кукулик сів, витяг з стаканчика кольоровий олівець, засунув його в буйні сиві кучері, покрутив трохи, з нарочитим спокоєм звелів Кошарному:

— Читайте рецензію товариша Брайка.

Увійшла Таня. Дзвонив телефон, просили Кошарного.

— Бери мою трубку, — сказав Кукулик. Члени журі терпляче ждали, поки Кошарний слухав невідомого співрозмовника. Слухав довго, мінився на обличчі,

намагався вставити хоч слово, не міг. Це була знов Ганна Сергіївна Косар-Косаревич! Кукулик догадався, махнув рукою.

— Кинь трубку!

Кошарний не кинув (все ж учень професора Косар-Косаревича), ще трохи послухав, потім, не кажучи й слова, потихеньку поклав трубку на ричаги. Голос у трубці захлинувся в розімкненім електричнім колі.

— Біда, — зітхнув Кукулик. — Не дають спокійно працювати.

— Але в неї горе, — сказав Кошарний трагічним голосом, — нещастя з сином.

— У, вдови професора Косар-Косаревича нещастя з сином, — пояснив членам журі Кукулик. — Десь там з кимось зачепився, потрапив на п'ятнадцять діб до Лук'янівської тюрми...

Він примруженим оком зиркнув на Діжу. От би тебе, голубчику, туди хоч на добу!

— Їй би треба якось допомогти, — висловив несміливу пропозицію Кошарний.

— А чого ж. Допоможемо. Ось закінчимо журі, розберемося й допоможемо, — поважно мовив Кукулик. — Хоча якщо є вирок суду, то молодому Косар-Косаревичу доведеться відбоярити свої законні п'ятнадцять діб! Ну, а згодом ми вже й допоможемо. Косар-Косаревич був шановним чоловіком, але архітектура й п'ятнадцять днів тюрми за хуліганство — тут щось я не бачу прямого зв'язку. Може, хто й бачить (він знову подивився на Діжу), але я не бачу, не так вихований, не в такому вільнодумстві. Ми на столах спали, не в пуховиках, нам ніколи було з жиру біситися... Штанів з кнопками на непристойному місці ми не носили, сорочок розмальованих — теж не було...

Не було, не було, не було... На голому камені, на сірому камені, на сирій глині починали будівництво нового суспільства Кукулики.

Чи ж Кукулики? Може, хтось інший починав, а тепер його вже нема або ж відійшов він скромно, зробивши свою велику справу, а Кукулики узурпували його працю, привласнили її і видають, як свою і тільки свою... Колись було важко, а тепер легко, колись молодь була така, а тепер сяка... Колись не мали за плечима нічого, тепер мають усе... А що мав він, Іван Діжа? Звідки вій узявся в архітектурі? Хто привів його сюди? Може, ласкаві професори взяли за пухленьку ручку і привели? Чи з химерних замків достатку й пишноти примандрував він у цей храм, де створюється одне з найголовніших людських пристанищ — Житло?

Помандруймо на два десятки років назад, у минуле, вирвемо у пам'яті ще одну здобич, яку вона вхопила і тримає цупко-цупко. Гляньмо на українське село осені тисяча дев'ятсот сорок третього року, на село, що лежить на Дніпрі, на лівому березі Дніпра, десь поміж Верхньодніпровськом і Кременчуком, десь навпроти Бородаївки чи Мишуринога Рога або ж навпроти Деревки, гляньмо на те село якраз тієї ночі, коли з нього в паніці відступили фашисти, кваплячись перебратися на крутий правий берег Дніпра, а наші війська ще не встигли вступити. Гляньмо на те, що звалося колись селом, а тепер — лише страхітлива купа попелу й розмитої густим осіннім дощем глини, бо фашисти перед втечею спалили всі хати, тільки не встигли спалити двох хат,

що були під черепицею, — Стрижаків та Мусієнкової. А в Нескромного Панька навіть черепицю поскидали з покрівлі і все-таки спалили. У Стрижака й Мусієнка не встигли. Дві хати на все село. Більше нічого. Люди — в погребях, у землянках, у "щелях", що їх повиривали в садках (теж спалених) та на городах, щоб ховатися від бомб та снарядів. Люди — це жінки й діти. Чоловіків майже нема. Тільки діди.

На тім березі Дніпра лякливо розпанахують чорний морок освітлювальні ракети. Десь у степах гримотять наші танки, наближаючись до села, а в землянках сидять вдови, які ще не знають, загинули їхні чоловіки на фронті чи ні, в землянках горнутья до матерів хлопчики й дівчатка, вже сироти, але ще в сподіванні великої радості повернення батька разом з нашими військами. У землянках снуються думи про минуле, яке відійшло тільки сьогодні і яке ніколи більше не повернеться, снуються думи про майбутнє, яке гримотить у степах, клекоче радісним клекотом рідних моторів і гудінням рідної землі. Завтра вранці прийдуть наші, і треба буде починати життя заново. Починати зовсім заново. З ложки, з миски, з кота й курки, з корівки й трактора, а найголовніше — з хати, з притулку для дітей, для самого себе, з затишку від вітру, віхоли, від дощу, від набридливого, холодного, клятого дощу. Врятувати дітей, вивести їх із сирих землянок і погребів, поселити в світлій хаті. Великі вікна, прозорі шибки. Чи буде по війні вдосталь скла на шибки?

Але не про шибки думали в селі тої ночі. Думали просто про хати, а думати про хату в придніпрянському селі, що лежить на краю великого степу, де немає жодної деревини, думати в такому селі про хату — то насамперед думати про сволок. Сохи — так-сяк знайдеш, витешеш з не допалених гітлерівцями акацій, що росли край городу. Стіни — з глини. В глинищі під Кучерявою горою вистачить того добра ще на десяток сіл. Стеля — заплетеш з шелюги, обкидаєш вальками. Але ж на чому держатиметься стеля, якщо не буде сволока? Колись з цього починали стягатися на хату. Будувалися поступово. Батько — для старшого сина все життя працював на ту хату, їздив, домовлявся з сплавщиками, щоб одчепили колоду, як ітимуть плоти по Дніпру, привозив, клав під лісою, сходився весь куток глянути на майбутній сволок.

— А вже скоро й моєму Васькові треба буде думати...

— Та й у мене ножками в колісці чеберяє...

— Воно й не штука, як той казав, а коли його ніде взяти, то й ніде...

А тепер треба було сволоки для всього села. А навколо лежала спалена, сплюндрована, гола, як після потопу, земля...

І тоді всі згадали... Згадали, мабуть, відразу всі і рішення прийняли, теж відразу всі... Як це могло статися, ніхто не може з'ясувати. Які сокровенні струми людської думки пролетіли по всіх землянках і погребях, пронизали в одну мить свідомість усіх вдів, дідів, дітей — так і лишиться незбагненим навіки. Лишиться тільки голий факт. Він буде записаний на одній з сторінок людської історії, а може, й забудуть його записати, знехтують ним, як надто дрібним і як таким, що не підлягає коментуванню.

А факт був такий. Всі, хто ще жив у селі, відразу, не змовляючись, не кажучи одне одному й слова, вийшли з своїх сховищ, вийшли в ніч і дощ, стали на своїх

поруйнованих дворищах, відвернувшись спиною до ворожих освітлювальних ракет, слухали, як стугонить десь далеко степ від залізної ходи наших танків. Стояли й слухали, бо це теж входило в те, що мали зробити цієї ночі. Ради цього, власне, й робили. Послухавши, мовчки, в тривожному поспіхові, в лихоманковому поспіхові рушили до центру села, де починалася телефонна лінія, що вела до сусіднього села. Дев'ять кілометрів. Телефонні дроти, ясна річ, давно вже були зірвані, але стовпи якимсь чудом уціліли. Стояли, оббиті дощами, почорнілі, як згорьовані люди, стояли ще довоєнні, сучкуваті, криві, незугарні, але ж були стовпи, були деревиною — сволоками, сволоками, сволоками!

І люди потягли стовпи до своїх осель. Кому не вдалось вхопити стовпа близько, біг далі. Відбігали далі й далі, в степ, викопували, вигрібали руками, валяли, тягли через ріллі, через балки, через слизькі береги до власної оселі, тягли матері й діди, а діти підпихали, підтримували маленькими рученятами. Стовпи виривалися з геть знесилених рук, придавлювали малечу на мокрій холодній землі, чулися зойки й стогони в темряві, а повз ті зойки бігли далі нові люди, кому не вистачило стовпа, шукали, питали, квапилися...

О, де той селянський Гойя, де новітні Брейгелі, щоб змалювати ту урочисто-понуру картину народного горя, відчаю і надії?

Дош. Багнюка. Морок. Чорні мокрі постаті, якісь неокреслені видива — не люди. І тягнуть, тягнуть довгі неподатливі, неоковирні стовпи, мов свою долю...

Маленький Ванько Діжа теж тяг тієї ночі стовпа з матір'ю. Може, звідти й починається його зацікавлення архітектурою? Але хіба ж знає про це Кукулик і хіба дізнається коли-небудь?

Кукулик не знав того нічого. Та й звідки? І чи змінило б це що-небудь у його ставленні до Діжиних думок, якби він і знав? Йому треба знищити розкольника — от і все. Він не потерпить у себе в інституті фракціонерів, будь вони хоч тисячу разів народні сини! Він не допустить ревізування... Ага, ревізія, ревізування, ревізіонізм! Слово знайдено! Всі, хто виступає проти усталених думок, — це ревізіоністи! Академік теж туди? Старе й мале.

— Заслухаємо рецензію товариша Брайка, — сказав Кукулик. — Товаришу Кошарний, просимо.

— Я гадаю, що все ж ліпше заслухати думку товариша Діжі, — підвівся Брайко.

— Ти гадаєш? — здивувався Кукулик.

— Так. Мою рецензію прочитаємо згодом.

— Та що ви, змовилися? Морочите мені голову! То туди, то сюди. Забираєте рецензії, відмовляєтеся від власних думок. Краков'як якийсь, а не засідання журі. Всі заповзялися зробити сьогодні Кукулика консерватором, гальмом вільної думки, бюрократом! Читайте-рецензію Діжі, коли так!

— Але ж вона довга! — злякано нагадав Кошарний.

— Нічого, нічого. Засідання журі полягає в тому, щоб вислухати всі думки — довгі й короткі, вірні й невірні.

— Дозвольте, я сам прочитаю свою рецензію, — підхопився Діжа.

— Як хочете.

У Петера Брейгеля є картина "Сліпі". Біжать сліпі люди, спотикаються об пеньки, намагаються вхопитися одне за одного кривими карлючками, квапляться кудись... Колись він біг так за матір'ю, коли вони шукали стовпа на сволок... Біг і досі... Тільки тепер не сліпий... Бачив усе виразно, окреслено, все розрізняв: предмети, відстані, мету. Але біг, не міг спинитися, не міг стишити бігу. Йому не вистачило повітря в грудях, спазма перехопила горло. Тетяна Василівна подала склянку з водою.

— Випийте й не хвилюйтеся.

То були перші її слова сьогодні в цій кімнаті. І всі якось аж наче здивувалися. Серед них жінка. Не просто член журі, не просто віце-президент Академії будівництва й архітектури, а жінка, ласкава, доброзичлива, по-материнському ласкава.

Не хвилюйтеся... Хіба він хвилювався? Він просто біг, не міг стишити бігу, задихався, знав, що треба дихати спокійно й ритмічно, але знання не помагало... Він став читати свою рецензію і знов відпив з склянки... Не чув свого голосу. Чув чужий. Так тривало кілька хвилин. Потім крізь вуса продерся все-таки його власний голос. Він почув його виразно, він володів ним знову, як завжди, він і далі біг невтишно, але з ним був його голос, з ним була свідомість...

Далі вже не читав, а говорив...

ВІТЕР ПЕРШИЙ

Тетяна Василівна дивилася у вікно, дивилася весь час, поки говорив Діжа. Намагалася знайти щось за вікном. Бачила там високий старий каштан з широким листям і не бачила нічого більше, але все дивилася та дивилася, так наче на тому листатому каштані ховалася десь її доля. Іноді пролітав вулицею вітерець, слабкий, як зітхання, трохи вигинав листя на каштані, навіть не ворушив, а тільки ледь-ледь вигинав, і знов тиша вгорі, а внизу шум автомобільних шин по асфальту і шерех підшов численних перехожих.

Їй хотілося вітру. Вічного, нестримного вітру, скаженого, буйного, рвучкого. Щоб гнув додолу високі дерева, гнав світ за очі хмари пилуки й куряви, здував усе на своєму шляху, вив, витанцьовував, телесувався. Як тоді в плавнях над Дніпром. Вони ступали по піску, пробиралися між червоною хитаниною шелюги, їхні ноги вгрузали в сипучий пісок по саму кісточку, а слідом за ними летів вітер, горнув своїми невидимими потужними крилами пісок, засипав, зарівнював їхні сліди, і коли вони озиралися, — бачили позад себе таку саму піщану цілину, як і попереду.

Як добре, коли вітер загортає за тобою всі сліди!

Вона сумує за вітром, вона хоче вітру, вона прагне вітру. А чи треба? І чи не однаково? Вітер буде колись, він пролетить над вулицею, над містом, над землею такий самий, як і тоді, коли засипав сліди в піску, вічно молодий, невмираючий на нашій планеті вітер, він лунатиме, як вісник оновлення й омолодження, а після нього — о диво! — завжди, незмінно, вічно лишатимуться старі дерева, старі камені, старі люди.

В сонливій тиші кабінетів люди вириваються з-під влади вітру, вони не старішають і

не молодшають, але їм знов і знов хочеться почути посвист вітру в вухах. Їм хочеться, навіть старіючи, — жити! І чи вже так треба, щоб здував вітер усе, що позаду, щоб зарівнював твої сліди, протоптані в неходжених місцях, в диких полях людської самотності, людських сподівань і радощів? Що було, те було, і хай воно так і лишиться, не треба чіпати його... А сама дивилася й дивилася за вікно і слухала краєм вуха різкуватий голос, трохи аж ніби неприємний голос Діжі і думала про те, що було. Заважало думати те, що не було надворі вітру, заважав думати гострий Діжин голос, бо вносив він якийсь неспокій, якусь знервованість у звичайну течію засідань, нагадував давні роки, коли й вона отак гарячкувала, доводила щось комусь, змагалася, сперечалася, відвойовувала. Що було, те було, й хай воно буде, а ми сидимо на березі життя й ждемо вітру, дужого вітру, чортячого вітру, щоб лишав він позад себе старі трави, старі дерева, старі камені, старих людей. І на місці старих стеклих трав завруняться нові, густо-зелені отави, виростуть нові буйнолисті дерева, а старих людей замінять молоді, бо молоді завжди не схожі на старих, як нові трави й дерева на своїх попередників.

— Сума традицій чи тягар традицій? — почула вона голос Діжі і, хоч її думки викрешувалися, мабуть, від того твердого й гострого голосу, відкинула його геть, зовсім перестала слухати молодого архітектора, слухала тільки себе, тільки себе. Робила те, чого не робила вже давно, півтора десятка років, а раз так, то мала право робити це навіть тут, навіть на засіданні журі, навіть у самий розпал суперечок, що поступово закручуються в дедалі тугіший клубок, затягуються в дедалі міцніший вузол, з яким зарадити можна, тільки розрубавши його. Що ж вона може розрубати! В неї тут чи не найвища влада, її слово тут вирішальне. Вона зробить так, як треба зробити. А як треба?

Так, як того хоче Кукулик?

Кукулик. Невже все це було насправді?

Восьмого березня після роботи все жіноцтво академії зібралося в залі засідань. Катехізис усіх засідань:

Які будуть думки, товариші?

Хто хоче висловитися?

Які будуть запитання?

Хто "за"? Хто "проти"? Хто утримався?

Цього разу в залі для засідань столи були заставлені напівпитками й наїдками, катехізис ламався з самого початку, треба було відзначити єдиний день на рік, в який усе людство було розділене, розокремлене, розмежоване на дві половини. А як відзначити? Поки ніхто не придумав нічого ліпшого, — проголошувати тости, перехиляти в рот чарки й бокали, наповнені різнокольоровими рідинами, що мають в собі від дванадцяти до шістдесяти градусів умовної міцності (колись за сто градусів вважалася рідина такої консистенції, що гнотом, умоченим у неї, можна було підпалити заряд у гарматі. Тепер це робиться простіше й досконаліше, але не станемо заглиблюватися в такі делікатні матерії). Отже, в залі засідань Академії будівництва і

архітектури відзначали жіночий день загальноприйнятим способом, тобто випивкою й закусками. Випивка була: шампанське, портвейн, коньяк і горілка. Закуска: ковбаси, сир, шпроти, салати і трохи фруктів. Про тости можна не писати, бо не було жодного путящого, а крім того, вони щороку повторюються, так що простіше, як хто цікавиться, піти Восьмого березня в якусь установу і послухати. Взагалі про цей день можна б і не згадувати, бо минув він у академії, як і скрізь, весело для жінок, а ще веселіше для чоловіків, які потрапили на жіночий банкет і припадали до того, що від сорока до шістдесяти градусів. Але не згадувати про той день минулого року тепер уже не можна було, особливо ж віце-президенту Академії будівництва і архітектури, або просто — Тетяні Василівні, жінці сорока... стоп! Далі не будемо розкривати жіночих таємниць!

Коли люди трохи вип'ють, їм хочеться робити всілякі веселі дурниці, так було й того дня, коли проголосили два чи три тости, коли з'їли найсмачніші шматочки й з нехиттю поглядали на сир, схожий на добуту з могутніх гірських товщ сляду. Від самого президента академії кожній з присутніх жінок подаровано було по плитці московського шоколаду "Золотий ярлик". Подарунок викликав пронизливе повискування аматорок солоденького, чоловіки жартома пропонували мінятися шоколадом на "Столичну", найнетерплячіші з дівчат, роздерши станіоль, відразу ж вп'ялися молодими зубами в брунатні тахлі гірко-солодкого дарунка нашої кондиторії, інші сховали свої шоколадки до торбинок, ще інші просто поклали на стіл перед себе. Відбувся процес привласнення дарунка, дарунка хоч і невеличкого, але милого, приємного, тим більш приємного, що шоколад був московський, отже, напрошувалася думка, що президент, коли був у Москві, спеціально заходив до кондитерської (отої, що на вулиці Горького, правобіч, як іти вгору від Манежної площі) і вибирав для свого жіноцтва щось приємне, щоб відзначити Восьме березня, цей єдиний день на рік, своєрідне свято розкріпачення цілої половини (та ще якої половини!) роду людського.

Навіть про той шоколад можна б не згадувати. Купив його президент за власний кошт, щоб не дратувати бухгалтерів і ревізорів, так що жодного сліду в фінансових документах ті кільканадцять плиточок не залишили. В пам'яті тих, хто з'їв шоколад, теж нічого особливого не могло лишитися після такого незначного факту (ще й не таке з'їдали!). Шоколад діяв тільки за столом, поки був, поки існував як факт, як доказ уваги президента академії до своїх співробітниць, і за це президент був нагороджений оплесками й найчарівнішими на світі жіночими усмішками, а далі вже починалася ота міфічна ріка забуття Лета, в яку булькало все: цілі міста, держави, навіть материк Атлантида, про який дві тисячі років тому ще дехто щось там згадував, а нині мовчать і професори історії.

Та справа в тім, що одна плитка шоколаду виявилася того дня зайвою. Зайвою — й край. Не було для неї прекрасної власниці, а жодна з присутніх жінок дві плитки не хотіла брати. З якої речі? Вони були за столом просто жінки, всі службові ранги забулися, всі чини й посади відсунулися на завтра й позавтра, всі стали рівними, нікому тут не надавалося переваги навіть у виголошенні тостів, то чому ж одна з них мала одержати аж дві плитки, тоді як усі інші мали по одній?

Плитка шоколаду лежала самотньо посеред великого, довжелезного, заставленого напитками і наї... Ні! Вже тільки тарілочками з сиром і риб'ячими консервами столу, прямокутна плиточка чудесного витвору кондитерського генія, загорнута в кольоровий папірець, розмальований якимись арабесками, якоюсь шехерезадою, якимись там візерунками, складними й заплутаними, мов переплетіння буйних віт у легендарних садах Семіраміди. І, як завжди це буває в таких випадках, загальна увага зосередилася на тій плитці, і всіх хвилювала одна-єдина проблема: що робити з шоколадом? Відклали всі розмови, чоловіки відставили налиті чарки, дівчата сховали до торбинок палички губної помади. Що робити з шоколадом?

І знов же таки, як це завжди буває, коли над одною проблемою відразу зосереджується багато людей, вирішення прийшло несподівано, прийшло невідомо звідки, автор так і залишився невідомий, думка належала колективу, бо колектив, як тільки думка несміливо проклінулася крізь шкаралупу непевності, вчепився в неї, проголосив своє неподільне право власності на неї, став її шліфувати, розвивати, оформлювати, і вже з ембріона, з недорозвиненого курчати, жовтого пухнастого курчатки, яке проклінуло шкаралупу яйця, перед очима буквально виросла справжня курка голландської породи.

- Віддати мужчинам, — таким був ембріон тої думки.
- Навіщо ж усім мужчинам? Одному! — це вже коректива.
- Що значить мужчині? Не просто мужчині, а справжньому мужчині!
- Обрати справжнього мужчину!
- Конкурс на справжнього мужчину!
- Ні, голосування!
- Плебісцит!

Знайшлися відразу знавці процедур, генії крюкотворства, паперопоклонники, раби писаного слова, які закричали:

- Зробити бюлетені!
- Обрати лічильню комісію!
- Виборчу комісію!
- Висувати кандидатури!

Тоді підвелася Тетяна Василівна! Вона посміхалася якимось таємниче, ласкаво і лукаво водночас, так посміхалася, що всі, навіть ті, хто вже давно забув це, згадали, що вона — жінка, справжня жінка, хоч і не дбає, як інші жінки, за свою зовнішність, хоч і носить завжди якісь темні, погано пошиті костюми, хоч і палить міцні чоловічі цигарки. Тетяна Василівна стояла і ждала, поки вгамуються всі прибічники голосувань, плебісцитів, виборів. Потім сказала:

— Я пропоную роздати кожній жінці по аркушу чистого паперу, і хай вона напише прізвище того з присутніх чоловіків, якого вважає справжнім мужчиною. Одне прізвище. А потім підрахуємо, за кого скільки подано голосів, переможець одержить шоколад.

Останні її слова потонули в захопленому галасі: "Шо-ко-лад-лад-ад!"

Оригінальне голосування забрало не більше кількох хвилин. Самій Тетяні Василівні теж дали чистий папірець, і вона, щоб довести вигадану самою ж гру до кінця, задумалася, кого вписати на цей своєрідний бюлетень? Всі присутні (та й неprisутні) чоловіки були для неї однакові. Нікого вона не вирізняла, нікому не симпатизувала, завжди вважала себе бридкою жінкою, підкреслювала свою бридкість незграбно пошитими костюмами й міцними цигарками, хизувалася своєю невродливістю — чому ж мала вишукувати серед чоловіків найвродливішого, чи там найсимпатичнішого, чи найпривабливішого, чи як це зветься? Коло неї якраз сидів директор Інституту житла Василь Васильович Кукулик. Вона знала його по роботі, знала всі його достоїнства й вади як директора інституту, менше знала, а то й зовсім не знала його як людину, ніколи не дивилася на нього як на чоловіка. Але сьогодні йому випало стати її сусідом, а тут цей плебісцит, тож Тетяна Василівна, не задумуючись, розгвинтила свою автоматичну ручку і чітким почерком, типовим почерком архітектора, написала одне слово — "Кукулик".

Який схований в найпотаємніших закутках серця біс водив її рукою? Та ні, в серці не було жодних ознак схованого біса, не було його ніде у відомих літературі місцях, хіба що в клітинах її тіла або ж в отій четвертій провідній системі організму, відкритій нещодавно корейським ученим Кім Бон Ханом. Ви не знаєте про четверту провідну систему, окрім трьох відомих — нервової, кровоносної і лімфатичної? Та от Кім Бон Хан, зацікавившись таємницею лікування голковколюванням, дійшов до висновку, що в живому організмі, крім трьох відомих науці провідних систем, існує ще й четверта, яка ще в стародавній медицині називалася системою Кенрак. Четверта провідна система складається з довгих трубчастих структур діаметром від двадцяти до п'ятдесяти мікронів. Ці структури заповнені безколірною прозорою речовиною, складу якої ще не вдалося вияснити. Основні лінії системи мають відгалуження, які в ряді випадків підходять до поверхні тіла, створюючи активні ділянки. Якщо впливати на ці ділянки (наприклад, колоти в тому місці шкіру голкою), в організмі виникають ті чи інші реакції. Так, колючи голкою між середнім і вказівним пальцем, можна позбутися безсоння. Хто не боїться, хай спробує.

Взагалі ж четверта провідна система може не існувати, а може й існувати. Не знаю, як медикам, а для письменників система ця — неоціненний дар. Бо тепер усе, що не знаємо, куди вмістити або ж звідки видобути, ми вміщуватимемо (або ж видобуватимемо) в четверту провідну систему. Це, — як той чарівний "сезам" з арабської казки, — універсальна форма для приховування нашої безпорадності там, де йдеться про складний світ людських почуттів.

Поки ми розбалакували про четверту систему, в залі полічили голоси, і виявилось... виявилось, що переважна більшість присутніх у залі жінок написала в своїх бюлетенях одне-єдине слово, те саме слово, що його написала й Тетяна Василівна: "Кукулик".

Не було сумніву: тут діяв якийсь масовий психоз. Чоловіки, дізнавшись про жіночу несправедливість, обурено загуділи. В залі сиділо принаймні десятків зо два молодих архітекторів, ще не одружених, кандидатів і навіть докторів архітектури, чорнявих,

довгошиїх, повногубих, а тут вибирають сивоголового Кукулика.

Жіноцтво натомість радісно завищало, довідавшись про свою перемогу. Бо, по-перше, хай оті кандидати й докторанти відчують жіночу силу, а по-друге, Кукулик, незважаючи на свої сиві кучері, був таки справжнім мужчиною, ідеальним київським мужчиною шістдесятих років двадцятого століття, могутнім, вродливим, мудрим, чиновним, поважним, трохи насупленим, але водночас трохи й іронічним. Він довів все це відразу, підвівшись, приклавши руку до серця, вклонившись одною тільки круглою, красивою головою, сіючи навсібіч посмішки і водночас трошки пишаючись перед чоловіками і перед жінками, особливо ж перед жінками!

— Шоколад! — залящали жінки.

— Шоколад-лад-лад-ад!

Плитку шоколаду подали Тетяні Василівні. Вона взяла її й простягла Кукуликові, як орден, — лівою рукою. І Кукулик прийняв шоколад, як орден або почесну грамоту, — лівою рукою, а правою потягнувся до правиці Тетяни Василівни, щоб потиснути руку дающу, хай вона не скудається.

Тетяна Василівна не дивилася вниз, не бачила ні своєї руки, ні руки Кукулика, тільки відчула, як її худенькі, трохи шорсткі пальці раптом потонули в чомусь гарячому, м'якому, вологуватому, в чомусь невимовно приємному, мов давній спогад про щастя й молодість. Вона злякано смикнула свої пальці назад, але те вологе, м'яке, тепле налилося пружною силою й не пустило пальців назад. Тоді Тетяна Василівна підвела обличчя догори, зустрілася з очима Кукулика й болісно усміхнулася, мовби благала: "Відпусти". Очі в нього були якогось дивного, чавунного кольору, хитрі, розумні, глибокі очі, повні твердості й сили, розіскрені радісним чоловічим посміхом, вона давно не бачила таких чоловічих очей. Він сказав їй тихо: "Я цього ніколи не забуду, Тетяно Василівно". Така сентиментальність її тільки розсмішила, вона висмикнула руку й задерикувато гукнула:

— Тепер хай товариш Кукулик з'їсть шоколад!

— З'їсть! З'їсть! З'їсть! — залунало звідусіль.

— Гаразд, — не сідаючи, великодушно згодився Кукулик. — Коли така воля жіноцтва, то я...

Він налив собі на три чверті склянки коньяку, вклонився Тетяні Василівні, випив коньяк, розірвав обгортку й гризнув шоколад раз і вдруге. Став їсти стоячи, перед очима у всіх, і всі побачили, як апетитно їсть Кукулик, які в нього міцні зуби, які соковиті губи, побачили, як гарно він ковтає, злегка напружуючи м'язи на своїй могутній, мов антична колона, шиї.

Справжній мужчина!

Трохи згодом, коли центр загальної уваги перемістився з Кукулика на щось інше (тим іншим виявився молодий кандидат архітектури, який угадував прізвище будь-якої відомої людини, задумане вами), Кукулик непомітно нахилився до Тетяни Василівни й сказав:

— У мене до вас справа.

— Сьогодні Восьме березня, жодних справ, — недбало відмахнулася та.

— Не службова, а приватна.

— То й кажіть.

— Не тут.

— А де ж?

— Де хочете, тільки не тут.

— Ну, то іншим разом.

— Ні, тільки сьогодні. Зараз.

Їй починала подобатися ця гра.

— І ви не можете потерпіти хоча б з півгодини? — глузливо поспитала.

— Я б не хотів.

— О, ви поводитесь як справжній мужчина! Вибрали ми на свою голову.

— Я без жартів. Цілком серйозно.

— Завжди знала вас як серйозну людину.

— То все ж таки?

— Не розумію вас.

— Давайте на хвилинку вийдемо звідси. Маленька змова. Спершу йдіть ви. А трохи згодом я. Побудьмо змовниками хоч кілька хвилин.

— Змова з приводу жіночого дня?

— Хоча б.

— Ну то давайте! У вас є цигарка?

— Будь ласка.

— Дасте мені в коридорі. Я ждатиму вас там.

В коридорі він не дав їй цигарки. Тихо сказав:

— Знаєте що? Давайте підемо до вашого кабінету.

— Я не хочу дивитися на казенні меблі. Досить з мене й казенного коридора. Не забувайте, що сьогодні жіноче свято.

— Я хотів би залишити малесенький спогад про це свято.

— Спогад? Для кого ж?

— Для вас.

— Чому така честь мені?

— Це тягнеться здавна. Я не можу пояснити.

— Тоді доведеться вам так і померти з своєю таємницею, бо я не стану з вас її видушувати. До того ж надто нерівні сили, — вона показала на свою руку і на його.

— Я прошу всього двадцять секунд. Станьмо коло цього вікна.

— Це краще, ніж кабінет.

Кукулик похапцем (йому зовсім не личила покvapливiсть) дістав з нагрудної кишені маленький пакетик з білого цупкого паперу (здається, ватман, зауважила мимохіть Тетяна Василівна), розгорнув папір, відкинув його недбало, подав Тетянi Василівні пучечок голих стебелець барвінкового кольору, дивних м'ясистих стебелець з маленькими ліловими квіточками на кінцях. Вони були голі, їм було, мабуть, холодно в

їхній наготі, і Кукулик грів їх на своїх могутніх грудях, а тепер нагрів і випускав на волю. Пучечок фіалок, перших весняних квітів, що з'являються в київських лісах на маленьких галявинках, на темних проталинках посеред білого снігу. Фіалки, ніжні прекрасні квіти, в суворому казенному коридорі академії, де тхнуло мастикою для паркетів і старими килимовими доріжками.

— Це для кого?

— Для вас.

— Ви жартуєте?

— Я ніколи не був такий серйозний, як нині.

— Але ж чому?

— Хіба це пояснюють? Беріть.

Ще не вірячи в те, що відбувалося, вона взяла пучечок фіалок. Кукулик вхопив її руку.

— Один тільки потиск!

Фіалки були в неї в пальцях, трьома пальцями — вказівним, середнім і великим — вона тримала тоненький пучечок, почуття реальності, яке мить тому кудись зникло, знов поверталось до неї, вона знов ставала Тетяною Василівною, віце-президентом ("Ви думаєте, я жінка?" — і так далі), але зовсім самою собою вже не могла стати, заважали оті голенькі прутики, оті стебельця, яким завжди було мовби холодно, але які любили тільки холод, а від тепла в'янули й гинули. Квіти в її руці були ніби вірчі грамоти, вручені іноземним послом. Вірчі грамоти чого? Не знала, не хотіла знати. Але повинна була щось сказати, прийнявши квіти, прийнявши вірчі грамоти поваги й захоплення. Зовсім розгубилася, відчула себе негарною, безпорадною, смішною. Починала навіть ненавидіти цього велетня. Чого йому треба?

— Ваші двадцять секунд вже минули, — сказала вона суворо.

— Тоді даруйте мені ще десять, — гаряче дихаючи, промовив він, насунувся на неї своїм великим дужим тілом, зовсім закритив її маленьку постать, нахилився над її обличчям, доторкнувся губами до її чола.

— Що ви...

Він поцілував її в щоку.

— Що...

В губи.

— Щ...

Ще раз у губи, притиснув, аж затріщали всі її кістки, тяжко відірвався від неї, приклав руку до серця, вклонився, як тоді, коли обрали справжнім чоловіком, глухо промовив:

— Звиняйте.

І пішов по коридору, гордо ступаючи по килимовій доріжці, легко ставлячи на паркет ноги, пішов пружною молодечею ходою, хоч і кучерявилася в нього сива чуприна.

"Куди ж ви, Кукулик?" — хотілося крикнути їй, хотілося разом розібратися в тому,

що сталося, хотілося, може, вилаяти його, присоромити, сурово обійтися з ним.

Не сказала нічого. Нагнулася, підбрала папірець, знов загорнула в нього фіалки, сховала їх туди, куди може сховати тільки жінка.

За що він подарував їй квіти? Запобігав перед нею? Не мав потреби. Тоді за що ж? За те, що подала думку обрати справжнього мужчину? Дурниці! Яке це мало значення — хто подав думку? Та й зрештою могли обрати не його.

А фіалки в нього вже були. Були! І для неї, тільки для неї? Невже він побачив те, чого ніхто побачити не міг? Невже побачив у ній справжню жіночість, яку вона ховала навіть від самої себе?

Прийшовши додому (квартира самотньої жінки, двокімнатна прекрасна квартира в пасажі на Хрещатику, але в ній мешкає самотня жінка, самотня, самотня, самотня!), Тетяна Василівна поставила фіалки в кришталеву вазочку й вмістила її у вікні між рамами. Відчинила кватирку, щоб холодне весняне повітря било в квіточки, і холод хвилями напливав у чотирикутний отвір і обволікав сизою хмариною пучечок лілових квіточок, а вони не мерзли, не боялися холоду — любили його. Ліловіли між шибками, холодні, тендітні, прекрасно-недоступні, мов молоде кохання для жінки середніх літ.

Фіалки ліловіли за вікном, мов символ вічного гріха. Вона готова була зненавидіти Кукулика. Згадувала, як пішов від неї. Лев'яча голова, потужне тіло, легка хода з підстрибом. Увесь з м'язів, увесь — приваба. Справжній мужчина...

А фіалки були мов суцільний голий гріх. Це нагадувало гравюру Ропса. Гігантський Сатана ходить по місту, дістає з свого фартуха пригорщі голих жінок і кидає в сонне місто, засіває його рожевим зерном зла. Вона спала, як велике нічне місто. Спала багато-багато років. Прийшов Кукулик, наче Сатана з ропсівської гравюри, і посіяв у її серці лілові зерна фіалок, лілові зародки гріха й бажання. А може, не в серці, а в четвертій системі? Яке це мало значення. В людині ніщо не загублюється. Погано це чи добре, але ніщо ніколи не загублюється.

Ой Кукулику, кукуличку, куку!..

ВІТЕР ДРУГИЙ

...До самого літа вона не розмовляла тоді з Кукуликом, окрім як службово. Фіалки викинула наступного ранку, як тільки прокинулася. Вилаяла себе сентиментальною дурепою, старою розрюмсаною бабою. Як могла піддатися на таке? Як відступилася від лінії своєї поведінки? Якщо Брайко може лишатися на все життя однолюбом, зберігати вірність своїй скаліченій дружині, то хіба не могла вона зберегти на все життя ненависть до чоловіків? Та ще володіючи почуттям навіть дужчим за ненависть — байдужістю!

Вона збайдужіла до всіх чоловіків знову так само, як і попередні півтора десятка літ, вона вийшла з квартири, сіла в службову машину, подану, як завжди, їй за чверть години до початку роботи, вона привіталася з шофером холодно-ввічливо, навмисне запалила міцну цигарку в машині, хоч і знала, що водій не палить, вона була того дня ще різкіша у жестах і висловах, ще менше дбала за свою зачіску (жменька волосся на круглій голові, темнуватого волосся над по-чоловічому високим, поораним зморшками

лобом), вона ще більше підкреслювала недбалість свого погано пошитого костюма, так погано пошитого, що навіть на найгіршій швацькій фабриці його б віднесли до третього сорту. Сурми грали тривогу, сурми грали відступ, сурмачі знов стояли твердою шеренгою, вчора кілька з них не вистояло, вчора їхня шеренга зламалася, вчора їхні сурми вмовкли, а сьогодні звучали з новою силою, тверда й незламна Тетяна Василівна вела полки своїх почуттів назад, до збудованої з ненависті й байдужості фортеці, сурмачі грали вже на фортечних валах і мурах, ось зачиняються важкі брами, піднімаються перекидні мости, сурмачі грають гучно-гучно, вони кличуть відсталих, вони нагадують, що лишився тільки один місточок, один-єдиний вузький місточок, непомітна кладочка через глибокий рів, що відокремлює фортецю неприступності від широкого вільного світу людських почуттів... Сурмачі грали тривогу, сурмачі грали відступ, довго-довго грали...

Ну? То й що з того вийшло?

Влітку академія разом з Інститутом житла організувала комплексну будівельно-архітектурну експедицію до Нової Каховки. Завдання експедиції формулювалося так: "Узагальнення досвіду архітектурно-планувальної забудови комплексу Нової Каховки, а також інших нових міст України". В яких надрах академії чи іншої установи, пов'язаних з будівництвом, народився такий дивовижний конгломерат слів, як оце "узагальнення досвіду"? Хто має час і охоту доскіпуватися? Тим більше, що вас щодня оточують сотні й тисячі ще неймовірніших конгломератів, дивоглядів, словесних покручів.

Кукулик, який любив усе просте, любив простоту й у висловах. Коли його призначили директором нового інституту і назвали той інститут, який він мав очолювати, Кукулик сказав:

— Шукайте іншого директора. Ми люди прості, проживемо й так.

Ніхто не міг нічого зрозуміти.

— Назва, — пояснив Кукулик. — Хіба можна так називати інститути? Взагалі щонебудь можна так називати?

Знизування плечима можна б віднести до найстриманіших жестів, якими присутні супроводили Кукуликові слова. Бо, скажіть по честі, що ж поганого в пропонуваній назві нового інституту і чи не знайдете ви навіть у Києві, навіть тільки на Хрещатику й на вулиці Леніна, вже не кажучи про інші міста і про інші вулиці, десятки таких назв, трохи загадкових, щоправда, але цілком солідних і саме таких, якими їм і слід бути.

Новий інститут, куди призначали Кукулика директором, мав називатися так:

УНДІПЖИСП АБІА УРСР.

Не треба було саджати сотню шифрувальників, не треба було звертатися за допомогою до електронної машини, яка розшифрувала, як відомо, письмо народу майя, щоб довідатися, що оті великі літери означають: "Український науково-дослідний інститут проектування житлових споруд Академії будівництва і архітектури Української Радянської Соціалістичної Республіки". Довгенька назва, але зате солідна. Уявіть собі, що ваша знайома влаштовується в цей інститут, скажімо, машиністкою в планово-виробничий відділ.

Ви питаєте її:

— Галю, де ти працюєш?

Вона відповідає вам:

— В планово-виробничому відділі УНДІПЖИСП АБіА УРСР.

— Де, де? — перепитуєте ви.

— Боже, який ти обмежений! — вигукує Галя. — Я ж сказала: в УНДІПЖИСП АБіА УРСР.

З цієї тарабарщини у вас в голові лишиться тільки "АБіА", та й то в зв'язку з старим анекдотом про те, як "А и Б сидели на трубе, А упало, Б пропало, кто остался на трубе?"

Кукулик категорично запротестував проти такої назви інституту.

— Але ж це погоджено! — злякано сказали йому.

— Знаємо, знаємо, — не збентежився Кукулик. — Погодите ще раз, було б що погоджувати. Назвемо так: Інститут житла Української РСР. Оце моя пропозиція. А якщо когось образив — звиняйте.

А тепер згоджувався на таку назву експедиції, яку сам мав очолювати!

Однак справа не в назві. Кукулик взагалі любив поїздки, любив забирати з собою півінституту, любив місяцями жити десь у чужих містах і містечках, неквапом ходити по пустирях, слухати пояснення, кидати зауваження. Це давало йому великий матеріал для спостережень і... майже незаперечне право лаяти на всіх нарадах тих, хто не їздив, як він, докоряти їм відірваністю від життя, канцелярським сидінням. Власне, він таки мав право докоряти...

Приїздив з експедиції засмаглий, ступав по інститутських і академічних коридорах ще впевненіше, голос його, розкотистий полковницький бас, набирал ще більшої сили.

Цього разу експедиція обіцяла бути особливо, плідною, як кажуть науковці, і особливо тривалою, що Кукуликові найбільш подобалося. Від академії спершу мав їхати один з докторантів, але майже напередодні від'їзду в приватній розмові президент академії натякнув Тетяні Василівні, що й сам би не відмовився від поїздки на південь України, але, на жаль, справи затримують його в столиці, а от якби хтось... ну хоча б...

— Ви хочете, щоб поїхала я? — як завжди, прямо спитала Тетяна Василівна. — Ні, чому ж? Я з охотою. У мене є всі підстави. Якщо вже казати відверто, засиділася, та ще й дуже, столиця заколисує тебе, треба вітру чи чогось там ще, хіба я знаю...

Президент здивовано подивився на Тетяну Василівну: вона ніколи не відзначалася жіночою балакучістю, а тут раптом він почув жінку, справжню жінку, з усією плутаниною вислову, притаманною їй ще від тієї дами, яку звали Євою. Але спалах минув швидко, і вже за хвилину вони спокійно обмірковували, на що саме треба звернути увагу під час роботи експедиції...

Сліпий випадок! Чистісінький збіг обставин... Тетяна Василівна по роботі відпустила машину й пішла додому пішки. Думала і не думала, хвилювалася і не хвилювалася, було в ній дивне піднесення, і водночас пригніченість оволодівала нею, коли згадувала свою розмову з президентом, згадувала, що керівником експедиції буде

Ку... Ой ку-ку, ку-ку!! Десь далеко лунали болісні звуки сурм відступу, приглушені відстанню, сурми кликали її на вузьку кладку, що вела через рів до фортеці байдужості й ненависті; сурми залунали, виринувши з забуття, з кількамисячного забуття прорвались до неї розпачливі звуки сурм, і вона прислухалася до них, і твердість поверталася до неї, бажана, рятівна твердість, без якої людині не жити на світі.

На розі вулиці Карла Маркса і Хрещатика Тетяна Василівна звернула увагу на двері, в які входило безліч жінок. Вона глянула вище й побачила літери "Перу"... Яке Перу може бути в Києві? Королівство золотих сліз, міст через Апурімак, інки... чи, може, майя? Які народи там жили? Наша електронна машина в Сибірській філії Академії наук розшифрувала ієрогліфи священних книг майя. Перше розшифроване речення: "Кавіл, бог кукурудзи, випалює глечики з білої глини". Минулого року в Києві гастролювала перуанська співачка Іма Сумак. Дивовижний голос. Майже неймовірний діапазон — від баритона до колоратури. Іма Сумак — дочка нащадків королів інків. Так писали всі газети. Насправді ж — американська французженка Амі Камус плюс Мойзес Віванко (її чоловік, композитор, антрепренер і лінгвіст, бо, тільки маючи лінгвістичні здібності, можна було з французького прізвища Камус, перевернувши його наверх, зробити перуанське Сумак). Газети теж іноді помиляються. Особливо коли йдеться про таких, як Мойзес Віванко.

На розі вулиці Карла Маркса і Хрещатика лежить "Перу"... Чого тільки не вигадася жінка, щоб приховати наміри навіть від самої себе!

Бо раз "Перу", то треба поцікавитися, а щоб поцікавитися, треба зайти досередини, а коли вже ти зайшла досередини, то мимоволі самі ноги понесуть тебе на другий поверх, куди йдуть усі розкудлані, розкучмані, розпатлані жінки, а повертаються назад — тільки нейлоново-капронові лялі двадцятого віку, з зализаними голівками або ж із розкудланістю вже якогось високого гатунку. Вона пішла на другий поверх, звідки било тепло, паром, запахом синтетичних і природних фарб і теплого жіночого волосся...

Сурми ще кликали її, а вже рипіла остання брама, туго поверталася на давно змащуваних завісах, треба було квапитися добігти туди, але як же ти добіжиш, коли опинився аж у "Перу", у дивовижній казковій країні штучної краси, де фабрикують красу і цілими пригорщами роздають найпалкіші надії!

Біс-спокусник в подобизні круглоухого перукаря вже схилювався над Тетяною Василівною, вже переглянув увесь її арсенал жіночих чарів, вже вклонився догідливо перед нею і запустив першу колючку-спокусу в її серце, вимовивши тихо:

— У вас майже наймодніша зачіска.

— Чи тут у вас палять? — спитала вона навмисне грубо, щоб припинити ймовірний потік нещирих лестощів.

— О, будь ласка! — Він підсунув їй попільничку. — Так рідко зустрічалися жінки, які б курили. А це ж шалено модно. Я вам скажу...

Він схилювався до самого вуха Тетяни Василівни і розрядив їй просто в барабанну перетинку перший диск з свого автомата, начиненого запалювальними кулями спокус і сподівань.

— Що ви кажете? — Волосате кругле, мов грецький амфітеатр, вухо гойднулося перед обличчям у Тетяни Василівни і, не одержавши поживи, миттю зникло десь угорі, в диму від міцної цигарки, яку запалила Тетяна Василівна, але голос, що звідти прозвучав, не мав і тіні образи, він став ще солоділим, обіцянок в ньому стало ще більше, а коли знов голос перейшов на шепіт, то вже все було покінчено... Ще десь лишався самотній сурмач, ще пробував продертися він звуками своєї сурми крізь неймовірну далеч, але ж чи чули його?

Хлюпання води, виполіскування волосся, дзюркіт води з крана — які ж там сурми? Плавав у посудині з кислим молоком яєчний жовток, плавав просто перед її очима, хіба щоб нагадати жовту мідь сурм, але ж ні! Спритні руки біса-спокусника засипали жовток цілою хмарою брунатного, вогняно-брунатного порошку, склеротичні пальці швидко-швидко й напрочуд уміло розколочували перед її очима дивовижну рідину, — і не чути було жодної сурми в далекому жіночому Перу — перукарні, де дарують не срібло й золото, а найдорожче — красу...

Сиділа згодом з головою, обтягнутою компресним папером, плоскоголова, мов у тифозній палаті, серед таких, як і сама, плоскоголових, невродливих, відворотних жінок, які терпляче ждали приходу краси (ось тільки дійде стрілка на годиннику до такої-то й такої цифри, ось тільки знімуть з них той осоружний папір, ось тільки розправлять їхні кудли, змиють їм голову, зроблять що там треба, висушать). Ненавиділа саму себе, тяжко каралася, смалила цигарку за цигаркою...

Коли Кукулик побачив її на вокзалі другого дня, він трохи потупцювався коло неї, вибрав хвилю, коли нікого не було поблизу, сказав:

— Звиняйте, але я не вмю робити компліментів...

Їхали до Херсона поїздом, далі — машинами. Тетяна Василівна взяла до себе в машину Таню (Кукулик їздив навіть з секретаркою) і Кошарного, — з Кукуликом поїхали Жеребило, Брайко і молодий співробітник академії. Ще в одній машині їхали архітектори з першої майстерні. В Каховці Кукулик повів їх у шелюгу, хоч довелося знов довго їхати по дуже поганій дорозі. Кукулик хотів показати молодим архітекторам, що було колись там, де зараз велике гарне місто, хотів показати той пісок, який лежав тепер під асфальтом Нової Каховки, під прекрасними котеджами й світлими високими будинками:

Дув з степів вітер і замітав їхні сліди. Кукулик важко витягав ноги з глибокого піску, але вперто долав шелюгову цілину, хоч та праця й була марною, бо вітер з веселим присвистом відразу ж зводив усю його працю нанівець, і позад них знов залягала піщана цілина.

— Зате Нова Каховка, — говорив Кукулик, — Нова Каховка — це...

Він консультував проекти забудови нового міста. Не хвалився, що сам складав проекти, для цього в нього не було часу, він тільки консультував проекти, затверджував їх, виступав експертом, як завжди, був насамперед експертом, авторитетом, найвищою інстанцією, яка знаменує закінчення, завершення творчого процесу. Кукулик погано володів голосом. Може, вітер заважав йому володіти голосом, але факт лишився

фактом: говорив директор Інституту Житла завжди однаково, з однаковими полковницькими інтонаціями, хоч про що б ішлося, хоч до кого б звертався. Це був голос людини, яку звикли слухати, яка звикла, щоб її слухали.

Зате Кошарний володів своїм голосом просто артистично. Там були всі можливі гами, всі можливі відтінки, всі можливі модуляції.

Жеребило хекав, надував свою й без того надуту, мов накачану насосом, мордюку, хихикав:

— Оки-доки, чого хоч топчеться в цьому піску дівча наше?

— Не ваше діло! — огризалася Таня.

А вітер рвав на них одяг, сипав у очі піском, вихитував червоне пруття шелюги і зализував сліди за ними...

Увечері пішли до ресторану. Жеребило організував те, що треба, перед шніцелями з макаронами почалися тости за успіх експедиції, але Тетяна Василівна суворо зауважила, що вони з Танею не братимуть участі в такому молінні за успіхи, швидко з'їла вечерю і вийшла з ресторану, ведучи за собою дівчину. Хотіла вберегти хоч її. Вберегти на майбутнє, надалі, на все життя, назавжди... Бо сама вже не чула сурм, вже останній сурмач замовк, і кладку прийнято, і брама зачинена, і стукнув засув...

Йшли вулицею понад Дніпром, до Палацу культури, дивного трохи палацу з плоским майданчиком на покрівлі, йшли по асфальту, политому перед заходом сонця, теплому й вологому, і Тетяна Василівна відчувала під ногами пісок і мимоволі озиралася: чи не лишається слідів... Мокрі зблиски їхніх переламаних тіней витанцьовували позаду, більше не було нічого.

— Кажуть, що Нова Каховка — це місто Довженка, — порушила мовчанку Таня.

— Довженка, — повторила за нею Тетяна Василівна й стала зненацька. — Чому Довженка? Хто вам сказав?

— Ну... чула... сама думала...

Ця дівчина, яка відповідала на дзвінки з приймальні Інституту житла, яка стежила й ганялася за всіма вибриками моди, думала ще й про Довженка.

— А що ви знаєте про Довженка?

— Знаю, що він був... ну... я бачила всі його фільми... І в "Поемі про море" плакала, коли отам про гусячі крильця... Взагалі ж я не розумію його... Не знаю чому, але не розумію... Василь Васильович сказав якось, що Довженко... Ви не знаєте, чому Василь Васильович не любить Довженка?

Яке їй діло до Василя Васильовича? Що він любить і що він не любить?

— Ви, Таню...

— Так, я знаю, що дуже молода... Але ж...

— Я не те хотіла...

— Розумію, хоч мені й аби тільки ніхто...

— Ні, ви послухайте, це дуже...

— Ви багато знаєте, і я не можу...

— У кожного з нас є...

- Я люблю, і мені подобається, коли завжди...
- От ви почали про Довженка, а не про модні...
- Я трохи граю і люблю музику, а тут настрої...
- Розумію вас, хоч не маю права на настрої.
- Всі мають і повинні...

— Так, так, але ж... от ви, Таню, почали про Довженка... А що ви знаєте про Довженка?

— Я ніколи не бачила... взагалі ніколи не бачила жодної великої людини, хоч і живу в Києві, а в Києві бувають усі... Мені подобається, що він був дуже розумний і нервовий... Чоловік повинен бути трохи нервовий, інакше то лантух з половою, а не чоловік... От візьміть нашого Діжу. Ви його не знаєте? Це начальник першої архітектурної майстерні. Він в інституті недавно... Він... А Василь Васильович не любить Довженка... То правда про оту їхню розмову?

— Про яку розмову?

— Ну, що Довженко колись зайшов до академії, а його зустрів Василь Васильович і сказав, простягаючи руку й вклоняючись, сказав гучно й трохи глузливо: "Здрастуйте, метр!" А той відразу ж відповів: "Здрастуйте, сантиметр!"

— Які тільки плітки... Ви, Таню...

— Ну, це справді плітки, і я прошу пробачення...

Яке діло було цій шмаркатій дівчині до Василя Васильовича? Чого приїхала вона сюди? Хіба секретарки, які сидять у приймальні, їздять в наукові експедиції? "Звиняйте, але я не вмю робити компліментів". А чиї то фіалки стояли в неї за вікном? Ку-ку з-за вікна... Може, воно не до неї? Може, до цієї дівчини? Вона вродлива, довгонога, густоволоса, справжня київська дівчина, модна дівчина київських вулиць, вона молода, що аж темніє в очах, коли подумаєш... Тетяна Василівна сердито відмахнулася від думок, що могли тільки ображати її гідність. Вона почала з ролі матері цієї дівчини, вона й кінчить цю роль, доведе її до кінця.

— Ходімо ліпше спати, Таню, бо завтра знов тяжкий у нас день.

Та коли переступили поріг готелика, з сонною черговою коло входу, знов поселився в Тетяну Василівну біс незгоди й руйнувань, знов поряд з нею була молода суперниця, ненависна істота, жертва, жертва, жертва... Хай буде жертва!

Кімнати розділили так: двокімнатний люкс з ванною, холодильником і піаніно зайняли Брайко й Кукулик, Кошарний і Жеребило мали окремі кімнатки, молоді архітектори — в спільній, Таня і Тетяна Василівна — теж окремі, тільки Тетяна Василівна на першому поверсі, де й усі, а Тані припала кімнатка на другому.

Тепер Тетяна Василівна зупинилася коло чергової і сказала:

— Знаєте, я вирішила так: хай на перший поверх іде в мою кімнату Таня, а я піду в її...

— Навіщо, Тетяно Василівно? — злякалася дівчина. — Вам же зручніше на першому...

— Так треба, Таню. Не заперечуй, будь ласка... Вже вирішено...

Сиділа на другому поверсі, дослухалася до кожного шереху знизу, здригалася від найменшого стуку, ждала... О, якою жорстокою буде її відплата! Хай тільки прийде, хай тільки поткнеться, хай тільки візьметься за двері... Він ще нічого не знає про неї, він навіть не здогадується, яка вона, він не відає, що то означає образити таку жінку, розбудити в ній... Що розбудити?

Їй ніхто не потрібен. У неї є фортеця, вона відчинить тяжку браму, вона заведе туди військо, щоб уже ніколи більше не виходити, зачинить знов браму, он уже заграли сурмачі, засурмили дзвінко, дружно, гучно... Але перед тим вона помститься за все, за все... За ту хвилину, що повернула їй цілі роки, а потім розтоптала їх, відібрала й розтоптала, відібрала ще більше років, ніж повернула. О, якби тільки хто знав, якою страшною може бути помста самотньої жінки, до якої наближається старість.

Не могла заснути цілу ніч, ждала. Чула все. Чула, як повернулися з ресторану, дрижала від лихоманкового очікування, прислухалася до тупання внизу, до голосів — полковницького басу Кукулика, влазливого шепітку Кошарного, дурного реготу Жеребила. Ждала, коли все затихне, коли той, скрадаючись... Була впевнена, що він скрадатиметься саме сюди, на другий поверх, де мала бути молода, вродлива... Ах, вона заводить розумні розмови про Довженка!.. А перед тим, як їхати сюди, пофарбувала нігті на ногах і виблискує ними з босоніжок, мов циган зубами! Вони обоє матимуть! Матимуть, матимуть, матимуть!

...Ніхто до неї тої ночі не прийшов (ох, то ж не до неї, не до неї), а на ранок Кукулик, знов вибравши мить, прогудів:

— Звиняйте, Тетяно Василівно, але ви мене...

— Ви хотіли цигарку? — подала вона коробку.

— Так, але спершу...

— Держіть вогонь. І не розмовляйте, коли дама вас частує цигаркою, та ще й дає припалити. Які в нас сьогодні плани?

.....

Муравка тягла висхлу насінину від дині. Маленька чорна муравочка тягла білу, велику, мов парус, насінину, цурпелила її через паліччя й камінчики, перевалювала з своєю ношею через пагорки, зовсім крихітні бугрики, які здавалися їй так само високими, як Гімалаї людині, іноді губила здобич, злякано кидалася назад, хапала, волокла далі й далі. Куди? Навіщо?

Насінина, мов парус, і той Діжа щось теревенить про паруси. Бетонні паруси будинків. Паруси на дніпровських човнах і двадцятиповерхові будинки експериментального київського кварталу. Білий бетон з чорними й червоними, як заполоч на рушниках, барвними вставками. Двадцять поверхів посеред моря п'ятиповерхових будинків, затверджених Кукуликом?

Перепочинку муравка собі не дозволяла. Тільки тоді, коли насінина, здавалося, безнадійно застрявала поміж паліччям, сповнена неविगубного оптимізму й певності своїх сил, муравка вирушала в невеликий розвідницький рейд по околицях, знаходила шпарки, по яких можна було тягти насінину далі, з розгону смикала свій скарб, якимсь

неймовірним зусиллям видирала його з тіснини і, торжествуюча й невтомна, тягла далі. Раз муравка впала разом з ношею з величезної висоти. Переламане стебло бур'янини творило міст між берегами рівчака, виритого дощовими водами, глибокого й похмурого рівчака, страхітливого каньйону на глиняній рівнині, захаращеній паліччям, камінням і цупкими кущами трави. Місце було таке дике, що в муравки, мабуть, здригалося все всередині, коли вона опинилася там з насіниною. Але мужність допомогла муравці знайти місток через рівчак-каньйон, мужність додала їй сили, і муравка дотягла насінину аж до найвищої точки "мосту", якраз туди, де бур'янина переламувалася і круто спадала своїм зломленим вершком до протилежного берега рівчака. Тепер муравці лишалося зовсім пусте: спуститися вниз, просто з'їхати вниз, користуючись парусом насінини, мов парашутом. Однак саме тої миті подув вітер, шарпнув бур'янину, хитнув муравчиного паруса, підхопив його, залопотів ним. Муравка відчайдушно вхопилася за краї насінини. Двома ніжками вона трималася бур'янини, намагаючись не зірватися в прірву, але вітер дмухнув ще з більшою силою, білий довгастих парусок підлетів догори і криво став спадати вниз, у найглибші нетрі глиняного каньйону.

Муравка не випустила здобичі. Вона впала на дно рівчака разом з насіниною, з страхом глянула вгору, забачила там вузьку смужку неба. Їй було боляче й гірко за свою невдачу, але не мала часу на гіркоту, треба було витягати з рову скарб, і вона потягла вгору по стрімкій кручі, вперто, відважно, навіть гордо...

Діжа, здається, наближався вже до кінця свого викладу. Не дбав за те, слухають його чи ні. Знаходив приємність у самому процесі мовлення. Знав, що його слова зроблять свою справу, бо тут сьогодні все вирішують тільки слова.

А Тетяна Василівна вже знала: тут сьогодні тільки двоє. Цей нестерпний Діжа і він, Кукулик. Чому так склалося, не хотіла розгадувати. Склалося, і все. Хто з них має рацію, — це теж їй не обходило. Однаково конкурс — лотерея. Жодних закономірностей. Але розуміла, що все залежатиме від того, на чий бік стане більшість. Більшість потрібна була сьогодні не Діжі і не Кукуликові. Більшість потрібна їй! Це буде її дарунок. Не тому слизькому Кошарному, не самовпевненому балакунові Діжі, не мовчазному Брайкові, не Дементію Хомичу, не представникам з міськради й Держбуду, а йому, йому...

А навіщо йому? Чи не багато вона йому дає? Десь обізвалася далека сурма, але вона відмахнулася від неї, звеліла вмовкнути. Не до відступу нині! Треба грати збір, треба сурмити до атаки, до штурму, до бою! Доволі вона мовчала, доволі стримувала свої полки... На приступ!

ВІТЕР ТРЕТІЙ

.....

Все було не так, як гадалося, коли він усе-таки прийшов наступного вечора. Боязкість заволоділа ними, не знали, що казати одне одному, ніяковість зробила їх зовсім дурними. Вже не грали сурмачі, навколо панувала мертва тиша, а в ній випростовувався на весь свій велетенський зріст понурий Гріх, невиразний і незбагнений, як п'ятьма. Та ще дике торжество витанцьовувало в неї в грудях,

торжество над тією молодого, до якої вчора безпричинно приревнувала Кукулика, торжество над усім світом. Вона заволоділа цим примхливим дарунком долі, заволоділа хоч на мить, хоч випадково, але зате неподільно!

Він сказав їй, трохи стихивши свій полковницький бас:

— Ти завжди в чорному, і я полюбив жінок у чорному. Вони якісь загадкові, і мені подобається загаковість. Може, тому, що сам я прямолінійний, як дишель.

— Не зводь на себе наклепів, — сказала вона.

— Ти віриш у кохання? — спитав він, помовчавши, і в його устах слово "кохання" звучало так незвично й дивно, що їй хотілося засміятись, але вона перемогла себе і відповіла сумирно, сумовито навіть:

— Не знаю. Мене ніхто не зможе покохати.

У нього вистачило глузду промовчати. І вона була вдячна йому за те, що він не став запевняти її в коханні. Якби це сталося, вона б зненавиділа його. Бо те, що між ними, аж ніяк не назвеш коханням. Просто зійшлися двоє дорослих, засмиканих роботою і засіданнями людей. Зійшлися для чого? Навіщо доскіпуватися? Він мовчав, і вона була вдячна йому за це.

А всередині в неї щось кричало: "Ну, скажи хоч що-небудь! Кажі мені неправду! Бреши мені, бреши про вічну любов, про кохання! Хай згодом буде пустка, буде зненависть, буде зневага. Але хай хоч на мить пролунає солодка брехня!"

...А ранком у люкс до Брайка зайшов Жеребило. На спинці стільця висів білий чесучевий піджак Кукулика, а самого директора не було. Нерозкладена постіль відразу викликала підозру в Жеребила, він злодійкувато шаснув поглядом по кімнаті, навіть для чогось нагнувся й зазирнув під ліжка, спитав Брайка:

— Де принципал?

— Бере ванну.

— Брешеш.

Брайко пограв жовнами, тихо сказав:

— Ти зранку хочеш по морді?

— Тю, навіжений! — вигукнув Жеребило й звіявся з номера. Пішов звідти зовсім не для того, щоб забути про чесучевий піджак, незім'яте ліжко і те, що побачив під ліжком. Квапливо підбіг до номера, який займала Таня, застукотів у двері тугим кулацюрою.

— Хто там? — почувся Танин голос.

— Це я, Жеребило, можна до вас, Таню?

— Я ще не розчесалася. Підождіть, поки вийду.

— Та я на хвилинку.

— Чого вам? Кажіть крізь двері.

— Ні, так не можна. Впустіть. Хоч на один рип.

— Я, здається, сказала вам, що в мене ще не прибрано. Відійдіть від дверей, товаришу Жеребило. Що це, справді!

— Суду ясно, — промурмотів Жеребило й кинувся до Котарного. — Суду ясно, суду

ясно, — виспівував він, поки невмитий Кошарний відчиняв йому двері одною рукою, другою поправляючи залишки чуприни так, щоб вони маскували лисину на тім'ї.

— Потім маскуватимеш свою шевелюру! — засичав Жеребило. — Натягай штани, мчимо до Кукулика!

— Що там?

— Патрон не спав у номері!

— Де ж він спав?

— Де? Де? Суду ясно-де! Навіщо возять в експедиції гарненьких секретарок?

Вдвох вони вискочили в коридор, послухали коло дверей Таниного номера, Кошарний пошкрябався.

— Хто там знов? — почулося роздратоване.

— Це я, Кошарний. До вас випадково Василь Васильович не заходив сьогодні?

— Ніхто до мене сьогодні не заходив. Жеребило чогось добивався, але я прогнала його.

— То, може, ви впустите мене на хвилинку? Маю до вас негайну справу.

— Ось я вберуся й вийду.

— Але на одну секундочку!

— Ви сьогодні зранку мов подуріли. Невже не ясно, що в номер до дівчини заходити, та ще зранку, не годиться? Антоне Кузьмичу, я просто вас не впізнаю.

Кошарний скривився: вона назвала його Антоном. Це все Діжині штучки. Смикнув Жеребила за руку:

— Гайда до шефа, ждатимемо його там!

Вломилися до люкса, де порядкував Брайко. Тепер обидві постелі вже були складені, але Кукуликова все ж таки відрізнялася своєю недоторканістю. Чесучевий піджак сумовито звисав з стільця. Кошарний сів на той стілець, щоб не дати Брайкові прибрати речовий доказ.

— Де ж це Василь Васильович? — спитав байдуже.

— Приймає ванну.

— Він миється, як римський диктатор Корнелій Сулла, — зареготав Жеребило. — Годину цілу сидить у ванній. А ми без нього просто гинемо! Нудьга без начальства. Дай хоч музику послухаємо.

Він клацнув приймачем, став ловити музику, очима показав Кошарному під ліжко. Той нагнувся.

— Гм, а чиї це черевики? — спитав небало.

Запитання було дурне. Раз чоловік у ванній, то черевики можуть бути в кімнаті. Але Брайко, застуканий зненацька, не збагнув відразу, розгубився від того запитання, почервонів і квапливо промовив:

— Мої.

— А у тебе на ногах?

На ногах у Брайка були чорні черевики максимум сорокового розміру, під ліжком стояли жовті великі черевики, розтоптані широкими ногами Кукулика.

— Суду ясно, — нарешті надибавши на якусь мелодію, підсумував Жеребило. — Наш патрон дременує від тебе — і босий! Чудасія! Куди ж то він? До Тані? Ах, старий собацюра!

Брайко зблід більше звичайного, зціпив зуби.

— Не смійте!

— Та кинь, — примирливо сказав Кошарний. — Ну, пішов, то й пішов, діло чоловіче. Василь Васильович знає, що робить.

— Чуєте, ви обидва! — тонко закричав Брайко. — Не смійте, кажу!

І вилетів з кімнати, лишивши там здивованих Жеребила й Кошарного. Хряпнув дверима, підпер їх плечем, опинився віч-на-віч з Кукуликом, який тільки-но увійшов до передпокою, обережно ступаючи широкими ногами, на яких були тільки шкарпетки. Сорочка на ньому була розстебнута, галстук звисав з кишені.

— У ванну! — скомандував повним ненависті шепотом Брайко. — Ви берете ванну. Ви ніде не були, ви у ванній!

Кукулик збагнув, що в кімнаті хтось є, миттю прошмигнув до ванної, відкрутив усі крани, запирхав водою.

Брайко широко розчинив двері, став на порозі, кивнув у бік ванної кімнати, звідки чулося бегемотяче сопіння Кукулика.

— Чуєте?

Жеребило, щоб переконатися, підійшов аж до самих дверей ванної, притулив вухо.

— Він. Так більше ніхто не вміє вмиватися.

— Ну, не будемо вам заважати, — підвівся Кошарний, — привіт Василеві Васильовичу!

А в коридорі сказав Жеребилові:

— Все так, але чому Таня не відчинила нам дверей?

— Суду ясно — чому. Суду все ясно! — крутнув кулаками Жеребило. — Потупали замовляти тим часом снідання.

Тетяна Василівна нічого не знала про ранкову пригоду. До неї дійшов тільки незвичайний відголос. Жеребило по обіді, обговорюючи з нею якесь питання, зовсім недоречно розреготався і сказав:

— А наш Василь Васильович сьогодні не ночував удома!

В неї все помертвіло від тих слів. Не могла ні заперечити Жеребилові, ні звеліти замовчати, ні просто прогнати його від себе. А той, витлумачивши її мовчанку як цікавість, нахилився ближче, забурмотів:

— Уявіть собі: вночі, без черевиків, без піджака, дременує від Брайка. Навіть постелі своєї не розстеляв. От вам і старі кадри! Та й молоді рота не роззявляють — ловлять рибку велику та превелику!

Тепер її обпекло жаром. На неї навіть ніхто не подумав! Усі відразу подумали на ту, молоду, вродливу, привабливу! О боже, яка все-таки несправедливість! От коли б хотілося їй потрапити під підозру! І вона, певно б, попала, якби не та молода й довгонога! Як вона ненавиділа її зараз!

Жеребилові, щоб назавжди припинити такі балачки, сказала холодно:

— Якщо ви вважаєте, що я цікавлюся брудними плітками, то ви глибоко помиляєтеся. Взагалі я була про вас трохи кращої гадки, товаришу Жеребило.

— Та я... Це само вирвалося... А то я...

— Гарзд. На чому ви зупинилися?

Ненавиділа її там, ненавиділа тут, у Києві, ненавидітиме завжди і вічно, і її, і всіх таких, як вона, молодих, гарноногих, вродливих, з прекрасною шкірою, прекрасно одягнених у наймодніші вбрання, ненавидітиме дівчат столичних і нестоличних, міських і сільських за те, тільки за те, тільки за... Що вона таке думає? Як не соромно. Треба ж слухати цього молодого архітектора. Секретарка, здається, закохана в нього. Якраз пара. Обоє навіжені. Знов не те вона думає, знов негарно...

.....

До кімнати увійшла Таня, постояла, поки Діжа зробив паузу, тихо сказала:

— Василь Васильович, візьміть, будь ласка, трубку.

— Може, ви б нам не заважали хоч сьогодні, Таню, — осудливо подивився на неї Кукулик.

— Там дружина Жеребила. Вона плаче і просить вас.

Тільки тоді всі згадали про Жеребила. Всі побачили, що Жеребила немає серед них, і здивувалися: як же це так, що ніхто не зауважив цього? І ще згадали ті, хто знав, а знали майже всі, що Жеребило тяжко хворий, що його поклали до онкологічного інституту, і якщо...

Кукулик повільно простягнув руку, взяв трубку, притиснув її до вуха.

— Так. Слухаю. Угу... Ясно... У нас зараз журі, так що звиняйте, але опісля... Так, так... Привітання...

Відклав трубку, якимось мовби отетеріло оглянув усіх, голосом, позбавленим будь-якого виразу, повідомив:

— Дзвонила Жеребилова дружина. У Жеребила — рак.

— Не може бути! — злякано вигукнув Кошарний, і всі помітили, неначе вперше помітили, який у нього неприємно-тонкий, ну просто непристойно-тонкий для такого високого чоловіка голос.

Повернувся до кімнати академік, почув останні Кукуликові слова, сідаючи на своє місце, промовив:

— Кожному своє.

— Це жорстоко, — накинулася на нього Тетяна Василівна. — Хіба можна так, Дементію Хомичу?

— А ви боїтеся смерті?

Не про це йдеться. У людини — рак.

— Інтересний чоловік був, — сказав від свого столу Кукулик.

— А працівник! — додав Кошарний.

— Працівник, щиро кажучи, ніякий, — шорстко мовив Брайко.

Тетяна Василівна швидко повернулася в його бік. І цей! Які безсердечні люди.

Але Брайкові не сказала нічого. Помітила, що в дверях і досі стоїть Таня, неначе хоче вислухати все, що скажуть ці люди про приреченого Жеребила, гнівливо блиснула очима на секретарку:

— А вам що? Ідіть на своє місце!

Тепер настала черга дивуватися всім, окрім Тетяни Василівни. Знали про її різкість, але такого за нею не помічали. Академік, до якого поступово поверталася душевна рівновага після невдалої рецензії, зібгав у куточках вуст посмішку, тихо процитував:

— З псалтиря: "Яко зол душа моя исполнися и живот мой аду приближися".

— І скільки я казав йому: не пий, — вголос згадував Кукулик.

— Всі ми берегли його, але не вберегли, — притакнув Кошарний.

Ще помовчали, ніхто не виявляв охоти говорити про Жеребила, всім було ніяково.

— Ну то як, продовжимо, товариші? Товаришу Діжа, як ви?

— Хвилина мовчання й молитви, мені здається, минула. Я можу продовжувати...

— Цинічне молоде покоління пішло, — осудливо сказав Кукулик, — цинічне й безсердечне. Продовжуйте, товаришу Діжа...

От і вітер! От і прибрав він одного, затер один слід, і так буде з усіма, а вона лишиться, і він лишиться, її ласкавий, вродливий велетень буде з нею тільки для неї...

Вони зріднені. Чим? Таємною провиною? Ні. Зріднені тим, що знають лише вони. Чого не знають, того не пустять у свій світ, у своє життя. Незнане внесе неспокій і загрозу. Воно їм не потрібне. Чи так вона витлумачила сьогоднішню поведінку Василя Вас... Кукулика тобто? Не змовляючись їм треба вгадувати думки й заміри одне одного. Бо вони споріднені, споріднені, сповірені одне одним.

"СОНЦЕ ДЛЯ ВСІХ"

— І от після всього того мені потрапляє до рук проект "Сонце для всіх". Я знайомився з ним кілька днів. Не стану приховувати: знайомство це було для мене високою втіхою, справжньою цікавістю і великим задоволенням. Хоч товариш Кошарний і намагався якоюсь мірою зіпсувати ту втіху, показавши мені перед тим рецензію Дементія Хомича. Не знаю, чи входить у прерогативи секретаря журі показувати членам журі рецензії їхніх товаришів...

— Я просто вважав, що для вас як для молодого ще порівняно архітектора корисно й повчально буде зазнайомитися з думкою академіка архітектури, — перебив Діжу Кошарний.

— Ви вважали... Очевидно, в цьому є якийсь прихований сенс. Що ж до мене, то після прочитання рецензії Дементія Хомича і після ознайомлення з проектом "Сонце для всіх" я потрапив у дуже складні, майже нерозв'язні суперечності поміж собою та Дементієм Хомичем. Не можу не вірити досвідіві й знанням Дементія Хомича і разом з тим не можу не вірити і собі та своїм враженням.

Рецензія Дементія Хомича на цей проект здається мені надто суб'єктивною, залежною від особистого смаку, уподобань, а може, навіть і настрою, під час якого розглядався проект.

— Дементій Хомич забрав свою рецензію, — зауважив спокійно Кукулик. — Ви

могли б утриматися від її аналізу, раз вона перестала існувати як документ у справах журі.

— Рецензія перестала існувати, але думки, висловлені в ній Дементієм Хомичем, вже пролунали тут, і я вважаю за свій обов'язок висловитися з приводу тих думок. Бо навіть сам Дементій Хомич не спростував їх, а тільки відмовився. Відмовитися ще не означає...

— Чи вже так потрібно аналізувати те, чого, власне, не існує? — втрутився Кошарний.

— Я вважаю за свій обов'язок...

— Надто багато обов'язків ви сьогодні берете на себе, — зауважив Кукулик, — аж занадто багато...

— Коли так, то я можу нагадати, що маю ще й права. Як член журі...

— Продовжуйте, — втомлено промовив Кукулик. — Використовуйте свої права до самого дна.

— От, наприклад, Дементій Хомич стверджує, що проект "Сонце для всіх" чомусь здається йому "перелицьованим кварталом Чандігарха, Бразіліа або Каракаса". Враження ну рішуче нічим не підтверджене. Хіба тільки тим, що автор проекту виявив себе досить обізнаною в справах світової архітектури людиною? Що загальний малюнок майбутнього району сягає в нього справжніх ліричних і філософських висот архітектурної думки, будить глибокі чуття? Але чому всі ці речі повинні бути притаманні лише іноземним авторам, лише Корбюзьє, Німейєру, Саарінену? Похмурим бетонним масам і безликому склу автор зумів надати той неповторний відтінок лагідності, такої характерної для Києва, — до чого ж тут "перелицьовані іноземці"?

Дементій Хомич впевнений, що проект цей "досить-таки сильно нагадує проекти західних архітекторів". А на мою думку, проект дуже далекий від робіт західних архітекторів. Дементію Хомичу надзвичайно подобається "динамізм" в роботах Корбюзьє і Німейєра, і він шкодує, що невідомий наш автор втратив саме цей "динамізм" у своєму проекті. Я не заперечую поняття "динамізму", але хотів би нагадати, що на Заході "динамізм" часто трактують як цілковите зникнення стилю взагалі, як абсолютну втрату традицій. А коли ми зовсім пориваємо з традиціями, тоді починається трюкацтво, ми забуваємо про людину, ми будуємо ради самого процесу будування, творимо споруди ради самого процесу творення. Проектам західних архітекторів часто бракує глибини, художнього узагальнення, як це особливо виразно видно у Міес ван дер Роє, даному ж проекту цього аж ніяк не бракує.

Дементій Хомич не вірить у доцільність деяких елементів проекту, скажімо, він категорично проти того, щоб споруджувати дитячі заклади з скла, вбачає в цьому якийсь формалістичний трюк, якусь архітектурну головоломку, якийсь ритмічний код прозорості, який на папері може видаватися досить цікавим і привабливим, а насправді тільки дискредитуватиме наші урбаністичні ідеї. Я сам проти того, щоб тулити скло де треба, де й не треба, але коли я уявляю посеред майбутнього району прозорі, як гірський криштал, куби й паралелепіпеди дитячих споруд, то мені якось відразу стає

радісно на душі. Вдень це буде окраса всього району, вночі — величезні, не бачені досі ліхтарі, які освітлюватимуть район зсередини. Комбінації різнобарвного скла дадуть змогу створити всі необхідні вигоди для маленьких мешканців дитячих садків і ясел і водночас дадуть максимум естетичної насолоди при спогляданні на них зовні.

Дементію Хомичу здається, що розташування житлових будинків в проекті зроблено аж надто свавільно, що автор повівся з загальноприйнятими в архітектурі правилами забудови міських районів так само, як поводить композитор з правилами гармонії, коли пише музичну гумореску. Гадаю, що розташувати будинки в сучасному місті, дотримуючись правил столітньої давності, — це вже якщо й гумор, то дуже сумний. Мені ближче до душі справжній гумор автора "Сонця для всіх", бо він нарешті відійшов від догматичного шнуркування, як це вже зрештою зробили досить давно в Москві, в Ленінграді, Ризі та й подекуди в нас, у Києві. Колись міста будувалися з того розрахунку, що по вулицях котитимуться тільки колісниці, запряжені парюю чи там четвериком коней. Так виникла стрічка будинків уздовж вулиці, архітектура "під шнур". Сьогодні на вулицях міст — тисячі автомашин. Уявіть собі, що ви одержуєте квартиру в одному з нових будинків на новому бульварі Лесі Українки. Бульвар пролягає під кутом нахилу близьким до тринадцятиградусів. Машини, які йдуть нагору, страхітливо виють моторами й викидають з вихлопних труб цілі хмари спрацьованих газів. День і ніч повз ваш будинок котиться залізна орда ревучих, виючих, чадних машин, ні вдень ні вночі не мають спокою мешканці величезних багатопверхових будинків тільки тому, що якийсь премудрий архітектор виставив ці будинки фасадами вздовж бульвару, щоб було "красиво". Це вже не архітектура, а злочин. До такої архітектури потрібні два ряди начищених гудзиків і шинелі, бо будинки нагадують дві солдатські шеренги.

Дементію Хомичу здається, що в проекті дуже багато зайвих деталей, навіть зайвих споруд, що житловий район переобтяжений непотрібними архітектурними вигадками. Очевидно, така думка склалася у Дементія Хомича тому, що він сприйняв проект, знову ж таки під настрій, як проект житлового району в давньому, звичайному, я б сказав догматичному розумінні: аби було житло, а все інше колись буде. Коли б ми мріяли про такий район, тоді справді ні до чого всі оті басейни, тенісні корти, камери схову речей, для яких немає місця в квартирах, гаражі й інші речі. Та в тому-то й справа, що все це не так, що ми хочемо спорудити район майбутнього, квартал, у якому житимуть люди не вчорашнього, а завтрашнього дня.

Я гадаю, що автор правильно зрозумів основний дух і основні завдання нашого конкурсу і правильно їх втілює у своєму проекті.

Проект "Сонце для всіх", на мою думку, є найкращим проектом з усіх, поданих на конкурс. Це глибокий, талановитий, змістовний проект, це справді нове слово в нашій радянській урбаністиці, — я, не вагаючись, відзначив би проект "Сонце для всіх" першою премією.

Діжа сів, знесилено провів рукою по чолю.

— Все у вас? — спитав Кукулик.

— Поки що все.

— Нашого молодого друга заїдає скромність, — криво всміхнувся Кошарний. — "Поки що все".

— Товаришу Кошарний, — офіційно звернувся до нього Кукулик. — Ви хотіли взяти слово?

— Ні, я просто так...

— Просто так у нас сьогодні не балакають. Це відповідальне засідання, я просив би вас не забувати.

Кукулик поглянув на годинника.

— Маємо за п'ять хвилин дванадцять. Вже день, а ще нічого не зроблено.

ВЕСНЯНА СТАТТЯ

Секретар міськкому читав у газеті статтю. Наведемо її повністю, щоб подальші події були для нас зрозумілими. Стаття в газеті "Вечірній Київ".

"Отже, весна. В запеклих боях між теплом і холодом сонце, нарешті, — на нашому боці. Колись весна — це приліт лелек і ластівок, це пучечки неспівливих фіалок і перші тюльпани на київських базарах (не в магазинах квітів, ні!). Тепер весна — це повідомлення міської автоінспекції про техогляд машин, В місті жодного зайвого акумулятора і... жодної зайвої пари білих дитячих черевичків.

Всі матері шукають тільки білі черевички для своїх дітей, щоб повести їх на Першотравневу демонстрацію, всім хочеться яскравих кольорів, бо це радість, а радості в нас цієї весни дуже багато.

Велика місія нашої країни, великі завдання, які стоять перед нашим народом, покладають велику відповідальність на кожного з нас. "Що ти зробив для народу? Що ти зробив для будівництва комунізму?" — ось питання, які повинен ставити сьогодні кожен з нас.

Ми запускаємо ракети в космос. А в людську свідомість? Чи не слід щодня, щогодини всіма можливими засобами пробивати всі знані нам сім шарів байдужості, лінощів, зла, заздрості, користолюбства, боягузтва і нездарності! І хай у ті пробивини загудуть вітри оновлення, всеочищаючі потоки живого, прекрасного.

Серед мас дедалі менше залишається байдужих (не хочу сказати, що їх уже нема). Мешканці великого міста, ми п'ємо молоко і цікавимося, скільки одержав колгосп літрів на фуражну корову і скільки центнерів на сто гектарів орної землі, і справа не тільки в тому, що всі ми якоюсь мірою з діда-прадіда пастухи, бо пращури наші пасли й доїли колись овець і кіз. Річ у тім, що в нашій країні нема справ чужих, кожен з нас дбає за державу, кожен бере участь в житті всієї країни. Тому для киянина цікаво знати і про нову зміну на заводі "Арсенал", і про вихід першого номера газети Київського міжрайонного територіального управління.

Ми всі навчилися будувати, дізналися про переваги крупнопанельного будівництва, з зацікавленням стежимо за монтажем будинку в Краснодарі, який монтують з цілих кімнат, де на балконах уже висаджені квіти і монтажники поливають їх, щоб не зів'яли, поки закінчено буде спорудження будинку, і щоб новосельці мали квартиру з усім,

навіть з живими квітами. Нам радісно дізнатися, що київські будівельники в першому кварталі здали 121 тисячу 564 квадратних метри житла, з них більша половина за рахунок роботи наших нових домобудівних комбінатів. Київ виходить на перше місце в країні по індустріалізації спорудження житла! Хіба це не приємно? Ясна річ, ще приємніше було б, якби всі ці будинки здавалися з оцінкою "відмінно", як це робиться, скажімо, в Ленінграді.

Здається, що цієї весни Київ розрісся з особливою силою. І Дарниця, і проспект Сорокаріччя Жовтня, і Нивки, і Відрадний перетворилися мовби на міста-супутники нашої столиці. З'явилися контури перших будинків на Русанівському масиві.

Архітектори готуються до забудови Березняків. В першій архітектурній майстерні "Київпроекту" закінчується сміливий проект забудови масиву Микільська Борщагівка. Там виросте фактично нове місто на сто тисяч чоловік. Днями я поїхав у ті місця. Там зараз ще степ. Озимина. Ласкавий вітер. Пара колгоспних коней по теплій ріллі тягне борону. Не віриться, що за кілька років тут буде район Києва, забудований за останнім словом архітектурної мислі і нашої будівельної техніки. Хочеться вже сьогодні помріяти, які кияни житимуть у тих будинках, які в них будуть душі, які настрої, які устремління.

Київ наш — це єдиний моноліт і водночас це багато-багато Києвів. Є Київ Леніна, місто Леніна. Це не тільки отой будиночок, де жила родина Ульянових. Це насамперед розкішні каштани на вулиці імені вождя, це буйні квіти коло пам'ятника Володимиру Іллічу, це червоні галстуки коло Музею Леніна. Якщо ви побачите ті галстуки біля Музею Володимира Ілліча, якщо побачите білі сорочечки й цікаві оченята наших діток, які йдуть на Володимирську вулицю, знайте: в Києві весна!

Є Київ Шевченка. Мудрого Кобзаря, який стоїть перед університетом і думає свою велику думу. Тарас так любив дітей. Він любив купувати цукерки й роздавати київській малечі. Якби він бачив, скільки дітей у нашому весняному Києві!

Вокзал, суворість сталевих колій, буйнозелена Солом'янка — це місто Миколи Островського, місто революційної героїки наших перших комсомольців, традиції яких продовжують комсомольці сьогоднішні. Добре, що на Солом'янці поставили в нас, нарешті, пам'ятник Миколі Островському роботи молодого скульптора Сороки. Пам'ятник стоїть у сквері, за яким починається Чоколівка. Молоді несміливі деревця. Письменник сидить, притискуючи книжку до вмираючого серця. Ні, то не книжка, то його серце, яке він віддав людям. "Люди, візьміть моє серце!"

Я чув, що хочуть зняти цей суворо-правдивий пам'ятник і поставити інший: Островський з піднесеною рукою! Чи треба доводити, що піднесена рука — це не універсальний засіб для показу величі людини?

Давайте хоч весною подумаємо про те, щоб у нашому місті було більше оригінальності. Щоб не всі наші пам'ятники були з піднесеними руками. Щоб не всі житлові квартали планувалися на один кшталт. Щоб наші коментатори футбольних змагань відійшли від шаблону, виробленого Вадимом Синявським, і щоб не вживали калічених висловів типу "Лобановський, стрібає", замість "стрибає", "Макаров плігає",

замість "плигає", "Войнов вкидує м'яч", замість "вкидає".

Такої весни, як нинішня, хочеться неодмінно щось зробити гарне, щось незвичайне, щось не таке, як робилося завжди. Ну, скажімо, запропонувати нашій міськраді назвати одну з вулиць Києва Весняною. Або одну з площ — площею Першого поцілунку. Або ж наших торговців попросити, щоб вони замість влаштовувати так звані декади по розпродажу того, чого ніхто не хоче купувати, провели в магазинах декаду ввічливості. І щоб ця декада тривала довго-довго, аж до наступної весни (а там почнеться знову). А міліція наша щоб провела місяць люб'язності (ясна річ, до всіх, окрім тих, хто на люб'язність не заслуговує). А ми всі щоб оголосили тиждень дбайливості за своє місто, місяць дбайливості, цілий рік!

Ця весна принесла стільки радості всім радянським людям і нашим друзям, що не ймеш віри тим похмурим вістям, які доходять до тебе з-за рубежа.

Спалахують вогнища нових війн на периферіях великих материків: Азії, Африки, Америки. Гріють руки коло тих вогнищ різнокаліберні королі нафти, каучуку, олова, урану.

Аварії, аварії, аварії. Полетів в урвище поїзд, бо якась японська фірма збудувала міст з бетону найгірших марок. Інша фірма поставила в Альпах греблю з недоброякісних матеріалів — і от дика вода прориває вночі греблю і змиває з лиця землі ціле місто.

В Парижі завалився багатоповерховий будинок. Завалився просто на голови робітникам, які його споруджували. Причина? Будівельна фірма будь-якою ціною прагнула ощадності. Будинок запроектовано з порушенням всіх існуючих технічних норм. Може, винуватців катастрофи судять? Де там! Вони влаштовують прес-конференції, виступають по телебаченню. Знижують плечима: буває, мовляв... Будівництво — річ незбагненна. Історія дає нам цілу низку прикладів. Хіба не розваливалися товсті готичні собори або римські віадуки?

У нас на вулицях міст і сіл — червоні прапори. Ми виходимо завтра на вулиці й площі, щоб святкувати весну, щоб святкувати єдність і солідарність з усіма чесними людьми світу. У нас посмішки на лицах. А в них — чорні прапори на будинках, траурні пов'язки на руках у жінок і дітей.

Але ми віримо, що наша радість переможе похмурість, що наповзає з-за океану. Людина народилася, щоб радіти, а не страждати.

Ми щасливі, що живемо в країні, яка буде комунізм. Бо комунізм — це радість. Комунізм — це весна людства. А ми — перші творці й провісники цієї весни.

Будьмо ж гордими з цього і будьмо гідними цього!"

Під статтею стояв підпис: "Володимир Пушкар, водій вантажного автопарку". Секретар міськкому подзвонив до редакції:

— Слухайте, що тут у вас за стаття в передсвятковому номері?

"Це за акумулятори, — подумав працівник редакції, який обізвався на телефонний дзвінок, — казав же я редакторів: давайте викреслимо оті акумулятори! Ну хто в солідній газеті пише про Перше травня і про акумулятори водночас? Де це бачено?"

- Я, між іншим, теж такої думки про ті акумулятори, — сказав у трубку.
- Про які акумулятори? — не зрозумів секретар.
- Ну оте: "В місті жодного зайвого акумулятора".
- А-а, це дотепно.
- Дотепно?
- Незвичайно якось. У всякому разі, не за газетним шаблоном.
- Я теж казав: кажу, шаблону тут, звичайно, нема. Навіть не пахне шаблоном.

Але...

- Але?
- Ну, не але, а просто, так би мовити...
- Ви мені скажіть чесно: не вигадали отого водія Володимира Пушкаря?
- Як можна! Живісінький!
- І сам він написав? Тобто я хочу сказати, чи не приклав тут руки ваш брат журналіст?

- Та що ви!
- Тоді це здібний хлопець.
- Я вже казав редакторіві.
- Гаразд. Дякую. За Пушкаря дякую. І за акумулятори.

Секретар засміявся доброзичливо, а працівникові редакції вчулося в тому сміхові щось інше. "Ох, вийдуть нам ті акумулятори боком!" — подумав.

А секретар, вибравши вільний час (це звучить досить фантастично: "Вільний час у секретаря міськкому партії"), заїхав до вантажного парку і познайомився з Володею Пушкарем.

Така вже щаслива доля у секретаря міськкому партії: знайомитися з цікавими людьми. Щоправда, трапляються й люди нецікаві, ба навіть гірше! Та про це ми поки що не станемо писати.

ІНТЕРВ'Ю

Сьогодні Володя вирішив скористатися з свого знайомства. Ранок приносив одне хвилювання за другим. Отой обурливий вчинок головного інженера-буддеталівця, потім цей Гнатко. Ну, та йому навряд чи допоможеш, є вже вирок суду; щось там Гнатко, видно, накоїв у міліції, в нього язик як мітла. Добре, хоч не зустрівся з мадам Косар-Косаревич, тоді б день був зовсім зіпсований. А сьогодні ж такий день! По-перше, грає київське "Динамо" з "Зенітом", а по-друге... Оте "друге" Володя з самого ранку відганяв у найдальші закапелки пам'яті, намагався не згадувати про нього, не думати, але думав тільки про те "друге", зв'язане з сірим будинком на Володимирській, з будинком, у якому всі коридори заставлені шафами з кресленнями, в якому з ранку до вечора в усіх кімнатах чути шурхіт розгортуваних рулонів ватману. Він думав про той будинок уже кілька місяців, намагався уявити ту кімнату, де засідатимуть люди, що мають вирішити долю багатьох, намагався уявити тих людей, вгадати, що й як вони говоритимуть.

Коли вийшов сьогодні від Косар-Косаревичів і сідав уже на свого "ролика", почув голос Вероніки. І де вона взялася в такий день.

— Во! — гукала вона ще здалеку (мабуть, стояла на зупинці таксі й побачила його або впізнала його моторолер і ждала, поки він з'явиться сам).

— Ну що? — неохоче повернувся він до неї. Вона бігла до нього через площу, і кілька чоловіків, які ждали таксі, мов по команді, повернули голови й провели Вероніку поглядами. Ноги в неї таки справді були якісь унікальні, притягали чоловічі погляди, мов магнітом.

— Здрастуй! — захекана, підбігла вона до нього.

— Ну, здрастуй!

— А якщо без "ну"?

— То давай без "ну".

— Ти нестерпний!

— Вже який є.

— Ти сьогодні чимось схвилюваний.

— Вгадала, — він якось знервовано засміявся. — А чи може людина не бути знервованою, якщо вона замість працювати ганяє зранку по Києву на моторолері.

— Щось сталося?

— Зі мною — ні, а от Гнаткові дали п'ятнадцять діб.

— Як то — п'ятнадцять діб?

— Відсидки в Лук'янівці за дрібне хуліганство. Золота молодь.

— Який жах!

— Я бачу, як у тебе підвищується настрій.

— Ти ще й жартуєш!

— Окрім того, в мене на роботі теж неприємності. Ми там покритикували бракоробів, так вони сьогодні відмовили нам в матеріалах. Князьки!

— Ну, це влаштується.

— Влаштується після того, як я поїду до міськкому партії.

— Ах, це й без тебе влаштується, не будуть же там у вас на роботі стояти!

— Поки що стоять, і я взяв відгул на сьогодні.

— Ага, значить, у тебе ще є щось важливе. Чи ти хочеш клопотати за Гнатка?

— У нього для цього є бронепробивна мамаша. Я їй тільки що залишив записку. Все, що можна буде зробити, вона зробить.

— Тоді що ж?

— Ти допитуєш, як слідчий.

— Володю, ти ж знаєш моє до тебе ставлення!

— Зараз будуть сльози?

— Як тобі не соромно? Я по очах твоїх бачу, що в тебе є ще щось, що тебе нервує.

— Футбол. Наші динамівці грають з "Зенітом". Реванш на нічю в першому колі.

— Футбол — це не те.

— Ну, ще... — Він прикусив язика, але вже було пізно. Вероніка підскочила до нього, вхопила за руку.

— Кажи, кажи, кажи! — затанцювала коло нього. — Не відпущу, поки не скажеш.

Ну! Володю, я ж тебе...

— Мовчи, скажу.

І він сказав їй про той будинок і про свою долю, яка мала сьогодні там вирішитися.

— Боже, який осел! — сплеснула Вероніка. — Вій не міг сказати мені хоча б учора! Адже там мій батько! Від нього все залежить...

— Вероніко, не смій так говорити! Це має бути чесно, найперше — це чесність! Однаково я не сказав тобі свого девіза і ніколи не скажу, і нікому не скажу, навіть рідній матері.

— Не скажеш, то й не треба! Я подзвоню батькові, хай шукає, хай здогадується, хай що хоче робить! Боже, все залежить від якогось ідіотського слова! Девіз! Дитячі іграшки! І там сидить десяток дорослих людей і ламають голови. "Товариші, я вважаю... Виходячи з високих завдань, які стоять перед нами..." Ходімо зі мною до автомата, я подзвоню.

— Не смій!

— І подзвоню, і подзвоню! Що ти мені зробиш? Я вільна робити що хочу.

— Я забороняю тобі. Це просто нечесно: витягла з мене мимовільне зізнання, а тепер хочеш скористатися...

— Дурню, я ж хочу тобі добра, я ж тебе...

— Мовчи! Не хочу нічого слухати! Забороняю тобі будь-що робити з приводу цього. Куди тобі треба? Давай я підвезу.

— Ти гадаєш, що завезеш мене в таке місце, де немає телефону? Помиляєшся, в Києві скрізь тепер є телефони. Навіть на нових масивах! Навіть у Корчуватому! Боже, який осел, він не міг сказати мені хоч учора!

Вона висмикнула свою руку з Володиної (тепер уже він держав її) й побігла від нього через площу просто до тих чоловіків, які ще й досі не діждалися таксі, але зате мали змогу ще раз подивитися, як мелькають у них перед очима дивовижні дівчачі ноги.

— Не смій, чуєш! — гукнув навздогін їй Володя. Не зупиняючись, вона послала йому повітряний поцілунок.

В міськкомі партії йому сказали, що секретаря сьогодні не буде, він — в Інституті житла на засіданні журі. "От тобі маєш! — подумав Володя. — Ще й секретар. Все до одного. Ох і день!" В коридорі він зіткнувся з якимсь працівником міськкому комсомолу, і той ухопився за Володю, як за останню свою надію.

— Товаришу Пушкар! А ми вас з самого ранку розшукуємо! І на роботі, і вже додому посилали. Мерщій до нас, у пропаганду!

— Та що там у вас таке? — лінькувато повернувся до нього Володя і подумав: "Невже ще й там буде щось про... журі?"

— Прибули іноземні кореспонденти, розмовляють з представниками нашої молоді. Давай їм такого, давай їм отакого.

— А мені з ними сьогодні не хочеться розмовляти.

— Ну-ну, як це так не хочеться, коли треба! Вони не вірять, що в нас є такі, хто

працює і вчиться.

— Не вірять — то й не треба.

— Але ж їх треба переконати!

— Шкода часу.

— Слухай, Пушкар, ти якийсь... політично індиферентний сьогодні. Що це з тобою?

— Зуб болить.

— Ну-ну, без жартів.

— А без жартів — то в нас сьогодні скандал. "Буддеталь" не дає матеріалів.

— Натиснемо на "Буддеталь"! Через міськком партії.

— Нема секретаря.

— Я домовляюся в промисловому відділі. А тим часом ти допомагай нам.

— Сказав же: не мастак я на ці речі.

— Ну-ну, всі ми не мастаки, а комусь же треба...

Міськкомівець потихеньку підштовхнув Володю, і вийшло так, що той без будь-якої охоти, але все ж ішов туди, куди було треба отому настирливому хлопчикові, який міг би, мабуть, "організувати" навіть рідного батька.

У великій кімнаті Володя побачив знайомих секретарів міськкому, кількох працівників апарату, кількох незнайомих хлопців і дівчат з наших і цілу купу якихось бородатих, обвішаних фотоапаратами, озброєних самописками й аршинними блокнотами жвавих чоловіків. Очевидно, це й були зарубіжні журналісти. Нашестя іноземців на Київ. Цілі табуни іноземців на київських вулицях і площах, в київських музеях, на заводах, в установах, у міністерствах. Незнаний світ відкривається їм у великому радянському місті, незнаний і чарівний. Золоті бані Лаври, дрімотливо-велична Софія, фантастичний Русанівський масив над дніпровською затокою, мальовничі натовпи на Хрещатику. Хрестові походи кореспондентів з-за морів і океанів.

"О-о, ми бачили ансамбль Вірського! Ми хочемо бачити землю, яка породила таких людей".

Ви ще й не таке побачите. Ще й не таких людей.

Володя привітався. Секретар міськкому представив його гостям. На нього відразу сипнули горохом запитань.

— Пушкар? Це українське прізвище?

— Українське. Київське навіть. Коли ще в князів не було гармат, а користувалися їхні вої тільки пращами для кидання каміння, то при великих пращах-катапультах були спеціальні "пускарі", тобто ті, хто пускав каміння у ворога. От звідти й пішло: Пускар, а потім — Пушкар. І Пушкін — теж звідти.

— Отже, Пушкін — українське прізвище?

— Ні, російське.

— А Пушкар — українське?

— Українське.

— А чи немає тут нез'ясованості?

— Не бачу. Наші народи мають спільне походження. Це два брати.

— Ви вчитеся?

— На останньому курсі будівельного інституту. На вечірньому.

— І працюєте?

— Так.

— Ким ви працюєте?

— Шофером на будівництві.

— А ким будете по закінченні інституту?

— Архітектором.

— Сьогодні ви шофер, а завтра вже можете стати архітектором?

— Можу стати.

— Чи нема тут протиріччя?

— Аж ніякого.

— Генеалогічне дерево вашого роду має тисячолітню історію, звідси, очевидно, ваш філософський погляд на світ?

— Поки що я вважав себе просто київським хлопцем, якщо вам подобається величати мене ще й філософом... — Володя розвів руками, посміхнувся...

— У вас, очевидно, дуже лагідний характер.

— Моя мати іншої думки.

— Чи є у вас сердиті молоді люди?

— Якщо маєте на увазі тих, що носять светри і не бриють бороди, то трохи є.

— Ні, маємо на увазі тих, які кидають виклик суспільству, критикують його, заперечують.

— Знову ж таки, дивлячись, яке суспільство.

— Ваше, ясна річ, соціалістичне.

— Ні, таких теж нема. Ваше, капіталістичне, — заперечують.

— Але сердиті?

— Ні, навпаки, лагідні молоді люди.

— Такі, як ви, вам хотілося б сказати?

— Приблизно.

— Отже, ви лагідні і лагідно заперечуєте?

— Ні, якщо ми заперечуємо, то не лагідно, а сердито.

— Дивно.

— Я сам дивуюся, — сказав Володя.

— Ви більше нічого не можете нам сказати?

— Більше нічого. Дякую за увагу. І до побачення. У мене сьогодні трохи важкуватий день. Можливо, що ще до вечора я стану архітектором.

— О, це було б надзвичайно цікаво!

— Я сам так думаю. Якщо ви побудете у нас до завтра, то дізнаєтесь, чи став я архітектором, чи ні. Обіцяти точно не можу, але бажання в мене таке є.

— Це майже чудо. Ми присутні при народженні чуда!

— Щомиті в нашій країні відбуваються великі й малі чуда.

- Нам пощастило!
- Ні, якщо вже пощастить, то насамперед мені.
- У вас неймовірна певність свого щастя!
- Ви не помилилися.

ГАРМАТИ ПАЛЯТЬ: БАХ! БАХ! БАХ!

Брайко завжди вважався безголосим. Мабуть, завдяки своїй безголосості опинився на такій неймовірній висоті — в заступниках самого Кукулика.

В сорок першому році йому дали дві "шпали" на петлиці, а його товаришеві Володі Кабишу — вродливому, дотепному архітекторові — одну "шпалу" і послали їх обох кудись у Житомирські ліси в розпорядження якоїсь не існуючої вже дивізії для зміцнення давно знищеної фашистами оборонної лінії. З рештками якихось піхотних дивізій і артилерійських полків майор Брайко і капітан Кабиш відступали, якщо можна було назвати відступом несамовите кружляння по лісах північніше Києва; Кабиш, втративши всю свою дотепність, матюкався вдень і вночі, адресуючи свої матюки потойбічним силам, а Брайко стискував щелепи, блід більше звичайного і мовчав. Що він мав казати?

Валка людських тіл, гармат без набоїв, повозів і машин котилася на схід, аж поки вперлася в широке заболочене русло лісової річки. Болото було таке мирне, таке первісно-зелене, мов спогад про дитинство, що змучені відступом і невідомістю люди забули про все на світі і, не дбаючи за обережність, не підкоряючись командам, кинулися просто на ті соковиті зелені трави, висипали на вільний луговий простір, побігли кожен сам по собі... та й стали тонути в прихованій бездонній твані теж кожен сам по собі... Гармати вгрузли, як тільки їхні колеса доторкнулися перших кущиків трави, машини з розгону вскочили поміж купиння й тепер захлиналися моторами в багнюці, кінні повози скотилися в траву нечутно, безшелесно, м'яко, мов у сні, і тепер коні, немов не наважуючись порушити тишу перших хвилин загибелі, мовчки, без іржання борсалися в засмоктуючій трясовині, намагалися висмикнути звідти тонкі, щемить тому такі дужі, мускулясті, а тепер безпорадні й безсилі ноги, розхитували своїми округлими, лисніючими від смертного поту тілами зелену гойданку болота, так наче хотіли вихлюпнути себе на твердий збавчий берег, але від того розхитування тонули ще глибше, вгрузали ще безнадійніше. Іноді якась кінська нога, містично, нереально зігнута, все ж виривалася з трясовини, і тоді в тому місці розверзалася чорна пучина і болото клекотіло в тій воронці, немов грязьовий вулкан, і ще більше роззявляло свою ненажерливу пащеку, щоб смачно плямкаючи, ковтати людей, коней, залізо й дерево.

Все докінчили фашистські танки. Вони вискочили на білі піщані бугри, на тверді піщані бугри по той бік болота, стали між рідкими соснами на сухих буграх і вдарили осколочними просто в місиво на краю болота. Звуки гарматних пострілів були глухі, наче стріляло не з танків, а з болотних нетрів. Зате снаряди вибухали з такою нестерпною гучністю, що хотілося кричати й плакати від болю. Бух — кр-рак! Бух — кр-рак! Бух-кр-рак!

Тільки чорні бризки лишилися на зеленій поверхні болота, брудні ієрогліфи смерті

на первісно-зеленому килимі життя.

Все, що було на цім боці, відкотилося назад, в захисний сховок лісів, а ворожі танки, дострілявши, теж зійшли з сухих піщаних пагорбів і причаїлися десь позад них.

І от саме тоді сталося те, чого Брайко не може забути ніколи, поки й живий. До них з Володею (і як тільки він знайшов їх серед тої дикої нерозберихи?) підскочив піхотинець-полковник, з холодними очима й перекошеним від безугавного крику ротом і, вимахуючи перед їхніми обличчями чорним ТТ, заревів:

— Інженерія, мать вашу перемать? Чого ховаєтесь? Чого не будете переправи? Марш на берег! Даю три години строку! У мене дивізія! У мене гармати! У мене машини!..

— Послухайте, товаришу полковник, — сказав, мружачи очі, Володя, — а не могли б ви без вставних слів і зворотів?

— Що-о?

— Я кажу, що по нас б'ють прямою наводкою танки. Яка ж тут переправа? — вже не стримуючи злості, сказав Володя.

— Га-а?

Людська глупота винурювала з найпотаємніших глибин неймовірності.

— Геть панікерів і шептунів! — вигукнув він і, пролунав постріл...

У Брайка тіпалися губи. Він не мав пістолета, бо в Києві йому почепили тільки "шпали" на петлиці, а зброю пообіцяли в дивізії. По дорозі він добув собі десь карабін, терпляче носив його на плечі. Тепер карабін згодився. Брайко наставив його просто в живіт знавіснілому полковнику і, гамуючи шал, тихо сказав:

— Ану лишень сховайте пістолета! Я збудую переправу.

Чому він сказав: "Я збудую переправу"? Адже простіше було б застрелити полковника, простіше й справедливіше. Застрелити, а потім скомандувати всім пробиратися на той бік поодинці, врозсип, в обхід, не лізучи на танки, на явну смерть. Згодом Брайко цілі роки думав над тим, чому він не застрелив полковника, а вимовив оту свою фразу: "Я збудую переправу". Якби не казав того, а просто смикнув за спуск, все було б інакше. А от же сказав. Не він смикнув за спусковий гачок, а його щось смикнуло за язик. Підкорився, щоб згодом командувати самому?. Щоб стати і полковником, і генералом, і маршалом інженерних військ? Брайко і маршал — це речі несумісні, він знав це добре. Знав і сказав: "Я збудую переправу".

— Зр-р!.. — прогарчав полковник, певно, збираючись доплюсувати до розповсюдженої тоді, як пошесть, формули "панікери й шептуни" ще розповсюдженіший термін "зрадник", але тут до його задурманеного мозку зненацька дійшов сенс останньої Брайкової фрази, і він недовіжливо вирячився на інженерного майора.

— Що ти сказав? Повтори! Зр-р...

— Сховай пістолета й забирайся геть! — скреготнув зубами Брайко і впер цівку карабіна в габардинову полковницьку гімнастерку. — Я збудую переправу. Ясно?

Полковник слухняно вклав свого ТТ в кобуру, витер долонею піт з щоки (чомусь

тільки з однієї), мовчки повернувся й пішов. Більше його Брайко ніколи не бачив.

Всю ніч він разом з бійцями будував переправу через болото. Робили настил, по якому могли пройти хіба що люди та прокотитися вози. Рубали дерева, тягали їх на узлісся, котили в болото, вкладали кругляк до кругляка, зв'язували в суцільний поміст над багнистою невидимою безоднею.

Вранці на піщані пагорби вийшли танки і, бавлячись, мов на учбових стрільбах, розметали в тріски все те, що було зроблено за ніч.

Наступної ночі Брайко разом з тими, хто лишився і сподівався пробитися організовано, пішли через болото тільки з тим, що могли взяти на плечі. Робили переносні місточки з гілля, кидали їх поперед себе в болото, пробиралися по них, витягали їх позад себе, знов кидали наперед. Борюкалися в темряві з болотом, з страхом, з невідомістю, яка ждала їх попереду. Вже коли добиралися до того берега, вдарили з горбів танки, знялися чорні смерчі посеред вируючої маси людей на болоті. Брайко був саме там, куди вривалися снаряди; і коло нього падали люди, він теж падав, коло нього були вбиті й поранені, і він теж був поранений і, може, навіть убитий, але він знав, що став командиром над цими людьми, він ще пам'ятав свою обіцянку про переправу, він повинен був переправити живих на той берег і переправитися сам, а вже тільки тоді мав право бути й пораненим, і вбитим. Не знав, чи живий, чи мертвий, догрібся все-таки до отих твердих ваблячих піщаних горбів, що світили їм он уже скільки днів, мов чарівні вогні визволення, добіг до тих бугрів, почув шурхіт сухого піску під своїми чобітьми (жовті ялові чоботи, видані йому просто з цейхгаузу, новісінькі чоботи, яких не зносив би й за півжиття, якби не війна), перечепився об суху бур'янину (і де взялася суха бур'янина посеред літа?), і впав обличчям у пісок, і задихнувся від сипкого, від сухого, від незліченно-дрібного.

...В полоні Брайко пробув аж до сорок четвертого року. В сорок четвертім утік з табору, партизанів у Франції. Своїх орденів заробити не встиг, заробив французький орден Почесного легіону. Срібний хрестик з пучками променів навколо, срібна дужка, триколірна муарова стрічка: червоне, синє, біле. Кров, небо, сніг на гірських вершинах.

.....

— Що, ти, Брайко, просиш слова? А хіба твоя рецензія не в Антона Кузьмича?

— Бачиш, Василю Васильовичу, я не встиг вчасно розглянути саме ці два проекти, власне, ці два і ще один.

— Ну-ну, це на тебе не схоже, чого ж ти, братику, запізнився?

— Але сьогодні я приніс свої відгуки.

— Ну, ще відгукнешся, — спокійно сказав Кукулик, якому не хотілося випускати Брайка відразу після Діжі. Попереду — так. Але опісля? Бо хіба міг Брайко сказати щось таке, щоб усі до нього прислухалися, як до оцього клятого хлопчиська? Брайко вмів одне: приєднуватися. Скільки Кукулик його знав, той завжди приєднувався до думки начальства. Або ж мовчки кивав, або ж знизував плечима, або навіть спромагався на слова: "Що ж, я приєднуюсь" або ж: "Я підтримую". Підтримував що і кого? Ясно: думку свого директора, самого директора підтримував. Така була його

посада в житті. Щось там у нього з біографією. В сорок дев'ятому, коли організовувався інститут, Брайка ніхто не хотів приймати на роботу через один пункт у біографії. Бо в нього в анкеті було написано: "Був у німецькому полоні". Кукулик відразу збагнув, що зробить добре діло, якщо допоможе Брайкові. Кукулик ніколи нічого не боявся. Був? Ну то й що? Зробив Кукулик добре діло і не помилився. Брайко виявився кмітливим працівником, кмітливим і зручним. Завжди міг допомогти і ніколи не заважав. А нема нічого гіршого, коли тобі заважають, коли підштовхують під лікоть якраз тоді, як ти виводиш якусь гарну літерочку. Заступником Кукулика він став якось непомітно для самого себе і для самого Кукулика. Просто став, та й усе. Після п'ятдесяти третього року його поновили в партії, минулого разу на звітних партзборах хтось навіть висунув Брайка до складу бюро, але Кукулик сказав: "Рано. Хай трохи звикне, хай попрацює, покаже себе". Сам був упевнений, що Брайко ніколи нічим не зможе себе показати, бо, по-перше, в нього тиха натура, а по-друге, людина травмована своїм минулим, усякими там переживаннями і іншим, про що, звичайно, Брайко не розповідав нікому, але всі знали й без того.

Сьогодні Кукулик був адміралом. Мав провести ескадру конкурсу по вузьких фіордах протиріч і незгод, провести вміло й несхибно, зібрати за намічений заздалегідь проект усі "за", обумовлені минулим (Брайко!), або ж турботами про майбутнє (Кошарний та інші), або ж осячочу впертістю, яка дозволяє бачити й визнавати тільки старе, тільки звичне (знайомий йому представник міськради!), або ж... (найголовніший козир: Тетяна Василівна).

— Тетяно Василівно, може, ви скажете? — забувши про Брайка, звернувся Кукулик до віце-президента академії. — Я гадаю, що всім було б цікаво послухати вашу авторитетну думку...

Вона ще й досі не вирішила, як себе поведи при обговоренні, хоч, власне, її думка вже була занотована у Кошарного, і той з задоволенням перегортав своїми довгими тонкими пальцями аркушки її рецензій. Але одне діло рецензії, які мовчать, а друге — ти сама, тобі треба щось говорити, щось обстоювати, проти чогось заперечувати. Проти чого? Проти думок молодого архітектора, якого вона не знає і, може, ніколи й не знатиме? Чи, може, заперечувати проти тенденційності у веденні засідання, проти навмисної тенденційності в поведінці Кукулика і Кошарного, якої вони обидва навіть не намагаються приховати? Виступати проти Кукулика? Її Кукулика? Але й захищати його не можна, бо відразу всі здогадаються про їхні взаємини. Чому догадаються? Хіба не має вона права захистити авторитет директора інституту, а тим самим і авторитет академії? А що таке авторитет?

— Я справді не бачу причин не послухати товариша Брайка, — сказала, знітившись, Тетяна Василівна.

Кукулик зітхнув. Все-таки жінка завжди лишається жінкою. Ніколи вона не збагне простої істини: той, хто звик приєднуватися, повинен мати до чого приєднатися. А до чого приєднуватися Брайкові? Поки що ні до чого і ні до кого. Треба висунути на передній край важку артилерію авторитетних суджень, а вже потім доплюсувати до неї

дріб'язок. А Брайко... Та ще отой пунктик у анкеті. Воно, правда, тепер нібито й забулося, але ж усі знають. Авторитет уже не той, він надлуплений, наддзюбнутий.

— Все-таки ми б усі просили вас, — важко вимовляючи слова, знов повернувся до Тетяни Василівни Кукулик.

Ввести перед обідом важку артилерію! Посунута танкову дивізію на захист своїх рубежів! А пообідають — тоді стане видніше. Діжу забудуть, Тетяну Василівну пам'ятатимуть. Утриматися до обіду!

— У мене є зауваження, — сказав Кошарний. — Так би мовити, в порядку ведення нашого журі.

— Ми вас слухаємо, — схилив голову Кукулик.

— Справа в тому, що більшість членів журі, навіть переважна більшість, власне, всі члени журі, окрім товаришів Діжі і...

— Ясно, — перепинив його Кукулик. — Прошу вас, далі...

— ...Дали найвищу оцінку проекту "Космос". Ми ж фактично усунулися від розгляду цього найкращого, як це видно з суджень членів журі, проекту і обговорюємо тільки фактично забракований проект "Сонце для всіх". Я звертаюся до членів журі. Тетяно Василівно, адже ви пропонували проект "Космос" на першу премію.

— Що ви? — стрепенулася вибита з своєї задуми жінка. Вона дивилася за вікно і вдавала, що надзвичайно зацікавлена несподіваним дощиком, який кропив листя каштанів.

— Я нагадую, що ви пропонували першу премію для "Космосу"...

— Для "Космосу"? Я вас не зовсім розумію... Тобто почекайте... так, так...

"Чого він від мене хоче?" — думала вона про Кошарного, а сама не спускала очей з Кукулика. Той пробачливо всміхнувся.

— Тетяна Василівна ніколи не зрікається своїх поглядів і уподобань...

— Уподобань, — машинально повторила вона і трохи зашарілася. — Справді, я пропоную відзначити насамперед проект "Космос". Він найбільш реалістичний і добре вписується в малюнок Києва...

— Вписується! — гукнув Діжа. — Вписуються ці два жалюгідні рядки будинків, простягнутих вздовж шосе? Якийсь шнурок з будинків...

— Проект передбачає малорозчленовані маси широкопанельних будинків, — вже зовсім заспокоївшись, сказала Тетяна Василівна. — Тут маємо щасливе поєднання легкості панельних споруд і традиційної монументальності, яка досить характерна для Києва і його вулиць. Вулиці в місті повинні мати чітко окреслені межі. Бруно Таут якось сказав: "Контраст між вуличним рухом і спокоєм непорушних будівель посідає в собі фактор краси, рівний музикальному контрапунктові".

— Якщо вже згадувати музикальний контрапункт, то тільки по відношенню до проекту "Сонце для всіх", — не здавався Діжа.

— В проекті "Сонце для всіх" — надто мало соціалістичного реалізму, — не задумуючись над відповіддю, а тільки виконуючи категоричний імператив Кукуликового погляду, випалила Тетяна Василівна і негарно закашлялася.

Всі мовчали. Мовчав навіть Діжа. Кашель під час суперечки лунає тільки тоді, коли один з опонентів ляпне дурницю. Тетяна Василівна була досить розумною жінкою, щоб самій миттю збагнути, що мовлена дурниця належить не комусь іншому, а саме їй. В проекті "Сонце для всіх" мало соціалістичного реалізму, а в проекті "Космос" що? Багато соціалістичного реалізму? Які вишукані формулювання! Треба бути віце-президентом Академії архітектури, щоб вигадати якийсь архітектурний аерометр для вимірювання... кількості соціалістичного реалізму в проектах. Чи може бути хоч крихта спільного між нездарністю і соцреалізмом? Навіщо питати? Нездарність — ворог мистецтва. А в "Космосі" — примітивізм, що межує з нездарністю. Це впадає в око відразу. Чому Кукулик стоїть за цей проект? І чому вона повинна захищати Кукулика, а не істину? Ох, чому? Мовби не знає. Але що ж це буде? Тетяна Василівна злякалася. Колись їй хотілося, просто по-жіночому хотілося, щоб саме на неї впала підозра за небезпечний зв'язок з Кукуликом, нині вона боялася такої підозри найбільше в світі.

Збентеженість огортала її, як вихор суху бадилину. Ось зараз її підхопить і понесе, понесе... Гарячково перебирала думки, на жодній не могла спинитися...

Поможи мені вірити, поможи мені не вірити. Що? Зневіра у вірі чи повірити зневірній у віру? Знайти здібності там, де їх нема, викопати неоціненний скарб у тім місці, де його ніхто не закопував? Хто це розповідав тоді, під час їхньої мандрівки по півдню України? Жеребило? Так, Жеребило. Радіоактивні ізотопи дають змогу розшукувати скарби. В Західній Німеччині перекопали все. Шукали нацистських скарбів, стали натрапляти на археологічні пам'ятки. Археологія стала наймоднішим заняттям. І це на землі, яка налічує всього коло двох тисяч років історії. А наша історія! І археологія, і скарби. Одні тільки запорожці полишили силу-силенну скарбів. Одна з приток Дніпра коло Нікополя так і зветься: Скарбне. Кошовий Сірко сховав там незліченні багатства, які він вивіз із своїх походів. Але який стосунок поміж Сірком і Кукуликом? Ага, в Кукулика сіра голова. По-вовчому сіра голова. Було б пречудесно, якби вона зараз підвелася, показала всім присутнім на масивного чоловіка, що так пишно возсідает в кріслі головуючого, і сказала ні сіло ні впало:

"Товариші. Ви звернули увагу, що в нашого високошановного і багаторозумного товариша Кукулика голова по-вовчому сіра?"

Тетяна Василівна втомлено заплющила очі, куснула губу.

— Все, що стосується обох проектів, про які йдеться, викладено мною в рецензіях. Гадаю, деталізувати немає потреби.

Кошарний уже тримав у обох руках по рецензії.

— Проект "Космос" — перша премія. Проект "Сонце для всіх" — відхилити. Така думка віце-президента академії Тетяни Вас...

— Така моя думка як члена журі, — перебила його Тетяна Василівна. — Тут не існують жодні посади. Тільки думки.

Діжа обвів поглядом присутніх. Ніхто не підхопив його погляду, ніхто не підтримував його. Навіть академік, поклавши пальці на брови, сидів, втупившись у стіл, мовчав, ждав, як вирішить журі. Лишалася ще надія на представника міської інспекції

державного архітектурно-будівельного контролю, зовсім молодого архітектора, майже юнака. У такого повинно бути загострене відчуття нового, молодість допоможе йому не злякатися авторитетів і сказати те, що лежить на серці. Ну ж бо! Діжа дивився на юнака, спонукаючи того до виступу! Нумо!

Хтось подзвонив до Кукулика по прямому телефону.

— Звиняйте, — сказав він до присутніх, — одну хвилиночку. Я слухаю. А, це ти, Вероніко? У мене засідання, згодом подзвониш.

Але від дочки не так легко було відкараскатися.

— Згодом хай тобі дзвонить хтось інший, — сказала вона з своєї невідомості, — а я хочу поговорити зараз.

— Ну, ні про що говорити. Знов там щось...

— Не перебивай, я дзвоню з автомата, в мене мало часу, справа дуже негайна, слухай мене уважно...

— Не торохти, не торохти, — скривився Кукулик, поглядом шукаючи в присутніх співчуття. — Ох і дітки пішли!

— Справа в тому, — сказала Вероніка з своєї автоматної будки, — справа в тому, що один мій знайомий подав на ваш цей безглуздий конкурс...

— Чому безглуздий? — обурився Кукулик. — Хто тобі давав право...

— Тільки без проробок! Без "хто давав право", "як ти смієш"! Слухай мене, бо я не маю часу слухати твої... Так от... Він подав проект на ваш конкурс... Це гарний хлопець. Уяви собі: звичайний шофер. Панелі возить на будівництво чи я там знаю що... І водночас кінчає будівельний інститут... Архітектор... Неймовірно здібний хлопець! Його звуть Володя... Тобто я хотіла сказати: Володимир Пушкар... Звичайно, це тобі нічого не говорить... Він з тобою не хотів знайомитися. Тепер я розумію чому. Боявся протекціонізму. Він гордий, як дикун! І от цей божевільний подав на ваш конкурс свій проект, але не каже мені девіза!

— І правильно робить...

— Але ж, батьку, ви його там заріжете! Я знаю вашого Кошарного і всіх отих Брайчиків...

— Не смій...

— Батьку, ти повинен мені допомогти... Це такий хлопець... Але він просто ідіот! Хоча б натякнув, який там девіз!

— Я не буду шифрувальником у якихось там шмаркачів. Не заважай мені працювати, — сказав незадоволено Кукулик і поклав трубку...

Інтриги паралізують мозкову діяльність. Мозок перестав полум'яніти. Він лежить у голові важкий, мов камінь. Людина тоді нагадує барана. Тільки й може, що впертися лобом в щось і пхати поперед себе, поки зіпхне. Мало йому цього езуїта Кошарного — ще й Вероніка! Якийсь її знайомий, проект... Кукулик увесь кипів. Ладен був програти все, але не бути... Не бути ким? Бараном?

Чомусь машинально простежив напрямок Діжиного погляду, теж мить дивився на представника інспекції архітектурно-будівельного контролю і несподівано для самого

себе запропонував:

— Може, ви скажете свою думку, товаришу...

Київський чиновний юнак зразка тисяча дев'ятсот шістдесят другого року не зник, щоб його запрошували двічі. Він підвівся відразу, підвівся неквапливо, щоб не втрачати достоїнства, але й не надто повільно, щоб не демонструвати відвертої зневаги до головуючого. У юнака все було надзвичайно свіже: зачіска, тільки сьогодні вранці зроблена в найкращого перукаря на Хрещатику, костюм, пошитий в ательє "Люкс" на Володимирській, вища освіта, закінчена лише торік, самовпевненість, ще не розвіяна суворими вітрами життя, і самозакоханість, підтримувана ранковою фіззарядкою, несподівано високою посадою і окремою квартирою в центрі міста.

Кошарний осудливо зітхнув. Його здивував вчинок Кукулика. Давати після Діжі слово цьому самовпевненому горобцеві! Щоб він звів нанівець так тяжко зароблений голос Тетяни Василівни?

Юнак кашлянув, прочищаючи горло. Всі ждали, що він скаже. Найбільше Діжа. "Ми молоді, ми молоді, ми молоді", — виспівувало в нього в душі.

Юнак розтулив рота. Голос у нього був безбарвний. Влазливий голос з тих, які подобаються тільки обмеженим дурням. Вже перша фраза сповнила радістю серце Кошарного і примусила Діжу байдуже позіхнути. Інспекційно-контрольний юнак належав до різновиду словесних модників. Такий бомбардує вас словами, які тільки вчора вичитав з книжок. Висипає їх, квапиться, так ніби боїться, що завтра все позабуває і тоді нічим буде похизуватися, окрім зачіски й модного костюма. А так, будь ласка!

— Якщо ми домовимося, що не тільки екстраполюємо в майбутнє розвиток будівельної техніки, але й визнаємо за архітектором право на неформалізовану творчу дію, тобто визнаємо евристичні здібності таланту, як такого... Говорячи про творчу дію, я не моделюю її повністю на творчу діяльність взагалі, бо на відміну від діяльності, як відомо, дії відповідають не самостійному стимулюванню, а стимулюванню тієї діяльності, в склад якої вони входять...

Ніхто не слухав. Усі збагнули, що в прилизованого молодика в голові нема жодної думки. Не слухав навіть Кукулик. Знав: цей проголосує за те, за що треба голосувати. Зорієнтується. Такому в день народження треба подарувати флюгер.

— Будемо закруглятися, товариші, — сказав Кукулик, коли архітектурний юнак вибалакав увесь свій запас іншомовних слів. — Пообідаємо, а там і голосування.

Двадцять одна гармата палить салют. Бах! Бах! Бах! Дим, полум'я, — бах, бах! Міжнародний салют. Хай живуть переможці!

І раптом гармати мовкнуть. Що таке? Що сталося?

— Я прошу слова, — це знов дурнуватий Брайко. І вже стоїть. Ну куди? Ну чого? Ну, не маєш же ваги. Якраз можна пообідати після цього фертика, а потім ще когось з "важкої артилерії", наприклад, з міськради, а вже потім і Брайка. Хай приєднується. Кукулик потер руки, хряснув пальцями.

— Слухай, Даниле Юрійовичу...

Докотився... Назвав свого заступника не просто Брайко, як його називав увесь білий світ, а на ім'я, та ще й по батькові! Чи хоч хто-небудь в інституті знав оте Брайкове по батькові?

А Брайко стояв перед Кукуликом, як у сорок першим стояв перед полковником піхоти. (Здається, Кукулик теж був полковником під час війни?) Він будував тоді переправу. Навіщо? Ота переправа нікому не була потрібна. Зате він виконав команду. Для чого? Щоб самому теж мати право колись скомандувати? Чи щоб не падати на землю, як його Володя Кабиш? Три роки він проклинав себе за ту переправу в концтаборах, проклинав у партизанах, проклинав під час перевірок і в Магдебурзі, і в Потсдамі, і в Франкфурті-на-Одері, і в отих лісах під Великими Луками. Вибрав шлях середини: мова чиста, діяння чисті, пам'ять чиста, розмірковування чисті. Ні в що не втручався, усувався від усього, мовчки проходив повз усе. Захищати треба тільки те, що потребує твого захисту. Досі було так, що все влаштовувалося без його підтримки. Так може бути завжди і вічно. Тільки усунься від командування, від колотнечі, від ймовірних несправедливостей, від можливих несправедливостей.

...З Франкфурта їх привезли на глуху станцію під Великими Луками. Загнали ешелон з офіцерами, які були в полоні, в лісовий тупичок, скомандували виходити з вагонів, шикуватися по чотири і — "Марш!". П'ятнадцять кілометрів лісом, через сніги, по тридцятиградусному морозу з усіма речами, в кого які були, на плечах, — не відставати, не зупинятися, жодних відпочинків...

Брайка розштурхали на третій день по прибутті. Повели в глибину лісу, на другий бік табору, де були гарні світлі бараки.

Він неквапно причинив за собою двері, глянув у глибину кімнати, побачив письмовий стіл, капітана за столом, не дуже молодого, але ще й не старого, з безбарвним обличчям, з холодними, як у того свого полковника з сорок першого року, очима.

Капітан зміряв Брайка своїм холодним поглядом:

— Скільки наших солдатів одвів до фашиста?!

Брайко мовчки ждав, що буде далі.

— А, мовчиш, боягузе, — вибіг капітан з-за столу. — Ти думаєш, від нас приховаєш? Ми все знаємо! Все!

Зчудований Брайко мовчав.

— Та ти що? — аж запінився капітан. — Ти, може, думаєш, що тут тобі курорт?!

Брайко спокійно став під стіною, повільно склав на грудях руки, тихо сказав:

— Доторкнешся — задушу.

І поглядом показав на свої знекровлені, але міцні руки.

Через дві ночі його повели вже не до капітана, а до майора і не до грубіяна, а до надмірно ввічливого, інтелігентного слідчого, який чверть години перепрошував Брайка за турботи, пригощав його чаєм і цигарками, але закінчив тим самим, з чого починав капітан: попросив назвати обставини, за яких він привів свій полк до фашистів.

— Та який полк? — здивувався Брайко. — Я ніколи не командував навіть відділенням! І потім: хто це вам сказав, що я когось привів до фашистів? Я сам попав у полон випадково. Тільки тому, що був поранений.

Він хотів додати: "А не вбитий", але передумав і додавати не став. Але інтелігентного майора не так-то легко було переконати.

— Нам усе відомо, — зітхаючи, сказав він, — усе, усе. У нас є матеріали.

Декого просто демобілізували, відпускали додому, але це здебільшого були молоді лейтенанти, які попали в полон вісімнадцятилітніми і проти яких не підводилася рука навіть у отого хуліганистого капітана, або ж були то якісь дуже цінні спеціалісти, за яких хтось уже клопотався, яких ждали, яких вимагали. У Брайка у всіх анкетах і протоколах писалося "архітектор". Чи до архітектури в цей час, коли на землі була єдина архітектура — архітектура руїн, коли треба було просто відбудовувати все хоча б таким, яким воно було або й у сто разів гіршим, аби тільки відбудовувати!

Він не писав додому, бо знав, що дружина теж у армії з сорок першого, знав, що вона з медсанбатом, мабуть, ішла за армією і чи жива — невідомо. Родичів не мав, а хоч би й мав, то не обізвався б до них, аж поки тут все не виясниться, аж поки отой ввічливий майор, нарешті, не скаже, що вони вірять Брайкові, що жодних матеріалів на нього нема й не може бути.

А вдень Брайко разом з усіма іншими строем (по чотири в шерензі) ходив на лісозаготівлі, пиляв крихкі осичини, збирав перемерзлий хмиз, грівся коло кострищ, стріляв "бичків" у своїх багатших колег. Раз йому випало чергувати по кухні. Був у теплі, мав дві порції на сніданок і на обід. По обіді вони всі, дванадцять днювальних, сиділи на кухні навколо великої алюмінієвої каструлі й чистили картоплю.

Вскочив тринадцятий. Десь на морозі колов дрова, захеканий, розчервонілий, обмотаний у що тільки міг обмотатися, глянув на тих дванадцять і радісно, так що й не личило тринадцятому, гукнув:

— Брайко хто? Ти? Там тебе якась цариця Тамара шукає!

І не встиг вимовити, як до кухні вкотився клубок морозного повітря і з клубка, мов з хмари небесної, виступили командир їхнього "запасного полку", підполковник, Герой Радянського Союзу, який намагався не появлятися в своєму "полку", мабуть, соромлячись тої посади, на яку його поставили, а за підполковником — майор медичної служби, високогруда чорнява жінка, в пухнастій новісінькій офіцерській шапці, у бездоганно пошитій новісінькій теж шинелі, з вузькими, такими ж елегантними срібними погонами. Дванадцять чоловік аж ахнули, побачивши таке диво і таку красу. Дванадцять, бо тепер уже тринадцятим став Брайко. Він не ахнув. Він поволі підводився з свого сідала за семивідерною каструлею, в брудному фартусі, зробленому з драного пefeесівського мішка, в дикому френчі, з клятими білими літерами-кружалами навпроти серця, підводився і блід, блід лицем, хоч і без того був блідий.

— Даю! — простогнала жінка-майор, ота красуня з іншого світу, де ще були нові шинелі, пухнасті теплі шапки, елегантні погони з двома просвітами і навіть з емблемами: бронзова змія п'є з чаші забуття. Він хотів сказати "Медея", але в горло

йому мовби хтось напхав обрізків бляхи. Язик не ворухився. Мабуть, рот у Брайка ще з того дня сорок першого року, коли він упав на піщаний пагорб, так і залишився набитий сухим, сипким, незліченно-дрібним.

Медея підбігла до Брайка, обхопила його за плечі, обцілювала йому лице, швидко-швидко обцілювала, зазирнула в очі, він теж обійняв її, пригорнув до свого фартуха, і тоді Медея перестала бути майором медичної служби, а перетворилася на звичайну жінку і заплакала, ховаючи обличчя на грудях у Брайка.

.....

В Іпатіївському літописі про Данила Галицького написано: "Почути рану на телеси своем, во брани не позна ее крепости".

І він не чув рани, як і той далекий пра-Данило. А потім відчув — і заліковував. Ходив тихий, непомітний, несміливий, безголосий. Лікував рану. Усі роки після того, як Медея добилася його визволення з табору.

— Я хочу підтримати думку товариша Діжі, — сказав він, не ждучи згоди Кукулика на свій виступ. — Хочу висловити свої міркування щодо проекту "Сонце для всіх", який я вважаю найкращим з усіх поданих на конкурс, і водночас, раз уже в нас намітилися незгоди, сказати й про досить-таки ординарний, якщо не сказати — нездарний, — проект "Космос", хоч ви, Василь Васильович, разом з товаришем Кошарним з не зрозумілих мені причин і намагаєтеся протягти саме цей проект на премію, та ще й на першу.

— Брайчику, — сполотнівши, підвівся Кукулик. — Та ти що ж це, Брайчику? Чи, може, забув?

Кукулик артистично опустил руки. Його погляд благав підтримки у присутніх. Рятунку не для нього, Кукулика, — для Брайка. Для Брайка, який забув про все: і про те, що його до сорок восьмого чи сорок дев'ятого ніхто не хотів брати на роботу за спеціальністю, і про те, що Кукулик зробив його людиною, і про те... Ну, гаразд, "про те" ми вже забули, ми не нагадуємо, був Двадцятий з'їзд...

Кукулик стояв, мовчки посміхався, посміхався з такою полковницькою зверхністю, з такою всемогутньою певністю своєї несхибності й правоти, що серце в Брайка стрепенулося, підскочило в грудях високо-високо, так, що аж ніби зойкнуло в нього в горлі. Брайко, сам не знаючи, що діє, швидко пішов до Кукулика, став по другий бік столу, до хрусту стиснув руки в себе на грудях, тихо промовив:

— Якщо ви... якщо ти скажеш ще хоч слово... я задушу тебе оцими руками!

— Товариші! — вереснув Кошарний, забігаючи збоку до Брайка. — Товариші, рятуйте Василя Васильовича!

Брайко почервонів, опустил голеву, відійшов швидко до свого стільця, сказав, тепер уже звертаючись до всіх:

— Прошу пробачити мені, товариші! Я, мабуть, хворий сьогодні...

— Так би й казав, — намагаючись посміхнутися, обізвався, нарешті, й Кукулик. — А то — істерики... Звиняйте, але я не для цього тут поставлений... Давайте, мабуть, пообідаємо, а вже потім досваримось до кінця, чи як там хто хоче.

В грюкоті стільців було поховано ніяковість, що охопила всіх після Брайкового спалаху.

День

КИСЛО!

Кукулик з Кошарним обідали в "Абхазії". Підвальчик на Хрещатику. Вікна — нижче рівня тротуару. Коли на вулиці дощ, то вода ллється крізь ці дивні "вікна" просто до залу, розмальованого в псевдо-Грузію: якісь кипариси, круглі кущі чайних дерев, персики, Казбеки, білий виноград для "Цінандалі" і ще якась незрозуміла зелень, що нагадує плісняву.

Замовляв Кошарний. Коньячок (менше пахнутиме, ніж горілка), курка саціві, маслинки, салат, потім — шашлик по-карськи: гранчасті шматки баранячого м'яса, засмажені до червоності, прошпиговані прянощами й збризнуті помідорним соком. Шашлик був вогняно-гарячий, смажився на дикому полум'ї, ще зберігав у собі всю жароту полум'я, і Кукулик перекидав шмат м'яса язиком у роті туди й сюди, щоб хоч трохи охололо, і червонів щоками, баламутив очі на Кошарного, який спокійно ковтав пекельно-гарячі кавалки, мов престоїдіжатор вогонь.

Про журі обидва мовчали. І про футбол, на якому мали сидіти поряд, мовчали, і про вечерю, замовлену Кошарним в "Динамо", мовчали. Кошарний проковтнув свій шашлик, Кукулик давився гарячою бараниною. Головний інженер вирішив хоч трохи розважити свого директора і ні сіло ні впало бовкнув:

— Чудасія!

Кукулик ще дужче вибаламушився на нього і ще енергійніше запрацював язиком, перекидаючи в роті пекучий шматок. На нього напала дивна забобонність. Як ото, коли в глухому селі грають у дурня. Не буду дивитися, нехай козириться. Не хотів повертатися до конкурсу навіть думкою. Злякався, що Кошарний поведе мову про журі, але той зачав про інше.

— Мені щоночі сниться якась чортівня, — безтурботно сказав він після своєї несподіваної преамбули. — Сниться, наприклад, що поїхав до Сибіру. Хати — кедрові. Червонясто-коричневе дерево, двоповерхові хати з гігантських колод. І якісь піонери з галстуками. Питаю їх — утікають, не хочуть розмовляти.

Ловлю одного: "Ти чого мовчиш?" Дізнаюся: тут живе моя перша любов! Анекдот! Вчителює і таке інше. Ведуть мене, показують. Всі мої фотографії. З газет, з архітектурних журналів і таке інше. Збільшені до розміру портретів, загорнуті в газеті гнітяться під великим каменем. Містифікація! Увечері приходить вона. Цілуємося — в неї колюча (чоловіча, з цупкою щетиною!) щока. Прокидаюся! Жах!

Кукулик ще й досі борюкався з шашликом. Кошарний вів далі:

— А то снівся синхрофазотрон. Снівся тоді, коли ще ніхто не знав, що це таке. Жодна людина на землі не відала, що буде така штука — синхрофазотрон. А мені снівся! Наче розганяють у мені до шалених швидкостей частки. Одну, дві, сто, тисячу, мільйон елементарних часточок! Без жодного звуку, в якійсь потойбічній тиші, і потік часточок наростає, наростає, і вже я не Кошарний, а суцільний потік часток,

заряджений мільярдами електронівольтів, уже я плазма, уже я чортзна-що... І я не витримую і прокидаюся...

Кукулик мало не подавився шашликом і кашлянув поперед себе, вибрижуючи з рота цілу жменю не зовсім елементарних часток. Цей не дуже вдалий процес ковтання миттю викликав у пам'яті Кошарного ще один сон.

— Приснилося якось, ніби я замість чарки коньяку випив чарку ртуті. Тільки перекинув у рот, а вона — бульк і каменяюкою так і шугнула мені в стравохід, а далі в шлунок, а там у кишки і закотилася аж у сліпу кишку, в апендикс! І в мене в животі мовби двохсотграмова гиря. Двісті грамів ртуті в апендиксі. От-от прорве кишку. Ну як тут не прокинешся від страху!

— А мені, — проковтнувши, раптом обізвався Кукулик, — а мені вчора снились яблука...

— І більше нічого? — спитав Кошарний.

— А чого тобі ще? Самі яблука й снились. І так же мені не хотілося прокидатись! Пахли так, як у моєму селі. А в моєму селі яблука пахли найдужче і найкраще в світі. Ніде так не пахнуть яблука. Та хіба ти зрозумієш. Ти ж у Києві народився?

— У Києві. На Тарасівській вулиці.

— А я в селі. Під Гайвороном. Чув — Гайворон?

— Щось ніби й не чув.

— Та що там ти чув! Що там у нас ще?

— Кава з коньячком.

— Витребеньки! Кава-шмава. Спитай кефіру.

— Та що ви, Василю Васильовичу! Після карського шашлику — кефір?

— Після грози, а не після шашлику. У нас, у селі, якщо кого блискавкою в грозу било, то кисляком відпоювали. Кисляк — це кефір і є. Ну, чого ж сидиш! Біжи шукай кефірний кисляк!

Кошарний пішов у нішу, де був буфет, по дорозі загинав пальці, шепотів:

— Діжа, академік, Брайко — три, у нас: Тетяна Василівна, архітектурний контроль, я, Василь Васильович, міськрада, Держбуд. А за кого ж Держбуд? Ще секретар міськкому мав бути. Та плюс... Плюс хто? Та боже ж мій! Яка тут гроза! Яка блискавка! Який кисляк! — Він підійшов до товстої буфетниці і замовив ще по сто грамів коньяку.

Коли повертався до Кукулика, в голову поліз якийсь давно забутий вірш. Особливо надокучливо крутилися в голові два рядки: "Я ел баранину, а сам в восторге был телячем... Я ел баранину, а сам..." Кошарний стиха вилаявся. Все-таки як важко бути культурною людиною!

ЩО Є ЩО?

Після того, що сталося, Брайко обідати не міг. Подзвонив дружині, що затримується, що прийде аж увечері, на її запитання: "А як же ти?" — бадьоро відповів: "Дотримуюсь програми".

Ніколи не брехав дружині, а тут збрехав, бо сказати їй про свій жахливий вибрик — однаково що загнати в серце ножа. Як він міг зірватися? Вдруге в житті. Вірніше,

втретє, якщо лічити ще й отого клятого полковника з сорок першого року. Де взявся той полковник? Хто наслав його на Володю Кабиша й на нього, Брайка? Тепер Володя вже двадцять один рік лежить десь під шумкими соснами в Чернігівському лісі, а він, Брайко... Ну що він? Нічого. Пусте місце...

Ох, Києве, Києве! Находився я по твоїх вулицях, та чи ж можна по нихходитися.

Знаю в тобі все, все, та чи ж можна пізнати тебе до кінця!

Коло опери Брайко, якимось не думаючи, машинально сів у екскурсійний автобус, в якому їздили по Києву туристи. Студенти, один військовий, кілька робітників з вигляду, парочка закоханих, молода жінка з дитиною, три вусатих дядьки, певно, колгоспники. Дитина в молодій жінки на руках зрідка покрикувала, мати зацитькувала її: "А-а! Цить-цить, тьотя казочку розкаже, а-а!"

"Тьотя" — модна київська дівчина, з короткою зачіскою, в химерному платтячку, яке більше виставляло, ніж ховало тіло, не дивлячись навіть у вікна (все вже знала), весело вицвірінкувала до своїх пасажирів:

— Ми їдемо вулицею Леніна. Це одна з наймальовничіших вулиць Києва. Зверніть увагу на дерева на тротуарах. Це — славнозвісні київські каштани. На вулиці Леніна в нас каштани найпишніші. У вильоті вулиці ви бачите високий будинок з шпилем. Це найвищий київський житловий будинок. Чотирнадцять поверхів...

Найвищий і найдурніший. Поставлений на пагорбі, піднятий над Києвом. Відкритий усім вітрам, які взимку видувають з квартир тепло. У верхніх поверхах влітку ніколи не буває води. Не вистачає. Насоси десь човгають, задихаються в масляному своєму дусі, смокчуть воду з Дніпра, а місто пожирає її мільйонами кубометрів і для цього "найвищого" і найдурнішого не стає. Обіцяють, що Деснянський водопровід дасть води вдосталь. Ждемо. А шпиль? Його проектували так, щоб він був видимий з пароплавів, які йдуть по Дніпру, щоб бачили його так само, як лаврську дзвіницю. Але саме з'явилася постанова про боротьбу з надмірностями в архітектурі, і перестраховальники забігалися: що робить? Шпиль уже був готовий. Колосальний конус з нержавіючої сталі, десятки тонн дорогого металу. Тягти таку цяцьку на висоту чотирнадцяти поверхів після постанови ЦК? Ні, ні! Тихцем перепиляли шпиль, відкинули вниз, лишили тільки верхній гостряк. Але коли приміряли, — злякалися: все одно високий! То хотіли, щоб бачили його звідусіль, тепер прагнули захвати клятий шпиль якомога далі. Пробили перекриття, всадили шпиль у будинок. Камінь стерпить усе.

— Ми їдемо по Хрещатику, — вицвірінкувала дівчина-екскурсовод, — центральна магістраль Києва, одна з найстаріших його вулиць. Тут усе пов'язано з історією.

...Від історії нічого тут не лишилося. Якщо вже Хрещатик називати історією, то це історія їхніх архітектурних помилок і дурниць. Чого тільки не навитворяли вони на цій короткій кривій вулиці, схованій між київських пагорбів! І пасаж, зліплений з якихось керамічних пряників, а не з будинків, і потворна ковбаса адміністративних споруд на другому боці, і міськрада в чудернацькому стилі, і готель "Москва"...

— Площа Калініна. Зверніть увагу на новий готель "Москва", що височіє праворуч.

Це найкомфортабельніший готель нашої столиці...

Все в цієї дівчини з приставкою "най": найбільший, найкращий, найпишніший, найвищий, найкомфортабельніший... І таки ж правда: місто, в якому ти народився, в якому живеш і працюєш, — найкраще місто на світі! Для дніпропетровця — Дніпропетровськ, для одесита — Одеса, для львів'янина — Львів, а для нас — Київ... Але готель "Москва"... Якби ж то ти знала, мила дівчино, якби знали би, вусаті дядьки, які слали нам у Київ білий хліб, і ви, робітники з мозолястими руками, які давали нам сталь, і ти, молода мати, яка зацитькує своє немовля і хоче, щоб воно слухало цікаву казочку про чарівне місто...

Готель "Москва" теж проектували так, щоб він височів над усім Києвом, щоб його видно було навіть далі, ніж лаврську дзвіницю. Гора бетону, скла і кераміки на київській горі над площею Калініна. Два роки закладали фундаменти на тому місці, де до війни височів дім Гінзбурга, Куди там тому Гінзбургу до майбутньої "Москви"! Вривалися в синюваті київські глини до рівня тунелів метро, закопували в крутий пагорб тисячі тонн бетону, щоб тримали вони на собі тягар майже двадцяти поверхів, виводили фортечної товщини стіни з-під землі.

Але чи ж уписувався цей кострубатий будинок у лагідний краєвид Києва? Чи передавав він гармонійність київських пагорбів і лагідну заокругленість площі Калініна, над якою мав здійснитися? Ні, він розрізав усе це, мов важкий тупий ніж. Такий будинок повинен скупчувати на собі всі погляди, в ньому мала втілитися вся краса нового, радянського Києва, Брайко бачив проект готелю, йому давали проект для ознайомлення, він мав про нього свою особну думку, вотум сепаратум, як кажуть юристи, він вважав, що проект треба поліпшити або й просто переробити заново, у нього були навіть якісь точні пропозиції щодо цього, він малював Медеї той майбутній будинок на київському пагорбі. Ото й усе. Більше нікому нічого не сказав. Раз проект затверджено, навіщо сперечатися з начальством?

Не любив сам себе за власну нерішучість, але нічого не міг вдіяти з собою. Сам не знав, звідки в нього ота тихість, оте небажання щодня йти на бій, відстоюючи високі ідеали. Не переборов у собі нехоті до воювання навіть тоді, коли став заступником. Не така це була посада, щоб розбудити в Брайкові дрімаючі сили сміливості й принциповості. Ох, заступники, заступники, цілі табуни заступників, що вони роблять, хто вони? Люди — ні се ні те? Бліді відбитки своїх начальників? На фронті заступник заступав на місце вбитого командира. А нині? Замінює, коли начальник їде на курорт? Їде і наказує: "Ти ж гляди, без мене тут нічого щоб..."

— Тут будується готель "Інтурист". Це буде най...

Колись будували собори. Тягли за сотні кілометрів каміння. Обплутували віршовками кам'яні брили, котили їх через ліси й гори. Старі хроніки розповідають: "Дотягши камінь до місця будування собору, співали гімни і визнавали гріхи".

Чи є гріхи в нього, Брайка, чи є гріхи в Кукулика? Не так треба ставити питання: чи зможемо ми визнати свої гріхи? Чи зможемо признатися ось цим людям, що ми поставили на київському пагорбі недосконалий будинок і боїмося сказати про це, щоб

не одержати догани, щоб не впало на нас оте коротеньке колюче слово, схоже на крик: "критика". Кри-тик-а, крик-тикр тика-крик-так, критика-тика, хай вона ліпше не дотка, ніж тика-перетика...

— Щодня в Києві сто народжень. Кожні одинадцять хвилин — реєстрація шлюбу. Ми проїздимо під мостом Зітхань. Це студентська дипломна робота академіка Патона, його перший міст. Його останню роботу — цільнозварний міст через Дніпро — ми побачимо, як виїдемо на набережну. Київ володіє найбільшим скарбом творчості академіка Патона: його першим і його останнім мостами. В історії світової техніки це най...

Міст-Зітхань. Ріальто. Так назвали колись горбатий мостик у Венеції, по якому вели приречених на страту. Перед смертю вони зітхали. Відтоді всі горбаті містки називають мостами Зітхань, але мають на увазі тільки зітхання закоханих, а не приречених... У нього теж була безглузда пригода на цьому містку. Соромно подумати. Так само соромно, як отим, що заклали фундамент на двадцять п'ять поверхів, а вибудували тільки чотирнадцять...

В сорок восьмому році Медею спіткало нещастя. Як завжди, вона рано побігла в свою клініку, як завжди, була весела, гарна, бризкала силою й здоров'ям, а коли в кінці дня його покликали по телефону в якусь зовсім не її клініку і він, весь похолонувши, добіг туди, то побачив свою Медею нерухомою, з винуватою посмішкою, з благанням у погляді. "Медее! — закричав він так, як не кричав ніколи в житті. — Медее!" Лікарі намагалися знайти латинське слово, яке б визначило суть її несподіваної хвороби. Лікарі стурбовані були насамперед тим, щоб підшукати потрібне слово, цього вимагала їхня амбіція, вони навіть забули, що сама Медея — лікарка, забули про те, що вона чотири роки дивилася на фронті на смерті й на каліцтва, забули про те, що вона відрізала за чотири роки своєї санбатівської служби тисячі рук і тисячі ніг. Їм треба було знайти якесь там слово, а вона знала, що вже ніхто не знайде її ніг, змертвілих, розбитих несподіваним паралічем, розбитих невідомо чого й навіщо.

Колись вона була ревнива, ревнива. Ревнувала свого Брайка до книжок, до бібліотек, до архітектури, до земної кулі, до всіх планет сонячної системи.

Тепер лежала вдома на спеціальному кріслі, перегортала романи, стежила, як Брайко порається по господарству, казала: "Знайди собі, Даню, жінку, я прошу тебе..." — "Мовчи, дурна!" — гарикав він на неї з не властивим для нього гнівом.

Вона нічого не могла пити, крім чаю. Але їй подобалося дивитись, як приходять до них люди, гучно тупотять ногами, голосно розмовляють, як сідають до столу, до якого підкочують і її крісло, як п'ють горілку й вино, особливо червоне вино, червоне й густе, як кров, вино, духмяне, загадкове, як жіночий погляд, таємничий трунок її батьківщини, її Грузії, де вона пила таке вино ще дівчинкою, пила з бочок і бурдюків, з глиняних глечиків і рогів диких турів, оздоблених сріблом і бронзою...

Вона їла, мов дитина, але Брайко раз на тиждень готував найдивовижніші страви, знов запрошував знайомих, знов приходили, тупотіли, відкашлювалися, пили, з'їдали все доценту, хвалили, важко відсапували... Були щасливі своєю ситістю, і Медея була

щаслива, бачачи, як її Брайчик так добре вміє дати таку просту, але, може, й мудру радість — нагодувати людей смачною їжею.

Він готував страви всього світу. Медея згадувала всі наїдки своєї батьківщини, найстародавніші рецепти, найнесподіваніші сполуки їстівного. Брайко скуповував по магазинах кулінарні книги, вдвох вишукували там забуті рецепти. Він сідав коло неї й читав: "Сегедський гуляш. Це не просто якийсь там собі гуляш! Якщо сказати по щирості, то це зовсім не те, що вам подають під такою назвою в німецьких, французьких, англійських чи навіть в угорських ресторанах! Цей гуляш зварили двісті років тому пастухи коло міста Сегед, і ось як це робилося.

На дно казанка клали розрубану навпіл баранячу голову, а по боках — кістки. Різали дрібно легені, печінку, серце, нирки, змішували з цибулею, овочами, зеленим перцем і накривали цією сумішшю голову й кістки. Зверху клали порізане на шматки м'ясо, червоний перець, добре присолювали. Заливали водою і, повісивши над вогнем, варили, поки википить половина води. Тим часом очищали кишки. В зібрану кров кришили хліб, солили, посипали чорним перцем і, добре скатавши, одержаним фаршем начиняли кишки. Зроблені таким чином ковбаси клали в перкельт (тобто в те, що утворилося в казанку), трьома-чотирма вмілими рухами струшували казанок так, щоб голова й кістки опинилися зверху, а ковбаси внизу, — і знов варили, поки вся вода википала. Тоді сідали навколо казанка і їли гуляш у тій послідовності, в якій закладали його, тобто спершу голову й кістки, потім потрібку, а кінчали найсмачнішим — м'ясом і ковбасами.

А тепер забудьте цей рецепт і готуйте гуляш так, як ми вам порадимо, бо ж у вас немає під рукою ні казанка, ні дикого вогню (ви сидите й грієтеся коло батареї центрального опалення), ні тим більше живого барана, а якби він і був, то ви не вмієте його різати і від вигляду гарячої крові вас кидає в дрож..."

Хвороба чаїлася в тілі Медеї в похмурому мороці найдальших клітин. Подеколи прорізав той морок тьмянний зблиск тонкої свічки перестороги. Миттєвий спалах болю, мов укол тонкою срібною голкою. А потім — сліпучий сніп світла! Цілі прожектори болю розпанахували причаєність тіла. Біль! Біль! Біль! — і нічого більше. Так наче приречена була Медея переболіти за все те, що бачила колись. За ті тисячі рук і ніг, що відрізала вона в фронтових бліндажах непритомним солдатам і офіцерам, літнім чоловікам, які непритомніли від втрати крові, і молодим гарноокиим хлопцям, які лихоманково шепотіли: "Доктор, а як же я без ніг? А хто ж мене покохає без ніг? А як же, доктор? Доктор!" їй треба було переболіти за ті кістки, які перепилювала вона хірургічною пилкою, за той страшний звук, що лунав, коли пилка диркала по живій кістці, за ті осколки ребер, які вона виймала з покалічених, понівечених, чоловічих тіл, мов тріски з дерева. Біль! Біль! Біль!

— Аскольдова могила. Зверніть увагу на цей найзатишніший куточок київських парків...

Жеребило сміявся з Брайка: "Безнадійний бабій! Припнутий до спідниці! Та дай я тебе познайомлю хоч з однією молодичкою. Двадцять мільйонів удів ждуть на тебе, як:

свідчить статистика. Йолопе! Здоровий лівак зміцнює сім'ю. Тільки дурень ставить своє ліжко до стіни так, що з нього можна встати лише правою ногою. Став посередині — і злязь куди хочеш: коли на правий, а коли й на лівий!"

Він посміхався ніяково, нічого не казав Жеребилові, але своєю поведінкою давав зрозуміти, що порядності своєї ніколи не піддасть спокусі...

А от же піддав! Молода жінка з першої архітектурної майстерні, вогниста брюнетка, чимось невловимо схожа на Медею, навіть веселіша і енергійніша за неї, довго накидала оком на Брайка, часто зачіпала його то так, то сьак, то напівжартом, то вдаваною сумовитістю. Якось Кукулик і Жеребило затягли його в "Абхазію" обмити якийсь проект, серед архітекторів виявилася й та жінка (він навіть не знав, як її звати). Вона сіла поруч з Брайком, коли налили по чарці, глянула на нього крізь синювату, у зблисках світла з жовтих люстр рідину, сказала стисненим голосом: "За наше знайомство. Мене звуть Галиною, А вас — я знаю". Брайко відповів їй збляклим посміхом.

Випили по чарці й по другій, "щоб наші хати не розсихалися". Жеребило зауважив Брайкову сусідку, гукнув їй через стіл так, що всі чули: "Що, Галино, одного чоловіка кинула, тепер другого хочеш роздобути?" — "Не ваше діло!" — огризнулася вона й навмисне підсунулася ближче до Брайка, і він відчув її гаряче тіло і злякався сам не-знав чого. Сидів, мов здерев'янілий. "Не звертайте уваги на того грубіяна, — сказала вона заспокійливо, — і взагалі ви такий розумний і талановитий, ми всі це знаємо, але чому ви такий неспокійний? От взяли б і призначили мені побачення!" — "А навіщо?" — дурнувато спитав Брайко. "Ну, навіщо взагалі призначають побачення? Могла ж я вам сподобатися?" — "Я кохаю свою дружину", — сказав він уже свідоміше. "А я й не хочу вам перешкоджати її кохати. Але ж могла б я вам сподобатися просто так?" — "Це питання не по суті!" — знов по-дурному відповів він їй. "Та ви смішний! — Вона вигнулася, дотик її тіла хвилиною пробіг по Брайковому тілі, ніколи він не відчував такого дотику, здавалося. — Ну, я вам призначаю побачення на мосту Зітхань у Піонерському парку. Знаєте?" — "Чому б я мав не знати". — "В суботу, десь о п'ятій, згода?" — "Я все ж таки не розумію..." — "Ну, я вас прошу, тільки на годинку, ви мені подобаєтеся, дуже, дуж-же... давайте вип'ємо за згоду..."

В суботу він сказав Медеї, що бачив десь італійські каперси. Для риб'ячої солянки, яку він хотів приготувати в неділю, це було б просто здорово. Медея захопилася ідеєю здобуття італійських каперсів. "Поїдь, любий, знайди. Це ж недалеко?" — "Та ні, на Печерську, в гастрономі, що на Кірова, коло парку Ватутіна, знаєш?" — "Це ж чудово! Ти можеш прогулятись трохи в парку. Там є столи, на яких з ранку до вечора б'ють у доміно або ж грають у шахи. Якраз коло Міністерства охорони здоров'я. Сядь зіграй у шахи з яким-небудь пенсіонером". — "Та що ти?" — "Ні, ні, тобі треба дихати свіжим повітрям. Треба використовувати кожну нагоду".

Якби ж то вона знала, яке то було свіже повітря!

Він стояв коло входу на мостик, не наважувався ступити на дощаний настил.

Через мостик ішли люди, йшло багато людей, йшли парами й поодинці, ніхто не

звертав уваги на Брайка, який стояв збоку а йому здавалося, що всі дивляться тільки на нього, що всі сміються з нього, знушаються з нього: п'ятдесятилітній закоханий!

Галини не було ні о п'ятій, ні чверть на шосту. Просто посміялася з нього, а може, ще сховалася де-небудь поблизу, покликавши кількох працівників інституту, і...

Все ж таки він дотерпів до пів на шосту. І вона прийшла. Була в легенькому платті, в такому самому, як оця дівчина-екскурсовод. Бо всі київські жінки й дівчата мов подуріли — надівають плаття, з яких так і випирають їхні привабливі пружні тіла. Була в туфлях на "шпильках", які робили її ноги такими цивілізованими, міцними й високими, що Брайко боявся на них глянути. Зачіска в Галини трохи розкудлалася, вона поправляла волосся рукою, важко дихала. "Пробачте, я трохи запізнилася... У мене якраз таке... Розумієте, сьогодні річниця смерті моєї мами... У мене й тато, й мама вмерли. Поховані на Байковому... Я провідую їхні могили, ношу квіти в річниці... Пробачте, вам це нецікаво..."

Він не бачив її і не чув більше після тих слів. Що є життя? Людська гідність чи обмін речовин у клітинах? Держав у руках безглуздий кошик з рожевого пластику — якісь трояндочки, якісь там виліплені листочки. В кошику — дві пляшечки з каперсами. Виставив той кошик наперед. "Я випадково, по дорозі зайшов сюди. Ось, купив... це, знаєте..."

Ота тепла хвиля її тіла, що перебігла по кінчиках Брайкових нервів за столом у ресторані, розбилася, зникла безслідно, і вже не вабило його молоде тіло, що кричало з надто легковажного плаття ультразвуками хтивості, не вабили ідеальні ноги, які заступали йому дорогу, він був далеко звідси, далеко. Де?..

— Володимирський узвіз... По ньому спускалися кияни до Дніпра, коли Володимир приймав хрещення...

Після того в інституті часто чув у себе за спиною жіночі смішки-хихишки, часто обливали його вогненні потоки жіночих поглядів, але він проходив повз усе завжди однаково напружений, блідий, з стиснутими щелепами, маленький, мовчазний Брайчик, непомітний інструмент у квартеті Василя Васильовича Кукулика.

Струнний квартет. Кукулик, перша скрипка, Жеребило друга, Брайко, мабуть, альт, Кошарний — віолончель... Відміна лиш та, що скрипки й віолончелі в квартетах говорять завжди тільки правду людському серцю, а Кукулик ніколи не мав наміру дбати за істину, йому потрібна тільки така істина, що була б корисна для нього.

Брайкові здавалося, що він не втручається ні в добро, ні в зло. Мене нема, я не я, моя хата скраю. Я вільний від усього, я обрав мовчазну свободу.

Медєя читала вчора в Томаса Манна: "Що є свобода? Вільна тільки байдужість!"

Він зліз з автобуса коло пам'ятника Богдану, почув навздогін ще одне "най", повільно перетнув площу й побрався понад Софією по Володимирській. За п'ятнадцять хвилин кінчалася їхня обідня перерва.

КЛОВСЬКА ТРАГІКОМЕДІЯ

Ганна Сергіївна метнулася до опери на стоянку таксі. Був саме той час, коли це місце точніше було б назвати "стоянкою пасажирів таксі", бо люди там справді стояли,

а машини не було жодної. Ганна Сергіївна проскочила наперед невеличкого ланцюжка чоловіків, трагічним голосом мовила: "Дозвольте, у мене в лікарні... вмираючий..." Схлипування перервало їй мову, чоловіки мовчки відступили. Якраз підкотив чорний лімузин, хтось з очікуючих навіть відчинив дверця для Ганни Сергіївни, вона впала на заднє сидіння, простогнала до шофера: "До Жовтневої лікарні..." Коли проїхали трохи, поправилася: "На Кловський спуск". Шофер мовчки схилив голову. Вас зрозумів. Але мовчазного розуміння для Ганни Сергіївни було замало. Їй хотілося вилити своє горе, поділитися ним хоч з шофером, знайти співчуття. Вона звикла, щоб їй співчували, звикла до ролі невтішної вдови професора Косар-Косаревича, а тепер ще й таке лихо, таке лихо... "Ви не знаєте, там, на Кловському спуску, будують десь міліцейський будинок?" — слабим голосом поспитала вона шофера, дістаючи з торбинки хусточку й прикладаючи її до сухих, власне, очей (ах, вони сухі від горя!). Шофер крутнув заперечливо головою. "Ах, це така трагедія, така трагедія! — не знати до чого прикладаючи слово "трагедія": чи до того, що шофер не знає про міліцейський будинок, чи до свого лиха, простогнала Ганна Сергіївна. — Тільки подумати: єдина дитина, сирота, син... Ви не знали покійного архітектора Косар-Косаревича?" Знов заперечливе кивання голови і нове зітхання з грудей Ганни Сергіївни. "Боже, як можна не знати професора Косар-Косаревича! Він же консультував усі київські будинки! Без нього не споруджувалося жодного будинку в Києві. Адже ви — киянин?" Тепер шоферова голова кивнула на знак ствердження. "Тим дивніше... Але я не про те, не про те... В мене все перевернулося в голові й у серці... Нещасна мати... О, зупиніть, зупиніть он там, я вже бачу свого Гнатка! Почекайте мене хвилину! Прошу вас!.."

Навіть не зачекавши, поки зупиниться машина, Ганна Сергіївна вискочила на вузенький тротуарчик, під густий молодий кленок, де стояв чорнявий сержант міліції, заточилася, пустила під лоб очі, крикнула: "Гнацюню!" — і, мабуть, упала б, якби сержант не підтримав її під лікоть.

— Пробачаюсь, громадянко, що з вами? — стурбовано спитав він, бачачи, що дама, яку наслав на нього випадок, от-от зомліє.

— Гна... — простогнала Ганна Сергіївна вже тихіше, з якимсь присвистом, з якимсь мовби сичанням, і тоді від групи будівельників, які всі чомусь аж надто ретельно понатягали на самі вуха кепки, берети й капелюхи, відокремився високий вродливий юнак у вузеньких штаненятах і в розмальованій досить яскраво сорочці, підбіг до жінки, підхопив її ззаду за плечі, струснув, сказав сердито:

— Ти могла б без істерик, муттер-шмуттер!

— Як тобі не совісно... рідну матір...

— Перестань.

— О, що я бачу! Вони тебе обстригли... Мою дитину! Косар-Косар...

Ганні Сергіївни стало зовсім зле. Вона вже не трималася на ногах, і Гнатко змушений був тепер не підштовхувати її в плечі, а тримати за плечі, та ще й міцно, щоб мати не впала на тротуар. Сержант трохи розгубився.

— Може, ви її... в машину?

— Боюсь, що тут не обійдеться без швидкої допомоги, — похмуро сказав Гнатко. — Дрібнобуржуазна звичка непритомніти мінімум тричі на рік. В епоху розквіту серцевих захворювань це іноді може привести до трагічного закінчення.

Ганна Сергіївна блідла дужче й дужче і дихала важче й важче.

— Ей, шофер! — покликав водія таксі сержант, але Гнатко не дав йому докінчити.

— Слухайте, сержант, — сказав він квапливо, — давайте як мужчина з мужчиною! Я беру свою муттершу в оберемок, відвожу додому, влаштовую всякі там виклики швидкої допомоги, всякі там укольчики, шпиганнячка-натираннячка — і повертаюся до вас, як той хрестоматійний хлопчик на розстріл. Стріляйте, я прийшов! Усі плачуть від розчулення.

Сержант мовчки тер щоку. Такого в його практиці ще не було. Відпустити заарештованого? Але жінка буквально помирала перед очима.

— Це, звичайно, порушення, — нерішуче промовив сержант, — і взагалі...

— Чесне комсомольське! — вчувши вагання в сержантовім голосі, гукнув Гнатко, а сам уже тяг Ганну Сергіївну до машини. — Обернуся миттю!

— Тільки в разі чого... найпізніше до пів на п'яту, бо о п'ятій кінець роботи і я повинен здати вас назад, до Лук'янівки... Це, звичайно, порушення...

Дверцята в машині хряпнули.

— Назад, до опери, — забувши, що вона непритомна, кволо звеліла Ганна Сергіївна.

— Муттер-шмуттер, — ляпнув її по плечу Гнатко, — ти геніальна актриса!

— О, мовчи, мовчи, негіднику, ти вкоротиш мені віку!

— Очевидно, перед смертю ти вирішила зробити свіжу зачіску. Сьогодні зроблено? Адреса: ріг Хрещатика й Карла Маркса... Країна "Перу"... "О рає Перу орут перуанцы, там птицы, там танцы, там баби..."

— Мовчи, виродку, ти ганьбиш чесне ім'я Косар-Косар...

— Что имя? Разве роза б меньше пахла, когда б она иначе называлась? Шекспір! "Ромео і Джульетта". Акт другий. Твій син знає всього Шекспіра! А кому це потрібно? Все одно йому дали п'ятнадцять діб. Не Шекспірові, а синові.

— Це незаконно, я скажитимусь, я цього так не облишу, я вже...

— Муттерхен, в тобі іноді пробивається геніальність!

— Гнате, помовч!

— Не люблю мовчати. В Конституції записано, що я маю право голосу.

— О, я б переробила Конституцію тільки для того, щоб відібрати це право в такого йолопа, як ти. Що ти там накоїв?

— Уяви собі — нічого.

— Чому ж...

— Ти хочеш спитати: чому ж мені подарували п'ятнадцять діб і машинну стрижку?

Гнат картинно зірвав насунутий на самі вуха берет і оголив пострижену гулясту голову.

— О, він уб'є мене! Обстрижений!

— Коротше, які кроки ти вже здійснила для того, щоб восторжествувала

справедливість?

— Він ще питає! Я повинна, повинна — чуєш! — знати, що ти там накоїв! І тільки тоді...

— Кажу тобі: нічого! Вічна історія: міліції бракує почуття гумору. Судді бракує почуття гумору, взагалі весь світ переживає катастрофічну відсутність почуття гумору. І от я жертва цієї катастрофи.

Машина зупинилася; Ганна Сергіївна дістала з торбинки гроші, відлічила шоферові; Гнатко, вистрибнувши на тротуар, квапливо почимчикував до під'їзду, не бажаючи бути зазначеним будь-ким. Ганна Сергіївна наздогнала його вже на сходах.

— Ти комусь нагрубив? Був п'яний?

— Що ти, мадер! Як ти можеш про свою єдину дитину таке? Просто ми йшли з Генкою, ну побачили там таке примітивно-кумедне оголошення (вони побачили дошку оголошень, на якій кожна об'ява починалася словом "потрібні": потрібні робітники на виїзд, потрібні досвідчені інженери-будівельники, потрібні лаборанти, потрібні, потрібні, потрібні...).

— Ну, і ми, ясна річ, не могли пройти повз цей монумент і дописали й собі туди трохи ("трохи", написане Гнатовою рукою: "Для охорони мексиканського села потрібні два чоловіки, що добре володіють зброєю. Плата — 18 доларів на тиждень").

— Якесь паскудство?

— Муттер, невже ти мене не знаєш!

— А далі? Як ти опинився в тюрмі?

— О, не так швидко, не так швидко! Спершу треба добратися до міліції, потім до суду, а вже потім — до тюрми. На це йде майже ціла ніч. Зате потім спиш надзвичайно спокійно. Тебе охороняють, мов президента де Голля.

— Але ж як, як?

— Ну, з'явився "при сполненні служебних обов'язностей" надзвичайно симпатичний старшина міліції і накинувся на нас, так наче ми плювали на стіну буддійського храму. (Старшина міліції, який бачив, як Гнат і його товариш писали дурниці на дошці оголошень, підійшов до них і осудливо сказав: "А між іншим, дорогі товариші, це дуже й дуже негарно". — "Гу із гу?" — по-англійськи спитав Гнатів товариш, тобто "Хто це такий?" — "Типовий троглодит", — з щирим посміхом відповів Гнат. Старшина мав середню освіту і перед цим служив у армії. Після армії його мати хотіла, щоб він учився далі, але він пішов служити в міліцію, вступивши на вечірнє відділення юридичного інституту. Отже, старшина знав, що таке "троглодит". "Я вас, здається, не ображаю, громадяни, — сказав він, зітхнувши, — а ви, бач... Доведеться вам пройти зі мною". — "А якщо ми не горимо таким бажанням?" — прискалив око Гнатко. "Тоді доведеться вас попросити". — "А якщо не вдасться?" — "Зробимо так, щоб удалося". Старшина був дивовижно терплячою людиною. "А якщо ми зробимо вам ручкою гуд-бай-чик і потупаємо собі далі?" І обидва молоді лобуряки справді помахали ручками і повернулися, щоб іти собі геть від старшини. Але тут на другім боці вулиці показалося ще два міліціонери, і старшина свиснув, і тоді вже нашим друзям, які були

переобтяжені почуттям гумору, довелося...)

— І він потяг вас до міліції?

— Ти надзвичайно точно висловлюєшся, муттер, саме "потяг"!

— А там?

— А там протокол — і до народного судді.

— А той суддя?

— Не той, а та. Народна суддя. Жіночка. Така мила, симпатична, просто вродлива молода дама. Вона хотіла напустити на себе суворість, але це їй не вдалося. Ми її навіть розсмішили! Тобто вона стрималася, не засміялася, але я бачив, що в неї всередині все так і лопається від сміху. (Було вже пізно, робочий день у судді давно закінчився, в неї вдома десь плакала мала дитина, яку час було годувати, коли привели тих двох лобурів, яким, бачите, нікуди було подіти надмір почуття гумору. Суддя погано слухала пояснення працівників міліції і виправдання тих двох, власне, й не виправдання, а якісь дотепчики, якісь спроби обернути все на фарс, на комедію; їй було зовсім не смішно, у неї десь заходила від плачу мала дитина, суддя була сердита за цю безглузду затримку, в неї не було часу спокійно вислухати тих і тих, спокійно поміркувати і обмежитися тим, що передати справу на розгляд інституту, де вчився один, і до консерваторії, де вчився другий. Тому суддя, не дивлячись на оскаржених, промовила казенним голосом, що їхні дії підпадають під дію Указу, замість одного міліціонера по боках у звинувачених виросло відразу два, з обвинувачених вони перетворилися на ув'язнених, їх обстригли, посадили в закриту машину і швидко повезли...)

— Боже! Син професора...

— Косар-Косаревича, який, тобто не я, а професор Косар-Косаревич і так далі... Облиш, муттер, сентименти, давай швидко діяти. Перш за все що ти вже зробила? Доповідай коротко і ясно!

Вони вже були в квартирі, і злякана баба Надя дивилася на Гнатка, мов на вихідця з того світу. Гнатко поманив її пальцем, вона несміливо підійшла.

— Чичиков був? — таємничим шепотом спитав Гнатко.

— Ні.

— А Ноздрьов?

— Не бачила.

— А Собакевич?

— Та ви скажіть, який він на зовнішність.

— Село, — зареготав Гнатко, — темрява! Гоголя не читала. Прожила життя й не читала Гоголя! Бабо Надю!

Ганна Сергіївна смикнула Гнатка за руку.

— Ходімо сюди, перестань знущатися з баби Наді, телепню.

Вона затигла його до вітальні, впала на стілець коло телефону, сплеснула руками.

— Я вже зробила все можливе. Всі відвернулися. Такий негідник! Що ти собі думаєш. Я...

— Мадер!

— Мовчи, негіднику!

— Але ж...

— Кому кажу!

Трах-бах-пах! Як відтворити цей словесний поєдинок? Класичний спосіб черговості реплік тут не годиться, бо він дійовий тільки за умови, що один мовчить, поки говорить другий. Це мовби дуель, де стріляють по черзі. Але чи ж Гнаткові було дотримуватися такої старорежимності? І чи Ганна Сергіївна могла зважати на якісь дурні правила чемності? Палили одне в одного, не ждучи супротивникової відповіді, незважаючи на його стрілянину. Так поливають один одного кулеметним вогнем два ворогуючі літаки-винищувачі, що зіткнулися в повітрі на відстані близького бою. Трах-бах-пах!

— Ти, мабуть, вважаєш впізнаю тебе що я хотіла б і цього разу сховати мене під спідницю але не вийде не вміщуся вже там я примушу тебе я сміюсь ти смієшся з матері!

"Нісенітниця якась", — скаже читач і матиме рацію. Але всі скарги відсилаємо до Косар-Косаревиців. Єдине, що ми можемо зробити, — це припинити запис перепалки між матір'ю й сином, почекати, поки вони, остаточно знесилівши і так і не збагнувши, хто й що кому сказав, переведуть віддих, повернуться до тями і Ганна Сергіївна, як більш практична й поміркована, вигукне:

— Але щось же треба робити! Хто нам допоможе! Я вже дзвонила всім-всім! Я написала вчора листи до всіх, до всіх, хто знав покійного Косар-Косаревича і кому він зробив так багато добра. І ніхто, ніхто не допоміг!

— Подумай ще, муттер.

— У мене голова розривається від думок.

— Ще думай, ще, думай активно, посилено, цілеспрямовано, енергійно. Раз, два, три. Еврика! Здається, я вже надумав! Ти дзвонила Жеребилові?

— Хто це такий? Таке неестетичне прізвище.

— Что имя! Разве роза і т.д. Жеребило нас порятує, муттерхен! Це геніальний організатор. Ти не знаєш Жеребила? А що ж ти тоді взагалі знаєш?

— Це що — міністр?

— Більше! Це підпільний міністр! Це організаторський геній! Це...

Гнатко вже накручував диск телефону. Якийсь дівчачий голос відгукнувся з планово-виробничого відділу інституту.

— В нас сьогодні засідання журі.

— Тим краще! — радісно гукнув Гнатко. — Я мріяв про це засідання вашого журі ще за день до свого народження. Сподіваюся, що ваш начальник, тобто товариш Жеребило, теж на засіданні журі?

Голосок зовсім не розділяв безпричинного Гнаткового ентузіазму.

— Наш начальник на журі, але це не товариш Жеребило.

Повторіть по літерах: ваш начальник не Жеребило? Не Жорж, Ернст, Річард, Ернест, Боб, Ірма, Ліда, Оскар? А де ж товариш Жеребило? Зняли?

— Він хворий. У нього рак. Він в онкологічному інституті.

Гнатко відклав трубку.

— У Жеребила рак. Деймос і Фобос. Кінець світу. В Жеребила рак. Чоловік, який за вечір випивав чотири пляшки коньяку, — в онкологічному інституті. Муттерхен, ти чуєш?

— То дзвони йому в інститут! В мене там знайомий професор. Я знайду цього... як його?

— Жеребило! І-го-го!..

МІКРОФІЛЬМ

У кого в мозку зберігається цей мікрофільм недавнього минулого — в Гнатка чи в Жеребила? Однаково — розкрутимо його.

Отже, ми в будівельному інституті. Перерва між лекціями. Йде велике переселення студентів з аудиторії до аудиторії, штовхання в коридорах, витрішки, зубоскальство. Гнат Косар-Косаревич, як завжди, оточений друзями, як завжди, лунає там регіт, сміються так, що аж вигинаються, викаблучуються, щосили пнуться на дотепи.

— Де знайомі не подають один одному руки? — це, звичайно, Гнатко.

— В ресторані!

— В приймальні прокурора!

— В інфекційній лікарні!

— Темнота, — каже Гната, — у витверезнику.

— Го-го-го!

— Га-га-га!

— Ги-ги-ги!

Раптом сміх вмовкає. В коридорі поміж тонких хлопців і вертлявих дівчаток з'являється опасиста постать мордатого літнього чоловіка, зупиняється в кількох кроках від Гнатової купки і робить товстим пальцем мель-мель-мель.

— Тебе, Ігнацію!

— Перехрестись!

— Кажу ж, тебе!

— Гу із гу?

— Розвідка й контррозвідка!

— З таким портретом?

— А що? Це теж своєрідне маскування!

А незнайомий знов запрацював своїм червоним пальцем — мель-мель-мель! Аж дивно було: звідки така гнучкість у нього в пальцях? Гнатко тицьнув себе в груди: "Я?" Незнайомий кивнув і знов зробив пальцем "мель". Позадкував, не спускаючи очей з Гнатка, наказуючи йому поглядом іти слідом.

— Хлопчики-мальчики, гра в ката-мишку починається! — жартома кинув Гнатко своєму товариству і, дурнувато озираючись на всі боки, став скрадатися за товстим.

Той задкував і задкував коридором, покинував пальцем. За поворотом коридора була маленька кімнатка, де факультетські художники писали заклики до свят і готували художнє оформлення колон. Там завжди було накидано старого дикту,

замальованого якимись дикими фарбами, подертого полотна з різноколірними плямами літер, якісь рами, якісь бляшанки, пляшки з залишками гуаші. Невідомий, видно, перед цим уже вивчив топографію інститутського коридора, бо, не перестаючи задкувати, спиною штовхнув двері художницької кімнатки і майже впав туди, встигнувши зробити останній закличний жест рукою до Гнатка, щоб той теж увійшов до кімнати. Гнатко увійшов. Незнайомець миттю зачинив двері, підпер їх якимсь шматком рами, задихано спитав:

— Косар-Косаревич?

— Ого! В точку!

— Син професора Косар-Косаревича?

— Ні, син Гусака-Гусаковича.

— Оки-доки, я серйозно!

— Як ви сказали?

— Як, як! Як у південній Каліфорнії!

— Го-го, це вже трохи веселіше. Каюсь: я таки син покійного професора Косар-Косаревича, доктора архітектури ецетера ецетера.

— Оки-доки...

— Але ви добряче вивчили географію, що знаєте про існування південної Каліфорнії і вмієте знаходити професорських синів аж на третьому поверсі нашого інституту. На жаль, мене кличе дзвінок. Звичайно, це трохи архаїчно і не так, як у південній Каліфорнії...

— Моє прізвище Жеребило.

— Це вже річ зовсім реальна.

— Сідай і слухай, оки-доки!

— Ви професор архітектури? Хочете прочитати мені лекцію? Вам відомі всі таємниці споруджена храмів і палаців спорту?

— Я знаю все.

— О-о! Тоді я сяду. Отже, як називатиметься цей наш колоквіум? Лекцією чи допитом? Допит почнемо відразу тут? Не ждучи трьох годин ночі? Ви маєте папір для протоколу чи, може, у вас у кишені портативний магнітофон?

— Студент!

— Я захоплений! Ви справді знаєте все: південну Каліфорнію, прізвище мого покійного батька і навіть моє соціальне становище, Так, я студент. Це звучить гордо!

Жеребило (а це, звичайно ж, був він) спітнів. Ніколи не доводилося йому мати справи з таким балакучим йолопом.

— Слухай, оки-доки...

— Тільки без погроз, тепер це не модно. Часи культу минули, про це пишуть усі газети. Мене можна пройняти тільки чимось суперінтелектуальним.

Жеребило навіщось визирнув за двері, знов щільно причинив їх, підпер власним плечем, нахилився до Гнатка: потер у нього перед носом пучками пальців.

— Петі-меті хочеш?

— Фе! — скривився Гнатко. — Я просив вас що-небудь інтелектуальне, а ви свої вульгарні гроші. Гроші відмирають. Вам це повинно бути відомим.

— Добряче заробити хочеш? Більше, ніж на твоїй стипендії і персональній мамашиній пенсії!

— Ого, сфера вашого пізнання потроху ширшає. Переходячи на підлий штиль, дозвольте поцікавитись: скільки?

— На три носи — по триста.

— Новими?

— Визнаю тільки нові.

— Хай живе високовартісний новий карбованець! Але чому на трьох?

— Складна робота.

— І ви вірите, що саме я — той, хто її може достойно виконати?

— Оки-доки...

— Ясно. Диплом?

— Стріляй далі!

— На кандидата архітектури?

— Далі.

— На доктора?

— Стріляй ще!

— Куди ж стріляти? На академіка?

— Бери ближче.

— Тоді що ж?

— Проект експериментального кварталу. Останній крик науки й техніки!

— Ясно. Компіляція першого сорту. Черьомушки в погіршеному варіанті.

— Чому в погіршеному?

— Бо компіляція — це завжди гірше. Коли краще, тоді пахне академіками ецетера.

А я ж тільки скромний син професора.

— Оки-доки...

— Який строк?

— Місяць.

— Мало.

— Нема часу.

— Помічники мої чи вже маєте?

— Вибирай сам.

— Останнє запитання жертви сліпого випадку: звідки таке високе довір'я моїй персоні?

— Партизанське око!

— То ви — не з контррозвідки?

— Оки-доки, що за ідіотизм?

— Тоді я відмовляюся.

— Та ти що — смієшся? Такий приварок!

— Скушно. Проза. Ви відстали від життя. Не знаєте запитів молодого покоління.

— Та якого ж тобі біса ще?

— Романтика потрібна, романтика!

— Ну добре, ще сотню на трьох накину...

— Своїм ганебним торгом ви вбиваєте навіть ті жалюгідні елементи романтики, які були у вашій пропозиції!

— Оки-доки! Півтори сотняги ще!

— Ясно. Вам відпущено на асигнування цієї афери тисячу двісті, але ви хочете зекономити...

— Но-но, оки-доки...

— Не треба пояснень і виправдань, вони завжди звучать фальшиво і недостойно. З висоти своєї незакінченої вищої освіти я можу вас зрозуміти: сім'я, старі партизанські рани і такі інші прозаїзми. Устосунковуючись до цього, як висловлювалися колись адвокати, ми не візьмемо з вас більше нічого, але...

— Але, — повторив Жеребило, мимоволі підпадаючи під владу цього молодого базікала.

— Але — два банкети! Один, так би мовити, установчий, другий завершальний, останній мазок, як казали імпресіоністи. Ви ж знаєте, хто такі імпресіоністи?

— Слухай, не мороч голови! Давай своїх хлопців, і пішли.

— Так відразу й пішли?

— Вмент! У мене є все; приміщення, матеріали, папір, рейшини...

— А банкет?

— Спершу я вас введу в курс, а ввечері зробимо вам і банкет...

— Але зараз лекція, треба ждати до перерви, щоб я міг домовитися з хлопцями.

— Давай. Куриш?

— Навіщо? Це ж шкідливо! Я гігієніст. Ви знаєте, що таке гігієністи?

— Не мороч голови своїми імпресіоністами-гігієністами!

Жеребило вже не радий був, що попав на цього телепня.

І вигадав же Кошарний зв'язатися з професорським синком! Так наче не міг знайти в Києві тихих хлопців-креслярів, навіть скверненьких архітекторів, які не мають доброго замовлення і раді були б підробити. А той осел затявся на своєму Косар-Косареняті, хоч ти йому кілок на голові теши! Сам у кущі, а ти тут викручуйся!

ХМІЛЬ

Коли виходили з лісу, то бачили похилі тички і на них буйний хміль. Хміль дерся по невидимих щаблях мало не до неба. "Варитимемо пиво по війні!" — сміявся Жеребило, забігаючи з своїми хлопцями-партизанами в зелені пахучі нетрі.

Кінчилася війна, вже скільки років минуло, а він так і не згадав ніколи про хміль. А пиво ж варять, і десь стелються між землею й небом чорно-зелені батоги хмелю, як і тоді, коли він був молодший на двадцять літ.

Ех, з'їсти б оце свинячих реберець та запити кухлярою пива!

— Машину продаси, — шепотів Жеребило до дружини, яка сиділа коло ліжка, —

тобі за неї добре ще дадуть, машина нова. Поклади на книжку, на проценти. Квартиру здай, попроси меншу, нащо тобі три кімнати. Та чого це я за тебе ламатиму голову! — раптом сердито зашепотів він. Хотів крикнути, як колись, але не вдалося. Відвернувся до стіни, видавив ще: — Ненавиджу вас усіх... живих...

Сам уже вважав себе мертвим. Нічого не було, були тільки якісь розокремлені шматки спогадів.

...Дині під дощатим полом у дідовій хаті. Качали малі Жеребиленята дині з-під дощатого полу по глиняній долівці на середину хати, де сидів на стільчику коло низенького столичка сивобородий дід Ярема. Дід розрізав диню. Вона пахла як... життя... Мамо рідна!

До війни він був заврайшляхвідділом у своєму районі. На всіх засіданнях у нього був найкоротший виступ: "У мене містки справні".

Старі кадри вимирають, як зубри. Невчений? ЦПШ? Всі вважають, що то Центральна партійна школа, а воно ж — церковноприходська. Що ж, до всього доходив природним розумом. Хотіли навіть зробити заступником міністра. Торгівлі або культури, і потяг би, а що!

Хотілося каятися. Перед ким, у чому, — не знав, але бажання каятися було таке непереборне, що він повернувся до дружини, сказав:

— Набери мені телефон мого командира...

— Якого?

— Дурепище! Партизанського, якого ж ще! Героя нашого!

Сам дотягся до телефону, довго влучав тремтячим пальцем у вічка цифр, насилу прокручував диск. Попав на секретарку.

— Скажіть: Жеребило. Дуже треба поговорити.

Колишній командир відразу взяв трубку.

— Ти що там, скоро гопки будеш вибивати? — спитав бадьоро. А був же старший за Жеребила год на десять, а то й на п'ятнадцять!

— Покаятися хочу, — сказав Жеребило, важко дихаючи.

— Ну-ну, ти кинь, Жеребило, хай попи каються, а ми партизани!

— Обдузив я вас, — тяг своєї Жеребило.

— Ох, не подобається мені твій настрій, Жеребило! Ось вийдеш з лікарні, я тобі всиплю по старій пам'яті...

— Не вийду вже. Все. А тоді в сорок другому я вас обдузив...

— Та ти здурів! Знов про своє.

Жеребило вже не міг спинитися. Шепотів у трубку, тулячи її до губів:

— Грязюка тоді була, а ми йшли троє суток, розтяглися в лісах, як циганська гармонія... Ви тоді до мене: "Де твої гармати?" А я й сам не знав. Одна була при мені, а дві десь відстали. А ви: "Показуй мені..."

— От згадав, ей-богу! Та чи мало в нас такого за війну було.

— Та сіли в хаті коло дороги і в вікно: "Давай парад, проведь артилерію партизанську!" А в мене ж тільки одна гармата, а сказати не смію. Так я хлопцям —

морг! Вони й змикитили. Протягли гармату перед хатою, а потім городами-городами круг хати та й знов на дорогу, та й знов тягнуть перед вікнами, а тоді ще раз... Пройшли всі три гармати, з інтервалами, як на параді... Ви ще мене тоді похвалили: "Молодець, справна в тебе артилерія!.." І після війни, бач, тягли мене весь час, мало й до заступника міністра не дійшов. А в мене ж ЦПШ, і ніколи я нічого не вмів...

— Мовчи, Жеребило, мовчи, що ти таке на себе наговорюєш? Вмів ти завжди все робити, старався все життя, може, коли й брав убік — з ким цього не буває. Ти думаєш, я тоді не помітив? Бачив, брате, бачив. У тебе ж у другій запряжці була сіра кобила й буланій кінь, а ти мені все вороних показував... Та то старе! Ти видужуй. Може, тобі там чого треба, то ти скажи, все зробимо...

— Та вроді...

— Ну, видужуй, видужуй. Я тобі завтра подзвоню, а сьогодні ще професуру нашу поганяю, щоб вони там дивилися за тобою...

"А ти мені все вороних показував..." Запрягайте коні в шори, коні воронії, та й пої...

Дзенькнув телефон. Жеребило глянув на нього злякано і водночас з надією: може, звідти хоч прийде до нього порятунк? Вхопив трубку, тремтячою рукою поніс її до свого здерев'янілого, мовби чужого, вуха, хрипло кашлянув у трубку.

— Слухаю... Жеребило слухає... Що? Вам кого?

— Трубка заходилася молодим півнячим голосом, сміхом, вилясками... Святотатство! Глум над умираючим! Жеребило хотів пожбурити трубку, хотів розгніватися, але дивна слабкість і оте кляте почуття, наче в побитої собаки, що жде від когось хоч не порятунку, то жалю... Він знов послухав трохи, що йому скаже трубка.

— Та хто це?

— Ваш покірний молодий і енергійний слуга, сиріч Косар-Косаревичів-юніор, тобто молодший! Що з вами? Не впізнаєте своїх, найвідданіших друзів і помічників?

Чого йому треба, цьому пущівіркові? Жеребило намагався поставити Косар-Косаревича в ряд тих подій, що лишалися позад нього, в те, що було колись його життям... Косар-Косаревич нікуди не ставав. Хіба що отуди ж, до гармати, яку тягали городами... Підпільна майстерня... Проект... Кошарний... Кук... Стоп! Василь Васильович нічого не знав... Він тільки... А що?.. Дрібненькі вказівки... Оце так, а оце так... А хто робитиме? Хтось хай робить, а я підпишуся... "Тебе, Жеребило, теж підпишемо, таке діло. Прогримимо на всю Україну..." Він уже відгримів. І цей сучий син...

— То що тобі? — байдуже спитав Косар-Косаревича.

Той пояснював. Довго. Закрутисто. З смішками. Жеребило й слухав і не слухав. Думав про своє, а може, й ні про що не думав. Слухав, як умирає його тіло. Колись таке потужне тіло...

— То що тобі? — перепитав знов через деякий час, коли Косар-Косаревич замовк.

— Та я ж казав! — і заторохтів знов. Бомбардував Жеребила словами, аж поки до того крізь запону потьмянілої свідомості нарешті дійшов приблизний сенс.

— Оки-доки, — кричав Гнатко, — так би мовити, взаємовиручка в бою. Я вас, ви —

мене, як у південній Каліфорнії...

Він знав, чим пробрати Жеребила, але не сьогодні. Сьогодні вже ніщо не діяло, навіть "оки-доки" і "південна Каліфорнія". І де тільки Жеребило підхопив ці словечка? Був у нього в батареї відчайдуха хлопець, з колишніх в'язнів Палярус Костя. Приніс він з далеких таборів цілу сотню таких дурнувятих слів, але вони були легкі, круглі, якісь приворожливі, і двійко їх зачепилися за Жеребила. Відти й пішло. "Оки-доки..."

— Ох, хлопче-хлопче, — голос у Жеребила був зовсім кволий. — Якби ж то я міг оце помінятися з тобою! Тюрма тобі, кажеш, на два тижні? Іди й сиди. І радій, що ти живий і здоровий. Якби я міг оце помінятися з тобою, хлопче!

Не мав більше сил говорити, поклав трубку.

В двері зазирнула сестра, мовчки покликала дружину, та вийшла, за хвилину повернулася.

— До тебе прийшли.

— Прийшли? — Жеребило спробував підвестися, важко впав на подушку, але несподівана радість від чийогось приходу була така велика, що він усе-таки звівся на лікті, сів, кинув собі під боки подушку.

— Хто ж то? Василь Васильович?

ДІАЛОГ ІВАНА, ТАНІ ТА ЩЕ ДВОХ ЩІК

— Таню, як вам той будинок? Щось середнє між казармою й тюрмою плюс чорні колони. Я вмираю від захвату, коли на нього дивлюся!

— Як вам не соромно.

— Хай буде соромно тому, хто його проектував.

— Серед авторів сама Тетяна Василівна.

— "Серед авторів" — ще нічого. Видно, її хтось дописав.

— Як вам не соромно!

— Таню, ви мене приголомшуєте одноманітністю вислову.

— А ви мене — своєю невихованістю.

— Мільйон пробачень! Що ви будете їсти? Я хочу вас обслужити. Як вам подобається цей магазин "Кулінарії"? Адже правда, гарний? В такому будинку і такий магазин! Зверніть увагу на оті майолікові вставочки в стінах. Оце смак!

— Це якраз проектувала Тетяна Василівна.

— Схиляюся перед жіночими смаками навіть у архітектурі. Але до діла! Що ми будемо їсти?

— Сарделька, бульйон з пиріжком і молочний коктейль.

— Приймається. Тільки я заміняю для себе молочний коктейль кофейним. Київський винахід — коктейлі з лікерами, яких ніхто не купує в магазинах. Примусовий асортимент.

— Не хочете — не пийте.

— А що ж мені пити?

— Воду.

— І це в той час, як Кукулик з Кошарним дудлять коньяк "Ереван"!

- Звідки ви знаєте?
- Догадуюсь. Від Кукулика завжди пахне шашликом і коньяком.
- Неправда. Лавандою. Василь Васильович — справжній мужчина.
- А Кошарний — джентльмен.
- Кошарного я не люблю.
- Ви не маєте права на антипатії: ви секретарка, втілення нейтралітету.
- Все одно, Кошарного я ненавиджу! Коли хочете...
- Що?
- Я розповім вам про...
- Тільки без такої таємничості в голосі, Таню, бо в мене в горлі застряє серделька.
- Я серйозно.
- І я.
- Я про про...
- Про прохання?
- Не перебивайте! Я про про...
- Про Дніпро?
- Послухайте!
- Я весь — суцільні вуха! Радарна установка! Радіотелескоп!
- Ви хочете, щоб я заплакала?
- Боже, яке варварське припущення!
- То мовчіть, якщо хочете почути про про...
- Все ясно: про промисловість міста Києва, яка достроково виконала місячний план.
- Я вас ненавиджу!
- Таню, повторюю вам всоте: ви мене любите, але я вас, на жаль, ні. Моє серце...
- У вас немає серця.
- Зате в мене два з половиною кілограми мозку!
- У вас немає й мозку!
- Тобто я дурень?
- Майже.
- Дякую. Отже, на чому ми зупинилися?
- Ні на чому. Я хотіла розповісти вам про те, про...
- Про?..
- Не перебивайте! Про що я випадково довідалася про Кошарного, і про ваше жюрі, і про про...
- І про прошарок інтелігенції між робітничим і селянським класом?
- Ви ще пошкодуєте. Я догадуюся про страшні речі.
- Хто ж захоче слухати страшні речі.
- Кошарний — негідник!
- Не будьте жорстокою, Таню. Людей треба любити. Особливо на вашій посаді.
- Не тикайте мені в вічі моєю посадою! У нас немає ганебних посад!

— А хто про це сказав?

— Ви!

— Я? Прокленіть мене, якщо мої уста мовили таку дурницю.

— Ви нічого не знаєте.

— Чого не знаю, дізнаюся.

— Але ж я вам хочу про це сказати! У мене були тільки підозри, а тепер вони переросли в певність! Кошарний навіть і в гадці не має, що я довідалася про його секрет...

— Зараз, Таню, зараз. Отже, вам молочний коктейль. Один чи два? Я п'ю два кофейних. Хоч там і лікер, якого ніхто не хоче купувати в гастрономі, але я вип'ю дві склянки. Стійте тут і дожовуйте свою сардельку, бо я свою проковтнув цілком, як тигр. За коктейлями черга, як бачите...

Він прилаштувався в кінці ланцюжка людей, які чекали, поки механічні руки збовтували в конічних шекерах з нержавіючої сталі каву, морозиво й лікер, стиснув собі голову сплетеними руками, згадав недавній, який же химерний.

ДІАЛОГ ДВОХ ЩІК.

Коли прокидаєшся вранці, перше, що тебе вражає, — це бридота меблів. Вони вицілюють у тебе своїми гострими кутами, вони громадаються в незугарному хаосі, кімната нагадує звалище покидьків; нездарність речей дотикається до залишків нездарності, які ще збереглися в твоїй душі, — і вже посіяно в тобі зерно зневіри у власних силах і здібностях, вже зіпсовано настрій, зіпсовано цілий день.

Щовечора Діжа лаштував своє кімнатне майно таким чином, щоб ранок приносив радість для ока. Перетягав писемного стола і стільці під ту стіну, де шикувалися шафи з книжками, тулив до книжкових шаф свою розкладушку, ховав одяг у стінній ніші. Тепер це було житло інтелігентного холостяка, який вгачує усю свою зарплату в нові книжки, який не дбає ні про що, окрім книжок, ганяючись за кожною новинкою так само, як мисливець ганяється за дичиною. Чим більше стріляєш, тим більше хочеться стріляти. Це девіз мисливців за дичиною і за книжками. Книжки в Діжі вже не вміщалися в трьох просторах зашкленених шафах-полицях (виробництва київської фабрики експериментальних меблів, жодного експерименту — просто певні шістдесят карбованців за кожну шафу), він складав їх на шафи, запихав у всі щілини, громадив у коридорчику. Можна було б скласти каталог Діжиної бібліотеки, але з нього ми б довідалися не так про уподобання молодого архітектора, як про діяльність наших і деяких зарубіжних видавництв, тому не станемо зловживати терпінням читачів і візьмемося до розповіді про події, що мають безпосередній зв'язок з нашим романом.

Прокидаючись, Діжа бачив насамперед голі стіни, відчинені на балкон двері, широченне вікно, виповнене сонячним блиском, потім перевертався на другий бік і деякий час милувався різнобарвними корінцями книжок. Книжки були як люди. Всі неоднакові, всі таємничі, всі прекрасні, всі сповнені обіцянки. Якщо кидав погляд на стелю, то натикався на виляпаний чорною тушшю напис: "14 червня — найтрагічніший для мене день. В цей день, двадцять сім років тому, я мав необережність народитися на

світ. Щоб виправдати цей необдуманий акт, у мене є тільки єдиний вихід: працювати! В цей сумний для мене день запрягаюся: працювати тяжко, криваво, мозольно, відчайдушно!

Якщо ж ця присяга не буде виконана, то урочисто зобов'язуюся, не доживши тридцяти років, повіситися (на шворці за шию, а не іншим робом)".

На стелю він не дивився ніколи. Знав про існування того напису, напис тяжів над ним, як міфічний дамоклів меч, напис був безглуздий, зробив його Іван у хвилину легкодухості, але через дивну впертість не стирав, хоч і знав, що це хлоп'яцтво.

Перетягання меблів, прибирання кімнати, сніданок (кава, підсмажений хліб, шмат ковбаси або яйце), тільки тоді — туалет. Голився, одягався, брався трохи до роботи. Зиркав на годинник, вискакував з будинку і мчав на автобусну зупинку.

В той день він перечитав напис і вирішив, що найближчого вихідного зітре. Сів голитися, намилив одну щоку, знов подумав: "Зітру неодмінно. Бо це — піжонство". Бив пензликом по щоці, занурювався в клапті густої білої піни від підборіддя до вилиць. Піна густа і буйна, як на морі. Чи можна з неї видобути якусь істину, а тим паче — мудрість? Греки з піни морської витягли якусь там богиню краси. А тим часом піна — завжди є тільки піна. Хоч на щоках, хоч на морі...

Іван заніс руку, щоб розпочати намилювання другої щоки, як раптом почув шкрябання за дверима. Хтось шукав дзвінка. Це було однаково, що шукати в мильній піні філософських категорій. Всі, хто хотів потрапити до Діжі, просто стукали. Двірник, коли приносив квитанцію на квартплату, поштарка, приносячи листи й газети. Йому стукали тільки ті, хто приносив, і приходили, тільки щоб приносити. Сьогодні за дверима шарудів новак. Наївний, як стародавній грек, бо шукав дзвінка там, де його не було (а греки, не знайшовши в піні морській навіть черепка від амфори, вилускали з неї Афродіту). Окрім того, як видно з усього, не приніс, а прийшов, щоб забрати що-небудь, інакше відразу б загнукав у двері, а не шукав би несміливо делікатнішого способу заявити про своє прибуття.

— Гей, там, за дверима! — гукнув Діжа, розколючучи в стаканчикові мильну піну. — Стукайте, коли хочете, дзвінка немає!

Тоді там стукнуло раз і вдруге, стукнуло делікатно, кісточками пальців, стукнуло й завмерло. Діжа, хмикаючи, пішов відчиняти. Він виставив до дверей намілену щоку, сподіваючись, що делікатно спровадить пораннього відвідувача, але змушений був відмовитися від свого рішучого наміру і зрадив таємниці свого туалету, відступивши перед прихідцем на крок і підставивши йому вже намілену щоку, мовби хотів, щоб той її поцілував.

Бо за дверима стояв головний інженер їхнього інституту Антон Кузьмич Кошарний.

— Не потурбував? — ввічливо спитав Кошарний, помахуючи м'яким сірим капелюхом, бо добряче, видно, захекався, поки простував на п'ятий поверх.

— Здивував, — сказав Діжа. — А також ошчасливив. Бо де це чувано, щоб начальство добиралося ледь світ аж на хутір Нивки тільки для того, щоб дізнатися, як влаштувалися його підлеглі.

— Ну, доброго ранку, — Кошарний простягнув до Діжі руку, але той своєї не дав, тільки помахав перед обличчям Кошарного пензликом.

— Вітаю вас без рукостискань, прошу до келії. Двері можна просто пхнути назад, зачиняються вони автоматично.

Кошарний прилаштував свого капелюха на вішалці, зайшов до кімнати.

— Книжки, — зазначив він трохи враженим голосом.

— Книжки, — згодився з ним Діжа.

Кошарний відбув коротку мандрівку поглядом по стінах, задер голову, вичитав на стелі зобов'язання повіситися, трохи помовчав для годиться, промовив:

— Так.

Очевидно, це мало означати роздумливість.

— Так, — лукаво повторив за ним Іван, щоб не дати порватися тій тонкій нитці роздумливості, яку почав снувати Кошарний.

— Дозволиш сісти?

— Абсолютно.

— Голишся?

— Голюсь.

Ні, таки Діжа не помилився: цей прийшов, щоб узяти, а не приніс! Він вирішив ждати, поки Кошарний розбалакається. Знов став намілювати вже намілену щоку, бо піна за цей час трохи висохла і стала ніби рідшою. Кошарний, не підводячись з стільця, видовжив шию, глянув у вікно.

— У тебе тут чудовий краєвид. Густа стіна лісу, садки, будиночки, мов з книжки казок Андерсена.

— Приватний сектор. Відставні полковники і майори. Окрім того, свідчення куцих умів з міськради. Десять років тому роздавали направо й наліво земельні ділянки, не уявляючи, як розростеться за цей час Київ.

— За генеральним планом він не повинен був так розростатися.

— Діти народжуються, нічого не відаючи про генеральний план, затверджений у прокурених кімнатах.

— Однаково ти живеш у райському місці.

— Особливо це відчуваєш, коли добираєшся від площі Перемоги автобусом, набитим людьми так, що от-от репне.

— Що з того, що я живу в самому центрі? А ти знаєш, що навпроти мого будинку? Міський морг. Тільки й того, що замаскований науковою назвою: кафедра судово-медичної експертизи. А фактично — трупарня. Щоранку, як іду на роботу, бачу труну, а то й кілька. Привозять вантажними машинами якісь байдужі дядьки, байдуже скидають на землю труни, білі стругані або жовті поліровані, з стружками всередині. Стоять собі на машині, позіхають, покурюють, посміхаються, а труни лежать на землі і ждуть. Ти уявляєш? Веселе життя.

— Безголове проектування. Хто ж споруджує житловий будинок коло моргу?

— Проектувався він вище, але нижче був вільний майданчик, в міськраді хтось

наполіг, щоб пересунули. Хіба це вперше? Проектуєш рік і два, а твою роботу за п'ять хвилин зведуть нанівець. Добре, якщо тільки трохи щось змінять, а не перекреслять зовсім. Отак, як ти наш конкурсний проект "Космос".

— А ти що, читав мою рецензію?

— Як же. Адже я секретар журі. Повинен групувати думки.

— Ну, й куди ж ти пригрупував мій відгук?

— Поставив осібно. "Космос" у нас іде тільки з позитивними рецензіями.

— Ну й хай собі йде.

— Але ж твоя думка.

— Вона таки моя, тут не може бути жодних сумнівів.

— Проект "Космос" — це останнє слово радянської архітектурної думки.

— Стривайте, товаришу секретар журі, чи не для того ви приїхали так рано, щоб переконати мене, що проект "Космос" — це останнє слово і так далі...

— Я просто хотів би тобі розкрити очі.

— А я, навіть заплющивши очі, бачу, що проект "Космос" належить посередності.

— Ти голися, голися, я просто між іншим згадав про наш конкурс. До кінця ще цілий місяць, ще буде всього.

Діжа намилив другу щоку. Піна була густа, мов сметана. Наблизив обличчя до дзеркальця, взяв безпечну бритву, шкрябнув по щоці. Сказав, адресуючись тепер не до Кошарного, а до тієї щоки, яку розпочав голити:

— Стіл на чотирьох ніжках. Це, звичайно, міцно і мовби й гарно.

Підставив дзеркалові другу щоку, крутнув по ній пензликом, ще більше згущуючи піну.

— Але греки присвятили Венері не стіл, а триніжник. Це — справжня краса!

Знов заговорила щока, що перебувала в стадії гоління:

— Будувати можна тільки напевне. Дикі висоти нововідкриттів — не для архітектури.

Намилена щока відповіла їй з гарячковою покvapливiстю:

— Все це так, але водночас треба завжди зорювати безжально гострими плугами сміливої правди скам'янілі ґрунти догматизму і зарозумілості.

Кошарний вертів у руках книжку французького художника Поля Гогена "Ноа-ноа". Не знав навіть, що Гоген, окрім картин, написав ще й книжку. Розгорнув на сорок п'ятій сторінці. Краєм вуха дослухався до дивного діалога перед дзеркалом.

Голена щока обурилася:

— Звідки ти такий узявся?

На що намилена щока спокійно відповіла:

— Ти ж добре знаєш: з Запоріжжя. Мене знайшли там Кукулик і Брайко. Написали мені листа. Кукулик з похмурим гумором писав, що я в Києві зможу заробляти від копійки до мільйона, а з часом стану президентом Академії будівництва і архітектури, скорочено АБіА. Це трохи нагадало мені іншу подію, яка мала місце сто років тому. Тоді з Англії до Америки завезли горобців, яких там до того часу не було. Навіщо

завезли? Щоб вони поїдали гусінь. Так і мене з Запоріжжя.

— Ти занадто високої думки про своє призначення, — гнівно мовила щока, вже наполовину вишкреблена тонким лезом "Нева". — Треба ніколи не забувати про скромність.

Намилена щока не задумувалася над відповіддю жодної миті:

— Гете сказав, що скромними бувають тільки негідники.

Кошарний читав на сорок п'ятій сторінці "Ноа-ноа":

Вирубуй до кореня пущу безмежну!

Винищуй всю пущу Зла,

Зерна якого кинули в тебе подих смерті!

Вирви в собі любов до самого Себе!

Винищ і витни Зло, як восени збивають рукою квітку лотоса...

"Волга" — однаково що бетонний козирок коло нових київських споруд. Де треба, де й не треба.

— Ти все жартуєш, — подав здалеку голос Кошарний.

— Добре спалося, — промовила щока, вкрита піною.

— А я спав дуже погано, начитавшись учора твоїх нерозсудних рецензій, — знов подав голос Кошарний.

— Мені подобається Кошарний, — сказала поголена щока.

— Але гляньте, як він просовує проект з старими ідеями, мовби не знає, що дарувати місту такий проект — це все одно, що дарувати людині старі штани, — сказала щока намилена.

— Мені подобається в Кошарному діловитість, — правила своєї одна щока.

— Але погано, коли ця діловитість сягає туди, куди б їй не слід сягати. Конкурс ще не закінчено, навіщо ж розкривати деякі його таємниці? Це схоже...

Бритва потяглася до намиленої щоки, та злякалася і вмовкла, чим відразу скористалася поголена щока, щоб заявити:

— Гарний хлопець Кошарний!

— Але ж погано, що він хоче...

Лезо доторкнулося до щоки. Бритва погорнула піну вниз. Шерех леза по шкірі, стинання коротеньких волосинок. Кошарний взяв ще одну книжку з другої шафи. Герберт Уеллс, "Країна сліпих".

Добре було б жити серед сліпих. Чи, може, ні?

Бритва швидко бігала по щоці Діжі. Діалог перед дзеркалом було закінчено. Кошарний утомлено спитав:

— Слухав учора радіо? Програли наші чілійцям. Два — один. Все загинуло.

— На кінофестивалі в Карлових Варах учора розпочалася дискусія на тему: "Чи людина творець життя, чи його жертва", — сказав Діжа. — Ти як вважаєш?

— В залежності від обставин.

— Чорта пухлого! Завжди творець! Тільки творець! Навіть учорашній програш у Чілі ми створили власними руками. Вже після матчу з Колумбією було видно, що команди

нашої вистачає лише на сорок п'ять хвилин. Уругвай ствердив це припущення, зрівнявши рахунок у другому таймі, коли наші вели з перевагою на три м'ячі. Чудом виграли в Уругваю, чудом виграли в Югославії в першій зустрічі. Ті грали краще, як писала вся світова преса, окрім нашої. Але чуда завжди буває не досить там, де потрібна звичайна голова на в'язах. У нашого тренера не було голови. Він не думав перед світовим чемпіонатом. За нього думала традиція. Ах, як ми любимо все звичне, усталене! Нетто, Понедельник, Яшин! І п'ять років тому Нетто і Яшин, і нині Яшин і Нетто! От тобі й пронеттили. Чемпіони країни, київське "Динамо", лишаються вдома, десятки молодих талановитих футболістів лишаються вдома, а за океан посилаємо сотні разів прорецензованого і затвердженого Нетто. Навіть електронну машину "Урал-2" примусили підрахувати шанси команд таким чином, що збірна команда СРСР у всіх випадках мала бути чемпіоном світу. Безсторонній механізм, точна математика, холодна об'єктивність — а все одно запульсували в ньому воля і бажання людські! Навіть помиляючись, ми завжди прагнемо досягти визначеної мети!

— Отже, ти не хочеш забрати назад своїх рецензій?

— Я буду впертий, як електронна машина "Урал".

— Але ти ж сам тільки-но сказав, що навіть точна машина помиляється.

— Машина хай помиляється, а мені помилятися не хотілося б. Каву питимеш?

— Я п'ю тільки чай.

— І негусто заварений?

— Ти вгадав. Німці заварений.

— Ну, а я каву. І густу. Дуже густу.

Доки Кошарний переглядав книжки з дивовижної бібліотеки Івана Діжі (жодного передплатного видання "Гослитиздата" і Держлітвидаву!), Діжа неквапно пив свою гірку, без цукру каву і намагався ні про що не думати. Просто дивитися в чашку й спостерігати, як там клубочиться сизувата пара над брунатною рідиною. Чомусь згадався один понурий дивогляд: жіноча трахея, запхана шматком м'яса. Де він її бачив? Ага, там же, на кафедрі судово-медичної експертизи, тобто в приміщенні міського моргу, коло якого живе Кошарний. Там є дуже багато похмурих експонатів людської необачливості, зажерливості й злочинності. Серед них і цей. У банці з спиртом — шматок трахеї з темним кавалком м'яса усередині. Офіціантка ресторану "Динамо" (вродлива, повногруда, з пофарбованим хною волоссям, з діамантовими сережками й золотим годинником) несла замовникові ростбіф, офіціантки ніколи не бувають голодними. Ресторанні страви не викликають у них жодних виділень шлункового соку чи ферменту пепсину, вульгарно висловлюючись, слини. Але ростбіф! Соковите м'ясо, червоне, гнучке, важке (питома вага, як у свинцю!) протягом цілої доби лежало в холодильнику, обкладене спеціально нашаткованими сирими овочами, пронизувалося соками від овочів, набиралося неймовірних запахів і присмаків, перетворювалося з примітивного м'яса на якийсь казковий продукт, про який можна тільки прочитати в книжках або дізнатися з зарубіжного фільму (іноді "Мосфільм" теж заверне такий фільмик!). Таке м'ясо можна їсти й не смаживши. А коли кухар-чарівник

ще піддасть його, як кажуть металурги, термічній обробці, тобто припече трохи на вогні, так щоб таємнича хімічна реакція взаємодії двох світів — тваринного й рослинного, — яка почалася в м'ясі, коли воно лежало в холодильнику, обкладене овочами, дійшла тепер свого логічного, як то пишуть у газетах, завершення, то тоді й матимемо велике чудо кулінарії, перед яким схиляються навіть весталки храму Ненажерства, тобто офіціантки.

Того дня кухар трохи помилився і підсмажив ростбіф не дуже великими шматками. А згідно з так званою нормою "виходу блюда", вага ростбіфа мала бути такою-то й такою. Довелося до великого шматка додати ще й-маленький. І той маленький, поки офіціантка несла страву з кухні до залу, й спокусив бідну жінку (ще зовсім молоду і вродливу по-київському, тобто повну, з перефарбованим волоссям, з сережками і т.д.), і вона вхопила той шматочок, як та коза з казки листочок, але різниця між офіціанткою й козою полягала в тому, що коза, поки доходила до свого діда, встигала проковтнути листочок, ще й запити його води крапелькою, офіціантка ж ніяк не могла встигнути проковтнути кавалка ростбіфу на тому короткому відрізку шляху, який їй належало подолати від кухні до замовника. Як бачимо, часто навіть відстань з категорії фізичної перетворюється на категорію філософську, та ще й з добрячою домішкою фаталізму.

Офіціантка поспішала, дуже поспішала. Вона пожбурила той шматок м'яса в рот, вона привела в дію відразу весь складний механізм ковтання, всі м'язи рота, горла і ще там чого, а це досить багато м'язів. Від поспіху щось там порушилося в координації м'язів, якийсь м'яз скоротився раніше, якийсь пізніше, шматок ростбіфа був проштовхнутий не в стравохід, а в дихальне горло, і на четвертому метрі від "роздаточного вікна" (о, який термін!) кухні було зафіксовано миттєву смерть офіціантки, портрет якої ми двічі описали трохи вище.

Тепер її трахея плаває в синюватому розчині за прозорим склом і нагадує, нагадує... Що?

.....

— Слухайте, Танюсю-Тетяночко-Таттяночко, ось ваш коктейль, і прошу вас: не забивайте мені голови підозрами і дамськими секретами. Сьогодні журі, і я повинен очиститися від усього, як цибулина перед з'їднням.

— Якщо вас хто й спробує з'їсти, то виплюне, — сказала гнівно Таня і відвернулася від Діжі.

УРОК РОЗЧАРУВАННЯ

Кукулик добре відчув ту хвилину, коли треба було перервати засідання на обід. Пристрасті почали розгорятися саме тоді, як виступив Брайко. Кукулик бачив по очах присутніх, що кожному хочеться й собі втрутитися в суперечку; а там, де починаються суперечки, добра не жди.

Але хоч волею головуючого засідання й було перерване в найцікавішому місці, або, як кажуть драматурги, в кульмінаційному пункті, все ж членам журі хотілося продовжити обмін думками, попросту кажучи, хотілося вибалакатися хоч перед ким-небудь, певно, тому на перерву й розбігалися всі попарно.

Представник міськради покликав до своєї машини представника Держбуду. Ця пара оформилася, так би мовити, за семантичним принципом: обидва представники, обидва мали високі повноваження, обидва поки що утримувалися від виступу на жюрі, тому й нам незручно зазирати до них у машину і підслуховувати їхню поважну (чи там яку) розмову. Архітектурний юнак силкувався причепитися до Тані, але та гукнула просто через його нафіксатуарену голову до Івана:

— Товаришу Діжа, я з вами на обід!

Академік якось мимоволі опинився коло Тетяни Василівни, мовчки пішов поряд з нею по Володимирській до Богдана. Коли мовчати було далі незручно, спитав:

— Пробачте, ви хіба не обідаєте, Тетяно Василівно?

— Не хочеться. Забіжу до академії. Я вже звикла їсти тільки вранці та увечері. Вдень не можу. А ви?

— Я перейшов у ту стадію, коли все визначається словом "мало": мало їсти, мало спати, мало... працювати.

— Щодо останнього я з вами незгодна. Хто ж більше за вас працює?

Коли поминули Богдана, Дементій Хомич спитав:

— То ви — до академії?

— Так. А ви, пробачте за цікавість?

— Я на Володимирове городище. Вхопити вітру з-за Дніпра та Десни в свої старі паруси... До річч, щось я вам хотів сказати, Тетяно Василівно...

— Прошу...

— Уявіть собі, забув, — Дементій Хомич роблено засміявся. Він сміявся з самого себе. Бо що б мав казати? Що має підозри? Що йому не подобається те, як Кошарний провів усю справу з рецензуванням проектів? Яка наївна пінкертонівщина! — От зовсім недавно хотів сказати, а тепер забув. Старечий склероз. Склероз і ревматизм. Хвороба, на яку найчастіше слабують осли і... — він знову засміявся з відтінком суму, — і академіки... Ну, та колись, може, згадаю. Тим часом...

Тетяна Василівна мовчки опустила повіки.

Академік уклонився. Чого він ходив на Володимирове городище? Ховався від автомобілів? Від їхнього чаду? Щодня півгодини глибокого солодкого дихання чистим повітрям, може, так само чистим, як було воно тут ще за князів. Професор Черкезов-Серазіні — запеклий книголюб. Дементій Хомич подарував йому якийсь зжовклий раритет.

Розчулений професор довго вчив академіка правильно дихати. Як дихають малі діти й жінки: втягувати живіт, щоб знизу натискувати на діафрагму. Глибокий видих. Чим глибший видих, тим глибший вдих. Які дурниці!

Сірим гранітними сходами він піднімався на старе Київське городище. Рожеві камені фундаментів Десятинної церкви омиті дощем. Виполоскані чистою літньою водою жилаві листки подорожника. Краплинки води звисають з гострих листочків лободи. Жовтіє кульбаба — цей найневибагливіший поселенець і весняний першоцвіт київських схилів. За Дніпром, над Десною, над лісами і луками — сива імла, сива, як

давнина цього пагорба, цих каменів і цих трав, які росли за мільйони років до нас і ростимуть ще мільйони років, ніким не сіяні, ніким не доглянуті, нищені всіма і не знищені ніким, ніколи й нізащо. Як мистецтво.

На Володимирській, і на Десятинній, і в скверику, де сплїталися ці дві найстаріші київські вулиці (на колишньому Бабиному торжку), росли каштани, клени, трохи акацій. Колись тут, мабуть, росли дуби. Та ще дикі липи. Мабуть, груші також. І над липами та грушами — золотисті кульки бджіл, диких, неляканих, невизискуваних бджіл.

Тепер природа вже не співає нам своїх пісень в містах. Вона мовчить, пригноблена гуком, гамором, скреготом міста. Хтось навіть сказав: чому міст не будують за містами, адже там таке свіже повітря? Мікрорайони. Не станемо приховувати: не ми їх вигадали. Ми запозичили і, як завжди, погіршені взірці. Не шматочки живої природи, а штучні газони, викорчувані дерева і на їхньому місці — криві саджанці, глинища, завалені сміттям. Будівання — це мистецтво. Мистецтво займається трудним і добрим. Це — Гете. Замість трудного і доброго, марнослов'я. Мода. Одним аби лиш виконати план, дати процент. Другим — аби лиш здивувати й приголомшити людину. Пішла мода вже не на окремі споруди (ними не дивуєш!), не на окремі квартали і райони (до них звикли), а на цілі міста й столиці! Німейер споруджує фантастичне Бразіліа, Корбюзьє — таємничий Чандігарх, бетонні химери в індійських джунглях, покійний Райт полишив після себе хворобливий проект міста на острові: якісь сферичні поверхні, замкнені кола у всьому, мовби символ безвиході. Голий математичний розрахунок, возведений у таємницю абстрактної краси. А мистецтво має бути добрим. Людина для людей. Міста теж живуть, як люди. Як навколо старих дідів зростають онуки, так у Києві навколо Софії, Золотих воріт і Лаври розростаються нові квартали. Місто росте не тільки вшир. Воно, мов жива істота, весь час змінюється і в своїх глибинах. Зробити з міста музей не можна. Хто в ньому захоче жити?

Ага! Так само думав він тоді, коли читав довідку Косар-Косаревича про те, що Дмитрівський собор не являє собою жодної архітектурної цінності. Собор зруйнували, щоб тепер згадувати його з жалем і скорботою. Зруйнували так само, як у Москві — храм Спасителя. Тепер там — міська купальня. Температура води — однакова влітку й узимку. Над басейном — подушка з нагрітого повітря. Вгорі по бар'єру ходить сторож у кожусі й валянках, а внизу бовтаються в воді голі хлопці й дівчата. І академіки архітектури? І академіки архітектури. "Ходім, Дементію Хомичу, у мене там знайомство, дістанемо тобі найкращі трусики й шапочку, ти матимеш справжню насолоду!" — це його московський товариш. Академік архітектури — серед верескливих дівчаток у модних нейлонових купальниках, з модно підведеними бровами і модно намальованими губами. Хто звелів зруйнувати білокам'яний храм? А хто захоче жити в музеї?

Все на "К". Тоді Косар-Косаревич, тепер Кукулик і Кошарний. Якось ішлося про будинок на Володимирській, який затуляв Софію, розокремлював Софійський собор і Золоті ворота. Кукулик підтакував, а він, академік Голубицький, змовчав. І поставили

будинок. І прикрасили його якимись химерними постатями невідомих великомучеників, якимись ідолами. Бовваніло в безглузких прорізах арок щось таке миршаве, що важко добрати й слів для його назви.

Чому не сказав тоді нічого, мовчки згодився на зіпсуття одного з найкращих місць старого Києва? Боявся? Але ж старі люди нічого не бояться. А Кукулик? Доки просторікуватиме цей чоловік, доки стовбичитиме на архітектурних обріях? Адже від нього тільки шкода, це вчитель безпринципності, він ніколи не мав свого мистецького кредо, він тільки намагався догодити тому, хто опинявся вище. І всі бачили і мовчали. І сьогодні він, академік Голубицький, бачить, догадується і мовчить. Якесь старомодна порядність заважає йому встати на жюрі і сказати. Що сказати? Те, чого не сказав навіть Тетяні Василівні? Підозри? Академік і підозри — речі несумісні. Він має право на склероз, на ревматизм, але на підозри?.. Ревматизм у ослив. Вони ревуть. Ніхто не знає, чого ревуть осли.

Під ногами — глиняста земля Київського городища. Кукулик і Кошарний чіпкі, як глина. А старий Дементій — м'який, як глина. Тільки розчарування. В біблії про землю Ханаанську: "Бачив її очима своїми, але не дійдеш до неї". Йому не вистачало мужності, щоб дійти до землі обіцяної справедливості. Кажуть: справедливому мужність не потрібна. Але без мужності не станеш справедливим...

Дементій Хомич повертався на засідання жюрі, і на підборах його черевиків жовтіли пружечки глини з старого Київського городища.

Він не помічав тих пружечків, інакше б став був і витер черевики ще там, на мокрому спориші, що виріс на місці князівських палат і гридниць. Але хоч не помічав того, що ніс на своїх підборах, думав він дивним чином саме про глину.

Глина, глей, глизявий, глек, глевтяк, глечик. У нас глина, у німців лем, у французів глез, у англійців клей. Та хіба справа в назві? Глина — це все її багатство, розмаїтість і всюдисущість не надаються до опису. Греки зображали Гею, богиню Землі, в жовтому одязі в супроводі глиняно-жовтого лева.

З глини споруджені циклопічні стіни й піраміди. Вавілон і буддійські храми. Глина — в скульптурах і в доменних печах, де вона стримує тисячоградусні температури.

В цеглі наших будинків, і в черепиці, і в папері, на якому ми пишемо, — глина, як наповнювач, і в гумі — теж наповнювач, і мило з глини, і пудра з глини, і пілюлі — з білої глини, і фарби з глини; умбра, охра, мумія. Все з глини. Ідоли — теж з глини. Може, й легенда про створення Адама свідчить про вічний скепсис буття, про нагадування людині на її нетривкість, на недосконалість, на повсякчасну потребу оновлення й змін. Те, що з глини, може бути подеколи навіть міцним, але не вічним!

А власне — все це метафізика: і глина, і пілюлі з неї, і гума на колесах наших "Волг", і навіть оте, що налипло на підборах академікових черевиків.

Повернемося до справ, заради яких розпочалася вся ця історія.

ДЕНЬ БИТВИ

Як то він закінчиться, цей тяжкий і заплутаний київський літній день? І чому вибрали саме цей день — двадцять сьоме липня? Чому не двадцять восьме, не перше

серпня, не... У виборі дня виявилася далекоглядність Кошарного. Вибір було зроблено, так би мовити, психологічно. Двадцять сьоме липня — день великого футболу, день, коли діяльність усіх установ по обіді паралізована очікуванням початку, очікуванням свистка, який пролунає на зеленому полі стадіону. Всі думають тільки про вечір, тільки про зелену травичку, тільки про перший удар по м'ячу. Всі поспішають, ніхто до пуття не робить, і їхнє журі теж буде простою формальністю. Зрештою, кому яке діло до того, хто одержить премію? Є конкурс, будуть і премії.

А виявилось?

Виявилось, що саме цей день обрали для своєрідного реваншу всі, всі. Навіть київське "Динамо" (та що там навіть? Напевне!) хотіло взяти реванш у "Зеніта" за нічию в першому колі. І, власне, й не за нічию, а за страх, за переляк, бо в першому колі в Ленінграді кияни мало не програли, чудом витягли на нічию. Реванш, реванш!

Мовчун Брайко. Тихий і боязкий Брайко ждав саме цього дня. Мовчав через сором'язливість а чи через відчуття якогось дивного комплексу нижчості, чоловік, битий-перебитий горем, і бідую, ціджений-переціджений через цідилки пильності, недовіри, підозри, він самотньо змагався з минулим, яке носив у собі, зціплював зуби, стискував щелепи. Чи можна завжди носити в собі самотність? Вдома він трохи розкривався, але тільки наполовину, бо далі не давало Медеїне власне лихо. Може, хотів розкритися перед тією-безтурботною, трохи безсоромною Галиною? А кого зустрів? Людину, яка теж носить у собі трагізм минулого.

Щоб не було трагізму, покінчимо з минулим! Змагатися! Битися! Сміливо в бій! І чим швидше настане день битви, тим ліпше!

Брайко вирішив, що засідання журі — оце й буде його день битви.

А Діжа?

Він хотів хоч сьогодні висловитися. Розповісти, може, про те, як його запросили до Києва, як носилися: талант, талант. А що далі? Він проектував то готель, то магазин, то спортивну споруду, то житловий будинок, проект котився з гори в долину і знов з гори та в долину різних архітектурно-номенклатурних інстанцій, обростав відгуками і... співавторами. Співавтори робили незначні зміни на гірше (завжди на гірше!) — і тоді проект ішов. Діжа бігав, обурювався, його зустрічали й проводжали поблажливими усмішками, наслідків — жодних. Дивні речі творилися. Копіювали зарубіжні споруди, але завжди в гіршому варіанті. Брили абстракціоністські скульптури й декоративний розпис, додавали до них трохи реалізму й писали в журналах — "новий радянський стиль". Який там стиль? Еклектика! Циніки від мистецтва сміялися: не бійтеся еклектики, вона зближує народи. А Іван бачив, що такі дивогляди тільки-віддаляють мистецтво від народу, перетворюють його на моду, надягають на нього вузькі ковбойські штанці з мідними кнопками на тому місці, про яке не пишуть в книжках.

А супутники ж не запозичували ні в кого, і космічних кораблів не запозичували, і глобальної ракети!

Він знав, що проект "Сонце для всіх" різоне всіх своєю абсолютною оригінальністю і незапозиченістю, знав, що проти нього заперечуватимуть, знав, що Кошарний вже

"скеровує думки", і готувався дати бій. День битви!

Може, й академік вибрав саме цей день, щоб розпрощатися назавжди з своїм одвічним лібералізмом, який він ховав за показною похмурістю й зосередженістю (а що ховав за лібералізмом? Безпринципність, інтелігентську м'якотілість?).

День очікуваного, так ретельно підготовленого Кошарним тріумфу принципів і ідей Василя Васильовича Кукулика ставав, таким чином, днем несподіваним, днем битви і міг стати днем розчарувань, а то й цілковитого краху. Хто в цьому був винен — Кошарний? Ні, Кукулик не мав звички слабонервних людей відразу звалювати провину на першого свого помічника. Він не сказав Кошарному нічого, окрім тієї згадки про сільську грозу. А так: все було гаразд. Василь Васильович навіть мугикав пісеньку собі під ніс, коли поверталися вони з "Абхазії" до інституту, щоб відновити засідання журі, і навіть жартівливо підштовхував під лікоть Кошарного і кепкував: "Антоне, он кобила тоне..." Одним словом: "І благосклонні перебували всегда к ефрейторам своїм".

Але коли зійшлися всі по обіді, Василь Васильович зобразив на обличчі достойне спохмурніння, обвів шановне зібрання стурбованим поглядом, відкашлявся густим полковницьким басом і, віючи навсібіч змішаним букетом лаванди, карського шашлику й коньяку десятилітньої витримки, сказав:

— В порядку ведення я хотів би, товариші, зробити одне зауваження. Звиняйте, а де ж Брайко?

Всі стали озиратися, Брайка справді не було. Кошарний підібгав губи, йому так і кортіло сказати: "Соромно стало за свій півнячий викрик", але він стримався, промовчав, бо відчував, що тепер треба вважати на кожне слово.

Саме в цей час відчинилися двері, пролунав чийсь голос:

— Дозвольте?

Всі погляди звернулися туди, до дверей, Кукулик аж перекрутився весь на своєму президентському сідалі, але замість суворості на його обличчя миттю набігла сонячність, воно стало щиропривітним і тим по-справжньому вродливим кукуликівським обличчям, яким ще сьогодні потай милувалася Тетяна Василівна.

На порозі кабінету стояв секретар міськкому Олексій Іванович, невисокий, ще молодий чоловік, круглоголовий, круглолиций, з кирпатим носом, сірими гарними очима, з спокійною усмішкою на повних, по-хлоп'ячому рожевих устах.

— Олексію Івановичу! — радо вигукнув Кукулик, підводячись і йдучи назустріч секретареві. — Олексію Івановичу, які ми раді!

— А я насамперед хочу попросити пробачення за несподівану затримку, — сказав той, — не зміг прийти зранку, оце тільки тепер вирвався нарешті, але вже зате ж сидітиму до кінця, як повнометражний член журі. Дозвольте, Василю Васильовичу?

— Та боже ж мій! — словами Кошарного відповів Кукулик. — Сідайте, прошу, ось тут, на моє місце, і ведіть наше журі.

— Ну, це вже узурпаторство, — жартівливо розвів руками секретар. — До того крісла в мене жодних прав. Я всього-на-всього рядовий член вашого журі, до того ж не дуже ретельний, як бачите. Але з проектами я ознайомився, ознайомився...

— І скажете свою думку? — спитав Кошарний влажливо.

— Очевидно, якщо буде така потреба.

— То, може, відразу й той... — змовницьки підморгнув йому Кукулик. — А то в нас тут трохи бокаса пішло обговорення. Знайшлися розкольників, запахло демагогією...

— Треба послухати, — уникливо відповів секретар.

— Тоді дозвольте, я в порядку ведення? — знов сказав Кукулик, тепер уже адресуючись тільки до секретаря міськкому, але той вдав, що не зрозумів звернення, пустив Кукуликові слова повз себе, на всіх інших, сидів мовчки, як і всі, і Кукуликові не лишалося нічого більше, як, знов наславши на своє вродливе крупне обличчя достойне спохмурніння, відкашлятися і виголосити заздалегідь обдуману (ще тоді, як він по дорозі з ресторану мугикав пісеньку й кпив з Кошарного: "Антоне, он кобила тоне...") маленьку промову:

— У нас тут, на жаль, розділилися думки, вірніше, не розділились, тому що журі загалом одностайне в своїх оцінках поданих на конкурс проектів; але деякі товариші з незрозумілих міркувань вирішили використати наше журі для виголошення своїх не зовсім здорових, я б сказав, поглядів на нашу радянську архітектуру, допустили демагогічних зривів. Інакше я не можу кваліфікувати того, що ми чули з боку товариша Діжі а чи відсутнього, на жаль, товариша Брайка. Ці товариші пробували звинувачувати нас у затискуванні талантів, в консерватизмі; взагалі якщо послухати їх, то тільки вони володіють істиною в останній інстанції, тільки їм доступні всі таємниці соціалістичного мистецтва, тільки вони все знають і святіші за самого архітектурного папу, а ми, звиняйте, випадкові люди в архітектурі.

— Неправда! — не стримавшись, гукнув Діжа. — Ніхто таких дурниць не казав, навіщо вигадувати.

— Щоб не плодити тут далі демагогії, — не зауваживши Діжиного вигуку, вів далі Кукулик, — я вважаю за свій обов'язок сказати таке. Єдино справедливим, законним і моральним, коли хочете, є те, що найважливіші творчі проблеми покликані розв'язувати не випадкові люди, а досвідчені спеціалісти, які вже зарекомендували себе перед партією і народом. Це державна аксіома. Найпрацьовитіші й найздібніші з молодих теж з часом займуть своє місце, як це, наприклад, сталося з вами, товаришу Діжа.

— Місце вічних співавторів! — додав Діжа.

— Яка мета нашого конкурсу? — не слухав його Кукулик. — Тут не може бути двох думок. Мета конкурсу — дати зрілий проект, потрібний нашому народові. Я не розголошу жодної таємниці, коли скажу, що помиляються ті товариші, які вбачають призначення нашого конкурсу тільки і насамперед у тому, щоб дати змогу позачергово вистрибнути на найвищі щаблі нашої архітектурної номенклатури якимсь невідомим початківцям з досить сумнівними творчими претензіями. І тому, мовляв, ми повинні йти на поступки, давати якісь пільги на невідомість, на незрілість, на зеленість, бракуючи натомість зрілі проекти тільки через те, що в них відчувається досвідчена рука.

— Школярство відчувається! — знов не витерпів Діжа. На нього подивився осудливо секретар міськкому, але нічого не сказав.

Тетяна Василівна милувалася Кукуликом майже відверто. Який він спокійно-розумний, який безмежно далекий від отієї хлоп'ячої неврастенії, що так і випирає з Діжі. Якби вона могла зараз взяти слово, вона б виступила з гарячою підтримкою думок Василя Васильовича, отого вродливого, як казковий лісовий цар, Кукулика-Кукуличка... Але ніяковість і притаєний страх (ніхто в світі не повинен знати про їхні взаємини, ніхто, ніхто!) відігнали нерозумне бажання, і Тетяна Василівна тільки пересмикнула плечима від внутрішнього холода, який завжди передував у неї бажанню кинутися в суперечку.

Кукулик сів. Впустив на своє обличчя сонячність, повіяв на присутніх лавандою (весь заряд шашлику з коньяком було вкладено в промову), милостиво кивнув Кошарному. "І благосклонні перебували всегда к єфрейторам своїм". Кошарний видавив на своїх устах, мов пасту з тюбика, усміх, спрямував його на Діжу, якусь мить демонстрував йому вищість свого усміху, потім тихо сказав:

— Здається, хотів забрати голос товариш Бульший.

І тут виявилось, що товариш Бульший, власне, лишився поза увагою всіх присутніх, якщо не вважати держбудівця, який навіть на обід їхав у машині товариша Бульшого, хоч ніхто не міг би напевно стверджувати, що держбудівець, цей високий, худорлявий чоловік, з розумним, трохи нервовим обличчям, міг про щось говорити з товаришем Бульшим, окрім вічної теми про погоду, і про здоров'я, та ще хіба про красу Хрещатика.

Користуючись з права автора скрізь бути присутнім, мати всевидяще око і всеслишащее вухо, спробуємо бодай побіжно вхопити деякі обриси постаті товариша Бульшого.

Це був чоловік середнього зросту, середнього віку, середньої вгодованості (хай пробачиться нам така заготівельницька термінологія), середніх здіб... Але природна стриманість наказує нам урвати на півслові, бо де це ви бачили, щоб людина зраділа, коли про неї скажуть, що вона володіє середніми здібнос... ох! Недоліків ми зовсім не посідаємо, а достоїнств нам відпущено по саму зав'язку, достоїнств у нас тільки най-най-най...

Що ж до середності, посередності, то хай наші вороги сидять на тій серединці, коли доходить до здібностей і обдаровань.

Отож цей чоловік середнього віку, середнього зросту, чоловік, на якого ми всі не звернули уваги, мав на собі світло-сірий костюм, ще й новий нібито, але якийсь широкуватий на власника (саме такий, щоб можна було приховати оту деталь організму, яку в народі звать "трудова мозоль", а ще простіше — черевце), трохи наче пом'ятий, від чого і обличчя в чоловіка теж здавалося пом'ятим, брезклим, мов засняділе молоко. Чоловік, як тільки пролунало його прізвище, хапливо зібрав аркушки, надруковані на машинці, поклав їх так перед собою, щоб було зручно читати, поважно (тепер уже поважно, хапливість стосувалася тільки до аркушків) підвівся, відкашлявся, майже так, як Кукулик, задер голову, але відразу ж передумав і,

перегнувши шию, кинув свою голову наперед, вліпив очі в стіл, на якому лежали ті аркушики (от біда, коли ото тобі секретарі та помічники понаписують, а ти потім розбирай), ще раз кашлянув.

Всі замовкли, вичікуюче дивилися на товариша Бульшого, який мав виступити від імені міськради, тобто від імені міста, від імені Києва, від імені, так би мовити, "зацікавленої сторони", найбільш зацікавленої сторони, коли хочете, як сказав би Кукулик.

Товариш Бульший, видно, готувався прочитати щось надзвичайно епохальне, бо ще раз кашлянув і ще раз, і нам набридло слухати тільки оте відкашлювання, і ми... Негарно зазирати через плече, але ми все-таки зазирнули, бо занадто вже заінтригував нас товариш Бульший, і сподівалися ми, що жде нас там надзвичайне читання в отих аркушиках. Але товариш Бульший все ж таки випередив нас. Відкашлявшись востаннє, він поїхав очима по першому рядкові (за вісім годин швидкого читання наші очі пробігають біля шістдесяти кілометрів) і голосом людини, яка звикла їсти жирно й багато, розпочав таке:

— Товариші, ми сьогодні зібралися тут, щоб прийняти ще одне рішення, спрямоване на дальніший розквіт краси столиці нашої Української республіки, двічі орденоносного Києва. Рух за культуру і красу рідного міста — закономірне явище. Воно підказане самим життям, нашою радянською дійсністю, зрослими культурними запитами наших громадян. Ми любимо своє місто, радіємо його зросту. Київ випускає продукцію, що завоювала широке визнання. Далеко за межами нашої країни відомі прилади заводу "Точелектроприлад", верстати заводу імені Горького, траулери "Ленінської кузні". Крім того, Київ випускає широкий асортимент виробів народного споживання. Кияни змагаються з Ленінградом і Єреваном, Харковом і Москвою. Змагання за культуру і красу радянських міст — це боротьба за престиж рідної країни. Особливо високі вимоги ставить наше місто перед своїми архітекторами. В оформленні й забудові Києва ще не зжиті елементи безсмаку...

— Несмаку, — не витримав-таки Діжа.

— Що? — повернув до нього голову Бульший.

— Я кажу: не безсмаку, а несмаку.

— А я ж і кажу не смаку, а безсмаку, — спокійно сказав Бульший, шукаючи очима те місце, від якого його відірвали. — Не відповідає сучасним вимогам оформлення нових кварталів і масивів. Справедливі нарікання викликають антихудожні вітрини магазинів, аляпувато розмальовані кіоски, примітивна декоративна скульптура. Питається, чи можемо миритися ми з такими явищами? Ясна річ, ні. І тому ми радуємося, що наша архітектурна громадськість впритул підійшла до розв'язання наболілих питань по зведенню нових кварталів нашої чудової столиці. Завдання полягає в тому...

І ще довго на присутніх падав сірий дощ затертих чудернацьких словосполучень типу "давальчеська організація", "утилізація субпродуктів", "аварійність виробництва", "стрімко розвивається наша техніка", "радісно збуджена радянська людина", "щоб у

нашому місті не пустувала жодна квартира". Було таке враження, що товариш Бульший навмисне вибирає з усіх способів мовлення найзаплутаніший і найнездарніший. Та, власне, це й не він вибирає, а йому нав'язують оті анонімні шпаргалкоскладальники, що підсунули Бульшому аркушики з надрукованою на них абракадаброю про "збуджених громадян" і квартири, які "пустують". Якби ж то Бульший мав сказати щось своє, то він би з обуренням відкинув оті жалюгідні папірці і сказав по-людськи, як говорили тут сьогодні всі, виклав би свої погляди, поділився б своїми думками.

Але як же ти поділишся тим, чого нема? Він би міг продемонструвати хоча б не думки свої, а свій характер людський, свій темперамент, розповісти про свої нахили, про свої симпатії і антипатії, але не такий був товариш Бульший.

Навіть Кошарний розгубився, прослухавши заплутаний виступ міськрадівця.

— Дозвольте, товаришу Бульший, — не втерпів він. — А як-же щодо наших конкурсних проектів? Яка ваша думка, зокрема про "Космос" і інші проекти, я хотів спитати.

— А хіба я не сказав? — здивувався Бульший. — У мене все тут сказано.

— Але конкретно, конкретно, — лагідно наполягав Кошарний.

— Ну, конкретно, це покаже голосування, — відкашлявся Бульший. — Я так розумію: Адже не стануть тут затискувати демократію, Олексію Івановичу, Василю Васильовичу?

Він вдоволено засміявся такому вдалому дотепові, а ще тому, що так вдало зумів відразу звернутися аж до двох керівників — до секретаря міськкому і до Кукулика.

— Демократія — найвищий прояв народності нашого ладу, — ще докінчив він фразою, видряпаною десь з глибин свого не дуже глибокого думального апарата.

— Вірно, — сказав Кукулик. — Немає сумніву, що наше жюрі виявиться на висоті завдань, покладених на нього. Колективна мудрість не піде на поводу в крикунів, так я зрозумів виступ товариша Бульшого.

Бульший вдячно глянув на Кукулика. Він і сам здивувався, що з його словесної лемішки можна було екстрагувати таку чітку і правильну думку.

— Двох думок тут бути не може, — згадав він недавні слова Кукулика, тим самим показуючи, що він досить уважно слухав свого головуючого. — Ми не допустимо...

Діжі вже набридло кидати репліки, він пробурмотів крізь зуби:

— У доньки одного мера вилетів з клітки чижик. Мер звелів негайно зачинити міську браму. Всі такі. "Ми не дозволимо!", "Я не можу взяти на себе відповідальність!". Не можеш, то й не бери, хто просить!

Олексій Іванович, який сидів коло Діжі, почув його слова, неголосно, але так, що почули всі, промовив:

— А хтось же все-таки повинен відповідати?

— Совість повинна бути в кожного, от, — сказав Діжа.

— Совість — це надто неокреслене поняття. Її, знаєте, можна трактувати як хто хоче. А ми не маємо на це права, нас поставив народ, ми виконуємо його волю.

— Товаришу Діжа, — докинув з свого місця Кукулик, — невже вам ще мало

дискусій, що ви причепилися й до Олексія Івановича!

— Якщо вже користатися з вашого терміна, Василю Васильовичу, — сказав секретар, — то це я "причепився" до товариша Діжі, а дискусія така, мені здається, корисна. Тут треба виявити наші погляди, спростувати невірні, ствердити те, що правильне.

— Я не хочу нічого казати проти вас, товаришу секретар, — спалахнув Діжа, — але мене вже давно турбує та обставина, що в нас дуже багато нездар любить посилатися при першій-ліпшій нагоді на народ. А щоб посилатися на народ, треба мати на це право.

— Тобто завоювати довір'я народу, — посміхнувся секретар, — а довір'я завойовується здібностями, чесною невсипущою працею, а не балачками і не криком, товаришу Діжа, повірте мені.

— Я справді сьогодні багато галасую. Це пояснюється моєю знервованістю. Я не можу не хвилюватися, коли мені намагаються довести, що річ талановита, цікава, оригінальна народові й партії непотрібна, а якась посередність, просто нездарність — це саме те, що потрібне, це народне, це партійне!

— А ви даремно нервуете. Нездарне ніколи не було партійним. Нащо воно партії? Який солдат братиме в бій іржаву гвинтівку?

— Зате воно намагається примазатися до партійного.

— А наше діло з вами — "відмазувати", — знов посміхнувся Олексій Іванович, і було незрозуміло, про кого ж ідеться, кого треба "відмазувати": чи таких задержуваних крикунців, як Діжа, чи, може, й когось іншого.

Кукулик добре знав, що такої непевності не можна допускати, бо тоді, засідання й, зовсім піде шкереберть і тут стануть говорити такі речі, що їх не розплутаєш потім цілою академією. Він зробив жест в бік секретаря, мовби запрошував того до танцю.

— То, може, ви, Олексію Івановичу, виступите, так би мовити, офіційно, скажете свою думку щодо наших основних проектів?

— Ні, ні, — відмахнувся той, — я не вважаю себе таким спеціалістом, щоб нав'язувати свої смаки. Окрім того, я просто не бачу причини ділити подані на конкурс проекти на основні й другорядні. Мені здається, що всі вони мають право на те, щоб їх уважно розглянули. Ну, а вже потім наш "ареопаг" вирішить долю їхню, відбере найкращі.

Знов непевність. Щоправда, своїми словами секретар вдарив і по Діжі з компанією, які пхали своє "Сонце для всіх" наперед, але ж і "Космос" тоді теж мав однакові шанси з усіма проектами.

ТЕЛЕФОН

А телефон — це благословення і водночас прокляття двадцятого віку — дзвонив і дзвонив.

— Товаришу Діжа, дзвонять до вас, — Таня стояла на порозі, закусивши губу.

— Я вже казав вам, Таню, що в нас журі, — невдоволено повернувся до неї Кукулик. — Ніяких дзвінків.

— Вероніка просить товариша Діжу, — спокійно мовила Таня.

— Вероніка? Чого їй ще треба? Дурниці якісь! Товаришу Діжа, що там у вас?

Іван знизав плечима:

— Як я зрозумів, дзвоню не я, — дзвонять до мене.

— Ви могли б утриматися від своїх жартів. У нас відповідальне засідання... Скажіть, Таню, що тут немає ніякого Діжі, Або стривайте, я сам поговорю...

Він узяв трубку і, тримаючи її далеко від вуха, пробурчав у мікрофон:

— Вероніко, ти знов?

З трубки сипнуло на нього такими густими й гнівними словами, що він відхилився ще далі, у відчаї махнув вільною рукою.

— Говоріть з нею самі...

Вероніка, Вероніка... От і настала друга їхня зустріч. Дивовижна зустріч... у телефоні. А перша? Хіба не була вона дивною? У нього було занадто одноманітне життя, всуціль заповнене роботою. Про нього можна було співати: "Як не було пригодоньки, гей, гей, та й досі нема..." І зненацька — пригода! Велика пригода! Найбільша в житті!

.....

Висока дівчина переходила Хрещатик. Вона йшла швидко, вимахуючи правою рукою і притискуючи ліктем лівої руки шкіряну течку, звичайнісіньку течку з жовтої шкіри, що зовсім не пасувала ні до білого плаття, ні до білих рук, ні до білого волосся, яким дівчина вирізнялася серед перехожих.

Вона йшла так швидко, що Діжі довелося майже бігцем наздоганяти її. Він-бо знав, що коли не наздожене її ось тут, на другому боці Хрещатика, то вже не побачить ніколи й ніде.

І коли Діжа опинився нарешті за спиною в незнайомій їй промовив перше слово, голос йому дрижав не так від хвилювання, як від стримуваного віддиху.

— Слухайте, — сказав Діжа, — ви...

Більше не встиг нічого промовити, бо дівчина озирнулася, хлюпнула на Діжу холодом. Очі в неї були мов зелена крига. Зневажлива байдужість малювалася в куточках її соковитих уст.

— Вам щось треба? Ви заблукалися в Києві?

— Слухайте, — заквапився Іван, — я знаю, що поводжуся, мов останній блазень, але послухайте мене, будь ласка.

— Ну, — вона дивилася на нього через плече.

— Я ще жодній дівчині ніколи не казав, що вона вродлива.

— То й що?

— А вам скажу...

— Справді?

— Це така сама правда, як те, що на світі є кохання.

— Ніколи не припускала, що в такому довгому тілі розлито стільки сентиментальності.

— Я говорю цілком серйозно.

— А я теж.

— Я вперше зустрічаю таку дівчину.

— А я вперше зустрічаю такого нахабу.

— І все ж... дозвольте... поговорити з вами...

— Я не звикла вести розмови з незнайомими.

— Моє прізвище Діжа... Іван Діжа... Я тут працюю... Ну, в інституті... всілякі там проекти... проектування... власне, це не грає ролі...

— Яз вами згодна. А тому до побачення. Дайте мені спокій.

— Я бігтиму за вами, мов цуцик.

— Та ви справді нахаба. Може, покликати міліціонера?

— Не треба.

— Ви, мабуть, з села?

— Не розумію вас.

— Бо тільки селянський хлопець може з такою безпосередністю зреагувати на загрозу покликати міліціонера. "Не треба!" Це ж ціле море сміху! Ви — кумедний тип!

— Ну, ви вгадали. Я справді — селянський хлопець. Як кажуть французи: "Же сюї анфан де пейзаж".

— Ви навіть знаєте французьку? Це трохи старомодно нині. Всі київські фертики вивчають тільки англійську. Що ж до мого батька, то він проти вивчення іноземних мов взагалі. От би звести вас з моїм татусем! Тоді б ви наговорилися.

— А ви — татова донька?

— Майже. Капризна, вередлива, розбалувана.

— Мене ніщо не лякає.

— Не хочу вас лякати. Просто прошу: відчепіться від мене" Я пішла.

Вона справді пішла, зовсім не дбаючи за свого випадкового знайомого.

Іван рушив за нею.

— Мені хочеться ходити з вами і говорити з вами, — сказав.

— Я не звикла розмовляти отак на вулиці.

— Тоді я ходитиму за вами, поки ви зайдете до якогось приміщення.

— А якщо це триватиме дуже довго?

— Дарма.

— Крім того, я звикла дуже швидко ходити по Києву.

— А я вмію добре бігати. Ви ж бачите, що в мене досить-таки довгі ноги.

— Поки що я встигла помітити лише ваш довгий язик.

— Від природи я мовчазний. Це тільки сьогодні.

— Продемонструйте, будь ласка, свою мовчазність: — сказала вона, пришвидшуючи крок, не лишаючи на тротуарі для Діжі місця, поруч себе, так що йому весь час доводилося тупачити слідом за дівчиною.

Дивна і дурна пригода!

Ходіння вулицями тривало досить довго. Дівчина, мабуть, навмисне кидалася то

сюди, то туди, завернула на вулицю Енгельса, перед тим постоявши трохи під аркою, де годували голубів, обійшла навколо водограю, що плюскотів перед театром імені Франка, спустилася по вулиці Карла Маркса і знов подерлася вгору тепер уже по східцях, які вели до готелю "Москва". У неї, певно, було залізне серце, раз вона з такою легкістю і майже несамовитістю літала то вгору, то вниз по стрімких київських вулицях, та ще й час від часу кидала досить-таки дошкульні репліки на адресу Діжі, який, хоч як квапився, не встигав за дівчиною і відставав, губився в натовпі, зачіпався за перехожих, між якими вужем прослизала його дивна незнайомка.

Врешті вона, мабуть, втомилася або ж просто їй захотілося морозива, і вона зайшла в кафе "Сніжинка" на Червоноармійській вулиці. Сіла за столик — круглу плитку з пластику, підперту двома хромованими дугами, — тицьнула на пластмасовий, схожий на пташине гніздо, стільчик Іванові:

— Сідайте.

Діжа сів.

— Ви таки нахаба, — спокійно сказала вона.

Діжа промовчав. Крутив у руках шматок глянцевого білого картону, закріплений на гарній хромованій підставці, шматок картону з старим, як світ, написом: "Громадяни, поважайте працю прибиральниці". Дивився просто в очі незнайомої, не лякаючись їхньої презирливої холодності. Потім дістав з кишені авторучку, перевернув картонну картку і, майже не дивлячись, швидко щось написав.

— Що ви там написали? Покажіть, — попросила дівчина.

Він не відповів і картки не подав. Дівчина знизала плечима.

— Сидіть собі, мовчіть. А я їстиму морозиво.

— Я теж, — урвав він нарешті мовчанку.

— Яке морозиво ви любите?

— Не знаю.

— Як то не знаєте?

— Справа в тому... справа в тому, — почервонів Діжа, вдаючи, ніби він нишпорить у себе в кишенях, — просто я не взяв з собою грошей...

Дівчина засміялася.

— І через це ви не можете згадати, яке морозиво любите?

— Бачите... Я взагалі не люблю морозива. Я його ненавиджу.

— Але ж ви хвилину тому сказали, що хочете морозива.

— Ну... це так... в знак солідарності, чи що...

— Крім того, ви збиралися, здається, про щось говорити зі мною, як тільки я зайду до приміщення.

— Збирався.

— І що ж, передумали?

— Навпаки.

— І замість цього наносите на картку якісь таємничі письмена? Чи то якийсь винахід? Ви, певно, інженер?

— Це не має значення.

— Припустимо. І все ж таки: що ви там надряпали?

— Вас це цікавить?

— Надзвичайно.

— Будь ласка, — він подав їй картку. Дівчина спочатку прочитала афоризм про прибиральницю. Прочитала про себе. Пробачливо всміхнулася.

— Людям завжди хочеться зберегти хоч якісь спогади про своє дитинство, — сказала вона.

— Дитинство і оця ерунда на картці? — здивувався Діжа.

— Коли хочете — так. Хіба цей афоризм було вигадано не, тоді, коли і ми з вами були дітьми, і наша країна була ще молодою-молодою... ну, як оце я зараз?

Йому сподобалося це її намагання виправдати доречність усього, що її оточувало. Тим дивнішим був отой холод, який струменів з її очей, покритих непроникними скельцями криги.

— Ерунда, — різко промовив він, — це ніяке не дитинство, а просто дурість і нездарність. Я б штрафував за кожен такий напис на сто карбованців.

— А я б послала вас лікувати нерви, якби була вашою начальницею. Чоловік насамперед мусить бути спокійним, тільки тоді це справжній мужчина.

Спокійними бувають тільки сліпі коні, — похмуро кинув Іван.

— Як ви сказали? — смішно зморщила носа дівчина.

— Так, як чули.

Вона вдала, що не помітила його грубощів, перевернула картку, яку й досі тримала в руці й прочитала спершу про себе, а потім уголос: "За очі, виштрикнуті ложечками, не вийнятими з чашок при питті чаю й кави, адміністрація кафе не несе жодної відповідальності".

Дівчина засміялася. Вона сміялася довго й щиро. Потім сказала:

— Я гадала, що ви грубіян, а ви просто — злий.

— Ми всі злі, — вступившись у стіл, промовив Діжа.

— Хто це — ми?

— Ну, отакі селянські хлопці, що вийшли з війни.

— Ви пам'ятаєте війну?

— Ще б пак!

— Бач, я відразу вгадала, що ви — не киянин.

— Яка різниця: киянин — не киянин?

— Київські хлопці не хочуть згадувати про війну.

— Це ті, що її не знають.

— Взагалі не люблять і не хочуть. Це вважається... наївністю. Мов у студентів-першокурсників. Знаєте?

— Вважайте мене студентом-першокурсником.

— Чи не запізно?

— О ні. Мені здається, що тих десяти років, які відділяють мене від того дня, коли я

прийшов до інститутського гуртожитку, немає і ніколи не було. Цей відтинок життя пролітає переді мною ось зараз з якоюсь понадзвуковою, майже космічною швидкістю. Ви не повірите, але це саме так. Колись я читав про неймовірну швидкість наших снів. Одному французові приснилося, ніби він аристократ, який хотів врятувати королеву Марію-Антуанетту, але революційний натовп схопив його і передав трибуналові. Аристократа судили, як ворога нації, прирекли до страти, довго тримали в жахливому казематі тюрми Консьєржері, потім повели на Гревський майдан до гільйотини. Він стояв на возі з скутими руками й ногами, бачив натовпи на вулицях Парижа, чув голоси, чув глухий багатотисячний гамір на Гревському майдані, де зібралися всі, хто хотів побачити, як ніж гільйотини відітне голову запеклого рояліста, він слухав тихий голос священика, який дарував йому всі земні гріхи, й цілував хрест, потім стояв на високому помості й ждав, поки помічники ката перевірять, чи добре діє гільйотина, і поки розкують йому руки й ноги. Потім він хотів було обуритися, коли кат, забувши, що має справу з родовитим аристократом, брутально штовхнув його, збив з ніг, ухопив за волосся, підставляючи його голову під важкий трикутний ніж, що зі свистом і шипінням летів з-під перекладини гільйотини. Ще встиг він відчути тупий, важкий удар ножа по шиї, якраз у тому місці, де череп з'єднується з хребтом, — і лише тоді прокинувся, весь облитий зимним потом.

Виявилося, що від полога над ліжком відірвалася палиця і, падаючи, вдарила сонного по шиї. І за ту коротку мить, яку тривав цей удар, сонному намалювалася ціла картина з життя, для здійснення якої треба було принаймні кілька тижнів.

Але якщо так миттєво може протікати сон, то чому не може з такою самою швидкістю линути в нашій уяві справді пережите? Ось воно промайнуло повз мене майже непомітно — і я знову стою на порозі інститутського гуртожитку, стою студентом-першокурсником, стою разом з своїми друзями, молодий, безтурботний, веселий.

— Коли хочете, я можу з'ясувати цей феномен, — сказала дівчина. — Час не скрізь і не завжди протікає однаково. Його швидкість залежить від потенціалу поля тяжіння. Чим більше тяжіння, тим повільніший плін часу, і навпаки.

— Але ж це — з теорії відносності! — вигукнув здивований Діжа. — Ви знаєте теорію відносності? Ви — математик?

— Щоб говорити про теорію відносності — не обов'язково знати її. Я просто могла десь прочитати, як ви про сон, — засміялася дівчина.

— Але ж ви надзвичайно точно окреслили те, що я хотів висловити! Я справді відчуваю, що ось тут, між нами, навколо нас виникло фантастично могутнє поле тяжіння, а поза нами — майже порожнеча. У мене таке враження, ніби я потрапив на поверхню велетенської, понадтяжкої зірки, де час майже зупинився, де він ледве-ледве плентає.

— То ви — астроном? — засміялася дівчина.

— Хіба обов'язково бути астрономом, щоб говорити про зірки? Я міг прочитати десь про існування важких зірок, як ви прочитали про теорію відносності.

— Ваша зверху, — жартома підвела догори руки дівчина.

А він дивився на неї, на її білі прекрасні руки, на її чисте-пречисте лице, плавав поглядом у тихій воді її бездонних очей, і здавалося йому, що тут, біля них, час зупинився зовсім, що застиг він у безрусі, перетворився на стоячу воду, на нетеч, а десь далі, поза впливом поля їхнього тяжіння, час мчав з шаленою швидкістю і ніс разом з собою все те, що було за ці роки з ним у Києві, що було і що буде.

— Ну добре, — сказав він похмуро. — Ми вже стільки говоримо, а я навіть не знаю, як вас звати.

— Вас цікавить?

— Так, дуже. Сьогодні, може, вперше в житті мене над усе цікавить ім'я дівчини, яку я зустрів.

— Ой, як це багатозначно сказано! Навіщо ж так серйозно. Адже це надзвичайно проста річ. Гляньте, моє морозиво майже все розтануло. Все через вас.

Вона поклала кульку морозива в рот.

— Мене звуть Вероніка.

— Дякую, Вероніко. Дякую і шкодую, що я простий собі Іван, а не якийсь там Птоломей, не отой александрійський деспот, що обстриг своїй дружині Вероніці пишне волосся, яке полинуло в космос і утворило сузір'я Волосся Вероніки.

— Ви просто варвар! Стригти жінок і закидати їхнє волосся в космос. Чи не ліпше самому злітати туди, як Гагарін і Титов?

— Я надто заземлений для цього.

— Не люблю заземлених.

— А що ж ви любите?

— Все незвичайне. У мене й професія не зовсім звичайна. Угадаєте?

— Нізащо!

— Я диктор телестудії.

— Чому ж я ніколи не бачив вас по телевізору?

— Ви любите телевізор?

— Ненавиджу.

— Це ж чому?

— Чому? Ви ще й питаєте! З того часу, як появився телевізор, люди стали божеволіти. Не читають книжок, не розмовляють, не думають. Їм ніколи. Прибігши з роботи, похапцем повечерявши, вони сідають навпроти цього пекельного апарата, вдивляються в екран, у це жахливе вічко, в цей жалюгідний квадрат, і забувають про все на світі. Якщо не буде вдосконалено телевізійних програм, може настати якесь новітнє здичавіння.

— Гаразд, вам не подобається телевізор, отже, не подобаються й люди, які там працюють. В такому разі я — кіноактриса. Така собі кінозірочка. Вам це підходить? Сподіваюся, кіно ви любите?

— Я його ненавиджу!

— Знов за рибу гроші!

— Бо кіно фальшиве від початку до кінця. Можна повірити в "Панцирник "Потьомкін", в "Землю", в "Чапаєва", але вірити в цілі потоки отієї макулатури, яку випускають на екрани кіностудії! Все вкладається в півтори години кіносеансу, в сто хвилин. Найбільші людські трагедії, героїзм, зрада, підлість, найбільші комедії — усьому приділено сто хвилин часу або дві з половиною тисячі метрів кінострічки. Що це, як не знущання над людиною, над її почуттями, над її розумом. Кіно нагадує мені автобус, якого не зупиниш, де тобі хочеться, бо на ньому їдуть ще й інші, яким хотілося б зупинити не тут, а десь у другому місці. Я дивлюся не той фільм, який мені до вподоби, а той, що його наказав крутити директор кінотеатру. Це як гучномовець, який кричить своє, не питаючи моєї згоди, не цікавлячись моїми смаками. В кіно я не можу переглянути ще раз або двічі те місце, яке мені сподобалося. Кінофільм не візьмеш з полиці, як книжку, щоб перечитати ту чи іншу сторінку, прилучитися тим самим на якусь мить до людського генія.

— Ну що мені з вами робити? — забідкалася Вероніка. — Що робити, коли ви такий суворий і солідний, а я — легковажна і несерйозна? Мені подобаються і телевізор, і кіно, і опера, і оперетка, і яскраві квіти, і далекі екзотичні країни. Ну, я стюардеса на авіалінії Москва — Делі. Я літаю над Гімалаями, бачу позахмарні піки, бачу пальми, священний Ганг, храми Мадраса, бородатих сикхів, заклинателів змії. Вас це влаштовує?

— Ми пливемо в далекі гавані життя за неймовірними пригодами, за екзотичними товарами, — сказав Діжа, — і зовсім не помічаємо набагато коштовніших товарів, що ждуть нас на наших берегах, складені в штабелі.

— Таких арифметично нудних, як ви, у нас дійсно цілі штабелі! — засміялася Вероніка. — Вам нічого не подобається, що ви за людина? Ну, от вам останнє випробування. За професією я — астроном. Що ви на це скажете? Я дивлюся на зорі — і це все, що я вмію робити.

— Дивитися на зорі — прекрасне заняття, тому що воно веде нас за рубежі недоступного. Так сказав один великий письменник.

— Письменник. А ви?

— Я приєднуюся до його слів.

— Ви тільки й умієте — заперечувати або приєднуватися? У вас є щось своє?

— Є. Я живу в світі, який навіть не снівся наймрійливішим астрономам. Небесні галактики тьмяніють поряд з галактиками земними, серед яких живу й працюю я разом з своїми товаришами. Ви не знаєте наших земних галактик? Там можна побачити всі спектри, які тільки є у всесвіті, там ви знайдете температури, що дорівнюють сонячним, тиск, який не має нічого спільного з кволеньким явищем, яке вимірюється ртутним стовпчиком у сімсот шістдесят міліметрів висоти, понадзвукові швидкості, які сягають уже до швидкостей світлових; там ви побачите протуберанці неймовірних мріянь, сонячні збурення невідомих ще талантів, вогняно-хвостаті комети сміливих дерзань плюс вишневі зорі академічної врівноваженості.

— Послухати вас, то ви працюєте в Інституті мрії?

— Наш інститут можна було б назвати Інститутом проектування краси.

— Хто ж вам заважає?

— Інститут уже має назву.

— І досить прозаїчну?

— Як це ви вгадали?

— Якщо я можу бачити високо в небі, то чому б не могла бачити ваших думок?

— То ви справді — астроном?

— Ну, звичайно ж. Я астроном ще з того часу, коли сонце було маленьке, як блюдце, коли птахи лише вчилися співати, а квіти ще тільки шукали свої запахи, коли вода не була мокрою, а каміння — твердим.

Забувши про свою нехоть до морозива, Діжа колупався ложечкою між різноколірних кульок.

— Ви знаєте, я вже закохався в вас, — сказав він.

— Тільки без дурниць! — посварилася Вероніка. — Вуличні захоплення не мають нічого спільного з тим проектуванням краси, про яке ви сьогодні розбалакували.

Діжа лапнув себе за кишеню, згадав, що без грошей, почервонів.

— Пробачте...

— Я знаю, — перепитала його Вероніка, — ви вже мені казали про свою таємницю. На перший раз пробачаю, але вдруге — бережіться! Моя зарплата не така велика, щоб годувати морозивом ще й вас.

— Обіцяю вам, — пробурмотів Діжа, — обіцяю морозиво в шоколаді з фруктами, найкращі тістечка...

— І шампанське, — сміючись, підказала Вероніка.

— І шампанське.

— А також катання на каруселі в Піонерському саду.

— І карусель.

— І політ у ракеті на Місяць.

— І політ... Та ви жартуєте! — схаменувся нарешті Діжа.

— Ні, я буду зараз плакати. Вам, певно, хочеться саме цього?

— Що ви, що ви! — злякався Іван. — Смійтеся, будь ласка. Коли ви смієтеся, у вас очі стають ще кращі, ніж завжди.

— Коли я плачу, в мене теж гарні очі, — пустотливо крутнулася перед ним Вероніка. — І ось зараз я заплачу. Бо як же мені добиратися додому? Я живу аж на Печерську. Це така гора.

— Гора? Ви дві години ганяли мене по київських горах без жодного перепочинку, а тепер...

— І я втомилася, втомилася, втомилася... Проведіть мене до Бессарабки, я сяду на трамвай.

— Мені ви не купите квитка?

— Нізащо!

— Ви не хочете, щоб я знав, де ваш дім?

— Досить того, що я знаю ваше прізвище...

— То й що?

— І знаю, що ваш інститут носить прозаїчну назву — Інститут житла.

— Звідки?

— І що директор інституту — Василь Васильович Кукулик.

— Як...

— І що я — його донька.

— Та невже! Оце! Що може бути дурнішого: закохатися в доньку Кукулика!

— Браво! Ви починаєте мені подобатися! Але, на жаль, я вже йду. Он мій трамвай.

— Почекайте! Ради бога: звідки ви все це знаєте?

— Хм, звідки. Мій батько щодня виринає з своїх кучерів цілий жмут, шкодуючи, що витяг з якогось там Запоріжжя якогось там осоружного Діжу. Тепер і я переконалася, яка це цяця — кандидат архітектури Діжа.

— Але ж, Ве...

— Не чіпляйтеся на трамвай! Я не куплю вам квитка!

Іван лишився на тротуарі.

Більше він її ніколи не бачив.

.....

— Я вас слухаю, — сухо сказав у трубку Діжа, відчуваючи водночас, як обличчя в нього береться плямами. Він падав у якусь чорно-синю безвість. Рожева непритомність. Одуріння. Її голос, раз лише чутий, але миттю ним упізнаний, співав йому просто в саме вухо якоїсь далекої і чудної пісні, щось обіцяв, чогось просив. Що вона говорить? І навіщо слова? І чому він має стояти як стій у цій кімнаті перед очима в десятка людей, більшість яких його ненавидить за сьогоднішнє, взагалі ненавидить тільки за самий факт його існування; чому не пролунав цей голос тоді, коли навколо не було нікого, коли був би тільки він, Іван Діжа, і цей далекий, мов у лісової горлиці, голос, і чому він має казати оце дурне "я слухаю", замість того, щоб говорити віршами: "Ти висока, як вогні на корабельних щоглах". Ти для мене висока, як вогні на корабельних щоглах. Я молюся до твого дихання. Не визнаючи жодних богів на землі й на небі, я молюся до твого дихання.

— Ви мене зрозуміли? — гукала з того боку телефонної лінії Вероніка. — Чому ж ви мовчите?

— Повторіть, будь ласка, ще раз, — глухо сказав Діжа, сідаючи на стілець, бо ноги в нього підгиналися. Кукулик невдоволено поглянув на архітектора. Розсівся. Тягне ще з цими розмовами. Просто сором: дочка і якісь розмови під час засідання журі.

— Слухайте мене уважно, — казала Вероніка до Діжі. — У вас там на конкурсі є проект одного хлопця. Девіза я, звичайно, не знаю, а він такий по-дурному принциповий, що не каже навіть мені (ох, ліпше б вона не казала того "навіть!"). Він шофер, звичайний шофер, Володя Пушкар з Татарки. Кінчає заочно в цьому році будівельний інститут. Я уявляю, що він там намалював! Він зовсім божевільний! Але якщо йому не дадуть навіть заохочувальної премії, то це буде катастрофа! У нього всі

сподівання на проект. Звичайно, він і про це нікому не каже, але я знаю! А ще я знаю свого батечка. Якщо він винюхає, що там десь пахне молодим талантом, початківцем, він заріже його нещадно. Вся надія на вас. Ви ж передова людина. Я так багато про вас чула. Допоможіть цьому хлопцеві. Це я вас прошу, не він, а я! Ну, згода?

Безглузде прохання, безглузда розмова, а в нього було безглузде обличчя, коли він все це слухав, і губи складалися до дурного шепотіння: "Я молюся до твого дихання".

— Ну то як? — наглила Вероніка.

— Я мо... — мало не вимовив "молюся", швидко поправився: — Я подивлюся.

— Цілую вашу розумну голову! — гукнула ще Вероніка й клацнула важелем.

Діжа так і лишився сидіти коло телефону. Сидів, нічого не бачив, не чув. Кукулик, скося зиркнувши на нього, надав слово представникові Держбуду. Той заклав праву руку на спину, задумливо схилив голову, став розвивати свої думки. Його слухали уважно, видати, говорив він розумні речі. Діжа не чув. Вона сказала: "Цілую вашу розумну голову". Аби ж то! Нащо вона таке сказала? Нащо взагалі дзвонила саме до нього? Згадала ту їхню дивну зустріч на Хрещатику, їхнє знайомство, не мала більше до кого звернутися, вирішила використати його. Чорна конячина. Коли вже ні на кого ставити, ставлять на чорну конячину. І він, Іван Діжа, став сьогодні такою конячиною. "Цілую вашу розумну голову". Це однаково, що вона б сказала: відкушую й випльовую вашу дурну голову! Бо після її слів про того молодого таланта, після отого її "навіть" на що мав ще сподіватися він? Найгірше те, що "Сонце для всіх", очевидно, належить саме тому... шоферові. Видно по всьому. І по деякій невправності, і по цілковитій оригінальності, незв'язаності поганою традицією. Тільки людина нова в архітектурі могла дати такий проект. І він, Діжа, зачепився за той проект, як карась за гачок, і потяг, потяг. Куди й навіщо? Навіщо змагатися з Кукуликом, з Кошарним, з авторитетними представниками громадських організацій, якщо ти сам копаєш собі яму, якщо ти відстоюєш, зрештою, свого суперника, невідомого ворога свого, який забере в тебе те, що ти вважав найдорожчим у цьому місті, — Вероніку? І чому це має так бути: він, Іван, наражаючись на неприємності, виборює комусь радість, щастя, а той, невідомий, тим часом заподіє Іванові тільки біль, і горе, і зло?

Що він відповів Вероніці? Він же сказав зовсім не те. Треба було сказати: "З таким самим успіхом ви могли б попросити мене випити чашу цикути". Вона б відповіла: "Нещасний Сократ!"

Ні, вона подзвонила до нього не тому, що знала про його закоханість, — звідки їй про це знати! Вона багато чула про нього, вона вірила в нього ("Цілую вашу розумну голову!"), вона просила виступити на захист не якогось там шофера і не якогось хлопця, якого вона, можливо, кохає, — йшлося про захист великого принципу справжньої творчості. Вона просила його виступити на захист творчості, на захист краси. Бо Кукулики загрожували не тільки невідомому хлопцеві (а може, "Сонце для всіх" належить зовсім не йому?) — вони загрожували й Діжі, і Брайкові, і тисячам ще не народжених проектів і задумів. Діжі трапилася нагода виступити захисником. Він виступав адвокатом тих, хто не вчинив жодного злочину, але завинив перед Кукулико-

Кошарним самим фактом свого існування. Для них він був підозрілим, отой загрозливий анонім, що нахабно вимагав сонця для всіх. Діжа його захищає? Тоді підозри автоматично розповсюджуються й на нього.

Вже проект відсунуто на задній план, взяли за Діжу, треба вивести на чисту воду і його. І Брайко туди? Проробимо й Брайка. Тим більше, що тут є за що зачепитися. Академік? Старий ліберал ще встигне передумати й приєднається до здорової більшості.

Ох, не може Діжа покинути напризволяще проект "Сонце для всіх", хоч би навіть автором його був найзапекліший ворог. Не може він голосувати проти цього проекту, хоч би це означало голосувати проти свого щастя. Хай сьогодні не буде отого щастя з молитвою до чийогось дихання, але хай торжествує ідея, думка, сила переконань! Вперед!

Ми тут для того, щоб перемагати, а не рахувати ворогів наших!

Що там говорить держбудівець! Мабуть, виступає за "Космос" проти "Сонця для всіх", бо вже Кукулик знов віє навсібіч своїми лавандовими вітрами, а Кошарний променіє усміхом. Ага, він підраховує, так тільки приблизно робить прикидку, який з проектів економніший. "Сонце для всіх" дорогувате, виходить, товариш Діжа повинен би пам'ятати про таку річ, як рахування народних грошей.

— Я бухгалтером не був! — скочив Діжа з стільця коло телефону й побіг до свого місця.

— А я, — всміхнувся держбудівець, — був і рахівником, і бухгалтером, не був тільки дурнем.

— То, може б, оподаткувати єгипетські піраміди? Або пам'ятник Богдану Хмельницькому?.. — зопалу кинув Діжа.

— Тоді вам треба було йти в фінінспектори, а не в архітектори.

Всі ховали посмішки. Держбудівець переміг. Найкоротший сьогоднішній бій — і найбільша, найблисучіша перемога. Це зрозумів навіть Діжа. "Говори мудро, бо вороги прислухаються, — наказав сам собі, — говори мудро. Знов посилаються на народ. О лукаві слова! У бухгалтерів гранітна логіка. Її не сколихнеш жодними доводами. Бухгалтер вважає, що це невиправдано дорого; пластмаси ще не впроваджені у виробництво, ми не можемо проектувати будинок, не маючи твердо забезпеченої, до того ж економічно вигідної будівельної бази. Бухгалтер думає. А що думали бухгалтери про китайську стіну, про готичні собори, про пінакотеки? До нас дійшли книжки Вітрувія і Вазарі, а ми полишимо своїм нащадкам мемуари бухгалтерів. "Як я скоротив асигнування на таке-то будівництво". Розкішно звучить!"

Але держбудівець закінчив свою промову зовсім неочікувано:

— Я виклав свої сумніви й побоювання, — сказав він, — і прошу розуміти їх тільки як сумніви й побоювання. Викликані вони навіть не так самим проектом "Сонце для всіх", як надмірно запальними виступами товариша Діжі і особливо товариша Брайка, який навіть не мотивував своїх думок. Я не звик до таких обговорень.

— Та Брайко теж не звик, — втрутився благодушно Кукулик. — Йому, бач, соромно

стало, він і на засідання не з'явився.

Всі знов заозиралися, мовби хотіли переконатися в справедливості Кукуликових слів, хоч добре знали, що Брайка серед них немає, і озиратися, власне, міг тільки секретар міськкому, який ще не знав про те, що сталося до обіду.

Він теж озирнувся, кивнув голові, прикрив повіки, так наче розділяв погляд Кукулика на недостойне дезертирство одного з членів журі.

— Звиняйте, ми вас слухаємо, — звернувся Кукулик до держбудівця.

— Власне, я закінчив, — сказав той. — Прошу ще раз розглядати мій виступ, як виступ економіста, як будівельника, як виконавця ваших проектів. Що ж до художньої доцільності, ясна річ, з врахуванням практичних наших потреб, то тут, я гадаю, ми керуватимемося думками наших найбільших авторитетів у галузі архітектури. Техніка розвивається сьогодні небувалими темпами. Якщо я не маю під рукою тих пластмас, про які мріє, скажімо, автор "Сонця для всіх", то хто може запевнити, що їх не буде завтра? Може, вони вже сьогодні десь у нас освоюються, і, може, завтра ми прокинемося й дізнаємося про цілу революцію в будівництві й архітектурі. Тому мені, звичайно, дуже подобається сміливість автора "Сонця для всіх", яскравість його думок, якщо так можна висловитися. Зате моє інженерське серце більше лежить до проекту "Космос", хоча він буденніший, якийсь, може, й сіріший.

— Сірий, як вовк! — гукнув Діжа, і Тетяна Василівна здригнулася від того, що той вжив майже буквально тих самих слів, які крутилися в неї в голові до обіду. Вона розгнівалася на нього за це, було таке враження, немов пустун-хлопчисько забіг ззаду, зірвав з неї одяг, показав людям — дивіться!

— Ваші вибрики просто недостойні, товаришу, — суворо промовила вона, — недостойні... нашого журі. Ваші і вашого... Брайка. Це просто ганьба — і ви, і Брайко!

"А де ж у біса той Брайко? — подумав Діжа, пробачаючись перед Тетяною Василівною. — Говори мудро, бо вороги прислухаються. Але де ж Брайчик? Невже втік?"

ОСВІДЧЕННЯ

А Брайко поминув свій інститут. Все було б, може, й інакше, якби не одна зустріч. Та й не зустріч, а просто вулична пригода, маленька сценка, яких у великому місті щодень — сотні, а то й тисячі. Як тільки Брайко перейшов площу Богдана, він побачив на розі вулиці, якраз коло картатої загородки, що не пускала пішоходів на площу, маленького хлопчика. Хлопчик стояв і пильно дивився на Брайка. Він був зовсім-зовсім маленький, білявий, сіроокий, в синеньких трусиках і картатій, як орудівська загородка (червоне з білим), сорочині. На ногах мав біленькі босоніжки. Все це Брайко зауважив відразу, занотував в одну мить, все чомусь врізалось йому в пам'ять з усіма подробицями. І чого б то? Та й не тільки Брайко зауважив хлопчика. Хлопчик теж так пильно дивився на Брайка, що той аж здивувався: ну що він міг на ньому побачити? Брайко підходив до хлопчика ближче й ближче, а погляд у того лишався так само скупчено-напруженим, так само його сіренькі оченята пильно вдивлялися в... не в Брайка, а в те місце, де він був тільки що, тобто вже за Брайкову спину. І тоді Брайко

озирнувся і побачив те, чого не примітив, на що просто не звернув уваги, коли проходив мимо. Велика відкрита машина вишневого кольору стояла коло софійської дзвіниці, в машині крутилося з три чи чотири молодики, в беретах і чудернацьких сорочках. Один щось вигукував, другий записував щось у довгий блокнот, третій просто нічого не робив, а тільки приймав картинні пози, а четвертий припадав оком до окуляра знімальної камери, вимахував руками, вихляв спиною. Кінознімальна група. Видові кадри для якогось фільму. Звичайне явище на мальовничих київських вулицях. Звичайне для Брайка, але не для отого хлопчика, який, може, вперше опинився на волі, вперше самостійно вискочив з двору на вулицю і відразу ж мав таку нагороду: дивитися, як знімають кіно.

— Кіно? — спитав Брайко хлопчика, зрівнявшись з ним.

Той кивнув мовчки головою, проковтнув слину і дивився-дивився невідривно туди, за Брайкову спину, на чудернацьку машину, повну привабливої таємничості.

І як ковтав той хлопчик свої несказані слова, свій захват, свою зачарованість світом, то й у Брайка теж покотився до горла якийсь клубок і запекло десь у глибині очей і в серці теж запекло. Він пришвидшив ходу, замахав руками, мовби, хотів відігнати оте невідоме, що насунуло на нього, а воно не піддавалося, не відходило, не відступало.

Навіщо маленькі хлопчики? Навіщо хлопчики, які хлипають уві сні, замерзаючи, і кличуть маму, щоб укрила; плачуть сонні, жахаючись невідь-чого; завмирають, розставивши ноженята на міських тротуарах і коло битих шляхів у селах, коло залізничних переїздів і на перонах, де написано: "Стережіться високих платформ", і на пристанях; дивляться довірливо, лагідно і питально на білий світ.

Навіщо вони, ці маленькі, прекрасні, мов теплі пташенята, хлопчики? Щоб вирости з них негідники, дурні, хулігани, пристосованці, самолюби, цілі натовпи гідких, брудних чоловіків? А чи для того, щоб вирости з них справжні люди, борці, окраса буття? Навіщо маленькі хлопчики?

Він ішов далі, бачив ще багато київських хлопчиків, зустрічав багато привабливих, вродливих жінок, одягнених легковажно і спокусливо. На київських вулицях завжди повно вродливих жінок, і одягнені вони завжди трішечки легковажно і спокусливо, але, мабуть, так воно й треба, бо Брайко не звертав на це уваги. Бачив очима, але не сприймав душею. Мовби сковзав по них. Спробував навіть настроїти себе на гумористичний лад, згадав, як освідчується Ганс Касторп з "Чарівної гори" Томаса Манна: "Благаю тебе, дай вдихнути в себе аромат твоєї підколінної чашечки, під якою дивовижна суглобна сумка виділяє слизьке змащення! Дай мені благоговійно доторкнутися устами до твоєї Arteria Femoralis, яка пульсує у верхній частині стегна і нижче розділяється на дві артерії tibia!"

Ох, як натішилися вони з Медеею, читаючи освідчення наївного німчика перед загадковою Клавдією Шоша, з очима, що нагадували вовчі вогники в російському нічному степу!

Але сьогодні добрий гумор не приходив. Навіщо маленькі хлопчики, навіщо?

Чомусь подумав про Жеребила. Той теж колись був таким маленьким хлопчиком, худеньким, незіпсованим, довірливим. А потім виріс, прожив якесь дивне метушливе, життя і от помирає. "Піду до нього, — вирішив раптом. — Хай Кукулик засідає сам. Не можу я далі дивитися на ту комедію".

Навіть здивувався: чому раніше не подумав про відвідини Жеребила? Це ж так просто. Дійти до університету, завернути в сквер Шевченка, вийти на вулицю Толстого — і онкологічний інститут. І зробиш добре діло. Провідати вмираючого, тим більше людину, з якою кілька років працював разом. Ну, не були вони друзями, без особливої довіри ставилися один до одного, може, навіть не любили один одного, ну то й що? А коли людині лишилося тільки одне: розв'язувати питання життя й смерті, коли вона вже відрізана від усіх земних справ, коли в неї нема спогадів і майбутнього теж нема? Тоді відкинеш усі свої старі симпатії й антипатії, тоді зникнуть і твоя віра, і твої почуття, і твій розум. Зникнуть, а що ж лишиться? Ні, таки спогади лишаться, і вони мучитимуть людину до самого її кінця, вони будуть останніми тортурами кожного з нас, в них скупчаться в останні наші хвилини всі принади земного життя, всі солодощі й неповторність буття. Навіть у живих іноді спогадів менше, і вони болючіші й гіркіші, ніж у вмираючих. Що могло згадувати, наприклад, Брайкове покоління? Героїка, самопожертви, твердість і ще раз твердість. Але доводилося відкидати й багато такого, що згадувати соромно, страшно і гидко. Сьогодні Брайко спробував переступити усе те тяжке й неприємне, що мав позаду, і перший крок виявився нелюдськи важкий і такий невдалий. Забути, забути про все і зробити добре діло: провідати вмираючого товариша по роботі!

Він добровільно спустився в юдоль страждань і мук, у це новітнє пекло, по якому б не наважився супроводжувати його жоден сучасний Віргілій. Медсестра не пустила його до палати, викликала звідти якусь худеньку замучену жіночку з чорними, згорьованими очима, певно, дружину Жеребила. Та знов зайшла до палати, відразу ж показалася.

— Господи, він такий радий, що ви прийшли! Якби ви тільки знали! — сказала й заплакала.

Брайко вимушено всміхався, блідо всміхався своїм до краю знекровленим обличчям. Простягнув уперед руку, мов сліпий, повільно пішов до палати. Побачив вузьке залізне ліжко, тумбочку коло нього, табуретку, все біле-біле, з якимсь відтінком свинцевої сірості. На тумбочці незвично чорнів телефон, але свинцева сірість поглинала навіть його, а найбільше ж тієї сірості лежало на довгій постаті, вкритій сірою ковдрою, на її сірих руках і на сірому, не схожому на людське, маслакуватому обличчі.

— Жеребило, — чи то запитав, чи то привітався, чи то просто сказав без жодного значення Брайко.

Жеребило мовчав. Дивився на Брайка великими, якимись незвично великими очима і плакав. Сльози котилися по його впалих щоках, збиралися в западинах під вилицями, текли по канавках зморщок просто Жеребилові в рот, і він слухняно ковтав

їх і плакав, плакав, нестримно й невітійно.

— Ну, здоров, брате, — сказав Брайко, підходячи ближче і беручи руку Жеребила, яка непорушно лежала вздовж того, що колись було Жеребиловим тілом, а тепер могло вважатися його залишками. — Що ж це ти скис у такий час? А в нас сьогодні журі. Підсумовуємо конкурс. Там такі бої!

Не властивою йому балакучістю Брайко намагався прогнати ніяковість першої хвилини, хотів спинити оті нестримні Жеребилові сльози, хотів, може, хоч на мить відірвати цього колись такого бурхливого, галасливого чоловіка від тої жахної вічної тиші, в яку він заглиблювався, занурювався, западав безповоротно.

Але Жеребило, здавалося, зовсім не чув його слів, а коли й чув, то не надавав їм жодного значення або ж не хотів їх усвідомлювати. Він думав свою думу, сльози текли в нього з очей і далі, але він уже ворухнувся всім тілом, зробив рух рукою, мовби закликаючи Брайка до уваги чи то запрошуючи його нагнутися, і Брайко присунувся з своєю табуреткою ще ближче до постелі й справді нагнувся над Жеребилом, аж поворозки його білого лікарняного халата впали на руку хворого і залоскотали її, чого Жеребило, ясна річ, теж не зауважив.

— Слухай, Брай... — почав Жеребило, і в горлі в нього щось, мабуть, зашкребло, бо він не зміг далі говорити, вірніше, шепотіти, а Брайко, скориставшись з тієї вимушеної паузи, знов стиснув Жеребилові руку й сказав:

— Тобі важко говорити, ти помовч, відпочинь трохи, а вже говоритиму я, для того й прийшов, приніс тобі цілий міх новин...

— Я тебе не любив, — прохрипів Жеребило, не звертаючи жодної уваги на його слова. — Не любив тебе, Брай... Щитав так: тьфу! Брайко? Тьфу!

Трохи помовчав, полежав, сльози вже не текли по його щоках, він не ковтав їх, і, може, від того в горлі в нього вже не дерло і тому він сказав майже вголос, майже давнім своїм соковитим жеребилівським голосом:

— Пізно визнаєш добрих людей...

— Та що там, — сказав Брайко, — кинь освідчуватися, Жеребиле. Ми ж добре знаємо один одного, хіба мало з'їли разом архітектурного хліба-солі? От і сьогодні: зібралося журі — всі наче є, а Жеребила нема, і вже й журі не журі. А сидять же і Василь Васильович, і Кошарний, і академік Дементій Хомич, і Діжа, і Тетяна Василівна.

Жеребило знов ворухнувся, ніби хотів зупинити Брайка. Той замовк. Жеребило трохи подумав, з трудом вимовив:

— Тет...

І не зрозумів Брайко, чи той дивується, чи радіє.

А вмираючий, вліпивши погляд у стелю, вирішував: сказати чи не сказати? Коли почув ім'я Тетяни Василівни, згадав усе: і поїздки на південь, і випадок у готелі, коли вони запідозрили Таню, і... О, Жеребило дізнався згодом про стосунки між Кукуликом і Тетяною Василівною. Він про все на світі міг дізнатися і знав. На те й Жеребило! І якби сьогодні Кукулик хоч подзвонив до нього, то він, може, й не згадав би оце про Тетяну Василівну. Але ж той забув про нього. Та й Тетяна Вас... Хіба вона, як жінка, не могла

поцікавитися, що з ним, з Жеребилом? Не могла б провідати? Адже провідав Брайко. Той самий Брайчик, якого вважав за ніщо, за просто тьфу! Ворухнулося гідке бажання розповісти Брайкові, Бо ось він умре, може, ще сьогодні вмере, і так ніхто ні про що й не довідається. А то хай знають, які вони святі та божі — і Василь Васильович, і Тетяна! І моральний розклад їм обом — шльоп!

Однак не було вже перед Брайком давнього Жеребила з його незмордованою енергією і готовністю на безрозсудства і найдивовижніші вчинки. Лежали сірі мошні з почервонілими очима, хрипко дихали. "Тет..." — ото й усе, на що спромігся Жеребило.

— Не любив я тебе, Брайку, — завів він знов своєї. — Прости мене, що не любив тебе, ти най...

Ох, наслухався Брайко тільки що цих "най"! І він махнув Жеребилові: помовч, полеж, наберися сил, вони знадобляться тобі для останнього бою, для останньої перемоги над самим собою.

Сказав, не адресуючись ні до Жеребила, ні до самого себе, просто так сказав у простір:

— Усі ми лишаємо після себе велику землю. Найбільші й найменші — усі.

— Велику, — повторив Жеребило і знов заплакав. — Ой, велику ж, велику, велику, оки... Дай я тебе поцілую, Брай...

Брайко нахилився, відчув у себе на щоці холодні шершаві губи, сам поцілував Жеребила в щоку й у чоло, знов хотів сісти на табуретку, але Жеребило махнув:

— Іди вже... Тобі ж треба... Люблю тебе... Іди...

Коли Брайко вийшов за двері, до нього кинулася та, з нещасними очима, припала до руки, вкрила її хапливими поцілунками:

— Спасибі вам, що прийшли, ой, спасибі ж, спасибі!..

"Треба йти на журі, — зіплюючи зуби, подумав Брайко рішуче. — Треба битися сьогодні до кінця".

СЕКРЕТАР ОЛЕКСІЙ ІВАНОВИЧ

Його всі сприймають тільки службово, тільки через його посаду, ждуть від нього рішень, холодних і несхибних, мов від електронної машини. Чи думає хто-небудь про те, що він — жива людина, що в його серці — повно пристрастей, що йому й досі хочеться по-комсомольському махнути іноді рукою, кинутися в гарячу суперечку? Чи знають, що завжди огортає його холодний дроз змагання, як тільки опиняється він там, де йде боріння думок і почуттів, і тільки нелюдським напруженням волі стримує він себе, і примушує своє палке серце бути розважливим, і навіть виступає посередником поміж занадто гарячими головами.

Ось він почув слово "ми", вимовлене лукавими устами, вимовлене зледащилим чоловіком, який уже років десять, а то й двадцять ховається за цим словом, вважає себе недоторканим, як тільки вимовить оте магічне заклинання "ми", ніколи не скаже "я", бо це означає, що "я" щось зробив, а він же нічого ніколи не зробив і не зробить, він прикривається отим достоспасенним "ми". Але ж усьому є межа. Не можна спекулювати святими словами. Так, ми колективісти, ми ніколи не поставимо окрему

особу вище колективу, вище народу, ми ненавидимо індивідуалізм. Але водночас ми завжди розрізняємо людей, ми любимо й цінуємо кожного зокрема за його здібності, за його старанність, за його працьовитість. Ми проти зрівнялівки і проти того, щоб нами, мов щитом, прикривали свою нездарність люді, що вискочили з тих часів, про які вже всі потроху забувають. Наша партія проголосила принцип цінності кожної радянської людини. Нехтувати ніким не можна, а тим більше людьми обдарованими, здібними. А той, хто скрізь пхається з формулою "ми", хоче того чи не хоче, сприяє цьому. Коли йдеться про роботу, а особливо про творчу — як розрізнити творчість окремої особи і колективу? Тут потрібен такт, тут потрібен розум, готові формули не врятують, вони смішні, якщо не шкідливі взагалі. Був колись кінофільм "Глінка" режисера Александрова. Там показано, як мужики в білих личаках і онучах, в кінематографічно чистих сорочках, вишитих кінематографічно гарним російським орнаментом, колективно, тобто гуртом, крутять ворот і пересовують церкву з одного місця на друге. Але пересунути церкву — це одна справа, а створити її в уяві — інша. Хтось був перший, хтось побачив її перед очима, або, як висловлюються письменники, "перед внутрішнім зором", ще не збудовану, побачив першим. То може він сказати: "Я автор проекту цієї церкви, я пропоную її збудувати"?

В даному випадку так воно й є. Проект мовчки лежить на столі, він мовчазно заявляє про "я" свого автора, а над ним шаманствують отакі бульші, викрикуючи своє "ми": "Ми не дозволимо", "Ми не допустимо", "Ми не візьмемо на себе такої відповідальності".

Не хочеш брати, то й не бери! Хто просить? Рідше й рідше доводилося Олексієві Івановичу зустрічати останнім часом на державних посадах людей випадкових, схожих на Бульшого. І тим більше вражала його невідповідність між словами і діями таких людей і духом нашого часу, такою відсталістю і обмеженістю тхнуло від отих поодиноких бульших, що просто хотілося підійти до такого і витурити в шияку: "Іди геть! Не заважай людям працювати!"

О холодний дроз змагання. Заклик до битви! А я гамую його, я хочу бути спокійним, як ідеально чистий розум, як філософська субстанція розуму, мій обов'язок — охолоджувати такі гарячі голови, як у отого молодого архітектора... Треба б з ним познайомитися.

А ми? Я бачив, що таке ми, що таке радянські люди... Тоді теж був холодний дроз, але не змагання, а захвату... Я поїхав узимку в теплі моря старовинних цивілізацій. Здійснилася моя ще школярська мрія — побувати в тих місцях, про які розповідають усі історії світу, побувати в теплих морях, на хвилях яких виколисувалася всесвітня культура, обдурити свою сувору зиму й погрітися серед теплих вод, оспіваних Гомером, Віргілієм і Даше. І я поїхав у теплі південні моря, утік від холодної осені й від зими, бо давно хотів хоч раз утекти від зими, та коли опинився в морі стародавніх греків, коли побачив, як на бузковому небі сходить фіалкове сонце, коли побачив синювато-білу, мов тепле молоко, воду Егейського моря, то засумував за своєю осінню, за своїми холодними вітрами і червоним сонцем.

Мабуть, так уже треба, щоб було коли-небудь і холодно навколо тебе, тільки кров твоя щоб лишалася гарячою, гаряча кров — то найголовніше!

Між Бейрутом і Александрією нас трохи гойдало. Довелося лежати в каюті. Крізь круглий отвір ілюмінатора видно було море. Спершу воно було синє-синє, як чорнило в авторучці, потім стало зеленим, як молода трава. Коли пройшли на траверсі мису Розетти (Розеттський камінь, Шамполіон, таємниця староегипетських ієрогліфів!), море стало рудим. Жовто-брудне, мов мул після дощу. Море — пофарбоване найбільшою рікою Африки.

Нільське море.

Александрія (бібліотека і варвари... завжди знаходилися варвари в людській історії, які палили й нищили книжки. Чи будуть і далі? А ватиканський індекс? Адже він і досі існує, ще досі найбільші витвори людського генія заборонені мільйонам католиків. А проскрипції в американських бібліотеках — Марк Твен і Драйзер!) відкрилася ще здалеку. Ліворуч — забудований бетонними будинками так, що здається — от-от потоне від надмірного тягаря, острів Нельсона (Рул, Британія![1]), далі мис Абукадир, гігантська бухта, відгороджена від моря валами бетонних молів, маяки, пірси, портові пакгаузи, сіра земля, запорошені пальми... Африканська земля!

На берег ступаємо лише вночі, після завершення всіх формальностей. Ідемо довго територією порту, простуємо повз темні пакгаузи, під бетонними склепіннями складів, повз причали, загачені кораблями, що припливли з усіх відомих нам країн Землі, через розвідні мости, перекинуті над каналами з стоячою водою. Шлагбаум під пальмами, останній портовий охоронець — ми на міській вулиці. Якись руїни, реклама сигарет "Симфонія", вуличний торговець печеним бататом, торговець фруктами, візники (ресорний фаєтон, конячина з понуреною головою, ліхтар збоку, згорблена постать араба), сотні дітей, галасливих, замурзаних, нечесаних і немитих, чорнооких, цікавих, довірливих, щирих дітей, які супроводжують нас рухливою лавою. Запахи моря, тропічних рослин і міських нечистот, немитих дитячих тіл — все це змішується в якийсь дивний задушливий аромат, в якийсь мовби дух чужої землі, і з цим духом ми йдемо маленькими вуличками міста і вступаємо з ним на головну магістраль Александрії — вулицю Сулеймана-паші, на початку якої в занедбаному скверику стоїть, розставивши ноги, бронзовий огир, з втомленим, опецькуватим, одурілим від смороду й зблисків неону пашею на спині.

Ми простуємо по бруку, бо тротуари зайняті столиками. Столики стоять біля високих, сірих, похмурених, затулених жалюзі будинків, стоять коло кофееень і казино, біля барів і нічних клубів, дерев'яні й металеві, з кам'яними стільницями, голі й покриті білими скатертями, круглі, чотирикутні, трикутні, шестикутні столики, високі й низькі, а біля них сидять чоловіки. Здається, тут зібралося все чоловіче населення Александрії. Старі й молоді, багаті й бідні, чорноокі красені й розбиті паралічем мацапури з посоловілими очима, в чорних костюмах, у білих смокінгах, просто в білих сорочках, у старих, погано випраних бавовняних галабеях і в американських нейлонових сорочках, у начищених до запаморочливого блиску чорних і червоних черевиках і в білих

египетських капцях, помальованих крейдою, простоволосі й у малинових фесках, молоді дженджики з карлючками, старі денді з дорогими палицями, переодягнуті поліцаї з шкіряними стеками. Всі вони сидять, грають в кості, читають газети, присьорбують з маленьких філіжаночок каву, запиваючи її водою з льодом, і всі дивляться на нас.

А ми йдемо далі й далі. Нас багато, ми йдемо веселі, готові до вражень.

Ще годину тому ми були роз'єднані своїми каютами, ще годину тому ми пам'ятали, хто з нас хто, хто професор, а хто робітник з Уралу, хто інженер, а хто вчитель, хто поет, а хто партійний працівник; а тепер ми йдемо, наче одна велика людина, ми перемовляємося між собою, а враження таке, ніби думає вголос одна велика людина, безмежна, всемогутня, дивовижна, не бачена ще ніде й ніколи людина, яка йде вулицею африканського міста назустріч новим і новим натовпам біля столиків, минає нові та нові кофейні, заповняє всю вулицю, робить її тісною, незвично тісною.

Це йдемо ми. Нас супроводжують сотні дітлахів, на нас спершу боязко, а потім привітно поглядають поліцаї, ми заповнюємо все місто, весь простір над містом, паші кроки зливаються в один крок, в єдиний звук, у могутню ходу. Нас багато, ми дужі, красиві, добрі, розумні, від нас ідуть високі людські струми добра і приязні, і натовпи на вулицях не витримують. Коло однієї з кофеень з-за чотирикутного дерев'яного столика підводиться велетенський араб у галабеї — білій сорочці до п'ят, — з схожою на цеберку фескою на голові, розквітчує свою смагляву мармизу найприязнішою посмішкою на світі і реве на всю Александрію: "Рус карашьо!"

Цей вигук підхоплюють тисячі голосів, він викочується з тисяч горлянок, котиться перед нами, як кругле коліща, що його підганяє паличкою хлопчик; вигук намножується сотнями й тисячами лун у грудях арабів, що сидять за столиками, просто стоять на тротуарах, звисають з вікон, над якими вже піднято жалюзі.

Ми йдемо далі, йдемо довго, здається, цілу ніч ми йдемо й ідемо, і попереду нас, навколо нас витанцьовує, виспівує, ша: леніє одне всевладне, всеперемагаюче, дивовижне, магічне слово "карашьо!".

Отам, були ми, справді ми, завжди ми, навіки ми!

А тут підводиться Бульший, каже "ми" і має на увазі: "А ви..." А він не може кинути репліку, як отой задерикуватий архітектор, він не маже смикнути Бульшого за пом'ятий піджак, щоб сів і не паскудив гарного слова "ми", — ні, він змушений виступати посередником, враховувати всі найтонші відтінки в суперечці, він має право тільки на істину, позбавлену емоцій. Чи ж позбавлену?

Он уже лунає слово "архітектурні канони". Канони — це те, без чого в архітектурі не можна. Це мов догмати в католиків.

Але триматися канонів, як сліпий ціпка, теж не слід, бо тоді ніколи не виростеш з школярських штанців і тільки повторюватимеш тисячу перший раз повторене до тебе тисячу разів. То каноністи понавтикали в нас грецьких колон з корінфськими капітелями в будівлях лазень і побутових комбінатів. То догматики від мистецтва вгачували народні гроші в безглузді рицарські башточки на житлових будинках і в

претензійні ліплення стель і карнизів. О, як ненавидів Олексій Іванович усіх отих, що прикривали своє безталання, свою ледачість і нездарність готовенькими формулами красивості, винайденими тисячу років тому!

Ненавидів каноністів і догматиків і завжди ненавидітиме і тим житиме!

У мертвому місті коло підніжжя Везувію, у відкопаній з-під шару вулканічного попелу Помпеї, він бачив на кам'яній міській вулиці дві глибокі колії для колісниць. Римські колісниці, химерні, розцяцьковані споруди на двох високих колесах, котилися протягом десятків і сотень років уздовж вузьких помпейських вулиць, котилися повз приземкуваті, прямокутні вілли, повз легкі атріуми, повз басейни й лавки виноторговців, котилися рівно й несхибно, їхні колеса ніколи не виприсали з глибоких наїжджених колій, вибитих у плитах пісковику, що ними були вимощені вулиці.

Ті колісниці були схожі на догматиків. Догматики теж завжди котяться тільки уторованими шляхами, будь-яке збочення вони вважають ерессю, відступництвом. Догматики завжди старі, як оті римські колісниці, вони бундючаться своєю довготривалістю, своєю доброколісністю... Доброколісні вози... А ті, хто прокладає нові шляхи? Що жде їх попереду? Забур'янені пустирі, дикі поля невідомостей, загрози невдач, гнів каноністів, крики нетерплячих... Красномовні демагоги: "ми", "канони"... Як їх послухати, то досить нам алгебри Кисельова. А того не хочуть зрозуміти, що тепер треба ще оволодівати кібернетикою, атомістикою, і створювати штучні алмази, і відкривати нові елементарні частки... Але це хай робить "хтось", а вони сховаються за свої канончики і товктимуть воду в ступі... Вони підождуть, подивляться, хай хтось перший піде у розвідку, побіжить у атаку... Чортзна-що! І тут те ж... Вони всі ждуть... Хтось повинен за них розв'язати. Навіть представник Держбуду, найвищої будівельної інстанції в республіці, уникає розв'язання. Канони. Тут повинні народжуватися нові канони, а ми маємо визнати і утвердити той новий канон, якщо він на те заслуговує, прийняти його на своє озброєння, якщо обіцяє він користь нашому суспільству.

Але ж маємо відповідати за це всі, всі, а не спихати один на одного.

Ти прийшов і пішов. Але від тебе завжди ждуть чогось на кшталт третейського суду. Бо ти — на високій посаді. А ще: ти обраний, а вони — призначені. Не бійсь дурня обраного, його можна усунути, не обравши вдруге, але бійся дурня призначеного, він може сидіти довго і встигає багато нашкодити... Хто це сказав? І чому це в нас так дивно іноді комплектується журі? В журі на забудову міського кварталу нема жодного робітника. Так само як у письменників, коли оголошують конкурси на кращу книжку, в журі ніколи немає читачів. Навіть премії іноді давали за такі книжки, яких ніхто не хотів читати. Ага, чому? А де ти був з своїми думками до цього? Тільки тепер, коли довелося тобі розплутувати все, що тут наплутали сьогодні браття архітектори, ти задумався над цими проблемами...

Хіба тільки сьогодні?

Завжди думаєш, завжди змагаєшся з обмеженістю, з затурканістю, з глупотою. Прокляття глупоті! Обмеженості, невігластву, лінощам, дикості, темряві — прокляття! Хваляться: "А що там п'ятірки-шестірки в школах та в інститутах? Он у мого однолітка

були п'ятірки, а де він тепер з ними? А я майже міністр!" Прокляті будьте, марні хвалоші!

Олексій Іванович сидів, чисто виголений, у добре напрасованім костюмі, ретельно зачесаний, обличчя в нього було кругле, лагідне, лагідно світилися очі, і ніхто не бачив і не чув, як клекотіли у його серці і в його мозкові високі бажання.

Двері відчинилися, тихо зайшов Брайко. Спитав Кукулика:

— Дозвольте, Василю Васильовичу?

— Якщо не питав дозволу відлучитися, то не питай і щоб прилучитися, — добродушно відвернувся Кукулик. — Сідай. Звиняй, що не дочекалися, розпочали без тебе.

Брайко сів з другого боку від секретаря міськкому. За час його відсутності Кукулик пішов у свій сьогоднішній грі ще далі. Добрий, бо благоденствує. Чого б то? І нащо вони затіяли з Кошарним оту гру? Невже тут щось приховується нечисте? Він швидко глянув на Кошарного. Той мрійливо розтягав свого вузькогубого рота. Хіба б то знов повернуло на їхню користь? Брайко скреготнув зубами. Олексій Іванович повернувся в його бік, спокійно подивився на нього, ледь помітно хитнув головою, вітаючись, хоч не були вони особисто знайомі. Брайко теж відповів на привітання. А сам знов дивився то на Кошарного, то на Кукулика. Нечиста гра, нечиста справа, нечисті мрії... Не давайте негідникам мріяти! Вони ж так люблять розмареність: "Ось я стану таким", "Ось я одержу те й те..." Поки ми працюємо, вони вибудовують у своїй злочинній уяві химерні замки райдужно-зледащеного майбуття. Не дай курці проса, хай здохне!

Брайко підвівся, не відриваючи погляду від обличчя Кошарного, спитав:

— Чи долучили мою думку до думки товариша Діжі?

— Доплюсували, доплюсували, — сам відмовляючись від тільки що вигаданого ним терміна, благодушно сказав Кукулик. — Сідай, Брайку, все йде, як і повинно йти при торжестві колективної думки.

"Ага, — подумав Олексій Іванович. — Не так воно вже й погано тут, товаришу секретар. І не ждуть тільки ваших дрібненьких вказівок, щоб розібратися, де кака, а де цяця. Викиньте з голови чорні думки і безтурботно приєднайтеся до того невідомого доброго чоловіка, який дуже точно сформулював вимогу нашого суспільства: "Сонце для всіх".

Знов задзвонив телефон.

Кукулик махнув Тані, яка поткнулась було в двері: "Не заважай".

ВЕРОНІКА

Коли вже дзвонити не було кому, Вероніка вийшла з будки телефону-автомата, стала, прикусила губу. Дурна. Не треба було відпускати Володю. Навіщо відпустила? Навіщо, навіщо!.. А зустріла його навіщо? А покохала?.. На свою голову. І де взявся? І хоч би ж там що, а то хто зна й що! Ні вродливий, ні язикатий, одне тільки — високий. А що високий! У Києві скільки завгодно високих хлопців. У Києві взагалі мода на високих хлопців. Низькорослі потерпають. Пнуться мало не навшпиньки. Дістають італійські черевики на високих підборах, щоб додати до свого зросту хоч з п'ять

сантиметрів. Це просто якесь шаленство — високі хлопці в Києві! Чи й вона піддалася тому шаленству? Але ж вона й сама висока!

"І я вродлива, сто й тисячу разів вродлива. Яке в мене тіло? Воно рве дух до бою. Чи можна передати словами те, що я відчуваю, коли стою сама перед дзеркалом і дивлюся на себе, на своє тіло, коли вигинаюся в поясі, напинаю м'язи живота, коли повертаю голову, задираю підборіддя, підіймаю праву руку і дивлюся на себе через праве плече, а потім підіймаю ліву руку й дивлюся на себе/через ліве плече! А ноги. Як я відчуваю їх, коли стою на "шпильках", в панчохах темного відтінку. Ноги в мене тонкі, стрункі, пронизливо-довгі; мов мечі. Грація, краса, витонченість, досконалість. Мені здається тоді, що в моїх ногах — вся досконалість світу. Я вмю ходити, трохи шулячи плечі, від того ноги мої здаються ще довшими, ніж є насправді, і мені вслід часто лунає чоловіче: "От чортиця, вмє ж ходити!"

Я розумна й вродлива, і це дає мені цілковиту незалежність, і я люблю тільки незалежних людей. Людмила наша он вийшла за журналіста, його хвалять, кажуть: "Відомий публіцист", у нього велика квартира і навіть дача під Москвою, але мене нудить від самого його вигляду. Він схожий на молочний кисіль. Ніколи не гляне тобі прямо в очі, не потисне міцно руку.

В голові — жодного власного слова, все якісь відштамповані фрази: "Чи не пора поставити питання про обід?", "На порядку денному в нас — гості". Хіба з таким чоловіком можна жити? Вже ліпше повіситися! Батько лається, називає мене трясогузкою, сердиться, що я влаштувалася бібліотекаркою після університету. Ну, влаштуй краще! А мені й тут добре. Книжки хоч мовчать. Вони як люди. Є нудні, противні, як Людчин чоловік, завжди чистенькі, новенькі, прилизані, бо їх ніхто не хоче брати до рук.

А є книжки-трудівниці, затріпані, зачитані до дірок, якісь прості й затишні, як мужні люди, як оті, що в Антарктиді, як космонавти, як геологи, що знайшли якутські алмази...

Але де ти в Києві знайдеш космонавта чи китобоя! Тут канцеляристи, хрещатинці, печеряни й подоляни! Я ніколи не вийду заміж у Києві!

Ага, не вийду. А цей бовдур? Де він узявся на мою голову?

Я тоді стояла на видачі. Було скучно, жодного знайомого з хлопців, самі дівчатка, оті, що в окулярах і перекручених панчохах. Зубрять, конспектують — жах! І от приходить якийсь високий, і обличчя мов у дитини, що одержала цукерку.

— Добрий вечір.

Такому відповідаєш недбало, просто відмахуєшся від нього одним словом:

— Добрий.

І все. Вже поставлено між тобою і ним бар'єр відчуженості, вже він сам зрозумів недоречність свого занадто інтимного "Добрий вечір", вже несміливо тупцяє перед моїм столом.

— Я б хотів...

— Що ви хотіли?

Саме так: "Що ви хотіли?" І не інакше. Ніколи й нізащо!

Я тут одна, а їх сотні. Треба вміти поводитися з відвідувачами, до цього зобов'язує тебе твоя молодість, твоя приваба, твоя...

— Мені треба б глянути деякі книжки.

Знов незвична формула звертання. "Мені треба б глянути..."

Та звідки він і що за один? Гляньмо на нього уважніше! Ах, ну нічого особливого. Високий? У Києві скільки завгодно високих хлопців. Задумливі очі? То й що! Самі вміємо задумуватися! На руки дивитися не хочу. Вій поклав їх на столик, він хизується своїми дужими руками, аякже! Певно, спортсмен, який-небудь інститутський, а то й міський чемпіон, рекордсмен (ой, оті мені міські й інститутські рекорди, які відстають від всесоюзних і світових на півстоліття). Одягнений — дешевий імпортований піджачок, як у шофера або кіномеханіка. Демократизм! Студенти всі демократи. А що з тебе вийде, як закінчиш інститут? Забудеш ти про свої розбалакування, про свої так звані зв'язки з життям і з народом і норовитимеш тільки щоб лишитися в Києві! Ось так, як я. Хоч куди посилайте, а лишуся в Києві. Київ або смерть!

Але яке в нього обличчя! Не заокруглене внизу, а мовби висічене з твердого каменю, лінії щелеп неспокійно-гінкі, вони не губляться в підборідді, — навпаки, формують його, дають йому всю свою пружність і бентежність, і те підборіддя мовби промовляє про вольовість свого господаря, про його незламний дух. А ще губи. Дитинячо-свіжі, соковиті, майже ніжні губи на цьому обличчі з підборіддям трибуна, великого винахідника або великого космонавта! До чого тут великий космонавт? Навіть Чкалов мав у тисячу разів характерніше вольовістю обличчя, ніж Гагарін! В космос треба було нести м'яку чарівну людяність, і Гагарін її поніс. І мене теж не зворушать ці мікеланджелівські обличчя, хоч би належали вони не знаю кому!

До того ж загалом це обличчя не позначене якоюсь хоч би вродою, звичайне чоловіче обличчя... Ну там підборіддя та оті дуги щелеп...

Я сказала йому щось, здається, зовсім дурне:

— Це не публічна бібліотека.

Він не збентежився нітрохи:

— Я знаю.

— А знаєте, то...

— Ви тут недавно і не знаєте мене...

— Я знаю всіх студентів, хоч і недавно, якщо рік роботи вважати за недавно.

Він посміхнувся, мабуть, помітивши оту нашу стрілянину словом "знати", і просто сказав:

— Я — теж...

— Ви що — першокурсник?

— Та ні.

Мене вже все дратувало: наша дурна розмова, його присутність, а найбільше — власний, нічим не з'ясований неспокій. Відчуття було таке, що я маю кинутися у холодну воду і вже заздалегідь уся дрижу. В мене навіть трохи мовби цокотіли зуби. Ну

не дурна! Злякалася імпортного піджачка.

— Чи ви не користуєтесь бібліотекою?

— Та...

Я ненавиділа його!

— Крім "такання", ви ще щось умієте?

— Та не дуже.

— Ну, гаразд. Ваш студентський білет.

— Нема.

Ага. Нарешті я помщуся за свій втрачений спокій!

— Тоді нам ні про що з вами говорити.

— Бачте, я — на вечірньому.

— Довідка є?

— Та є...

Я простягла руку. Тільки руку, тільки... (Мамо!)

— Давайте.

— Але... її нема.

Я мерщій прибрала руку. (Мамо! Мамо! Що таке зі мною діється?)

— Ви ж сказали, є.

— Вона-то є, але десь удома, Я не люблю носити з собою довідок.

— Так от, принесете довідку, тоді й візьмете в мене книжки. Пробачте...

Я видала книжку одній з отих у перекручених панчохах. Він стояв і якось жалібно посміхався. Кого жалів? Себе чи мене? Невже він помітив? У нього ж очі не тільки задумливі, а й зіркі. Я вже боялася тих очей.

— Чого ж ви стоїте?

— Та... жду.

— Чого? — Я майже кричала.

— Коли ви перемініте гнів на милість.

Стандартна фраза, а я відповіла стандартно-істеричним:

— Не діждетесь!

— Я терплячий.

— Ви що — рекордсмен терпеливості?

— Якщо такі є, то міг би, коли треба, й позмагатися. Хоча — ніколи.

— У вас, мабуть, "хвости"?

— Та ні, я здаю всі заліки вчасно. Але я не тільки вчуся, а ще й працюю.

— На будівництві?

— Вгадали.

Ох, швидше змішати його з тисячами безликих бригадирів, десятників, прорабів, з яких я не знала жодного, а коли не знаєш, тоді це для тебе просто абстрактне поняття і ти ніколи не хвилюватимешся, коли пролунає таке поняття... Отож швидше й цього туди, в не знані для мене тисячі! Запитати, щоб одержати ствердження:

— Бригадиром? Прорабом? Десятником?

— Навіщо ж відразу на такі висоти? Шофером.

Боже! Я вгадала. Отой піджачок...

— Возите якогось начальника?

— Ні, ванни.

Від нього можна було збожеволіти!

— Що, що?

— Ванни. Міжміські перевозки. З Калужької області возимо з моїм старшим напарником, ванни. Двадцять чотири штуки в машині й причепі. Три доби туди, три доби назад.

Тут я зовсім здуріла. Бо спитала:

— І ви не боїтеся?

— Чого?

— Ну, що вас... можуть розбити?

Він посміхнувся. Невже розшифрував мій неспокій, що вихлюпнувся в отому дурному запитанні?

— Тільки об нас.

— Не розумію.

— Тільки об нас можуть розбитися. А нашого МАЗа може розбити хіба що танк.

А я розбилася об нього. Об сталеву напружені лінії його невродливого, але єдиного на світі обличчя. Я розбилася, розбилася — не збереш навіть друзок.

— Які вам потрібні підручники? Вам треба здавати заліки? Кому?

Капітулювати так швидко, так несподівано й ганебно! Мамо!

— Та... бачте, мені не підручники потрібні...

— А що ж?

— Так дещо... З історії культури, з історії релігії, по філософії там...

— Вам що — для дипломної роботи? Ви вже дипломник?

— Та майже, але...

Помститися! Треба помститися, бо я пропала!

— Ви завжди такий?

— Який?

— Вайлуватий і тройи мовби мішком...

— Не пошкодуйте вже лантуха. Скажіть — лантухом прибитий.

— Мені не шкода. Можна й лантухом.

— То дасте мені книжечок?

— Все-таки без довідки?

— Та без...

— Ви як той клей: не пробуй витирати, бо прилипнеш.

— Та ні, чого там...

Він подав мені список. Ніколи я не знала, що в нашій бібліотеці є такі книжки! Мене просто зацікавило, що він з ними робитиме? Теж конспектуватиме, як оті дурепа в перекручених панчохах, і обливатиме чорнилом, як вони, і я буду лаятися з ним так

само, як з першокурсниками, які загинають сторінки або переламують книжки навпіл, щоб зручніше читати?

Я простежила, куди він піде, і мені самій закортіло піти за той столик, сісти навпроти й подивитися, як він читатиме. "Дурна! — сказала я собі. — Якийсь шофер тебе зацікавив. Міжміські перевозки. Що може бути прозаїчніше. Працює і вчиться? Хоч бери та пиши у "Вечірній Київ" у рубрику "Наші дорогі кияни". Нудьга!"

А він сидів і просто гортав сторінки. Ясно ж, що прийшов на побачення, когось жде, а мені морочив голову! Я пішла до нього. Пішла через увесь зал, і оті всі, в окулярах і своїх панчохах, облишили конспекти і дивилися на мої ноги й на мої плечі, які я вміла щулити, як ніхто, і знов на мої ноги і на мої плечі. Їм би так уміти ходити! Ох, як я довго йшла! Ніколи чомусь не гадала, що наш читальний зал такий великий, що в ньому так багато столиків, що проходи між ними такі вузькі, що лабіринт з столиків такий закручений. Поки ж то я дійшла до нього! Всі встигли облишити свої конспекти і своє зубріння, і всі дивилися на мої ноги і на мої плечі, а він не дивився, взагалі не звертав уваги на мене, сидів собі й далі гортав свої безглузді книжки. Я зупинилася коло його столика, ще хвилину постояла, щоб лють, яка вже народжувалася в мене в грудях, зміцніла і перехлюпнула через вінця. Я стояла навпроти нього, до нього вже допливало тепло від мого тіла (мені колись казали: "Навіть твоя тінь має запах твого тіла!"), а він гортав і гортав свої книжки. Міжміські перевозки. Двадцять чотири ванни з-під Калуги. У цього, мабуть, амбіція вимірюється ваннами. Чавуном. Чавунне серце. А зверху — трохи емалі.

Я простягла руку, взяла одну з книжок і тихо сказала:

— Що ж це ви — я дала вам без посвідчення літературу, а ви зовсім нею не користуєтесь, сидите, на малюнки дивитеся?

— Уявіть собі: ви вгадали, — сказав він і посміхнувся. Ніколи я не бачила такої посмішки ні в кого! Лагідна і добра, і чому він такий добрий? Де він узявся? — Я справді зацікавився й малюнками, — сказав він. — Тут досить цікаві ілюстрації. Сідайте подивіться зі мною, коли хочете.

— Ви досить невиразно уявляєте собі обов'язки працівника бібліотеки, — сказала я трохи голосніше, так щоб почули ті окуляристи, що сиділи поблизу, і зробила поворот на сто вісімдесят градусів, заточившись при цьому так, як умію заточуватися тільки я, і пішла до свого столика, знов приковуючи до себе всі погляди, окрім його погляду; хоч я і не озиралася, але знала, що він на мене не дивиться, бо коли б глянув хоч раз, то я відчула б той погляд... ох, у яких би глибинах серця я його відчула!

Коли він здавав книжки, сказала:

— Сподівалося, що завтра ви прийдете з довідкою...

А в душі в мене хтось темний, з заплющеними очима, якоюсь бабською скоромовкою молився: "Прийди, прийди, прийди! Прийди хоч без довідки, хоч без чого, хочеш, тільки прийди, неодмінно прийди, обов'язково прийди, о прийди!"

— Ні, — сказав він (а в мені молилося й далі, молилося палко, в гарячковому, самозабутті), — завтра не зможу, виїжджаємо в рейс. Це вже через шість днів. І якщо

не забуду, то прихоплю й довідку. У мене пам'ять на довідки погана. Завжди забуваю. Колись навіть водійські права забув, влетіло мені від автоінспектора!

...Шість днів я ходила майже хвора, якась сама не своя, якась мов збожеволіла, навіть батько, нащо вже товстошкірий, помітив і сміявся:

— Дивись, наша Верка, мабуть, закохалася!

У нього була паскудна звичка називати мене Веркою. Самі ж причепили мені оце ім'я Вероніка (нічого не скажеш, гарне ім'я, вже саме тільки ім'я вбиває хлопців, а ще коли я пройду по Хрещатику, то можна слідом посилати машини швидкої допомоги, щоб підбирали потерпілих від моєї краси хлопців), а тепер оте дурняче "Верка". Ненавиджу!

В той день я прибігла на роботу, мабуть, за годину раніше. Дрижала, мов у лихоманці, не попадала зуб на зуб. Навіть оті засушені наукою помітили: "Що з вами, Вероніко Василівно? Ви не хворі?" Я не хвора, я не хвора, я... А він не прийшов.

І на другий день не прийшов, і на третій. А я ж була така дурна, що навіть не спитала тоді ні його ім'я, ні прізвища, нічого".

ВОЛОДЯ

А ми вже поверталися назад з вантажем. Двадцять чотири ванни, розділені між собою дерев'яними брусками, міцно прикручені сталевими тросами, лежали в кузові нашого дизеля і в причепі; ми вже поминули Полтаву, наближалися до Хорола, йшов теплий літній дощик, машин на шосе було мало, їхати обом нам було приємно, бо рейс кінчався, все обійшлося гаразд, двадцять чотири ванни — це двадцять чотири квартири, двадцять чотири щасливих родин, а коли ти допомагаєш чиємусь щастю, то це приємно, хай йому біс, — так каже мій напарник, Микола Кіндратович, або просто Вуса, як його звали всі хлопці з нашого автопарку, бо в Миколи Кіндратовича пишні пшеничного кольору вуса під трохи червонуватим носом. Про свій ніс він казав: "Замучився я з ним. Був уже в лікарні, питаю: є якісь засоби? Кажуть: є. Радієм там чи ще якоюсь бенерею лікувати можна. Курс лікування, значить. Червоність зникає безслідно. Щоправда, тоді ніс синіє. І в мене буде синій ніс? Так, червоність поступається місцем посинінню. Ну, кажу, хай вам сині носи, а мені хай червоний, жив я з червоним, житиму й далі, привітствую і поздравляю".

Вуса був старший на машині, я вважався його помічником, чи що, бо я ще не маю такого досвіду, та й взагалі такому молодому хлопцеві хто б довірив потужну машину? Добре, що тоді за кермом сидів якраз Микола Кіндратович. Якби то був я, то, напевне б, я розгубився і ми б так і застряли на шосе, а Микола Кіндратович миттю збагнув, що треба робити, плавно крутнув руля і з делікатністю, яку тільки можна було продемонструвати з таким важезним караваном, спустив машину, а за нею й причіп з шосе, по обочині, в глибокий кювет, якраз під чийсь картопляний город, неподалік від біленької хатки, обсадженої вишеньками-черешеньками.

— Миколо Кіндратовичу, куди ви? — встиг ще я гукнути думаючи, що ми зробимо зараз те, що наші шофери звуть "шкеребертністю", тобто перекиданням догори колесами. Але ми не перекинулися, поїзд наш плавно з'їхав по слизькому споришу й

став, а від мотора тягло таким смородом, що я вже подумав: горимо.

— Та що ж таке? — ще гукнув я, на що Микола Кіндратович спокійно відказав:

— Хіба не чуєш? Поршень полетів. Привітствую і поздравляю. Загоряємо. Вилазь, готуй паяльну лампу, а я мотнусь до отієї хатки, роздобуду картопельки, та зваримо трохи гаряченини, бо нам тут припухати і день і ніч.

Я став лагодити паяльну лампу, Вуса справді досить швидко дістав картоплі, приніс відро криничної полтавської води (ох і вода ж! Аж у зуби заходить), а потім зсунув наше сидіння, під яким у нас був цілий арсенал інструментів, різних шайбочок, болтиків, усього, що в дорозі пригодиться, усього, за винятком поршня.

Але поршень колись буде, треба тільки підготувати мотор до заміни поршня. Микола Кіндратович взявся за мотор, я запустив паяльну лампу, підвісив її коло причепа на товстому дроті, начистив картоплі, вклав її в таганок, залив водою, лампа загула, як велетенський джміль, дощик кропив нас, земля парувала, чесне слово, не так вже воно й погано отут, у полтавським степу під Хоролом, якби тільки не поспішали ми до Києва, якби не ждали нас десь на масиві нові квартири...

Машин по трасі йшло в той день мало і все в бік Києва, з Києва, мабуть, ніхто в таку погоду не виривався, хіба що рейсові автобуси.

Але й ті нечисленні машини, які мчали в бік Києва, загальмовували ще здалеку, побачивши автопоїзд у кюветі, а коли під'їздили ближче і бачили намальованого в нас на кабінці вершника — Богдана — знак нашого вантажного автопарку, — то зупинялися, шофери визирали з кабін, гукали:

— Ей, Вуса, добровільно чи примусово?

— Примусово! — перекиваючи гудіння паяльної лампи, відповідав Микола Кіндратович.

— То що переказати?

— Скажи, хай шлють поршень.

Дехто й зовсім зупинявся, підбігав, щоб потиснути руку Вусам, а заодно й мені, розкурювали цигарку, їхали далі.

— Ночувати нам і сьогодні й завтра, — сказав мені Микола Кіндратович, коли ми всілися за картоплю, до якої в нас була тільки сіль та ще хліб зачерствілий, ще київський хліб, бо Микола Кіндратович до харчів був невибагливий, а я за його прикладом теж не дуже дбав про наїдки, і продуктів ми з собою майже ніколи не брали, харчувалися в ресторанах та чайних на трасі, де подавали вічний шніцель, гарнірований макаронами в палець завтовшки.

Ще одна машина зупинилася навпроти нас, тільки то вже була не вантажна, а легкова, "Волга". Якийсь опецькуватий чолов'яга вискочив з машини, напнув на себе чудернацького плащика, стрибнув до нас у кювет, побачив картоплю, цмокнув:

— Оки-доки, у вас тут, як у ресторані "Динамо"! Ще й сіль дрібкова! Нема у вас шматка товстого дроту, мені динамку присобачити, бо загубив болтика від кронштейна, пасок вентиляторний не натягає, мотор не охолоджує, акумуляторові підзарядки не дає. Біда! Не доїду до Києва.

— Нащо вам дріт, — сказав Микола Кіндратович. — Я вам краще болтика дам.

— Та ти що, оки-доки? Не жартуєш?

— Чого мені жартувати? Ось зараз доїм картоплю і дам. Це різьба там яка: на вісімнадцять чи на шістнадцять?

— Та чи я знаю.

— Ну, знайдемо.

Микола Кіндратович так і не доїв картоплі, поліз до нашого "арсеналу", поторохтів залізяччям, подав чолов'язі болтик з гаечкою.

— Ану спробуйте.

Той стрибнув до своєї машини, підняв капот, нахилився над мотором, длубався там кілька хвилин, потім метнувся до багажника, відкрив його, щось там знов длубався, дістав звідти здоровенного, мабуть, кілограмів на десять, мелітопольського кавуна, спустився до нас, простяг кавун Вусам.

— Бери, оки-доки, спасибі за виручку в бою. З Києва?

— З Києва.

— Приїдеш, подзвони до мене в Інститут житла, спитай Жеребила. Що хоч — допоможу.

— Та мені тільки поршень, — сказав Микола Кіндратович.

— Поршень? Хто це у вас там відає?

— Та тільки в наш парк подзвонити, сказати...

— Я їх сьогодні вночі пожену сюди з поршнем! Поїхав. Спасибі!

Він забув, мабуть, про нас і про наш поршень, як тільки від'їхав за перший закрут шосе. Та ми й не сподівалися на інше. Знали, що свої хлопці-водії скажуть там у парку, що начальник колони побіжить до головного інженера, той пошле його до директора парку, а той почне лаятися, що не вистачає запчастин, а потім стануть шукати поршень, а потім — накладні, заяви, розписки, а потім — ким передати та як це оформити. Все це ми з Миколою Кіндратовичем знали і тому не дуже здивувалися, коли поршня не було ще й на другий день, аж на третій привезли його нам лише надвечір. Рейс наш вийшов довшим на цілих чотири дні.

Ми поверталися до Києва: Микола Кіндратович до своєї родини, яку дуже любив, я до свого міста, яке любив так само, як рідну матір, а ще — до архітектури, до якої повертався завжди, мов той легендарний Орфей до своєї Еврідіки. Кожному треба мати свою Еврідіку і завжди йти до неї, повертатися тільки до неї.

Я мріяв про забудову цілих районів свого міста. Будував поки що тільки в думках і тільки з думок власних. О, якби кожна моя думка та стала хоч цеглиною! Мені хотілося чогось незвичайного. Тільки тому, що я все любив у Києві, я хотів зробити щось зовсім не схоже на існуюче. Людське житло. Яке воно має бути? І яке повинно бути наше місто в майбутньому, місто людського житла і людської діяльності? Вавілон, Ніневія, Афіни, Рим — всі давні міста будувалися за принципом: напустити туману! Храми, форуми, статуї, тріумфальні арки і колони, мармур, золото, слонова кістка. А громадянин, що таким чортом походжав по форуму, загорнувшись у хламиду і

начепивши собі на лоба лавровий вінок, згодом заповзав до кротячої нори, яка мало чим різнилася від печери троглодита. В храмі йому не було місця, під тріумфальними арками кублилися коти, в пропілеях гуляв вітер. Тепер міські ансамблі — житло. Найбільша краса в людському житлі, найвищий прояв архітектурного вміння — в проектуванні житла. Архітектура — це поєднання людських потреб, інтересів і мрій. Колись архітектор виступав тільки як торговець ідеями. Він будував тільки на замовлення і тільки те, що хотів замовець. Він міг збудувати вам хоч чорта з рогами, аби тільки ви захотіли і заплатили йому гроші. У нас архітектор — і художник, і сам же замовник, частина суспільства, часточка народу, отже, ти не маєш права бути байдужим, не маєш права ліпити до купи чотири стіни й сяк-так накривати їх зверху покришкою. Хтось сказав: "Будинок — це ящик з вікнами й дверима". Багато хто вхопився за цей "ящик" і так тримається за нього. Але забуває при цьому слова іншого архітектора: "Житлом, як сокирою, можна вбити людину". Я мріяв про те, щоб колись збудувати житла, які б приносили радість не тільки самим фактом свого існування (бо людина, одержавши квартиру, радіє насамперед не красі цієї квартири і її зручності, а просто самій квартирі), а й своєю досконалістю, пристосованістю до всіх потреб радянської людини, високою красою, гідної найвищої краси — комунізму.

Мене цікавили іноді й питання досить загальні. Наприклад, чому людина здавна багатьом спорудам надавала конічної форми? Наше око сприймає простір в горизонтальному напрямку. Це пояснюється розташуванням наших очей. Якби вони були розташовані одне над одним, тоді ми сприймали б світ у вертикалях. Очевидно, з несвідомого урахування цієї важливості нашого зору й виникла така розповсюджена форма житла (від Парфенона до української хати), як паралелепіпед. Але чому поряд з цим архітипом будівельного мистецтва такого розповсюдження набрав також інший тип споруд — конічних, шпиле-подібних, високих, загострених? Піраміди, готичні собори, церкви, башти — чи пробував хто-небудь пояснити коли-небудь причину виникнення такої форми? Чи взагалі в архітектурі будуть спроби пояснити те чи інше явище? Я зацікавився цим питанням без якоїсь окресленої потреби, спробував знайти відповідь на нього — і не зміг. Виявилось, що в архітектурі тільки описувалося, а не пояснювалося. Описувалися канони орденів, форми склепінь, золотий поділ Вітрувія або Луки Пачоллі (цьому флорентійському монахові присвоїли честь відкриття золотого поділу, а ще Вітрувій фактично оперував його поняттями), досліджувалися способи, якими старі майстри непомітно, але вперто й послідовно вносили асиметрію в свої споруди, бо незначна асиметрія була притаманна людському тілу, а людське тіло було взірцем краси для всіх мистецтв і стало навіть основним канонем у мистецтві будівельному (колони Парфенона при їхній зовнішній однаковості, виявляється, мали різні розміри, і в готичних соборах теж спостерігалася асиметрія в самій конструкції, вже не кажучи про жахливу асиметрію в скульптурних оздобах. А потім прийшло барокко з своєю дивовижною п'янкою красою, яка ґрунтувалася на доведень, здавалося б, до абсурду асиметрії, — і це дало найвищу гармонію). Пояснювати все тільки класовими причинами — цього теж було недостатньо. Адже форма

гострокутника — піраміди чи конуса — була характерна і для рабовласницького суспільства (єгипетські піраміди), і для феодалізму (готичні собори), і для капіталістичного суспільства (Ейфелева башта).

З усіх мистецтв деспоти чомусь завжди найбільше любили архітектуру і вперто звертали свої погляди до античності. Скільки було спроб відновити стиль стародавніх греків! Французькі королі, російські царі, Гітлер, Муссоліні... Палаці зібрань, стадіони, тріумфальні арки, алеї, вставлені скульптурами, колони, пишнота, марнотратство. Пояснень не було. Гегель у своїй "Естетиці" писав неймовірні дурниці: буцімто колона кругла через те, що тільки округлість являє собою найдосконалішу форму для втілення самозамкненої ідеї, ідеї в собі, ідеї для себе. І буквально через сторінку наводив слова якогось лакедемонянина, що питав афінянина: "Хіба у вас дерева ростуть чотирикутними?" (Це — побачивши чотирикутну колону). І новий гегелівський висновок, тепер уже не абстрактно-безглуздо-філософський, а обумовлений фактами з історії матеріальної культури: колона мала форму дерева, бо перша колона, як і перше житло після печери, — це дерев'яна споруда.

Ще в іншому місці Гегель стверджував, що чотирикутник — це символ буття. Чотири сторони світу, хрест — не привласнена релігією форма людського тіла. Ну, гаразд, а загострені шпилі? Храми Індії, Кельнський собор, мечеті Стамбула, Каїра, Ісфагані? Чи це тільки тому, як кажуть деякі архітектори, щоб дати окові спочинок від набридливих горизонталей? Щоб надати містам ще одного виміру? Щоб внести гармонію, порушивши одноманітність? Добре. Але звідки запозичено цю форму? Коли дивишся на фотографію мусульманського міста, то мінарети над мечетями мимоволі нагадують тобі готові до запуску космічні ракети? Чи, може, людство вже пережило ракетний вік? Чи, може, бачило на Землі гостей з просторів Всесвіту і перейняло форму їхніх зорельотів для своїх ритуальних споруд? Фантастика? А чому б не вивести цю форму з обрисів дерев, або гірських вершин, або, ще простіше, — з обрисів полум'я, живого вогню? Людина, як тільки вона усвідомила себе як істоту діючу, найбільшого значення завжди надавала саме дії, рухові, а ще Арістотель стверджував, що нема іншої такої форми, яка б ліпше передавала рух, ніж полум'я, вогонь. Полум'я ж має форму конуса, вістря. Тому такою привабливою стала композиція, що мала форму полум'я. Адже меч теж має форму язика полум'я.

Перше житло мало форму чотирикутника (спершу досить приблизну). Це був просто побільшений одяг. Два-три листки папороті, скототі ліаною, — от уже й одяг. Чотири листки, повішені на дрючках з чотирьох боків, — вже халупа. Дрючки — каркас, листя папороті — панелі. Маємо первісні каркасно-панельні споруди! Про те, що дім довго ще сприймався як побільшений одяг, свідчить розповідь Геродота, як дочки єгипетських фараонів ходили вдома голяком, аж поки видавали їх заміж.

Згодом житло вдосконалювалося. Воно вже не оберігало людини (хай вона сама себе оберігає), воно оберігало вогонь! Людина винайшла вогонь, і його захист на багато років став для неї найголовнішим завданням. Вогонь був святиною. Його ховали в яму, оточували яму своєрідними ширмами з листя й циновки; очевидно, ці ширми набирали

форми полум'я, таких собі куренів, а вже від куреня до шатрової церкви, до собору — один крок!

Було цікаво мандрувати серед тисячоліть людської культури, шукати відповідей на нові та нові питання, бо, як тільки ти знаходив одну відповідь, відразу виникало десяток нових питань, і кінця не було цьому, і ти заплутувався більше й більше, але не відступав, бо хотів довести свої дослідження аж до сьогоднішнього дня, аж до якихось конкретних суджень, які допоможуть тобі в твоїй роботі, в твоїй майбутній роботі, бо теперішня твоя робота — це далекі рейси на МАЗі з Миколою Кіндратовичем, а майбутня — будівництва. Чи можливі такі будинки, щоб бетонні панелі навішувати на колони, мов паруси? Паруси трикутні й чотирикутні, бетонні паруси майбутнього.

Я пішов до інститутської бібліотеки десь лише через два тижні після перших відвідин, коли розмовляв там з новою бібліотекаркою, і лише тоді згадав про ту бібліотекарку і згадав, що обіцяв бути через шість днів, а не через дванадцять, і ще просив зберегти для мене відкладені тоді книжки. Мабуть, вона вже їх знов розтикала по полицях, віднесла до книгосховища? Та не біда! Дістанемо знов.

ВЕРОНІКА

Щодня тепер ішла я до бібліотеки, мов боса по кризі. Сподівалася: зайду до читального залу і побачу коло столика видачі його. Мене тіпала лихоманка очікування і страху, що очікування те — марне, що й сьогодні його знов не буде і не буде більше ніколи. Майнув і зник. Хто він, і звідки, і де його шукати, і чому він так запав до серця? Йшла, мов босими ногами по холодному льоду. Наче по голках ступала. Одягалася всі дні так, що дівчатка в читальному залі сиділи і весь час дивилися не в свої книжки й конспекти, а на мене. Гнат Косар-Косаревич якось зустрів мене в інститутському дворі, став від подиву, свиснув.

— Ніко! Що таке? В тебе черговий психоз? Зустріла незвичайного хлопчика? Але ж пожалій нашу парфюмерну і легку промисловість! Не забувай про режим економії, Ніко!

— Відчепись, — сказала я йому. — Ти прекрасно знаєш, що твої дотепи я вже давно вивчила напам'ять, як таблицю множення.

— Це свідчить, що ти мене поважаєш не менше, ніж таблицю множення.

— Бери свою повагу і йди собі геть від мене.

Я майже втекла від нього. Боялася, що він приведе своїх друзів до бібліотеки і там зустрінеться з тим... шофером.

Якась першокурсниця попросила в мене "Начерталку". Поки я заповнювала формуляр, коло столика зібралося ще кілька студентів і студенток. Бували іноді такі важкі дні. Я подала дівчині книжку, сковзнула поглядом по тих, що ждали, мої очі наштовхнулися на сірий імпортований піджачок, на гидкий дешевий піджачок (я терпіти таких не могла!), і в мене все вмерло всередині. То був він! Я не могла підняти погляду вище. Не мала сил. Зате мала силу напустити на себе крижану холодність і, не звертаючи уваги ні на нього, ні на будь-кого з присутніх, якимсь дерев'яним голосом спитала слідувача: "Вам що?" Відпустила одного, другого, третю, четверту. Кінець.

Усе. Я не бачила, але знала, що більше нема нікого, що тепер тільки він стоїть переді мною, о, щоб ти все життя так стояв і не рухався!

Мої очі самі без мого бажання, в протигагу моїй волі, полетіли вгору-вгору, вистрілили просто йому в обличчя, зустрілися з його очима — сірими, світлими, ясними, добрими. Він посміхнувся, як і тоді:

— Здрастуйте, от і я знову.

Ага. Ти нагадуєш про те, що було тоді. А чи пам'ятаєш ти свою обіцянку прийти через шість днів? Чи взагалі пам'ятаєш свої обіцянки, чи тобі дорогі лише власні бажання? Тепер головне: жодного зрадливого поруху. Нізащо не показати, як я ждала його всі ці дні. Сховатися за байдужість, за суворість, виставити наперед руки суворості, відпихати його, штовхати в груди, бити, лупцювати.

— Я вас слухаю, — геніально холодний голос. Як у жаби.

Зніяковіла посмішка. Ви ніколи не побачите такої посмішки!

— Хіба ви мене не впізнали?

Не піддаватися? Був такий фільм: "Ті, що не піддаються..." Це мій девіз.

— Тут надто багато буває студентів, щоб усіх запам'ятати.

Він прибрав свої руки з столика, засунув їх до кишень, знов хотів покласти на берег столу.

— Ви ще того разу не хотіли давати мені книжок.

— Очевидно, були на те підстави.

Не треба було так швидко розкривати свої козири, але він не помітив, а став виправдуватися:

— Я обіцяв прийти через шість днів, але затримався в дорозі.

Я мало не крикнула: "Аварія?", але погамувала в собі вигук, стала пильно вивчати чийсь формуляр, потрібний мені, як болячка.

— Мене зовсім не обходить, хто й де затримується.

Я вб'ю його своєю байдужістю! Хай знає.

— Розумієте, полетів поршень у машині, і ми три дні сиділи під Хоролом.

Боже, який він добрий! Він розвіює всі мої страхи.

— Поршень, на жаль, має так мало відношення до нашої бібліотеки, що...

А що "що"? Тобі нічого казати далі, ти вже заплуталася, зовсім заплуталася!

— Це я просто пояснюю вам, чому затримався і не прийшов, як обіцяв. Мабуть, мої книжки...

— Ваші книжки?

— Та... я ж тоді брав у вас...

Він пам'ятає тільки свої книжки. Мене він скидає з рахунку, я для нього не існую, я просто служебка для нього, а він, бачте, про свої книжки...

— Не пригадую.

— Та ви ще не хотіли мені давати, бо я не мав посвідчення...

— Ага. Посвідчення. То, може, ми й сьогодні почнемо з студентського білета.

— Я ж на вечірньому! Хіба ви забули?

— Ах, на вечірньому! Ви десь працюєте?

— Та працюю. Шофером. Міжміські перевозки. Ванни з-під Калуги...

Ти зараз у мене матимеш ванни з-під Калуги! Ти потанцюєш у мене сибірську полечку. Як там наспівує той кручений Косар-Косаревич: "Мы собралися на вечорочку, потанцуем сибирскую полечку, там-да-лин-да-да, там-да-лин-да-да".

— У вас є довідка?

— Ви знаєте, я знову її десь забув або й взагалі посіяв.

— То ждіть, поки щось вродить.

— То ви серйозно?

— Якнайсерйозніше! Мені за це зарплату платять. Вас цікавить, яка зарплата в бібліотекаря?

— Та я знаю: невисока.

— Але ми все одно виконуємо свої обов'язки так само дбайливо, як і ви, наприклад, на тих своїх, як їх?

— Міжміських перевозках.

— Саме так.

— І ви не дасте мені сьогодні книжок? От шкода. Сидів я там під Хоролом, мокли ми з Миколою Кіндратовичем, моїм старшим напарником, три дні під дощем, згадував я оцей затишний читальний зал і...

Я мало не вигукнула: "І мене?", але він спокійно додав:

— І оті книжки, що ви погодилися відкласти для мене.

Ах, так? Ну я ж відплачу тобі за все: і за своє чекання, і за страх (за страх?), і за твою теперішню байдужість!

— На жаль, я не можу видавати книжки будь-кому.

— Та я ж не будь-хто.

— Може, ви депутат Київської міськради?

— Та ні...

— Або кандидат архітектури?

— Ви смієтеся.

— Навпаки, я — сама серйозність. Все. Можете не стояти тут і не заважати мені працювати.

— То мені відійти?

— Взагалі можете йти... — "Куди ж ти женеш його, дурна? Що ти робиш?.." — за своєю довідкою.

— Біда, вже навіть гарні київські дівчата помішалися на цих довідках, — зітхнув він.
— От же ж біда яка!

За гарних дівчат я б могла йому пробачити всі свої страхи (страхи?), і переживання. Але не слід було зупинятися на півдорозі. Почала — кінчай. Я глянула на нього якнайсуворіше.

Він стояв і нікуди, не йшов. Такий дивний. І головне — ні краплини нахабства, як у отих дженджиків, що тиняються з Гнатком. Просто якийсь дивний спокій. Стоїш коло

нього, наче в затишку.

— То як же нам бути? — це він. І посміхається. Пробачає мені бюрократизм і занудливість чи, може, догадується про те, що коїться в моєму серці?

— Ніяк. — Але це вже був край. Далі я не витерпіла: — Хіба так — ви напишіть заяву на ім'я завідуючої бібліотекою...

— І тоді все буде гаразд?

— У всякому випадку...

— Що ж писати?

— Пишіть: завідуючій бібліотекою Київського будівельного інституту від... Як ваше прізвище?

— Пушкар.

— Пушкар?

Боже, яке прізвище! Майже як Кукулик.

— Так. А звуть Володимир. Це на честь Леніна. У нас після Леніна Володимир — найпопулярніше ім'я.

— Я цими питаннями не займалася. Тим більше, що моє ім'я не дає жодного матеріалу для таких цікавих розмірковувань.

— А як вас звати?

— Здається, заяву пишу не я.

— Ну, це вже поверх заяви, для нашого знайомства.

— У вас оригінальний спосіб знайомитися.

— Якщо вже на те пішло, то це ви пропонуєте такий спосіб?

— Який же?

— Спершу погризтися трохи, а потім помиритися.

— Яз вами "не гризлася", отже, не доводиться мені з вами й миритися.

— А все ж таки. Ви така добра. Я хотів би знати ваше ім'я.

— Це хочуть знати майже всі київські хлопці.

— То доплюсуйте до них і мене.

— Але вони все-таки не знають!

— Зробіть для мене виняток.

— За які заслуги?

— Я спробую заслужити.

Він роззброював мене своєю наївною добротою.

— Ви ще не написали своєї адреси, — нагадала я.

— Адреса проста: вулиця Соляна...

— Є така вулиця в Києві?

— Є. На Татарці.

— Я там ніколи не була.

— То я вас запрошую! У нас — неповторний, абсолютно унікальний київський краєвид. З одного боку... Але як вас звати?

— То що ж з одного боку, а що з другого?

— Це ви побачите, я вам покажу! А тепер я дописую заяву і прошу книжки і ваше ім'я.

— Книжки чи ім'я. Що перше?

— Взагалі-то я, щиро кажучи, прийшов ради книжок... Але зустрів цікаву людину...

— Ага, людину.

— Дівчину, пробачте...

— Отже, дівчину...

— Гарну дівчину, я хотів сказати.

— Просто гарну дівчину?

— Ну, коли хочете комплімент, а я на це не майстер, і мені важко придумати щось таке особливе... Одним словом, високу гарну дівчину... Таку високу, що її... — ви не гніватиметеся? — що її можна поцілувати не нахилиючись...

— Послухайте, це вам не на Татарці!

— Та ви не подумайте чогось поганого. Я справді... Ну, як це вам сказати? Ви справді — дуже гарна, просто неймовірно гарна дівчина, але хто для вас я? Просто прийшов і пішов. Пробачте, коли сказав пошлість. Я не хотів вас образити. Я справді... Ну, заплутався зовсім... Не казатиму ж я вам про ваші очі, і про ваші уста, і про вашу вулицю...

— Про мою вулицю?

— Та... це в одного поета сказано: "Я люблю тебе і на початку, і в кінці вулиці".

Оце Татарка!

— То дасте мені мої книжки?

— Ви забули про...

— Ім'я? Але ж ви не хочете казати.

— Вероніка.

— Вероніка?

— Вас це дивує?

— Якесь ім'я... Воно вам дуже пасує... А по батькові?

— Без по батькові, Володю. Адже так?

— Так.

— До речі, один молодий архітектор, почувши моє ім'я, так і вибухнув цілим вулканом асоціацій і різних історичних анекдотів щодо нього.

— А я, бач, не вмію вибухати. Нема в мені ні асоціацій, ні історичних анекдотів.

Зате він сказав: "Я люблю тебе і на початку, і в кінці вулиці". Хіба я могла помилитися, побачивши його вперше? Але ж могла втратити! І зараз ще можу. Ще нічого не знаю: Володя. Соляна вулиця. Який це сивий жах: Соляна вулиця!

Він одягнений, як кіномеханік: дешевий імпортований піджачок (Гнатко називає їх — "продукт розпаду капіталізму"), якісь штани, звичайні, ординарні, погано випрасувані. Черевики на мікропорці. Соляна вулиця, і піджачок за двадцять карбованців, і черевики на мікропорці, і ти, Вероніко, і ти, ну куди ж ти і чого?

— Ну, ось ваші книжки, Володю, беріть.

— Дякую... Вероніко.

— Ми пробалакали цілу годину...

— Але ж ви весь, час працювали. Всі, хто хотів, одержали свої книжки.

— А ви?

— І я одержав.

Бажаю вам успіху в заняттях.

— Дякую.

Він знов сидів, і гортав книжки, і про щось думав, і я знов не витерпіла і пішла до нього (звичайно, трохи згодом!) через увесь зал. Ніколи не мала навіть припустити, що хлопець може ставати таким привабливим і незвичайним тільки від того, що отак сяде за стіл і стане думати про щось цікаве й важливе, і видно по його обличчю, що він думає, і це йому страшенно личить, просто жах, як це йому личить, коли він думає! Скільки я знала хлопців, то на них мов стовбняк якийсь наводить, коли вони побачать вродливу дівчину. Вони викручуються й виламуються, намагаються сказати щось ультрарозумне й ультрадотепне, дмуться один поперед одного, розпускають своє пір'ячко, як молоденькі півники, і так смішно спостерігати цю дурнувату карусель залищання і оглядин. А цей сидить і думає і вже, мабуть, забув про мене, забув про ту, яку можна поцілувати не нахиляючись...

Я шулила плечі більше звичайного, і ноги в мене, здавалося, росли просто з-під пахов, і всі окуляристі кинули свої конспекти, і забули поховати зачорнилені пальці, і підсмикували панчохи, розкривала роти... То не я йшла по читальному залу, то йшли чисті, віддистильовані в лабораторіях пристрасті й кохання чари — і ніхто не міг вистояти проти моїх чарів, і він теж не вистояв, і глянув на мене, і вже не міг відвести погляду. Я йшла по доріжці його погляду, а потім по доріжці його усмішки, а потім — по дорозі його захвату і просто до нього, просто за його столик. Він опустив очі, і я сіла навпроти. За нашими спинами завмер зал, ждав, що буде далі, але не було нічого, бо вже все, що мало бути, відбулося. Я сиділа навпроти Володі, а він гортав свої книжки. Здавалося, що ми сиділи так уже тисячу років, що ми створені для того, щоб отак сидіти нерозлучно: він — читати свої книжки і думати, а я — милуватися ним.

Розчарований зал зашелестів сторінками конспектів і підручників, а я відітхнула з полегкістю. Я намагалася стати якомога меншою, зовсім-зовсім низько сиділа на стільці, майже напівлежала, мені хотілося знизу зазирнути (непомітно, ясна річ) у обличчя Володі, я не впізнала себе в цьому бажанні, бо завжди прагнула бути вище за інших, завжди мене штовхало й тягло кудись угору й угору, я навіть захоплювалася свого часу альпінізмом і, певно б, захоплювалася ним і досі, якби не... якби... Та ліпше не згадувати! Я й не згадую того білозубого альпініста, я викинула його з пам'яті назавжди, але от чую й досі його слова, його самовпевнений голос: "Треба завжди мати перед очима Брумеля. Вгорі є доволі простору для всіх. Головне — стрибнути! Людина повинна мати над головою в себе отой манливий, ваблячий простір. Там, де нас ще нема, завжди ліпше. Ніколи не заспокоюйся. Пнишь догори. Прагни. Бажай. Будь Брумелем". Брум-брум-шурум-бурум-брумеліада! Я була егоїсткою, і за це мене тоді

покарано. Я ще й зараз егоїстка. Якби хто бачив анкету, яку я склала, жартуючи, для самої себе!

Твій ідеал щастя? — Бути коханою і переконаною.

Що тобі найбільше подобається в чоловіках? — Горда краса.

Що найбільше не подобається? — Слинявість.

Чим пишаєшся? — Своїм тілом. Ногами, руками, обличчям, волоссям, очима, ротом, навіть нігтями пишаюся, бо все в мене неповторне.

Що любиш робити? — Ходити по вулицях і показувати свої ноги.

Що найбільше любиш? — Себе.

Чого не любиш? — Коли на мене не звертають уваги.

Твоя найбільша вада? — Хтось може її знайти, я не бачу.

Як хотіла б померти? — Не хочу, не хочу, не хочу!

Скажи що-небудь оригінальне. — Я сама не знаю, чого мені хочеться.

Володя глянув на мене, сказав:

— Чотирикутна форма будинку виникла, щоб скріплювати дерев'яні колоди. Це було найдодільніше. З застосуванням каменю прийшла арка, прийшло склепіння. Зараз бетон формується як завгодно — отже, треба це використати архітекторам. Ми можемо створювати будівлі, що змагатимуться з найдосконалішими природними формами. Але ми ще боїмося бетону, ми ліпимо з нього тільки найпримітивніші форми.

— Це ви — до мене? — не повірила я.

— Так, — сказав він.

— Але ж я в цьому нічого не розумію! Я закінчила філологічний факультет.

— Та що тут розуміти? Це ж так просто! З бетону можна сформувати навіть будинок, що нагадуватиме соснову шишку! Або лілію. Або ресторан, що має форму орхідеї. І це — не фантастика.

— Ви справді це — до мене?

Він посміхнувся так само лагідно, як тоді, коли я не давала йому книжок.

— А чому б ми не могли говорити про це?

Батько вдома, коли я говорила будь-що про архітектуру, гримав: "Не втручайся не в своє діло! Університет! Скоро ми позакриваємо ваші університети! Бібліотекарів випускають. Теж мені спеціальність. Лізти в чуже діло, критику наводити. Книжечки читають. Ніколи нам книжечки читати — треба діло робити!" Це навіть мене виводило з терпіння, я кричала йому: "Батьку, ти темний, як гумовий чобіт!" Я навмисне читала десятки книжок з серії "Життя славнозвісних людей" і дратувала батька своєю (поверховою, ясна річ) ерудицією. Він терпіти не міг ерудиції! І терпіти не міг слухати й питати чийсь думки.

А Володя говорив до мене, звертався до мене, ждав моїх суджень.

— Людина оточувала себе дедалі більшою кількістю речей, які треба було оберігати. Її житло втратило своє безпосереднє призначення — служити притулком людині, воно втратило і друге призначення — зберігання вогню. Тепер це вже склад всіляких речей. Трипудові порцелянові сервізи, комоди з непотрібним одягом,

циклопічні меблі. Ми повинні прагнути знов первісної простоти. Нам дадуть її пластики, нейлоновий одяг, який не треба ховати в комоди, транзисторні приймачі, які не займатимуть багато місця, посуд з полімерів, який не потребує триметрових буфетів.

— Жінки без речей не можуть жити. Для жінки чим більше речей, тим більше вона відчуває себе людиною.

Це я говорила йому, а сама думала: "Дурню, глянь мені в очі!"

Так ми перекидалися якимись словами, це не вимагало від мене жодного напруження думки. Я робила це мовби в трансі, мереживо розмови плелось само по собі, а в голові в мене в той час було зовсім інше, та й Володя теж, час від часу звертаючись до мене то з тим, то з тим, не переставав гортати своїх книжок, не переставав вишукувати там щось для себе. Іноді замовкав і швидко прочитував сторінку чи дві, а я сиділа навпроти, підпирала долонями щоки, дивилася некліпно на нього, наказувала йому в думках: "Ну кинь же ці книжки, ну кинь!" Чари не діяли: він читав. Тільки злегка супив брови, дивно ворухив шкірою на чолі, мовби намагався зігнати муху. Я не муха — я Вероніка!

А десь у моєму серці народжувалася, як і того разу, дивна молитва. Я сиділа мовчки, а в грудях моїх хтось темний, палкий і знетямлений проказував дивні слова, слова солодкі й бентежні: "Поведи мене! Поведи мене в парки над рікою, і ми дивитимемося на далеке Задніпров'я, і пароплави пропливатимуть у нас коло ніг маленькі й смішні перед тим широким світом, що розкривається нашим очам з високих круч.

Поведи мене в ліси, в соснові ліси за Дарницю, і в дубові ліси за Куренівку, і покажи мені оті окопи, в яких умирали ті, хто восени сорок третього визволяв Київ від фашистів, і я заплачу над тими молодими смертями, і ти побачиш, як я вмю плакати, і покохаєш мене за мої сльози ще більше, ніж за мій усміх, який тобі так до вподоби. А потім ми вийдемо в чисте поле за дубові ліси і побачимо бронзову статую, солдата, а коло неї — землянку Ватутіна, і ми мовчатимемо й думатимемо про того воїна і про ті землянки, бо то — безсмертя!

Поведи мене в луки за Кончею-Заспою, на весняні молоді, соковиті луки, де трави ласкаві, мов малі діти, і на осінні луки з стеклими дзвінкими травами, гірко-солодкими від літніх вітрів, мокрими від теплих київських дощів, шорсткоприємними, мов твої натружені руки.

Поведи мене, ох, поведи!"

Я скинула з себе чари того темного голосу, тріпнула волоссям, тихо сказала Володі:

— Знаєте що, дайте мені свою руку.

— Мою руку? Будь ласка. Але навіщо?

— У вас дужа рука.

— Це професійне. У всіх шоферів — міцні кисті. Весь час тримаєшся за кермо.

Я не люблю міцних чоловічих рук. Вже зазнала цих рук. Але ж Володя не може бути таким!

— Я вам маю щось сказати! Ви подождете, поки я закінчу сьогодні роботу?

— Та я ж і так сидітиму до закриття бібліотеки.

ВОЛОДЯ

У мене підійшли екзамени, довелося проситися, щоб перевели з міжміських перевозок на внутрішні рейси. Ми їхали з Миколою Кіндратовичем востаннє. Потім йому дадуть іншого напарника. Якби ми не розлучалися, то я, звичайно, нічого б не сказав Миколі Кіндратовичу, а так не втерпів і розповів про Вероніку. Не міг не розповісти. Така дівчина, вперше в житті в мене щось починається велике, а кому розповісти? Батька немає, він загинув на війні, перед матір'ю якось незручно, товаришам казати не хочеться — сміятимуться. А Миколі Кіндратовичу...

Коли ми зупинялися де-небудь в дорозі на ночівлю і над нами виблискувало зорями небо і зорі світили на мене, мов чийсь високі очі, Микола Кіндратович впадав у філософський настрій і починав:

— От я читав у старинних книжках, що були колись пастухи-халдеї і дивилися вони на небо і без усяких телескопів і зарплат все там розписали, все помітили і передали нам стільки всього, що ми й досі не пішли далі халдеїв. Ти мені скажи, це правда?

— Тільки частково.

— Ясно. Колись були тільки пастухи. А тепер от ми, шофери, вроді пастухів. Нас усе більше й більше на землі і машин усе більше й більше, цілі залізні табуни й отари, і пасемо ми свої залізні вівці та корови по всій землі, і на небо дивимося, і думаємо. Ти скажи мені, це правда?

— Ну звичайно ж, думаємо...

— Ага, я от усю війну водив машину і після війни, вже скільки тих тисяч намотав, скільки днів і ночей, скільки на небо й на землю дивився, а що я побачив, що придумав? Нічого. А халдей колись придумав. Чого б це воно так?

— Бо ви знаєте, що десь хтось за вас думає.

— Ага, начальство все знає, воно газети читає, воно за нас думає, а ми гвинтики-болтики?

— Чому ж? Всі ми думаємо над своїм життям, над своєю державою. Візьміть наших депутатів, їх мільйони. Візьміть наші газети — там щодня тисячі листів від нас з роздумами, з пропозиціями.

— Ну що там за пропозиції! Як ремонтувати квартири, або як укрупнити будинкоуправління, або де вішати Поштові скриньки? А я хочу щось таке, як отой халдей.

— Ви просто не помічаєте за собою нічого такого. А от спробуйте пригадати, скільки ви корисного зробили, скільки раціоналізаторських пропозицій висунули, скільки розумних порад дали молодим, таким, як я. От і зараз можете мені поради, якщо я розповім?

— Ану, що там у тебе?

І я розповів йому про Вероніку.

— Ага, — вислухавши й помовчавши, сказав Микола Кіндратович. — Виходить, вона тебе знайшла і вчепилася в тебе, як кліщ.

— Та ні. Я їй, якщо розібратися, зовсім не потрібний. Є в Києві тисячі хлопців у тисячу разів вродливіших і показніших за мене.

— Вродливими хай будуть дівчата. Нам вистачить і того, що ми чоловіки. Це важкий обов'язок.

— Вона й вродлива, і розумна, і щаслива, і...

— Цілу ніч ікатимеш. Раз вона в тебе вчепилася, значить, їй чогось не вистачає.

— Але що вона в мені могла найти?

— Цього вона й сама тобі не скаже. Я б міг сказати, що в тобі є хороше, але це для дівчини — тьфу! Воно їй ні до чого. А ще б я сказав їй, що ти, брат, трохи того... черевик...

— Черевик?

— Ну да ж. Лапоть. В науку свою, в роботу все, а на дівчат щось не дуже, а це не годиться. От і дожився, що вже тебе дівчата знаходять. Вона ж тебе знайшла?

— Ну, це як сказати...

— Та як сказати? Вона тебе побачила і зразу накинула оком: "Це моє". І тепер зубами гризтиметься за тебе. Нікому не віддасть.

— Ви так говорите, ніби я предмет якийсь чи просто...

— А як же тобі говорити? Дівчина тебе знайшла, а не ти її. А це нікуди не годиться. Ми повинні знаходити собі дівчат, а не вони нас. Така вже наша чоловіча доля.

— Тобто чоловіча гордість?

— Та яка там гордість! Ми повинні шукати, і все! А більше я нічого не знаю. І не подобається мені, що в тебе так вийшло, що не ти її запримітив, а вона тебе.

— Що ж тут поганого? Я не розумію.

— Любові може не бути — ось що.

— Про любов ще говорити передчасно.

— От бачиш: уже й передчасно. А що таке любов? Знаєш, як колись при сватанні казали: "Побачили куницю" і ще там щось таке. Куниця-дівця, стріляй у неї, вона в тебе стрельне — от і любов. Як постріл, відразу навиліт!

— А в вас теж така любов була?

— Що в мене! В мене могло бути й інакше, ми про тебе говоримо. В мене, коли хочеш, любов затяжна, я й досі, як їду в рейс, то мене жінка мов на той світ випроводжає, і в мене теж мов шматок серця відривається, як подумаю, що лишаю її на цілих шість чи там сім днів. А полюбили ми одне одного під час війни, в куфайках тоді були, в кирзяках, в шапках-вушанках, ніс стирчить, а людини не видно, тільки дух з куфайки йде, і все. От тут і вибирай. А ми вибрали. І добре вибрали. А тепер що? Все зверху! Панчішки там, якась спідничина піддиркана, губи вималювані, волосся під'єрефенене, пурх-мурх, бери мене, а то побіжу далі. Тут воно зразу видно: любов чи просто алюр три хрести і спасибі цьому дому та підем к другому.

Микола Кіндратович ухопився за підкинуту мною тему і розвивав її до самого ранку. Спати нам так і не довелося, проблеми, зачеплені Миколою Кіндратовичем, розв'язати теж не довелося, бо мене він слухати не хотів, а сам остаточно заплутався.

Тепер я їздив по Києву. Возив панелі з Подолу на Першотравневий масив, щодня з своєї кабіни бачив увесь Київ, який поставав навколо мене то зеленими горами глибочицької западини, то двома рядами зелених тополь на бульварі Шевченка, який мені ставало видно, коли я переїздив через шляхопровід, то кам'яними нагромадженнями навколо Володимирського собору, які видно було мені з Солом'янки, коли я повертався назад. Кілька разів на день я бачив вокзал, під шляхопроводом сичали паровози, тисячі рейок лежали на землі, мов сталеві письмена складної нашої епохи, а потім була Солом'янка, частина міста, зв'язана з пам'яттю вічного комсомольця Островського.

Був у нас міський вечір пам'яті Островського. Двічі не могли зібратися. Комсомольські керівники червоніли: "На слідуючий раз ми вже забезпечимо аудиторію". Забезпечувати можна пшоняною крупою, але "забезпечувати" Островського!

Кам'яна пам'ять міста. Лисенко й опера. Університет і задуманий Тарас коло нього, круточолий геній з доброю посмішкою під широкими вусами. Він колись жив на Приорці, любив купувати цукерки й роздавати дітям, у Києві завжди було безліч дітей. Художниця Яблонська це добре помітила і малює-малює київських дітей. Діти гріються на сонечку в сквериках, катаються на санчатах, ліплять снігову бабу.

А київська вулиця! Ради вулиці мешканець столиці жертвує всім. Все для вулиці. Убити, приголомшити, залатати всі дірки, замазати щілини, замаскувати злигодні, невдачі, безталання, лайливий характер, відсутність розуму, серця.

Жінкам це вдається легше. Для них є моди, що змінюються частіше, ніж пори року. Для них є пудра, фарби для волосся, губна помада, черевики на "шпильках", манікюр і ще катзна-що!

Чоловіки теж пробують конкурувати з жінками. Колись було: у кого довше пальто, ширші штани, гостріші й довші кінці коміра в сорочці. Тепер: у кого вище піддиркане пальтечко, в кого вужчі штанці, в кого пістрявіші шкарпетки, в кого нейлоновіша сорочка, у кого... дурнуватіша мармиза (тоді нагадує іноземця).

Але це переважно молодь, та ще артисти, та, може, там письменники, високопосадні молоді службовці. А літні? Жінки цурпелять авоськи з магазинів і з базарів. Чоловіки човгають з портфелями. В галошах (о мезозойська ера!), і плечі в них підняті, мов Кавказький хребет, і намагаються вони сховатися за тими плечима, затулитися ними від усього, а найперше — від своїх літ. "Ой вернітесь, літа мої, хоч до мене в гості!"

А ще: самотні машини вночі, меланхолія нічних трамваїв, заблукані душі перехожих, парочки коло Центрального поштамту, де прописаний міський ерос, і на станціях метро, де тепло, й затишно, і тихо. А ранками по Хрещатику, горблячи плечі, біжать спінінгісти, а в парках причісуються дівчата, які загулялися, і трава прим'ята (да не прим'ятая краса!), хоч міліція, звичайно, забороняє м'яти траву в межах міської смуги (і є відповідна постанова нашої міськради за номером таким-то), а за межами міської смуги мни скільки хочеш.

Та ось настав останній день осені. Ти лягаєш спати, і, поки ти спав, у твоє місто, ще вчора чорне, сумне і по-осінньому брудне, ще вчора з голими, зрозпаченими деревами, прийшла зима. І ти прокидаєшся на іншій планеті. Все біле, м'які звуки тонуть у білому снігові, земля стала лагідна й спокійна. Влітку земля жовта від пшениць і зелена від трав, а взимку — біла. Білі й жовті хай будуть і наші будинки. І в домах наших — хай біле й жовте. А зелене хай деревам і воді, а синє — небу і теж воді.

А ще синє — очам Вероніки. Вони в неї зовсім сині, коли зустрів її на снігу, закутану в сіру нейлонову шубку, і, звичайно ж, — на "шпильках".

— Ноги відморозиш!

— Ах, не кажи дурниць! Може, хотів, щоб я надягла валянки і стала схожою на стару бабу? У мене для тебе новина: зустрічаємо Новий рік у нашій компанії.

— А що це за "компанія"?

— Ну, давні знайомі. Там цікаво. Ти сам побачиш. Твої шофери не образяться?

— Не гадаєш же ти, що ми й спимо під машинами?

— Ще недавно ти справді спав.

— Коли їздив з Миколою Кіндратовичем. А зараз я — стопроцентний киянин. Цілими днями колесую по київських вулицях. Обходити б їх пішки, а потім написати таку книжку про всі київські вулиці. П'ять тисяч вулиць, і в кожній свій неповторний краєвид, і своя барва, і свої будівлі, і якісь особливі люди. Наприклад, вулиця, де живуть арсепальці. А на Сирці є вулиця, де живуть шофери таксі, а ще є вулиці композиторів і акторів, залізничників і поетів, і є в Києві вулиця найгарніших ніг. Це — де хореографічне училище.

— Ти завжди щось вигадася.

— Адже ти вигадала "компанію".

— А як по-твоєму зустрічати Новий рік?

— Та я нічого не маю проти. Звичайно, треба зустрічати серед людей. А раз ми молоді, то серед молоді.

Тоді на весь Київ зненацька впав з неба іній. Ще надвечір нічого не було, а коли об одинадцятій ми зустрілися з Веронікою, то навколо нас ясніло якесь срібне царство. Дерева, будинки, проводи, тролейбусні дуги — все унизане сріблястими кристалами інею, все набуло якихось дивовижно-прекрасних обрисів, все незвичайне й чарівне, і Вероніка теж була незвична — в новій коричневій шубці, мов граціозна молода хижачка в далекому пралісі, вона йшла, вигинаючись усім своїм довгим звивистим тілом, йшла зовсім нечутно серед білої тиші новорічної ночі, і я вперше подумав про те, що таку дівчину можна й поцілувати; вірніше, я про це думав і до того, але сьогодні ця думка перетворилася на бажання, я аж потягнувся до Вероніки, зовсім близько відчув її холодну щоку, її дихання...

— От ми й прийшли, — сказала вона.

Коли відчинилися двері, нам в обличчя вдарило світлом, різонуло дикими звуками музики, безладним гамором багатьох голосів, теплом людської оселі, густо пропахченої парфумами, запахами нової, не ношеної ще матерії, хвої... Чорні костюми, білі сорочки,

плаття всіх можливих моделей і всіх ймовірних і неймовірних забарвлень, зачіски, голі руки, виставлені напоказ ноги, оголені в сміхові зуби, безладні жести.

— Хто запізнився, тому штрафну! — загукали якісь голоси. — Проводжати старий рік з штрафною! З штрафною!

Початок був банальний. Мабуть, важко вигадати щось, окрім тієї "штрафної", і ми з Веронікою, посміхаючись, випили по чарці, а потім вона мене стала знайомити.

Насамперед господар квартири. Я його знав, він мене — також. Гнат Косар-Косаревич не раз і не два приїздив до нас з своєю матір'ю забирати білизну, яку прала їм моя мама. Було таке. Гнат бачив наш старенький будиночок під столітнім осокором, я частував його нашим власним кисленьким київським виноградом (я накладав його в чорні пакети від фотопаперу), він загравав з нашим Рексом, приносячи йому щоразу цукерки, а той, не будучи дурним, цукерки ковтав, а на Гната все одно гарчав і хотів ухопити його за литку. Кілька років я Гната вже не бачив. Ми стали дорослими, я вже заробляв сам гроші, заборонив мамі займатися пранням (хоч догадувався, що вона потихеньку комусь там, видно, ще пере — така дивачка!). У Косар-Косаревичів я не був ніколи, не сподівався бути, не прагнув до цього, бо навіщо? А, отже, попав.

— Давні знайомі! — гукнув до товариства Гнатко, потискуючи мені руку. Він пройшовся туди й сюди, виструнчений, мов учитель танців, у бездоганно пошитому чорному костюмі з якогось лискучого матеріалу, блиснув зубами, покуйовдив своє й без того скуйовджене волосся, що стояло в нього на голові якимсь чортом. Я вже ждав, що він стане розповідати про деталі нашого знайомства, але Гнатко взяв за руку мене й Вероніку і повів навколо столу, представляючи гостей, яких Вероніка знала й так, а я зустрічав уперше. Гнаткові, видно, дуже залежало на тім, щоб підвести до кожного і мене, й Вероніку, він мовби хотів тим самим підкреслити: дивіться, мовляв, на кого змінюла наша Вероніка таке вишукане товариство, гляньте на це мурло, на цього неотесаного шофера, який попав у наше високоінтелектуальне середовище. І хоч жодного слова про це не було сказано, жодним жестом ні Гнат, ні будь-хто з присутніх цього не висловили, а мені весь час здавалося, що до мене ставляться упереджено, я був готовий щомиті дати відсіч, огризнутися, якщо хтось спробує мене атакувати, хоч ніколи агресивністю не відзначався. Очевидно, настрій мій пояснювався тим, що поряд була Вероніка, а ще тим, що надворі ми лишили інеєву тишу, а ще тим, що мені захотілося серед тої тиші поцілувати Вероніку, я відчув її там особливо близько, а тут як тільки ми переступили поріг цієї величезної розкішної квартири, Вероніка, хоч стояла поруч, непомітно якось наче віддалялася від мене, відпливала, заплутувалася серед цих молодих, блискучих, дотепних, галасливих Гнатових друзів, чи хто там вони такі.

Знайомство кінчилося. Зарізали б мене, щоб я запам'ятав хоч одне ім'я або прізвище! Тільки професії ще с'як-так вкладалися в моїй пам'яті. Молодий архітектор, молодий художник, молодий кінорежисер, молодий поет і так далі, і так далі все молоде (молодість тут трактували досить вільно: від двадцяти до тридцяти з добрим гаком, бо деякі молодики вже посвічували лисинами), все талановите, все майже

геніальне, хоч ще нікому не відоме, бо, як виявилось згодом, кінорежисер ще не поставив жодного фільму, художник ще не показав нікому жодної своєї картини (не знаю, чи вони в нього були), поет... Але поет довів, що він не даром носить своє наймення! Коли ми випили за Новий рік і вдруге, коли всі побажання і всі тости вичерпалися, згадали про поета, налили йому "штрафну" і загукали:

— Вірш! Вірш!

— Гаразд, — сказав той, напинаючи жили на скронях і роздуваючи ніздрі, — гаразд, я прочитаю вам вірш, який склався в мене, коли я йшов на цей вечір.

— Поїхали, — сказав Гнатко. — Завіса піднімається. Прошу маестро.

Поет вліпив очі в Вероніку, тихо почав:

Ти знаєш,

Що буличник —

Це два мільйони Лисих мужчин,

Закопаних в землю?

Після цієї несподіваної інтродукції голос поетів набрав високих нот, і вірш продовжувався вже в якомусь несамовитому крещендо, мов арія конаючого в класичній італійській, опері:

Машини, особливо ж коні,

Так збиткуються над ними,

Що лисини почорніли Од вічних ударів.

О, як вони ждуть Теплого дощухи,

Що покропить їм голови

І обгорне зеленою травкою!

О, як вони мріють про дні,

Коли скинуть "шпильки"

І ходитимуть босі дівчата,

Коли скинуть чоботи

І ходитимуть босі солдати!

І знов тихо, вмираючим голосом:

Обережною будь,

Як ідеш

По буличнику!

— Вірш автобіографічний, — підкравшись ззаду до поета і розгортаючи йому на тім'ї поріділе волосся, закричав Гнатко. — Браво поету! За синтез високої поезії і мужності браво! Хай вічно живуть буличники!

— Як тобі такі вірші? — спитала мене Вероніка.

— Ти ж знаєш, що я віршів не розумію. Не поетична натура.

— Просто ти хитрий.

— Хоч дурний, так хитрий?

Вона засміялася. Через стіл від нас молодий композитор (а точніше, студент консерваторії) Гена, звертаючись до своєї сусідки, сказав:

— Все може бути озвучене, навіть ревності. Є такий модний роман у Франції "Жалюзі". Про ревності. Вже написано джазову музику на цю тему, зветься теж "Жалюзі". Звук ревності — це іржавий звук жалюзі, які падають на вікна і двері, затуляють вас від людей.

— Нам загрожує ентропія почуттів, — чулося з другого кінця столу. — Не можна стандартизувати смаки, це веде до вмирання найдорожчого в людині — багатства почуттів — до розумового отупіння.

— А безконтрольність смаків і почуттів веде до здичавіння розуму, — заперечували йому.

Гнатко підійшов, підсів до Володі й Вероніки.

— У нашого Гени ідея фікс: все на світі озвучити. Але Гена цілить у генії. А ми грішні? От ти, робочий клас, — звернувся він до мене, — поясни мені, яка мета нашого життя?

— Комунізм, — сказав я.

— Це ми знаємо, а точніше?

— Точніше написано в Програмі партії.

— Та ти що — на новорічному вечорі чи на політзаняттях?

— А яка різниця?

— Ну хоч би та, що тут ми п'ємо гарячительні напитки, а там — сухенькі лекційки, і квит.

— Думаємо ми скрізь однаково.

— Ти хочеш сказати, що в мене в душі сидить дворушник. Віднині беруся за його викорінення. Але по суті. Для чого людина живе на землі? Кажуть: щоб працювати. А навіщо працювати? Кажуть: щоб жити. Замкнене коло. Філософи тим часом займаються дурницями, вирішують, що перше: вогонь, вода, повітря, дух, матерія? Яка різниця! Навіщо жити — от що мене цікавить. Допустимо, я вбачав мету мого життя — в добуванні модних штанів. Це поки в мене таких штанів не було. Знаєш, що таке справжні штани? Щоб вони йшли поперед тебе. Ти ще тільки зібрався вирушати, а вони вже йдуть, розрізають простір, як форштевень океанського лайнера хвилі. Ніколи не мнуть. Бездоганні штани, від яких краще настрої і зростає почуття власної гідності. Добув я штани, а далі? Піднімати цілину? Нецікаво. Не знаю, з якого боку до неї братися.

— Там покажуть.

— Гаразд. Піднімемо. Збудуємо парочку гідроелектростанцій на сибірських ріках. Просвердлимо дірочку в земній корі. А що далі?

— Людина — безмежна. Вона живе для безконечності. Вона сама в собі безмежність, безконечність і вічність, як всесвіт.

— Ти не крути, філософ з Татарки (він таки не втерпів, кольнув мене хоч Татаркою). Я тебе питаю конкретно, а ти — в абстракції. Як той бурсак, що на запитання, що таке чобіт, відповідав: "Чобіт є глаголеобразний вертеп, вміщаючий п'ятирічну систему пальців, обвлечених в отвличенную онучу, тождественну по ідеї з носками". Є

англійська приказка: "Тільки діти й дурні вважають, що двадцять шилінгів і двадцять років безконечні". Мені вже за двадцять, я кінчаю будівельний інститут, я буду архітектором, про мене кажуть — талант. Я вмію креслити, як ніхто. В мене прекрасно розвинена просторова уява. Ну й що?

— Будуватимеш, — сказав йому я. Виявляється, Гнатко теж архітектор. Ну що ж, нічого дивного. Його батько вважався досить відомим будівничим.

— Слава тому, хто спитав, і тому, хто відповів, — картинно махнув руками Гнатко, зауваживши, що всі розмови втихають і всі прислухаються до нашої суперечки. — А що будувати? Оті коробочки, які ставлять у нас за Дніпром? Мерсі боку! Це нам не підходить.

— Пропонуй свої проекти.

— Пропонувати? Кому? Товариство, ви чули? Ви бачили таку святу наївність? Таку сміливість? Я пропоную випити за сміливість. І випити горілки. Так. Випили?

Мене розбирав сміх. Я теж випив. Гнатко палив собі ще одну чарку, скривився, проковтнув рідину, зиркнув на Вероніку. Весь цей спектакль закручувався тільки для неї. Видно, тут були якісь спогади, щось зв'язувало Вероніку з Гнатком і, може, ще з деким з присутніх. Та вона ж так і казала мені: "Моя стара компанія". Компанія — це щось незбагненне. Ні дружби, ні любові, ні спільних поглядів. Просто купа. Довго вибирають, у кого "зустрічати" те чи інше свято, приходять, п'ють, їдять, кожен говорить своє, ніхто нікого не слухає, кожному хочеться показати, який він розумний і сміливий у своїх судженнях. Потім прокидаються вранці, згадують, і самим стає соромно за дурниці, яких наварнякали вчора.

— Ти питав, що таке наше життя? — перехилившись через стіл до Гнатка, прохрипів поет. — Я відповім тобі словами швейцарця Леметра. Життя — це вибух, внаслідок якого виникає квант. Перш ніж з'явилися поняття простору й часу, виник квант. Згодом цей квант розширився, породив безліч собі-подібних, утворилося те, що зветься всесвітом. Десь там і ми з своїми кипіннями дрібненьких пристрастей, мишачою метушнею, нікчемністю, жалюгідністю, блюзнірством.

— Не треба приписувати людству того, чим відзначаєшся сам, — насмішкувато промовив Пушкар.

Це образа! — заверещав поет.

— Не страшно, — спокійно сказала Вероніка, — той, хто насмілюється ображати людство і навіть цілий всесвіт, повинен стійко зносити все.

— Я справді стою вище буденних пристрастей і дріб'язкових непорозумінь, — пиховито заявив поет. — Бо що значать наші переживання порівняно з тим, що загрожує всесвіту! Всезагальний розпад, зникнення матерії, ентропія, повернення до висхідного пункту. Знов один-однісінький квант — і більше нічого!

— Не будь Кассандрою! — відмахнувся від поета Гнатко. — Слухаючи тебе, мені хочеться іноді стати старомодним. Наприклад, декламувати Шекспіра. Товариство, перед вами сидить персонаж комедії життя, який знає напам'ять усього Шекспіра!

— А кому це потрібно? — поблажливо скривився поет.

— А я хочу бути старомодним! Наприклад, люблю Блока. "Я люблю ваше тонкое имя, и ваши руки, и плечи, и черный платок". Або: "Вползи ко мне змеей ползучей, в глухую полночь оглуши, устами томными замучай, косою черной задуши". Сам вичитав у двотомнику! Жоден літературознавець не цитував.

— Ти — талант, Гнатку! — сказала Вероніка.

— Майже.

— Самородок. Як та аристотелівська миша в засіку, що виникає з нічого, самонароджується.

— Вероніко, ти смієшся з мене! На тебе впливає близькість скептично настроєного робітничого класу. От робітничий клас пропонував мені йти в будівничі. А чи відомо вам, магістер ляпідорум і цементорум-бетонорум, що в нас архітектурою заправляють старі діди, оті самі, що ліпили колись колони до гаражів? І чи відомо вам, що в Румунії, яка виходить зараз на одне з перших місць у світовій архітектурі, на чолі архітекторів, які роблять ці чудеса (молодих, звичайно, архітекторів), стоїть тридцятилітній Лазареску? А головний архітектор Гавани Рікардо Порро має тридцять п'ять років, і його смаки... Гена... ходяче "Гу із гу?", скажи йому про Рікардо Порро.

— Будь ласка, — погодився знавець Заходу в його наймодерніших проявах. — Анкета Рікардо Порро: "Улюблений письменник — Беккет, улюблений поет — Сен-Джон Перс, настільні книги — "Портрет художника" Джойса і "Доктор Фаустус" Томаса Манна, улюблені художники — Міро, Клее, Шагал".

— Ясно? — спитав Гнатко. — Можна далі не продовжувати? Ви чули коли-небудь ці імена? Бачили картини? Читали книжки?

— Ні, — щиро визнав я. — Окрім "Доктора Фаустуса", нічого не чув і не бачив.

— А все це — геніальні люди. У нас недавно продавався в магазині іноземної книги альбом Клее. Ось я зараз принесу.

Він вибіг до сусідньої кімнати, повернувся з альбомом, швидко гортав його перед очима у мене.

Мелькали різноколірні трикутники, квадрати, якісь божевільно ламані лінії, химерні осцилограми чиєїсь хворобливої уяви.

— Він що — божевільний, цей Клее? — спитав я.

— По-перше, він покійник. По-друге, так, справді під кінець життя він став божевільним, але що з того? А Врубель? А Мусоргський? А Гоголь?

— Але ті тяжко хворіли в кінці життя. Вони лишили після себе великі твори, а цей — якийсь дикий орнамент свого божевілля.

— Твоїми устами промовляє дикість, — зітхнув Гнатко. — Давайте вип'ємо за те, щоб дикість зникла з нашої Землі. За прихід цивілізації. Сказати таке про Клее? Я купив цей альбом і перестав ходити на лекції до інституту. Що я там почую?

— Хто попав у лабету до Клее, скоро не вирветься, — докинув лисий Гена.

— Слухайте, ви це серйозно? — вже не в жарт стривожився я.

— А ти — теж серйозно? — округлив очі Гнатко.

— Я — дуже.

— Ніко, — звернувся він до Вероніки, — де ти взяла це археологічне чудо, на яких загальних зборах викопала?

За Вероніку відповів я сам. Мене вже стало злити оце базікання.

— Ти подожди, Гнате, не теревень...

— А то що — в зуби даси за відсутністю аргументів? Це тепер модно. Указ навіть такий є — бити морду.

— Морду не морду, а...

— Ясно. На дуель ти мене викликати не зможеш: тепер дуелей нема — їх замінили листи до редакції. В комсомольську газетку напишеш. Абстракціоністська забігайлівка?

— Крути, крути, — сказав я.

— В суд передаси, — розпалювався дедалі більше Гнат. — Суд тепер шик-модерн. Особливо товариський. Письменники пишуть про це цілі романи. Поети шкрябають вірші. Поетизація товариських судів. Так би мовити, пароксизми гуманізму.

— Не турбуйся, — сказав я, — не буде ні биття морди, ні суду.

— А що ж буде?

— Просто хотів би, щоб ти прийшов хоч завтра вранці до нас у гараж і розповів нашим хлопцям... ну хоча б про Клее. І альбомчик можеш прихопити.

— Ясно. Передовичок заочничок. Хочеш пустити на мене темну масу. Шофери і Клее — це шикарно. На скільки процентів виконали сьогодні план, товариші? Ах, про вас передаватимуть сьогодні в останніх вістях? Ей, хлопчики-мальчики, дівчата-скакушечки, байстрята-безбатченки, перестаньте шукати в ефірі джазові пісеньки, шукайте останні вісті.

Тут уже не витерпіла навіть Вероніка.

— Замовкни, Гнате, — строго сказала вона.

— Не заважай, хай вибалакається, — спокійно промовив я.

— Попереджаю: вам доведеться довго ждати, у мене дуже великий запас слів. Шекспір, Блок, Ремарк, Хемінгуей, Хікмет, Квазімодо, Цветаєва...

— Коти-коти — вже розізлившись, сказав я, — колеса круглі, язик без кісток. Наярюй, а я послухаю. Отже, Клее — раз. Далі? Шагал, Брак, Сальвадор Далі, Поллок, Бюффе. Хто там ще?

— Еге, котик випускає пазурці: перетворюється на тигра. Йому відомо дещо. Це у вас у гаражі на політзаняттях проходять?

— Уяви собі, проходимо. І заходимо так далеко, що тобі й не снилося. Від козака Мамаєва до Пікассо, від фресок Тасілі до Дієго Рівєри і Сікейроса, від пам'ятника Хіросіми і Стіни націй Бухенвальду до Ренато Гуттузо і Адольфа Гюфмейстера...

— Так, — підсумував Гнатко, — пішли в моду шофери-енциклопедисти з реалістичним нахилом, з поправкою на двадцяте століття. Двадцять перший вік у допотопному гаражі. Місіонер серед заблуканих дикунських душ. Глянь, у мене перстень на пальці, з печаткою. Дикість! Забобони! Жах! Навертай мене в свою віру. Промовляй гучні слова про ідеали.

— А що, ці слова — не модні?

— Просто на них багато пороху.

— А ти замість базікати подбав би ліпше, щоб виблискували ці слова завжди і не покривалися порохом.

— Ходімо звідси, — шепнула мені Вероніка. — Гнат сьогодні просто здурів.

— Він здурів уже давно, — вголос сказав я.

— Ми лаємося, — констатував Гнат. — У нас нема чим крити, ми криємо лайкою, скоро перейдемо до матюків.

Атака почалася з дитячого: "Віддай, це моє!" Гнат і, мабуть, деякі з присутніх, може, отой композитор або отой поет з своїми буличниками, — всі вони мали на мене зуб за Вероніку. Ага, ти хочеш відібрати в нас таку дівчину, нашу дівчину? Не дозволимо! Покажемо їй, на кого хоче нас змінити, покажемо тобі самому твою відсталість і всезагальну інтелектуальну зачуханість.

Але це тільки початок. Далі — більше. Атака розрослася. Вона вже спрямована не тільки проти мене — проти всього нашого життя.

— Найкраще піти звідси, — підождавши, поки підведеться Вероніка, і, підвівшись теж, сказав я, — вас тут багато, я один, ви вже більш-менш притерлися один до одного, я серед вас — чужий. У вас все ж таки, очевидно, є якісь спільні точки дотику, в мене з вами їх нема і ніколи не буде. Але перед тим, як піти звідси, я хочу сказати вам ось що.

Вам не подобається наше життя, наші ідеали, наша праця, наші люди. Все для вас — не так. А як же треба? Вам здається, що ви знаєте. Насправді ж ви співаєте з чужого голосу. Ви пішли за тими крикливими кабінетними пророками Заходу, що буцімто склали біблію сучасної людини, написали її тексти, намалювали мініатюрки, змайстрували псалми й молитви. Якщо вірити їм і вам, то людина — ніщо. Вона гола на океані снігів життя. Бийся все життя головою об стіну, голова розіб'ється — стіна зостанеться. Тоді нащо битися, задля чого боротися?

Щастя? Воно по той бік стіни, до нього не проб'єшся, про нього можна тільки марити! А тому — віддаймося суму і розпачу, попливемо на хвилях підсвідомості аж до химерних галюцинацій, — чим дивовижніші наші марення, тим багатші наші натури. Нас не вдовольняють коробки будинків, у яких люди одержують квартири, ми вмираємо без краплини Массачузетського університету, збудованої Ван дер Роє, і без краплини Роншана, зробленої великим Корбюзьє.

Гаразд, допустимо, що це справді може бути цікаво: глянути на дивовижно багату натуру. На того Корбюзьє, який майже півстоліття споруджував оригінальні будинки, співав гімн людському житлу, а потім втяв у Роншані якусь бетонну подушку на павучих ногах, і назвав її краплицею, і засклав щілини-бійниці в подушці різнобарвним склом, несміливо натякаючи на втрачену красу середньовічних вітражів. У Корбюзьє відчай людини, ідеали якої розбилися об холодну байдужість капіталістичного суспільства. Але ж у вас: що є, окрім декларування своїх так званих багатих натур, які ваші заслуги? Що дали ви народові? Хто годуватиме ваші натури? Хто сіятиме для ваших натур хліб і шитиме штани?

Я знаю, ви скажете: не наше діло. Інтелігенція — самостійний клас. Про це

записано в Програмі. Тут ви можете козирнути навіть Програмою. Отже, розподіл праці. Але він існує в нас, щоб кожен віддавав суспільству всі свої здібності. А кому збираєтесь адресувати свої здібності ви? Ага, у вас немає замовника! Суспільство не доросло до вашого рівня!

Нас ви вважаєте грубими, неінтелектуальними, нудними. Тільки ж забули ви, що, поки крутилися у ваших головах усілякі там теорії і вистрибували перед очима модерністські чортики, ми відбудували після війни країну, нагодували всіх хлібом, підняли цілину, збудували могутні гідроелектростанції, запустили в космос кораблі, добули алмази земні і добуваємо штучні. Я знаю київського інженера Шульженка, який брав участь у розробці технології добування штучних алмазів. Він такий, як усі. Любить Миколу Островського і Горького, читає Шевченка і співає українських народних пісень, а ще носить на пальці старомодну каблучку, щоб бути вірним своїй молодій дружині, бо порядність ніколи не буде вважатися застарілою, є багато речей вічних, а це прості речі: Вітчизна, праця, любов, мати, небо.

Ми запустили в небо першого супутника і першого космонавта, ми будуємо комунізм — це бачить увесь світ, а ви сидите в самому центрі Києва і нічого не бачите, у вас перед очима плавають різнобарвні трикутники і кружальця Пауля Клее і Хуана Міро, вас дратує червоний колір наших прапорів, як того бика з кориди — червона мулета торреро, ви начиталися книжок про бій биків, про кальвадос, про неповнолітніх коханок — і вже вам не по нутру Довженко, який розкриває велику долю нашого народу, вже вам не подобаються його фільми, а подобається тільки "неореалізм", та ще якась там "нова хвиля" в західному кіно, та ще Антоніоні, для якого людина — це не борець і діяч, а якийсь розмазаний символ буття.

— Це лекція? — прискалив око Гнатко.

— Ви мене викликали на суперечку. Сперечатися я не вмію, але завжди і будь-де стану на захист усього того, чим дорожу, заради чого живу. Свого — не віддам нікому! І не проміняю ні за які екзотичні імена. У нас багато своїх дорогих імен. Я сказав те, що думав, коли хочете, подумайте над моїми словами. Їх ви почуєте від кожного в Києві. Київ за стінами цієї квартири, мільйонний Київ, а вас тільки десяток. Весь Київ думає так, як я, а ви думаєте по-своєму, "оригінально". Кому потрібна ця "оригінальність"? Вам самим. Але тоді подумайте, кому потрібні ви?

— Яка зворушлива відсутність скромності, — засміявся Гнатко. — Я — це Київ. Я йду від вас, залишаючи вам свої віщі думи. Я так вирішив.

— Генсек ООН У Тан сказав: "В цьому недосконалому світі доводиться згоджуватися не на зовсім досконалі рішення", — мовив недовчений композитор.

— Гнате, ти здурів, — зло кинула Вероніка. — Я ніколи тобі не прощу.

Вона вже одягалася в передпокої, коли Гнатко вибіг туди, вхопив її за руки.

— Ніко, це ж тільки вільний обмін думками! Ми зараз вип'ємо миркову і продовжимо нашу зустріч. Ну, Ніко!

— Ми йдемо, і більше моєї ноги тут не буде, і можеш не вітатися зі мною, бо відповіді все одно не матимеш.

— Та ти закохана, Ніко! Вітаю, колего, — поклін у мій бік. — Це неабиякий успіх. Кому не везе в дискусіях, везе в коханні, так казали ще древні греки. А може, й не греки, може, то я сам вигадав. Ніко, я впаду на коліна!

— Можеш падати хоч на живіт.

Ми пішли. На сходах Вероніка швидко нахилилась і поцілувала мене в щоку.

— Побачать, — сказав мляво я.

— Нехай.

Вологе тепло її уст подіяло на мене заспокійливо. Я знову відчув тишу Києва і білоїніну його красу.

— Знаєш що, — сказав я Вероніці. — Давай сядемо на тролейбус, та поїдемо до Глибочиці, та махнемо на Татарку, там десь у моїх родичів розкішна ялинка!

— Гарзд, — згодилася вона, — але спершу давай зайдемо тут ще в одне місце, до моєї давньої подруги.

І ми зайшли до подруги, де, звичайно, була "штрафна", і були обійми, поцілунки, докори: "Чого не заходиш?", проводжання, потім зайшли ще до когось, потім я згадав, що на Артема один мій товариш одержав квартиру, і ми зайшли покропити всі кутки шампанським, а вже тільки тоді добралися до Татарки.

ПОЧАТОК КІНЦЯ

На місці кроком руш! Тупцювали на одному місці, товкли воду в ступі, переливали з пустого в порожнє, намагалися дійти до істини, а істина лежала десь поза межами кімнати, в якій засідали ці люди, поза межами їхнього впливу.

Кукулик був утомлено байдужий. День наближався до кінця, а засідання журі не могло ніяк закінчитися. З появою секретаря міськкому зникла категоричність суджень, тепер кожен намагався вживати якомога обтічніших формулювань, говорили довго і тільки для того, щоб нічого не сказати. Кукулик трохи тривожився: чи секретар зробить які-лебудь висновки з цих невиразних балачок, чи зрозуміє він, що саме треба підтримувати?

Секретар слухав. Дивився на кожного, хто виступав (а виступав навіть Кошарний, обережно вихваляючи економічність проекту "Космос" і гудячи нестримне експериментаторство автора "Сонця для всіх"), намагався побачити його очі.

Ох, очі, очі! Ми дивимося в очі тільки дітям і коханим, а потім уже більше нікому. Так і проживаємо життя, не бачачи більше живих, наближених до нас людських очей, хіба що на екрані кінотеатру, в якоїсь там кінозірочки. А ще нам не вистачає часу слухати. Ми намагаємося вибалакатися. Говоримо й говоримо без кінця і ніколи не слухаємо. Слухаємо тільки в школі. Та й то тільки для того, щоб згодом почати говорити самим. Чим далі, тим більше говоримо і менше слухаємо. Та що там слухати! — мотив усіх засідань, усіх зборів. Навіть у суді слухають тільки з обов'язку.

А в нього була тепер така посада, яка зобов'язувала насамперед вислухати людину. Вислухай, розберися, будь об'єктивний і справедливий.

Перед виступом Олексій Іванович попросив у Кошарного протокол, проглянув його. Кошарний ухитрився дочепити до протоколу аркушик з викладками — скільки членів

жюрі за який проект. Найбільше голосів зібрав проект "Космос" — це було ясно. Секретар попросив слова, підвівся, відкашлявся, сказав:

— Хай товариші мені пробачать: я не архітектор, не будівельник, виступаю тут як особа якоюсь мірою службова, насмілююсь також взяти слово від імені тих, хто не представлений у вашому жюрі, — від трудівників міста Києва, хоча в таких самих повноваженнях важко відмовити також іншим товаришам — і з міськради, і з Держбуду, та й вам, нашим уповноваженим по будівництву житла. Добре було б, звичайно, знати думку багатьох тисяч киян. Тоді нам легше б зараз працювалося. Я, наприклад, дивуюся, чому не влаштували виставки проектів, перш ніж їх розглядатиме жюрі.

— У нас було обмаль часу, — пояснив Кукулик. — Та й не хотілося, щоб навколо конкурсу розпалювались зайві пристрасті.

— В мистецтві без пристрастей не обійдешся. А ще важливіше тут — суд народу. Подивилися б наші проекти кілька тисяч чоловік та написали в книгу відгуків свої думки...

Діжа уявив, що б писали про "Космос", і затулив рукою посмішку. Такі написи довелося б публікувати хіба що в "Перці" та "Крокодилі".

— Мені особисто подобається ідея вашого конкурсу, подобається демократична ідея його проведення, подобається і суто архітектурна ідея: експеримент, пошуки нових шляхів, нових конструктивних рішень, можливо, застосування нових будівельних матеріалів. Такий конкурс, окрім того, може дати нам приплив нових творчих сил в архітектуру, він активізує нашу молодь, та й не тільки молодь, і тому перед жюрі стоять завдання не лише суто архітектурні, а й педагогічні, державні завдання по виявленню й підтримці талантів. Це можна зрівняти з тим, що, йдучи шляхом, ми побачили алмаз. Від нас залежить, чи втоптати його в багнюку, щоб ніхто його ніколи не побачив, а чи підняти, щоб він засяяв на всю свою силу і кинув відблиски на якийсь з куточків нашого життя. На жаль, іноді в нас ще буває, що ми не помічаємо цих алмазів, топчемо їх, а потім посилаємо далекі експедиції за алмазами.

Нам потрібні нові свіжі сили в архітектурі ще й тому, що останнім часом якось так складалося, що видатні, досвідчені архітектори відійшли від розробки проектів районів великих міських комплексів. Вони всі — на високих адміністративних посадах в Академії будівництва і архітектури, в Спілці архітекторів. Якщо й беруть замовлення, то тільки на окремі об'єкти. Персональні, так би мовити, об'єкти. Іноді це бувають проекти справді вдалі, як Палац спорту (хоч покрівля в ньому й нагадує покрівлю ангара) або готель на вулиці Рози Люксембург. Іноді — надто претензійні, як наша міськрада або готель "Москва". Іноді ми сліпо переносимо західні взірці архітектури на наш ґрунт і маємо просто комічний ефект: візьміть Київську річкову пристань, яка зовні витримана ще в дусі смішної помпезності культивського періоду, з колонами і карнизом, а всередині розписана в ультрамодерністському стилі, який не опирається на жодну з відомих нам традицій — просто манеризм, еkleктика, модничання — і більш нічого.

Через те, повторюю, у нас були великі сподівання на ваш конкурс, і міськком свого

часу підтримав ідею Василя Васильовича. — Кукулик ствердно хитнув головою, посміхнувся. — І от сьогодні ми присутні на завершальному акті цього дуже цікавого експерименту.

Товариші багато говорили про висунуті на преміювання проекти. Я теж знайомився з представленими роботами. Знову ж таки не можу не зазначити, що не вважаю себе спеціалістом, і що, певно, багато деталей пройшло повз мою увагу. Якщо можна так висловитися, то я хочу бути сьогодні тут найнормальнішою людиною серед ненормальностей і аномалій всього того, що зветься мистецтвом. Щоправда, спершу, коли я дивлюся на проекти, то моє серце вражає краса або ж відсутність краси. Для вас кожен проект промовляє іншим голосом, ніж для мене. Істота архітектури — її просторова конструкція. В малюнку вона згладжується, нівелюється, гине. Архітектор відчуває насамперед конструкцію. Тому він перш за все звертає увагу не на малюнок цілого об'єкту, не на фото майбутнього будинку, а на деталі. Я ж дивлюся на малюнок, я намагаюся уявити ці будинки так, як вони стоятимуть на київській землі, я намагаюся вписати їхні профілі в лагідну красу нашого міста, і ось тут починаються мої симпатії і антипатії по відношенню до тих чи інших проектів.

Усі завмерли. Кожен ждав, як же адресуються секретарські симпатії і антипатії. Однак секретар не квапився з висновками. Занадто заплутали сьогодні тут усі справу, щоб можна було розрубати її одним ударом, щоб вирішити двома-трьома словами, та ще й кому — не спеціалістові, а партійному працівникові! Адже всі спеціальні творчі питання повинні вирішувати все-таки творчі працівники. Олексій Іванович продовжував:

— Але тут я забуваю про красу, витонченість, оригінальність, картина, намальована моєю уявою, тьмяніє... Я вже не бачу нових прекрасних споруд, вписаних у київський ландшафт, я згадую про інше. Бо в мене є ще інша функція, інші повноваження. Я ще бездушний технічний експерт, я повпред економії, уповноважений ощадливості, посланник скнарості. Я не хочу знати слова "краса", чую лише слово "користь", народ доручив мені тратити свої гроші тільки так, щоб був максимум користі при мінімумі затрат. Естетику погодити з економікою, красу з користю.

— Ах, як же це правильно! — не витримав Кошарний і аж підскочив від свого вигуку.

Олексій Іванович глянув на нього, трохи помовчав, мовби ждав, чи той не скаже ще чогось, посміхнувся.

— Але ощадливість треба розуміти теж вірно, по-народному. Економити копійки або й карбованці і розтрачувати тисячі — це не економія. А ми, на жаль, ще часто маємо саме таку економію. Наприклад, будівельники часто говорять про звуко-тепло — і ще там якусь ізоляцію. Насправді не маємо ніякої. Будинки наші прониза і стуком, грюком, ревінням радіол, телевізійною балаканиною. Економимо будівельні матеріали і розтринькуємо душевні заряди наших людей. З цим треба покінчити і негайно. Ми багато будуємо, але не завжди дбаємо про майбутнє. Чи можна тимчасовість сполучити з довговічністю? У вас є термін "статика споруди". Уявіть наші панельні будинки через

двісті років? Важко, правда? А Софія стоїть тисячу літ, і будували її наші малокультурні предки. Ми ж маємо в своєму розпорядженні бетон і сталь, маємо дивовижну техніку, а панельний будинок ставимо тільки на той час, поки поіржавіють арматурні сполучення. А самі ведемо безконечні дискусії про способи забезпечити стики від іржавіння. Дискусії є, способів обмаль. На жаль, і в нових наших проектах я не побачив розв'язання цієї проблеми, яке чимось відрізнялося б від існуючих, дуже й дуже недосконалих, підкресляю.

Мені сподобалося, що автори деяких проектів сміливо пішли проти усталених за останні кілька років стандартів у проектуванні будинків. Ясна річ, я не за те, щоб ми кожен будинок споруджували за індивідуальним проектом, — так ми ніколи не забезпечимо, наших трудящих житлом. Будівельні комбінати — це не будинки моделей, де щодня міняють фасони. Тут постійні деталі, якомога менше треба найменувань. Досить сказати, та ви це знаєте й без мене, що номенклатура деталей лише на один житловий корпус доходить до двох тисяч. Уявіть собі, що ці деталі щоразу матимуть інші форми. В спорудженні будинку бере участь до тринадцяти спеціалізованих управлінь. Але з другого боку, ми не можемо погодитися з тим, що на київській землі, на радянській землі виростатимуть і далі тисячі будинків-близнюків. Економіку треба погоджувати з естетикою, але не підпорядковувати першій другу! В нас же як тільки доходить до чогось нового, то ми відразу виставляємо сміховинні заперечення. Хоча б оті тринадцять спеціалізованих управлінь, неможливість координування, злагодженості, освоєння коштів. А треба навчитися не тільки "освоювати кошти", а й будувати прекрасні споруди, такі як Кремлівський Палац з'їздів або Палац піонерів на Ленінських горах у Москві. В Москві зараз проектується новий район. П'ятиповерхові і... тридцятиповерхові будинки. Уявляєте? Як це сміливо. Багатокімнатні квартири, розраховані на великі родини. Будинки з ліфтами. А ми прославилися лише тим, що спроектували сумнозвісну "київську" серію малометражних квартир з найгіршим плануванням у Радянському Союзі. І не тільки запроектували, а й наспоруджували чимало таких будинків. Проектувати треба під девізом: "Споруджую такі квартири, в яких з задоволенням житиму й сам". А ми ще частенько правдами й неправдами намагаємося добути для себе квартиру в старому будинку, бо там, мовляв, висота, і звукоізоляція, і просторість.

На обличчя Кукулика набігла хмаринка стурбованості (чи не його має на увазі Олексій Іванович?), але він зігнав її з виду і тільки міцніше обіперся ліктями об стіл, знерухомів ще більше, щоб не пропустити жодного секретарського слова і щоб дати іншим приклад уважності й поштивості.

А Олексій Іванович, не зауваживши короткохвильної Кукуликової стурбованості, спокійно вів далі:

— Статистики нас переконували: в Києві при існуючому житловому фонді достатня кількість багатокімнатних квартир; цих квартир якраз вистачає для наявних у місті великих родин. А що маємо? Багатокімнатні квартири часто-густо займають невеликі сім'ї, а великим даємо максимум трикімнатну малометражну квартиру, бо більших

зараз не будуюмо. Квартири в Києві є, але не влаштуєш же загального переселення народів, щоб їх розподілити справедливо? Отже, нам теж, як і в Москві, потрібні проекти, де були б і багатокімнатні квартири, і багатоповерхові будинки, бо міську територію ми не можемо розширяти без кінця, та й загальний малюнок міста повинен гармонійно сполучати вертикалі й горизонталі, хоч знову ж таки — це вже ваша справа, за гармонію відповідаєте ви і тільки ви.

Якщо спробувати підсумувати те, що я сказав, і прикласти це все до тих проектів, які ми маємо, особливо ж до тих, щодо яких тут розгорілися найпалкіші суперечки, то що б я сказав? Насамперед хочу зауважити, що мені особисто якось найбільш припав до смаку проект під девізом "Провесінь". Він скромний, разом з тим у ньому є багато нового, оригінального, він якось щасливо поєднує в собі всі наші сьогоднішні вимоги до такого роду проектів. Але враховуючи, що наш конкурс експериментальний, що ми проектуємо не для сьогодні, а для завтра і післязавтра, то "Провесінь" трохи відстає, і тут, звичайно, на перший план виходить "Сонце для всіх". Це сміливий, новаторський, я б навіть сказав — незвичайний проект, в ньому відчувається величезний заряд творчої енергії, люди чи людина, які його робили, — цікаві люди, їх неодмінно треба підтримати. Про "Космос" я б не казав нічого. Очевидно, тут проявилася повністю моя некомпетентність у питаннях архітектури. Я бачу в протоколі такі шановні імена, як ім'я Дементія Хомича, Тетяни Василівни, вони вже висловилися про "Космос", і тому я просто вмовкаю.

— Але ж дозвольте! — прокинувся зі свого летаргічного сну академік. — Моя думка вас ні до чого не зобов'язує. Тут просто непорозуміння. Я підтримав цей проект, бо мене просили його підтримати, але мої ідеали... Окрім того, товариш Кошарний вас невірно поінформував.

— Мені це важко збагнути, — посміхнувся секретар. — "Просили підтримати". Допустимо, що й мене "просили підтримати". Але я не можу підтримувати того, що мені не подобається. Радянська людина гідна і будинків найкращих у світі, і квартир, спланованих найзручніше і найрозумніше! А в "Космосі" насамперед вражає бездумність і сліпе копіювання найгірших взірців. Тут окарикатурено все те справді нове, що знайдено нашими будівничими за останні роки. Дивуюсь, як вистачило сміливості подавати такий проект на конкурс. Прошу пробачення за різкість.

Він сів. Обличчя в Кукулика стало сірим, як вулканічний попіл. Він обдарував згірклим усміхом Тетяну Василівну, яка кусала губи, кидаючи скісні погляди на академіка, хотів щось сказати, але тільки знизав плечима.

Тетяна Василівна вже не могла стриматися. Коли на те пішло: не Кукулика вона захищає, а принципи. Кукулик зацікавлений у проекті "Космос" так само, як і вона, як і всі інші, хто відстоює цей проект. Слово сказано — за нього треба битися. Василь Васильович приймає долю конкурсу найближче до серця, бо це ж його ідея, і він не хоче розміняти її на пусті фейерверки. Як вій переживає! Як кидає його, мов на гойдалці: вгору — вниз, вгору — вниз, надія — розпач, надія — розпач... Він то змучений, постарілий, то знов налитий, мов яблуко, свіжий, з пахощами лаванди...

Але виступ секретаря вбив Василя Васильовича. Та й хіба тільки його? Власне, це звинувачення їм усім: не побачили, не зуміли поцінувати належно проекти "Сонце для всіх" і "Провесінь", незаслужено зосередили свою увагу на "Космосі".

— Дозвольте, — рішуче сказала Тетяна Василівна. — Я не в усьому згодна з Олексієм Івановичем. Раз наша суперечка набирає гостроти, то я дозволю собі висловитися ще раз, хоч моя думка вже занотована.

Кошарний закивав головою: так, так, так.

— Олексій Іванович закликав нас мріяти. Гаразд. Ми вміємо і любимо мріяти. Така вже наша професія. Але...

Телефон! У книгу буття цей день має бути записаний під знаком телефону. Дзеньки-бреньки, др-р-р!

Якась жінка просила Тетяну Василівну. Кукулик майже ласкаво подивився на телефонний апарат. Починалося найстрашніше, а телефон перебив. Може, ще він принесе порятунок? Найстрашніше почалося вже тоді, коли виступив секретар. Чому він не утримався? Начальство повинно утримуватись, і потім приєднуватись до більшості. А цей заговорив. Але найстрашніше й не в цьому. Мовчать Діжа, Брайко, держбудівець, навіть Бульший і Кошарний змовкли. Коли вже мовчать і друзі й недруги — справи погані. З розпачливою надією дивився Кукулик, як Тетяна Василівна притискує до вуха трубку.

КИЇВСЬКИЙ ОБІД

Що таке київський обід? Вже з князівських часів тут здебільшого натискували на розмаїті меди та на "зелене вино". Коли Ілля Муромець розгнівався на князя Володимира, то він перш за все позбивав деякі архітектурні прикраси з князівських палат, а потім пішов обідати, але що саме їв, невідомо, зате відомо, що пив. Билина розповідає про це так:

Ты лети, стрела, об окошечки княжецкие,
У окошек отстрели все маковки позолочены!

....

Приходил-то он во царев кабак,
Стал он с голями пить зелено вино,
Стал пропивать княжецкие маковки.
Пушкін був конкретніший, описуючи київські харчі:
То ль дело Киев, что за край!
Валятся сами в рот галушки,
Вином хоть пару поддавай...

Колись у Києві (та й хіба тільки в Києві!) голод уявляв мовби таку собі бездонну дірку, яку треба було чим-небудь заткнути. Затикали: варениками, галушками, локшиною, пиріжками, пампушками, книшами з вишкварками. Тепер голод беруть блокадою. Столичні салати, бульйони, печена картопля з салом, всемогутній і всезагальний шніцель, який ви знайдете в усіх їдальнях, кафе, ресторанах, чайних і навіть удома і, нарешті, — чудо з чудес київських — київська котлета, гастрономічна

бомба для бомбардування голодного царства в нашому шлунку.

Косар-Косаревичі завжди любили попоїсти. У них шипіло і шкварчало на кухні з ранку й до вечора. Баба Надя чаклувала над сковородами й каструлями, шпигувала кролів або зайців, крутила котлети з індики, смажила криваві біфштекси, заправляла хитромудрі супи. До обіду накривали в їдальні стіл. Квартира була велика, кімнат багато, для їдальні відвели найбільшу кімнату, цілий зал. Ганна Сергіївна казала: "Я не можу тулитися з мискою в чулані". В Ганни Сергіївни було безліч таких звичок, які нині здаються трохи смішними, але все це мало виправдання в тому факті, що Ганна Сергіївна — вдова професора, доктора архітектури Косар-Косаревича (ану, пошукайте в Києві докторів архітектури! Багато ви їх знайдете? Тож-бо й воно! "А покійний..." Починалося шмаркання носом, притуляння хустки до очей, ліпше вже тут не сперечатися, бери ноги на плечі та втікай!). У нашому Києві безліч таких, як Ганна Сергіївна, дружин славетних людей. Якось так воно виходить, що славетні люди помирають перш ніж їхні дружини. І от у величезних незатишних квартирах старі бабусі перебирають спогади. Що? Віддати квартиру і взяти меншу? Тільки через мій труп!

Віддамо традиційний поклін ввічливості всім дружинам славетних покійників і візьмемося до опису того, що відбувалося в багатокімнатній квартирі Косар-Косаревичів.

Ганна Сергіївна сиділа за столом, накритим білою, рипучою від крохмалю скатертиною, накладала на тарілки синові й собі холодні закуски. Відкрила кришку супниці й нюхнула, чи баба Надя поклала всі спеції, глянула, чи синові поклали його прибор, і нетерпляче йорзнула на стільці: "Гнатку! Дитинко, де ти?"

А дитинка, маючи в своєму молодому тілі не тільки голод, а ще й невтишиму розпуку, в зв'язку з описаними вище подіями і з огляду на необхідність повертатися на двотижнєве мешкання до незатишної камери в Лук'янівській тюрмі, прокралася до колишнього батьківського кабінету, який слугував тепер за бібліотеку, знайшла на одній з найвищих полиць товстий фоліант, у якому розповідалося про забудову стародавнього Риму, про його форуми, терми і арки, а ще — про триклініуми, тобто про зали, де римляни їли навлежки, висмикнула фоліант з його гнізда, запустила руку в нетрі полиці, кудись за книжки, і витягла на світ божий пляшку з темною, кольору старих дубових меблів кабінету рідиною. Материного голосу дитина не чула. Та й спробуй почути, коли голос кволий, а квартира — цілий гектар. Билина не зберегла нам деталей. Ми так і не знаємо, чи богатирі київські, перш ніж випити зелено вино, роздивлялися на нього проти світла. Гнатко мав таку звичку. Він взяв пляшку, крутнув її, глянув крізь неї у вікно, нічого не побачив, окрім спотвореного зображення свого нервового обличчя, потім відіткнув корок, нюхнув. У цей час уже десь ближче почулося: "Гнатку!" Видно, мати не витримала й вирушила на пошуки своєї дитини. Гнатко миттю перекинув пляшку в рот і наступні кілька секунд не чув нічого, крім заспокійливого булькання: гл-буль-гл-буль... "Дитинко, де ти?" — почулося вже буквально за дверима кабінету. Пляшка негайно набула вертикального положення,

корок стрибнув у отвір, рука шаснула за книжки, фоліант помандрував на визначене йому ще покійним доктором архітектури місце.

— Ти тут? — спитала кволим голосом Ганна Сергіївна, заходячи до кабінету.

— Як бачиш. Хоч гляну на книжки. Може, трохи відляже від серця.

— Боже мій боже, викапаний батько. Як тільки його що-небудь нервувало, він брався за книги про Рим, і це давало спочинок його серцю. Ходімо обідати, дитинко моя, ти ж, мабуть, голодний. Хіба ж там погодують тебе...

— Там не дуже розгодовують, — похмуро сказав Гнатко. — Там так нагодують, що...

Вони пішли до їдальні. Мати попереду, син позаду. Гнатко намагався дихати вбік, щоб не дуже пахло "стародавнім Римом". "Невже й старий мій закладав? — думав він. — А може, муттер-буттер знає все і навмисне натякнула? А яке це має значення? Все одно земля крутиться і на морі відбуваються припливи і відпливи, а мене жде мій Ваня-міліціонер, трамтарарамність і сюди-тудиство!"

— Так, що ми маємо на сьогодні, щоб поколупатися в зубах? — потираючи долоні, бадьоро вигукнув він, наблизившись до столу. В очах у нього забіліла скатертина, блиснули срібні виделки, ножі й ложки, саксонська порцеляна "голубі мечі" нагадала про усталений комфорт і добробут родини Косар-Косаревичів, нагадала про те, що й він — насамперед Косар-Косаревич, а вже потім тимчасовий в'язень Лук'янівської тюрми, різноробочий на будівництві міліцейського будинку (а може, він і не міліцейський, яка різниця!), а ще хто?

Не було часу на відповіді — Гнатко їв. Ганна Сергіївна теж їла.

— Тільки коли їси, відчуваєш себе людиною, — сказала вона. — Ми з твоїм покійним батьком завжди любили попоїсти. Якщо їхали в Москву чи Ленінград, то не ходили, як усі провінціали, по театрах, а відвідували найкращі ресторани. Я й досі пам'ятаю, що ми їли в "Савої", "Націоналі", в "Метрополі" чи в "Арагві". Пам'ять шлунка найміцніша.

— Муттер, це дикий квієтизм: пам'ять шлунка! Поет сказав: пам'ять серця! Окрім того, "Савой" перейменований тепер на "Берлін". Там німецька кухня. Як у нашому "Лейпцігу".

— Ах, що там наш "Лейпціг"! Що то за німецька кухня, коли в нас ніколи не буває ковбаси салямі або справжніх франкфуртських сосисок.

— Але ж сосисочний Франкфурт — у Західній Німеччині.

— То й що з того? А рецепт нам відомий? Не запихайся, не запихайся так! Ніяк не відучу тебе від вульгарного способу їсти. Їсти треба інтелігентно.

— А жити?

— Ах, жити. Їсти — це й значить жити. Вміти поводити себе за столом, брати серветку, тримати виделку, вибирати бокали для вина...

— Ти знаєш, ма... Я згадав...

— Ти згадав ще когось, хто нам може допомогти? Може, з твоїх друзів?

— О, мої друзі! Перед законом вони безголосі й лякливі, мов тхори. Вони анархісти, законів не визнають, а той, хто законів не визнає, боїться їх.

— Але ж ти сказав, що ніяких порушень...

— Я? Звичайно, нічого! Не вбивав, не крав, не лаявся непристойними словами, не зчиняв бійки, нікого не зачіпав, нікому не заважав, нічого не порушував, ніяких провин. Просто я маю розвинене почуття гумору, чого бажаю й іншим!

— Це просто обурливо: культурну людину, яка має витончене почуття гумору і...

— О, це тонка річ — гумор... Його позбавлена і наша міліція, і наш суд... Що вдієш. Вони трактують його занадто звужено, а ми хотіли б його значно розширити...

— Але всьому є межа. Ти перейшов межу, очевидно. Скільки я тебе вчила. Не стукай так ложкою об дно тарілки, ти не з голодного краю. І не сьорбай. Суп треба просто вливати в рот. Непомітно, делікатно. І не мочи губ. Губи повинні бути сухі, коли ти їси.

— По-твоєму, я повинен висолопити язик, мов собака, і хлебтати все язиком?

— Гнатку, в такий страшний день ти ще заперечуєш своїй матері!

— Пардон, ма... Отже, я згадав...

— Що ти згадав?

— Що сьогодні грандіозний футбол.

— Ти ж знаєш, як я ставлюся до цього вашого футболу.

— Але я?

— Ну, сьогодні пропустиш...

— Пропустити матч "Динамо" — "Зеніт"? Я згоджуся краще два тижні не їсти!

— Що ти кажеш, схаменися. Ну... ну, подивишся по телевізору. Там же, в вашій тій тюрмі, сподіваюся, є телевізор?

— Телевізор у тюрмі? Муттер-буттер, треба ж думати хоч зрідка! Там є тільки "параша". Пояснити тобі, що це таке?

— Що-небудь вульгарне? Можеш не пояснювати, я не хочу слухати. Догрався, тепер попав у цю "парашу". Скільки я тобі казала...

— Ну, гаразд, гаразд. Більше не буду. Це вперше й востаннє. Стану слухняним. Але ж футбол. І до того ж у мене квиток, абонемент, перший сектор.

— Ти що ж — хочеш піти на футбол?

— А чому б мені не піти? Ти розумієш, що таке перший сектор?

— А той міліціонер?

— Ну... я скажу, що тобі було погано, я затримався... Візьму таксі і просто до тюрми — шир!

— А тобі не...

— Що?

— Не дадуть ще тиждень або два?

— За що?

— Ну за... за запізнення до тюрми...

— Такого закону нема! Не було ще прецедентів, щоб спізнювалися до тюрми. А я спізнюся. Створю такий прецедент! От реготу буде!

— Але ж...

— Ма, жодних "але"! Ти повинна благословити мене!

— Не говори дурниць. Їж котлети, в тебе все захололо. Коли починається той ваш божевільний футбол?

— О вісімнадцятій тридцять.

— Жах! Ти запізнишся на цілих три або й чотири години.

— Не грає ролі — три хвилини чи три години. А за цей час, може, тобі повезе і знайдеться в Києві добра душа, яка нам допоможе... Цей Жеребило міг би, але він такий слизняк. Розкис зовсім: "Якби я міг з тобою помінятися, хлопче..." Видно, з перепоею загнали його до онкологічного інституту, він уже й пустив там сок.

А ще партизан!

ЗРІКАЮСЬ!

Жеребило ніяк не міг збагнути, ввійшла чи не ввійшла до палати дружина. Дивне збайдужіння огорнуло його. Почуття притупилися, зникли зовсім. Кажуть, з усіх почуттів лише скупість супроводжує людину до самої смерті. Жеребило ніколи не був скупим, — отже, не мав і того єдиного почуття, яке міг би мати, згідно з незбагненими примхами природи. Лежав, як колода. Ввійшла дружина чи не ввійшла? І скільки часу минуло відтоді, як зачинилися двері за Брайком? Брайчик, от тобі й Брайчик! Не любив його Жеребило, а тепер любить. Любить тоді, коли не вмів вже ні любити, ні ненавидіти. Що? Не може? Брехня! Хто сказав, що не може?

Жеребило важко ворухнувся на ліжкові. На здерев'яніле його обличчя щось війнуло, мовби хтось був рядом, хтось сідав на табуретку, нахилився над ним. Розплющив очі, замаячила в сизому мороці знетямлення невиразна постать дружини.

— Якого чорта!

Лежав, ждав, що буде далі. Біль котився по його тілу, шарпав залишками нервів, добивав рештки, живого в клітинах; біль починався в животі, розходився колами, як розходитьса вода від каменя, кинутого в ставок: чимдалі кола більшали, ширшали, біль охоплював усе тіло, його хвилі здіймалися вище й вище, захльостували Жеребилові рот, горло, вже несила було дихати, він захрипів:

— Мар-ріє...

Знов перестав бути людиною. Протоплазма, в яку введено повільну отруту. Білок, носій життя, внаслідок таємничих комбінацій перетворюється на білок, що несе смерть. Життя від білка і смерть теж від білка.

— Мар-р...

Потім настав короткий відплив. Біль зняв свою блокаду, зняв тимчасово, і Жеребило квапився використати той короткий проміжок, щоб знов стати Жеребилом, хоч на мить стати самим собою, таким, як колись, як ще недавно. Тепер уже знав, що дружина тут, що вона сидить коло нього, що вона плаче. А що б же мала ще робити?

— Якого чорта! — гримнув. Хотів гримнути, а вийшов тільки шепіт. Вона мовчала. Хлипала і мовчала.

— Ти от що, — подумавши, сказав він. — Ти ще раз подзвони Мухобою. Пошукай його. Він усе може дістати. Всі ліки, все на світі. Ти спробуй... Тільки не коло мене...

Терпіти не можу, коли отут... Подзвони там десь... Ну? Якого чорта!

Дружина вийшла, а на нього знов посунув біль. Він захопив усі клітини. Лишив неушкодженою тільки одну комірчину пам'яті, і звідти, мов промінь кінопроектора, летів давній далекий спогад і розгортав перед скаламутнілим зором Жеребила картину.

Яструби літають на випростаних, нерухомих крила. Крила в яструбів тверді, мов серпи. В повітряних прозорих токах кружляють над лісом яструби, над галявами, там, де земля найбільше осяяна сонцем.

На тридцять п'ятому кілометрі закрут шосе. Правобіч сосни — мов пальми. Високі тонкі стовбури, розхилені в боки, і вахлярі зеленої хвої. Він ніколи не бачив кокосових пальм, але колись ще до війни їх малювали на обгортці мила. Мило так і звалося "Кокосове". Сотні доріг у лісі. Тиша. Проростання трав. Грибний запах. Бічне скло в машині спущене, гаряче повітря б'є збоку яструбиним крилом. Він сам. Далеко від усього. Тільки яструби десь над головою, та сосни, та трави... Доріг у лісі, мов у житті. Він задумався, поїхав не туди, заблукав. Плутав по доріжках, перехрещував ліс туди й сюди, аж поки знову вибрався до шосе. Побачив крізь дерева чорно-білі кам'яні стовпчики обабіч шосе. Різко натиснув педаль акселератора. Заклацали пальці в моторі. Машина вихопилася на дорогу. Тридцять сьомий кілометр. Всього тридцять сім кілометрів від Києва. Та навіть цього досить, щоб від'їхати від роботи, від знайомих, від усього свого життя і опинитися на піщаних доріжках під яструбиними крилами... А тепер? Тепер не втечеш нікуди. "Кожен з нас, хоч найбільший, хоч найменший, полишає по собі велику землю". Брешеш, Брайчику! Світ великий, але скрізь ворожий і безжальний. Світ мізерний, земля мізерна, мов макове зерно! Ніде нема порятунку... О-о! Занесіть мене на тори, вкиньте в море, в холодні озера, пожбурте в космос! Засуньте в холодильник або в нетоплену піч! Але рятунок!

Знов було дивне відчуття невідомості. Чи ввійшла дружина, чи не ввійшла. Якщо й тут, то чому мовчить. Якщо нема, то чого так довго бариться?

— Якого чорта! — просичав.

Вона, здається, щось говорила. Виходить, уже тут. Мабуть, давно сидить коло нього і жде, поки він випручається з блокади болю. І Мухобоя не знайшла. Ага, знайшла, але він нічого не може. Привіт? Хай він почепить свого привіта собі на шию й кинеться в Дніпро. Швидше втоне.

А біль бив стопудовими молотами, сплющував тіло, витончував тканини, лишав тільки один шар клітин, лишав оголену протоплазму, насичену генами вмирання. Коли відпустило, в Жеребила текли по обличчю сльози і голос був такий кволий, наче в малої дитини:

— Мар-ріє... Марійко...

Вона схилилася над ним, дихала на нього, дихання в неї було гаряче, воно несло життя, воно повертало залишки життя і до його змученого тіла, і він заплакав ще дужче.

— Мар... Марійко... Принеси мені... Оте... Яким тонким було моє лице... Худеньким... Принеси мені... стару фотографію... Оту, де я босий... у сірій сорочечці... і

з любистком в руці... Де я Петько... Петько Жеребиленя...

"Велика земля після нас, і до нас, і при нас, і завжди велика земля, а ми малі, а ми гвинтики-болтики, а ми... Брехня! Хто там сказав, що я "гвинтик-болтик"? Оті хлопці на шосе під Хоролом дали тоді йому болтик, він обіцяв їм щось допомогти і забув. Сором, Жеребило обіцяв і не зробив. Гвинтик-болтик... То були добрі хлопці. Один вусатий, уже літній, а другий молодий, з тонким розумним лицем, як у молодого Жеребила колись... От би видужати, знайти їх і зробити для них усе, що тільки б зміг... Він був малим чоловіком... Не гвинтиком-болтиком, а чоловіком, хоч і малим, а зараз би змінював свою долю на найменшу долю, став би зовсім малим, як був колись малим Петьком на тій фотографії, де босий і з любистком у руці. Так його ставила там мати. Під дяковою рубленою коморою поставила, бо фотограф приїхав у гості до дядка. Сидів на ганку з дядком, пили там чай чи ще й міцніше, хто ж їх знав, а коли хто приходив фотографуватися, то спускався фотограф з ганку, несучи поперед себе кругле черево, обтягнуте білою довгою сорочкою, переперезаною тонким кавказьким ремінцем з гострими бляшками на кінцях, зазірав у апарат, який стояв на триніжку коло рубленої комори, потім засовував руку у якийсь чорний сатиновий рукав, щось там робив, кричав: "Уніманіє!" — і все.

І вийшов на картці малий Петько, худий, з залيزаним на щоках білуватим волоссячком, у сірій сорочечці і з любистком у руках... П'ять хвилин полежав чотирикутник білого паперу в цеберці з холодною водою, і засірів на ньому малий Петько. Чудеса! А земля велика й тоді була, і тепер, і вічно буде... Десь у нього є син. Викликала його дружина, а він не їде. Науковий працівник... Дочепив до прізвища "в", став уже не просто Жеребило, а Жеребилов і забув про батька. Чорт з ним.

Жеребилов-Жеребокобилов-Жереборябокобилов — сучий син! Та хіба він сина лишає? Землю лишає! Велику землю. От барбос Брайко, от так Брайчик, барбосюра, який же ж розумний! Тихий-тихий, а розумний, як чорт. Синочок — економіст. Він газети читає і підраховує продуктивність чужої праці. А Жеребило сам усе життя працював, як віл. Тяг без освіти, без знань, без нічого. ЦПШ. Та партизанська хоробрість. Та добрі люди. Та кебета на плечах. А та знову хлипає?

— Якого чорта!

І один сам умираєш. Нікого нема, ніхто в твою шкуру не влізе, вона відгородила тебе від землі — і від людей, усі десь збоку, ходять наче кругом палаючої хати, а всередину зайти бояться. А ти лежиш і гориш, і згоряєш, і догоряєш... А земля ж велика, а гарна ж, як у півд... Тьфу! Ніколи не був у тій Каліфорнії і не знає, що воно, а лізе на язик навіть тепер...

— Маріє!

— Що тобі, Петре?

— Знаєш, Мар...

— Ну, що? Ти помовч, тобі ж важко говорити...

— Ні, я буду... Марій... Марійко... Я ж тебе... люби... люблю, Мар-р...

Вона гладила йому руки, а він хотів вибалакатися, може, востаннє.

— Син, якщо... приїде... то... кінець... у мене воно... Марійко...

І нащо він лаяв сина? Розумний хлопець. Кандидатом наук скоро буде. А оте "в" йому дочепив якийсь дурний писар. Хіба мало їх розплодилося? Раді, що допалися до чорнила. Пишуть, пишуть...

— А Брайко, Маріє, отже ж... Ти ж бачила... Ох і Брайчик...

Він наче сп'янів. Стало трохи легше, біль блукав десь поза-уманню, тупо штовхав Жеребилове тіло здалеку, але свідомість жила, свідомість працювала чітко, виразно, незатьмарено.

— Він сказав про землю... Ох і сказав! А я... тварюка я, Марійко... І Кошарний... і Кук... Василь Вас... теж... Вони думають — кінці в воду... Жеребила нема, його вже з'їло, він... Марійко, набери... набери телефон... прийомної... Попроси... Не Кукулика... Нікого не проси... А Тетяну... Тетяну Василівну... Вона жінка... Вона з Куку... З Василем Вас... Хай вона знає! Жеребило їм ще покаже! Набери!

Дружина послухалася, набрала номер телефону, підждала, поки там підходила Тетяна Василівна, сказала:

— Зараз з вами хоче говорити товариш Жеребило.

— Здрастуйте, товаришу Жеребило, — сказав здалеку голос Тетяни Василівни. — Бажаю видужати пошвидше і всі наші товариші бажають. Ось тут на жюрі. Сидимо, вас згадуємо...

"Ой бреше ж!" — подумав Жеребило, але не став заперечувати, навіть не привітався з Тетяною Василівною, відчуваючи, що знов зараз візьме його в сталеві лабеті біль, квапився, поки мав силу, поки був просвіток, хрипко сказав у трубку:

— Слухайте мене... Слухайте... Там "Космос"... Проект "Космос" є. Так його нам робили жучки... За гроші... Трохи наших ідей, та їхнє креслення, та... З миру по нитці... А підписалися: Кукулик, Кошарний і я... "Космос" — це ми підписали. Так і знайте в разі чого... Вони там пхатимуть його на премію... На першу... А це ми... І жучки... На смертному одрі зрі... — гикавка перервала йому мову, і слово вийшло розірваним на дві частини. Другу частину він вимовив лише за хвилину: — ...каюся... — Хотів ще додати: "Як комуніст", але сказав інше: — Прощайте.

"Зрікаюся". "Каюся", чи "зрікаюся", чи "зрікаюся" і "каюся"? І "прощайте". Треба було не так. Не прощення. Треба було сказати: "Бувайте". Або: "До зустрічі по той бік землі..." або "на Байковому кладовищі..."

А хтось стояв осторонь, і скалив зуби, і передражнював: "У мене містки справні..."

— Якого чорта, — заскрипів востаннє зубами Жеребило.

ПОЇДЕМ, КОХАНА, У ЛІС

А тоді була весна, і ми поїхали до лісу. Ми вже давно збиралися поїхати в ліс, але якось не випадало, хтось з нас не мав часу, і цей "хтось" найчастіше був, ясна річ, Володя. Коли людина рветься за місто, вона починає з особливою пильністю і прискіпливістю придивлятися до всього, що її оточує, і настає нарешті такий день, коли вона з страхом, обуренням і відразою вигукує: "Як це я можу жити хоч день у цьому незбагненному хаосі, що зветься містом?" І вже тобою заволодіває хвороба —

містофобія. Ти ненавидиш місто, яке ще вчора любив, без якого не міг жити.

Місто!

Клапті неба в проломах вулиць. Нема запахів квітів і духу трав. Не чути пташиного співу. Не видно зірок і місяця. Земля вкрита сірою корою асфальту.

Місто!

Гамір, грукіт, гуркотнява. Ріки нечистот спливають по вузьких підземних трубах з-під кам'яних кубів будинків. Чад незгорілого газу. Вуглекислота з мільйона ротів. Мов на Юпітері.

Місто!

Шалений поспіх. Тіснява. Штовханина. Зоднаковіння людей. Напхані до краю трамваї, тролейбуси, автобуси.

Місто!

Істерія стадіонів. Пиха театрів. Біляче колесо редакційної метушні. Гірські масиви канцелярських столів. Цілі соснові і букові ліси спіяно на ці столи.

Місто!

Тисячі цивілізованих-перецивілізованих жіночих ніг, позбавлених жиру, м'язистих, масажованих від стоп до стегон. Худорляві, вузькогруді, вузькостегні, понівечені модою дівчата. Молодики, схожі на тих стародавніх греків, що бачимо їх на стінках амфор: кучеряві борідки, забагато волосся на голові й обличчі, обмаль одягу на тілі.

Місто!

І ти втікаєш від нього в ліси й на зелені трави, ти квапишся на Дніпро, щоб глянути, як скресає на ньому крига, щоб першому скупатися в його теплих водах, щоб побачити його осінню прозорість.

Центри кохання містяться в корі головного мозку. Кора атакується в місті радіо, телевізором, вуличним рухом, засіданнями, нервуванням на роботі. Почуття притуплюється, і ти намагаєшся дременути на лоно природи. "Ходімо, кохана, у ліс". — "Ще холодно в лісі, мій друже". — "Не дуже, — кажу я, — не дуже..."

Власне, чи ми думали про все це, коли поїхали в ліс?

...Володя подзвонив мені напередодні: "Вероніко, завтра можеш мене четвертувати, тобто розкидати на всі чотири сторони від Києва. У мене вільний день, і я вільний і вічно буду тепер вільний!"

Він буквально водив мене за носа, мов останнє сопливе дівчисько. Обіцяв, згоджувався на кіно, театр чи стадіон, а зрештою йшла я сама. У нього не вистачало часу. Куди він дівав той час, цікаво було б знати! Зустрічалися ми за останні чотири місяці якщо й не чотири рази, то не більше восьми, та й то, коли він забігав до бібліотеки. А забігав він туди тільки тоді, коли йому вже припікало далі нікуди, і не хотів сидіти до кінця моєї роботи, щоб хоч провести мене додому, а тільки хапав ту чи іншу книжку, щось там дивився, щось муркотів собі під носа, нотував у блокнотику і знов зникав на цілий місяць. Звичайно, я могла б поїхати на його Татарку, на ту ветху Соляну вулицю, але ж усьому є межа! Досі було завжди навпаки. Досі за мною бігали хлопці, до мене їздили, перед моїм будинком вистрибували, ждучи, поки я хоч

покажуся, а тепер мені самій? Ну, знаєте, ще не народився той, хто б міг довести Вероніку Кукулик до... А до чого довести? І чи вже так Володя прагнув довести мене до будь-чого? По-моєму, він просто мене останнім часом не помічав. Може, закохався? Але був уважний, і чулий, і ніжний, і ліричний, коли ми бачилися. Казав: "Трохи підожди, Вероніко. Я так закрутився. Ось ще трохи — і я буду вільний. А зараз — по саме горло роботи". Що за робота — мовчав. Дуже мило, звичайно. Ти ждеш, ти цікавишся, ти, нарешті, пропонуєш свої послуги, свою допомогу, а тобі навіть не кажуть, яка то робота.

А весна йде, і Київ скидає з себе зимовий сум і знов стає прекрасним і чистим, і так хочеться й собі чогось прекрасного і теплого, як сонце на київському небі... Де він узявся на мою голову, той недолуга Пушкар, отой шофер у імпортному дешевому піджачку, отой мешканець Соляної вулиці з міцними руками і міцною, ох, якою ж міцною волею!

...А що я міг зробити? Я знав: або пан, або пропав. Траплявся надзвичайний випадок перевірити свої багаторічні мрії і наміри. Отак воно, мабуть, буває з усіма. Живеш спокійно, працюєш, не забігаєш далеко наперед, все в тебе гаразд, а потім настає така хвилина, коли перед тобою, мов та статуя Командора, виростає зматеріалізоване запитання: "Навіщо живеш на світі?" І ти думаєш, чи все зробив, що міг, і всі твої думки і наміри, всі мрії й сподівання сплітаються в тугий клубок бажання подвигу, і ти йдеш на подвиг. Щодня, щохвилини, скрізь на кожному кроці хтось їде на подвиг, і цим тримається наше життя, наше суспільство, завдяки цьому воно просувається вперед, розвивається, завдяки цьому ми йдемо до комунізму. Чи плануються ці подвиги? Так, вони плануються вже самими нашими народженнями, нашим вихованням, нашою учобою, і коли водія вантажного автопарку Володимира Пушкаря приймали на вечірнє відділення будівельного інституту, то вже десь хтось мав на увазі, що через енну кількість років Пушкар збудує будинок, або школу, або лікарню, і на тій майбутній споруді у великому плані людської перспективи вже накреслив хтось за старовинним звичаєм традиційну формулу "Pushkar fecit"[2].

Так я засів за креслярську дошку і сидів півроку, забувши все на світі, викроюючи кожную вільну хвилинку, майже забувши про сон, і про відпочинок, і про їжу, і про... Вероніку.

Згадував її тільки іноді. Ішов за вікнами білий сніг, і був він білий і м'який, мов мої спогади про Вероніку. Шумів за вікном вітер уночі, і вишумлювався з голих віт осокара неповторний голос Вероніки. Мені ставало боляче й соромно. Я дзвонив до Вероніки додому або на роботу, казав кілька втішних слів і знов зникав на тиждні. Чи боявся я, що її втрачу? Ні. Звідкись прийшла дивна певність того, що Вероніка вже нікуди від мене тепер не дінеться, що це — завойоване, а оте, що лежало в незакінчених кресленнях, те могло втекти, могло вислизнути з моїх рук, як казкова жар-птиця, і потім жди ще, коли знов упіймаєш її за хвіст і вискубеш хоч пір'їну.

...Я сказала йому тоді: "Якщо ти вільний, то це ще не означає, що вільна я. Тепер я дуже зайнята". Такі дитячі залякування на нього абсолютно не подіяли. Пам'ятаю,

якось взимку він з сяючим обличчям подав мені паперовий кульочок. "Що це?!" — "Чудо природи! Єгипетські фініки!" — "Фе, — сказала я, — ненавиджу фініки! В дитинстві я об'їлася ними, з тих пір не можу дивитися на цю солодку гидоту!"

Якого-небудь Гнатка Косаревича такі мої слова вбили б на цілий місяць! Я знала, як подіяти на київських хлопців. Але не на цього! Володя забрав свій кульочок, повертів його в руках, сказав роздумливо: "Не у всіх же було фінікове дитинство".

Так само з дівочими вивертами і відмовами. Володя просто нездатен був зрозуміти будь-яку відмову. Мені поталанило на деспота! Такий собі майбутній домашній тиранчик. "Ну як же так, — кислим голосом заспівав він своєї фараонської пісеньки, — я ж так ждав, тепер от звільнився..." Він ждав! Він страждав, він недосипав ночей, думав про те, як нам зустрітися, як провести вихідний день, як сходити в кіно, в театр, на будапештський балет на льоду. Це все він, а не я! От вам чоловіча логіка! А ще докоряють жінкам за їхню непослідовність. Можна влаштувати екскурсії на Татарку до товариша Пушкаря або просто до Володі Пушкаря і знайомитися з цим київським експонатом чоловічої непослідовності і алогізму. "Ну, гаразд, — сказала я, — що ти пропонуєш?" — "А ти що пропонуєш?" Він так ждав і так надіявся на цей день, що навіть не підготував жодної путящої пропозиції. "Не знаю, — сказала я, — я просто не думала. У мене були свої плани, та й зараз ще є, так що..." Він таки злякався! "Ну, Вероніко, — заскімлив, — я ж так ждав... Повір мені, що я не міг... Клята робота зовсім замучила... Але тепер нарешті я вільний, як птах... Тепер лише ждати, що вийде з моєї роботи... Якщо вийде, то... Тоді ура!.. Але завтра... Знаєш що? Я витяг свого моторолера". — "Надзвичайно зворушена. А отже, ти знайшов також санчата, якими спускався колись з гори? І тепер передаси їх до історичного музею з табличкою: "На цих санчатах катався славнозвісний В. Пушкар, коли йому було шість років". — "Ти все смієшся, а я серйозно, — сказав він. — Моторолер мій так і рветься. Давай поїдемо завтра в ліс. Куди-небудь за Куренівку. Листя на дубах уже закучерявилося. Це ж така краса". У мене в серці так і заспівало: "Поведи мене, поведи", але вголос я сказала: "Виходить, ти ждав, поки на дубах закучерявиться листя? Але не всі ж такі довготерплячі. Уяви собі, що я вже була у всіх київських лісах і вже бачила буквально все, що там можна побачити". — "Я ж не знав", — сказав він, і я по голосу почула, який він засмучений, розчарований і навіть зляканий. Мені хотілося ще подратувати його, щоб хоч трохи відплатити за довгу зиму і за довгу весну чекання, але я пожаліла Володю і згодилася: "Поїдемо. Тільки не барися, щоб повернутися додому ще до обіду. У мене справи". Останнє додала просто так: щоб прикрити шляхи для відступу, хоч знала, що відступати мені не доведеться, нікуди відступати.

* * *

...І от моя "Вятка" везе мас по вулиці Артема. Я відчуваю в себе на шії гаряче дихання Вероніки, її міцні округлі коліна доторкуються до моїх ніг ззаду, на виїмках вона злякано ойкає і охоплює мене однією рукою, на крутих віражах щось мені кричить, але я не чую, в мене йде обертом голова, я зовсім п'яний від весни, від запаморочливо швидкої їзди, від незвичайної близькості дівочого тіла, якої мені ще

ніколи не доводилося переживати. Ми їдемо довго-довго. Стоїмо перед світлофорами, спокійно обпираючись ногами об асфальт, і тільки наш "ролик" нетерпляче пострілює мотором. Ми переганяємо вантажні машини і ввічливо поступаємося легковим таксі, що завжди квапляться, мов на пожежу; нам хочеться добратися до лісу якомога швидше, щоб відітхнути від міста, забути про нього, а потім скутити за ним і повернутися на його вулиці, мов після довгої розлуки; але водночас ми й не квапимося, нам приємно обом отак їхати, дотикаючись одне одного, зливаючись в одне дихання, ми б їхали так цілий день і цілу ніч. Від шосе відриваються прожилки доріжок і гулькають у ліс, між сосни, між берези й дуби. Ось Вероніка притискується до мене ще міцніше і гукає мені просто в вухо: "Отуди!" Ми вискакуємо на лівий бік шосе, перевалюємо через неглибокий роз'їжджений рівчак — і вже ми в лісі. Три доріжки розходяться між соснами, мов сліди величезного таємничого птаха. "По якій?" — скошуючи око, щоб побачити хоч краєчок обличчя Вероніки, кричу я. "По середній!" — відповідає вона. Ми летимо вгору, котимось через наїжачений соснами косогір, за ним — широка долина, заврунена зеленим дубовим листям, круглими шапками дубів, високих, старезних і ще зовсім молодих, низькорослих, і навіть кущів дубових, Вероніка ахає від захвату, обіймає мене вже обома руками, я мало не втрачаю рівноваги, кричу на неї, ми летимо вниз і вниз, доріжка звужується, ось вона вже просто стежечка, а потім і стежечка зникає, під шинами шурхотить торішнє дубове листя, ми зариваємося в дубову гущавину, стоп! — перед нами старий, закиданий паліччям і перепрілим листям окоп, видно, кулеметна ячейка, повернута бруствером в бік Києва, приткнута до самого кореневища столітнього дуба, який сів на неї ось уже майже двадцять років свої жолуді й прикриває її своїм листям. Я кладу моторолер коло окопу, випростовуюсь до хряскоту в спині, дивлюся на Вероніку, вона дивиться на мене. Потім ми дивимося на окоп.

— Окоп? — питає вона.

— Окоп.

— Чий? Наш?

— Звичайно, наш. Наші тоді наступали з боку Нових Петрівців. Ішли лісом на Київ.

— Може, тут загинули наші солдати? В оцьому окопі була, смерть?

— Ні, навряд. Гинули між окопами. Тут зупинялися, постріляли, подавили фашистські вогневі точки — і вперед.

— А якщо не подавити вогневих точок?

— Все одно — вперед. Бо, сидячи в окопі, війни не виграєш, В окопі й не вмирали. Рідко, в усякому разі. Тим більше в густому лісі. Гинули між окопами. Мій батько теж так загинув. Біг в атаку, впав і більше не підвівся. Піхотинець.

— Мені страшно, — сказала Вероніка.

— Це гарний страх.

— Може, й так, — не стала вона заперечувати. — Дай мені руку.

Я дав їй руку, і ми пішли в окоп, ще нижче, у вибалок, а потім по схилу, який підіймався полого і повільно, і на вершині того схилу, певно, ховалися тоді восени

сорок третього фашистські автоматники, і, коли наші хлопці вилізли з свого окопчика і теж побралися, як оце ми, вгору, їх зустріла смерть.

— Навіть не віриться, — прошепотіла Вероніка, — не віриться, щоб у такому лісі, серед такої краси вбивали людей.

Я мовчав. Вперше я побачив, який справді прекрасний дубовий ліс повесні, побачив різьблене зелене листя на міцних вітах, відчув запахи, які струменіли звідусіль: і з землі, і з дерев, і з самого повітря, — і мені теж не вірилося, що тут могла колись гніздитися смерть, бо все дихало тут життям, вічністю, силою. Я стиснув Вероніці руку.

Шуліки кричали у дубовому лісі. Вони завжди кричать повесні у дубових лісах: "Хар-р-р! Хар-р-р-р!" Мов стріпує ліс з себе задуму, ніби хоче гукнути: "Я живу, расту!" Ніде б нам не було так дивно-гарно, як тут, серед цих дерев. В розірваних хмарках над нашими головами пропливало десь сонце, зазірало вниз, кидало на землю і на наші обличчя тіні. Тіні пливли, як риби, а то раптом скакали, мов олені, мов коні, різьблені тіні від листя й гілок і від нашого хвилювання. Я побачив дівочі очі, і вони були зовсім не такі, як тої новорічної ночі. Страх зробив їх більшими, вони мінилися якимись дикими барвами, я ніколи не бачив таких очей і не знав, що можуть бути такі очі. Мабуть, вони могли бути такі тільки у Вероніки. Її уста були зовсім близько. Поцілувати не нахилиючись. Цілувати, цілувати, цілувати! Забути про все! Де ж ти був до цього? Що робив? Чому не цілував цих уст? Кому потрібен твій проект, коли такі уста ждали? Хіба не промовляє до тебе малюнок дівочого рота більше і голосніше, ніж тисяча найдосконаліших архітектурних витворів?

* * *

...А я не знала нічого, окрім страху. Колись я вже пережила такий страх і гадала, що він більше не повернеться, а він знов був тут. Він був у листі дерев, у несміливих травах, що пробивалися з-під торішнього листя, і в торішньому листі він був, і в молодому запаху весняного лісу, і в моєму голосі, і в моїх руках, і в моїх очах, і в усьому моєму тілі. Щось казав мені Володя, а я не чула, а чула тільки шелест листя, і шелест листя був мов шелест слів. А потім, я почула, він сказав: "Ве...", а я теж сказала: "Во...". Мабуть, ми назвали одне одного на імення, ми неначе хотіли пересвідчитися, що то ми, а не хтось інший, нам потрібна була упевненість у цьому, бо ліс зовсім зачарував нас, напоїв своїми п'янкими запахами й соками, ми стали його частиною, ми були зелені і спрагли, мов оте молоде листя... Потім я заплющила очі. Певно, Володя теж заплющив очі, бо його руки шукали мене і не знаходили, а мої руки шукали його і довго ми не могли знайти одне одного, а потім знайшли...

Звідкись узявся дощ. Ми лежали на землі, нас поливав дощ, і ми росли з землі, мов квіти. Ми були мов молоді соковиті трави. І дощ бризкав на нас, весняний чистий-пречистий дощ.

Бійтесь дощів осінніх! Вони ядучі, брудні, вони псують ніжну шкіру в дівчат, псують одяг, і хутра, і стіни нових будинків.

Зате весняні дощі — чисті, ніжні, як молодий, щойно народжений світ. Ці дощі

йшли, мабуть, тоді, коли з концентричної хмари космічного пилу утворювалася наша планета. Любіть весняні дощі, які випліскують нове листя на деревах, повертають небові його первісні кольори, а будівлям — їхні справжні барви, а дівчатам — свіжість і незайманість їхніх лиць.

На дубовому листі, під дубовим листям. Колись тут, може, була смерть. Колись були, може, й народження. І будуть народження ще й ще. О, велика радість народжень, солодка темрява, вабляча невідомість!

Ми лежимо під ніжним мокрим листям на старому зжовклому листі, торішньому, позаторішньому і поза-поза-позаторішньому листі. Усі старі кохання, всі минулі кохання, поховано під торішнім листям, а над нами хай дихає життям листя молоде!

Обізвіться всі, чиї кохання поховали тої весни ці двоє!

ПО ТОЙ БІК РОЗПАЧУ

Він говорив ще щось. Невиразно бурмотів, голос йому переривався, якісь слова. Але Тетяна Василівна вже нічого не чула. Тільки гриміли в її вухах слова "Космос" — це "ми". А хто "ми"? Кукулик, Кошарний і Жеребило. І Жеребило! Яка ганьба! А вони тут сидять. Два місяці рецензували. "С ученим видом знатока". Принципи. Висока вимогливість... Архітектурні канони...

Кукулик дивився на неї підбадьорливо. Мало не моргав. Ну ж бо, кінчай ту розмову! Не до телефонних переговорів тепер! Треба бити! Шаткувати капусту до кінця. Щоб наше зверху. Щоб ми з тобою перемогли. Будь-що перемогти. Нумо!

І вона дивилася на нього. Чого йому від неї треба? Її життя йшло одноманітно, зовні мовби й нецікаво, але вона мала спокій і могла віддатися роботі. Захотілося ще чогось. Її життя нагадувало розклад шкільних годин. Найнезначніші варіації, перестановка одних і тих самих уроків: арифметика, мова, малювання, ручна праця, співи... Чи були в неї співи коли-небудь? Може, забажалося співів, і з'явився в розкладі Василь Васильович Кукулик?

А він? Чого можна чекати від життя, окрім ночі з коханою жінкою? Це він казав їй. А вона вірила. Кохання — це звучить тепер по-блюзнірськи. Просто він хотів погамувати свій негаснучий апетит. Жадобу на все, що погано лежить. Все тільки для нас, тільки для Кукуликів. Маючи в обіймах жінку, втішаєшся, буцімто володієш цілим світом. Загарбати все. Все — моє. Привласнити те, що без господаря. Випадки завжди слугують підлим. Він скористався з випадку, скористався з її самотності і з її легкодухості. А тепер. Хто вона? Коханка Кукулика чи мимовільна співниця його злочину? Що перше? І чи не однаково?

Трохи зазнала щастя. Здалося — побувала в хмарах. Кошлаті недоступно прекрасні хмари над мокрими полями. Вітер жене їх далеко-далеко, і вона під вітром, легка й розкована. Побувала в високих хмарах — і знов на землю. Хоч як тут для неї непривітно, хоч як тяжко і навіть страшно. А треба жити на землі. Навіть космонавти повертаються на землю, бо не можуть взяти її з собою. На ній жити тяжко, а без неї жити не можна.

Кукулик дивився на Тетяну Василівну вже з тривогою. Чого вона так довго тримає

трубку, мовчки тримає трубку і наче щось думає, тяжке й загрозливе? Він кашлянув. Кашлянув упевнено, по-генеральськи, він готувався до тріумфу своїх намірів, які мала захистити ось ця непоказна, але могутня жінка, він знов ставав прекрасно-величним, страшним у своєму тріумфі для всіх супротивників, привабливим для своїх друзів і прибічників. Ну ж бо! Кгим-кгм!

А вона вже не бачила й Кукулика, бачила тільки сіру стіну розпачу, яка виросла перед нею. Пробитися крізь ту стіну, а що там? Там теж розпач, порятунку нема ніде, треба приготуватися до того, щоб жити й по той бік розпачу. Треба пробиватися далі й далі, як прохідники тунелю під крем'янистою горою, треба вгризатися в тверду гірську породу, стукати, поки почуєш зустрічний стукіт, поки тобі прийдуть на допомогу з того боку, хоч, може, й довго доведеться ждати, хоч і знесилієш у намаганнях.

Вона поклала важку трубку, з якої обізвалася до неї сувора доля. Про Жеребила вже забула. Забула й про Кукулика. Тільки соромно було за саму себе. І дивно.

Як же так?

Адже все було гаразд. Точилася суперечка. Цікава суперечка, витримана в загальноприйнятих рамках. Були різні думки. Нікому не нав'язувалися оцінки. І все ж баланс не сходиться. Загубилася копійка. Та сама копійка, яку проклинають усі бухгалтери на світі. Щоб знайти копійку, доводиться іноді витратити цілу тисячу карбованців. І тільки для того, щоб зійшовся баланс. Дебет-кредит-сальдо-бульд. Плюс та мінус буде нуль, "так" і "ні" теж дають ніщо, логічний нуль, як у електронній машині. Кібернетика, бухгалтерія — ніщо тепер не порятує. Але ждесь є початок. З чогось усе це почалося. Ну, хай вона, її можна не брати до уваги. Вона стала спільницею Кукулика, вона повинна нести відповідальність за вчинений злочин, хоч і не знала про той злочин. А інші? Як вони піддалися? Чому вони горою стояли за те, що треба було Кукуликові? Де тут початок? Де?

Кукулик знову кашлянув. Цього разу вже нетерпляче. Всьому є межа. Не можна ж зловживати терпінням шановного журі і розводити дамську мерихлюндію від якогось там телефонного дзвінка! І так уже сидимо з самого ранку забалакані до краю, стероризовані телефонними дзвінками, майже без надії на те, на що сподівалися сьогодні зранку, і вчора, і цілий рік перед цим днем, і, може, все життя. Так, так, може, він, Василь Васильович Кукулик, усе життя ждав цього дня, дня свого найвищого тріумфу, і настання тріумфу залежить від тої он непоказної, негарної жіночки, а вона тягне!

— Що там у вас, Тетяно Василівно? — врешті не витримав він. — Сподіваємося, це не завадить вам висловитись до кінця? Бо я бачу, що деякі товариші хочуть виступити...

Погляд, кинутий на Кошарного, не пропав марно. Кошарний кивнув. Він готовий до бою. У нього теж знайдуться аргументи. Ого, ще й які!

— Так, ви вгадали, — спокійно сказала вона, — я справді висловлюся до кінця. Мені хотілося б... Мені хотілося б показати прихований механізм однієї машини... Розкрити перед поглядами журі таємничу камер-обскуру... такий собі таємничий реактор, де варилося злочинне зілля...

Кошарний стривожено метнув поглядом на Кукулика. Що вона верзе, ота божевільна баба? Чи Василь Васильович часом не розкрив їй таємниці? І тепер вона, злякавшись секретаря, злякавшись партійного керівництва, почне тут плести вертикуляси, показувати, яка вона свята та божа?

Кукулик кашлянув. Кашляння те мало нагадати Тетяні Василівні, чого він від неї жде, і водночас заспокоїти Кошарного. Не такий він, Кукулик, дурень, щоб довіряти жінкам таємниці.

Власна дружина нічого не знає. Мати рідна, коли б вона була жива, не дізналася б ніколи. А щодо секретаря, то це нічого. Секретар сьогодні один, а завтра буде другий, а ми перебудемо все і всіх. Ми їх обираємо, ми їх і не обираємо. Він посидів у нас, а там піде на завод, а там до артистів, а там ще кудись, у нього справ багато, він за все нібито й відповідає, а якщо розібратися, то не дуже й відповідає, бо, зрештою, він собі йде, а ми залишаємося, і ми відповідаємо кожен за своє. Ми — Інститут житла, ми організували конкурс, ми за нього й відповідаємо. І вже хто-хто, а Тетяна Василівна це знає і розуміє, а ще вона знає те, чого ніхто, окрім нього, Кукулика, з присутніх не знає і знати не може...

— Я хотіла б спитати вас усіх, товариші, — виждавши хвилю, промовила Тетяна Василівна мовби якось через силу. — Мені хотілося б спитати вас усіх...

Спитати не могла. Замовкла й важко дихала. Кукулик відчув, що на нього насувається щось незбагненне. Чи не страх? Але з якої речі? Від цієї жінки він міг ждати тільки любові. Кожна жінка має в собі заряд любові і повинна неодмінно кудись його вистрелити. Він, Кукулик, був для неї якраз отим об'єктом, на який виливалися всі запаси ніжності, симпатій, любові. Чого ж він злякався? Може, в них і не було любові? Ну, то вже як на це подивитися. Зараз не час. Адже ж було? Було. Спільники? Спільники. Змовники? Змовники! Хіба ж звідси можна ждати ножа в сдину?

— Ви щось хотіли? — сказав він їй з тою інтонацією, яку могла розшифрувати й зрозуміти тільки вона, але шифр загубився, до неї не дійшов глибокий сенс, захований у звукові його голосу, вона струснула з себе заціпеніння, твердо сказала:

— Я хочу спитати вас усіх: що вам казав товариш Кошарний, даючи на рецензію проекти?

Кукулик похитнувся від несподіваного удару: Несподіваного і смертельного. Якби ж то не вона! Якби таке запитання поставив хтось інший! Діжа, наприклад. Від нього б Кукулик просто відмахнувся: демагогія! Брайкові б відповів: конкурсом треба керувати, щоб не пустити справу на самотплив. Кошарний групував громадську думку. Але Тетяна Василівна!

Бум-м! Все полетіло шкереберть. Все посипалося, як з верби груші. Битву закінчено. Пошлемо санітарів підбирати вбитих і поранених?

Та ні. Ще не кінець. Кошарний б'є з флангу. Він схоплюється, червоний, спітнілий, переламується майже навпіл, щоб дістати Тетяни Василівни і вжалити її своїм криком, і кричить їй просто в обличчя:

— Це інсинуація! Брудна інсинуація!

Санітари стоять з носилками. Вони ждуть.

ДЖОКОНДА

— Повір мені... я нічого не можу збагнути... Це... ти в мене... перша... Ти...

— А ти в мене...

Треба було казати далі: "А ти в мене вже не перший" або: "А ти в мене другий". Другий — який жах і сором! З її гордістю, з її неприступністю — і другий! А перший був там, у горах, коли вона помішалася на альпінізмі, перший був альпініст, майстер спорту, чорнявий, вогненноокий, білозубий, дужий, здоровий, як тур. Коли видряпувалися на вершину і лічили пульс, то в декого він доходив навіть до 160 ударів на хвилину, а сто тридцять чи сто сорок — було звичайне явище, а в нього ніколи не перевищувало 88. Сімдесят два удари на рівнині і вісімдесят вісім після підйому на гору, хай хоч найвищу. І ніколи більше. Залізне серце. Чи він зачарував її своїм серцем? Негідник з залізним серцем. "Навіть твоя тінь має колір живого тіла, навіть тінь сповнена твоїми неповторними запахами". Як вона могла слухати таку гидоту? І це їй подобалося. І коли він цинічно заявив їй, що його любов дійсна тільки на вершинах, а на рівнині вона зникає, їй ще навіть лізло в голову оте дурняче з "Кармен": "У нас ведь было счастье". Той ждав від неї сцен, істерик, розпачу, але вона втрималася, хоч важко було. Не діждеться! І ніхто ніколи від неї не діждеться! Він тоді ще сказав їй: "Не журися, дитинко! Краса в жінок, як пальне в атомному реакторі, — її вистачає надовго". — "Ти не помилився, — відповіла вона йому, — моєї краси справді вистачить надовго, дуже надовго. Тільки не для таких..." А тепер? Не може вона сказати Володі: "А ти в мене другий". Він сказав: "Ти в мене..." Вона відповіла: "А ти в мене..." І все. Досить. Краще не скажеш.

І тут з нею сталася істерика. Не через Володю, а через того, через спогади про те давнє... Вона впала Володі на груди і зайшлася в мовчазному плачі. Задрижали її зсудомлені (тепер уже не зіщулені кокетливо, ні) плечі, затіпалася вона вся. Ой Володю, Володю, аби ж ти тільки...

Вони сиділи під старим дубом, дуб кропив їх зеленою росою, хмари бігли по небу, напливаючи на сонце, що випручувалося з їхніх обіймів, полохливі тіні бігли по землі, черкали Вероніку по ногах, лоскотали їй шию, високу білу шию. Володя безпорадно пригортав дівчину до себе, озирався навкруги, мовчки шукав звідкись порятунку. За дубами, з зелених гущавин захрипіло:

— Хар-р-р! Хар-р-р!

Вероніка вся тіпнулася:

— Що це? Що?

— Не бійся, шуліка, — сказав він.

— Я так злякалася.

— Не лякайся, я з тобою. — Тут, мабуть, слід було сказати традиційне: "І завжди буду з тобою", але Володі не хотілося казати традиційного, а свого він нічого не вигадав. Він погладив пальцями шию Вероніки і промовив тихо:

— Яка в тебе шия!

— А яка? — вона підвела на нього очі. В очах ще блукав страх, блукали далекі грози душевних тривог, і від цього очі в неї були, як ніколи, чудові.

— Ну, така, — сказав він, і цього вистачило їм обом.

— Знаєш що? — сказав він.

— А що?

— Я ще хотів сьогодні повезти тебе за ці ліси, за Нові Петрівці, до пам'ятника.

"Він чув мій поклик тоді!" — здивувалася вона.

— Там би ми подивилися бліндаж Ватутіна...

"Чув, чув, знає!"

— І нарвали б квітів. Там ще торішні безсмертники ростуть над ходами сполучення.

"Чув!"

— Але ми сьогодні не поїдемо.

— Чому?

— Бо вже пізно.

— Хіба пізно?

— Дивись, майже темніє.

— То хмари.

— Може, й хмари. Але ми ще поблукаємо по лісі.

— Поблукаємо.

Вона не впізнавала себе. Ніколи не була такою слухняною. Спробував би хтось так нею командувати!

— Я згадав знаєш що?

— А що?

— Ніколи не вгадаєш.

— Як не вгадаю, то й не мороч мені голови.

— Ти розгнівалася?

— Ні, але тобі хочеться мене розгнівати.

— Зовсім не хочеться. Я згадав про Леонардо да Вінчі.

— А про Наполеона ти не згадав?

— Ну чого ти, справді?

— Ми ще й досі сидимо на землі.

— Сидимо.

— До чого ж тут Леонардо да Вінчі?

— Справді. Мені хотілося тебе заспокоїти.

— Вже пройшло. Я спокійна.

— А я хотів сказати, що ти мені нагадуєш чомусь Монну Лізу.

— А Вероніку?

— Ні, саме Джоконду. З її холодним усміхом, з її байдужістю. Нічого не сподівається, нічого не прагне... Посміхається і навіть сама не знає чому...

— А ти не помиляєшся?

— Звичайно! Так я думав до сьогодні. А тепер...

— А тепер я знову стаю Джокондою.

— Не вийде. Тепер я тебе знаю.

— Ти ще не все знаєш.

— Ну, що можу, те й знаю.

Вона знов злякано притулилася до нього.

— Та чого ти?

— Так. Мені стало холодно. Давай походимо.

— Давай.

— В кіно герой і героїня завжди бігають по лісі. Ганяються одне за одним. Це так ефектно.

— Хочеш? То й ми побігаємо! — запропонував він.

— У мене відразу починається сильне серцебиття, — сказала вона.

— А я не пробував. Очевидно, й у мене.

Він не хвалився залізним серцем. Нічим не хвалився.

— Так що ж твоя Монна Ліза? — спитала Вероніка. Вони йшли по мокрій траві, їхні ноги пахли травою, волосся у Вероніки теж пахло травою.

— Леонардо писав її портрет шість років. Уявляєш: малювати флорентійську міщанку шість років! Вона була дурна, як гуска. В майстерні Леонардо влаштував справжній клуб за нашими сучасними уявленнями. Там виступали найкращі музиканти. Декламатори читали вірші великих поетів. Співаки демонстрували мелодійність своїх голосів. Шість років. З двадцяти чотирьох до тридцяти років свого життя третя дружина флорентійського купця Франческа дель Джокондо Монна Ліза ходила на сеанси до майстра Леонардо, слухала там музику, співи, поезії, дивилася пустими очима, про щось думала. Коли в неї з'явився той усміх, який чарує людство вже півтисячі років? І чи з'являвся він взагалі на її досить посполитих устах? Може, той усміх вимріяний самим Леонардо? Може, то його геніальність виявилася у тому усміхові?

— Ти фантаст, Володю!

— Леонардо якось сказав: "Художник, що має незграбні руки, малюватиме на своїх картинах тільки такі руки". Раз він зміг намалювати цей єдиний в історії людства усміх, виходить, він мав його якщо не на своєму лиці, то в своїй душі.

— Говори, Володю, я слухаю...

Він не хвалив її, забув про неї зовсім, не хвалив і Джоконди, а хвалив Леонардо да Вінчі. Так, наче той потребував його похвал!

— Але найстрашніше те, що месер Джокондо відмовився взяти портрет своєї дружини і платити майстрові за його роботу. Ти уявляєш?

— Уявляю. Про таке завжди пишуть у всіх історіях мистецтв. Це бродячий сюжет. Всіх великих художників спіткала така доля.

— Але ж це несправедливо! Вкладати все своє серце у твір, а його потім бракують, не беруть, не приймають!

— Не розумію, чому це тебе так хвилює? І саме сьогодні. І саме тут.

— І я не розумію, — винувато сказав Володя. — Я зовсім здурів від тебе, Вероніко. Мені здається, що я не здатний ні до чого, що я нездара, що я...

— По-перше, ти шофер, — засміялася вона.

— Шофери тепер, як колись пастухи. Їх багато, і це вже не професія, а так собі...

— Крім того, ти будеш архітектором.

— Не говори про це.

— Чому?

— Мені здається, що я зміг би все, але архітектором...

— Ти мені скажи, що ти робив ці півроку?

— Шість місяців, ти хочеш сказати?

— Нехай шість місяців, якщо тобі подобається переводити на цифри.

— Шість місяців — це ніщо, — сказав він сумно. — Якби мені шість років. Але хто може ждати шість років?

Вона мало не крикнула: "Я ждатиму! — але відразу ж затулила собі рота. — Боже, я стану зовсім старою через шість років. Він божевільний, і я коло нього теж потроху божеволію".

— Знаєш що, — сказала вона рішуче, — ми таки поїдемо за ліс, до пам'ятника. Хай цей день буде наш, хай у ньому буде й минуле, й теперішнє, і... майбутнє. І не шість років матимемо ще попереду, а шістдесят шість. Доживемо до кінця двадцятого століття...

— А потім? — засміявся він.

— А потім зазирнемо за двотисячний рік і побачимо таке, про що не можемо мріяти навіть ми в оцьому дубовому лісі, навіть сьогодні, навіть після того, коли ми розгадали таємницю усміху Джоконди.

— Я ще навіть тебе не розгадав, — сказав він, стискуючи їй руку, — бо я тільки пастух двадцятого століття. Де наш коник-моторолик?

До Києва вони повернулися увечері. Тоді був теплий весняний вечір, а через два місяці, тобто сьогодні, теж був...

Вечір

ФУТБОЛ

І все-таки Кукулик виявився мужньою людиною. Він перш за все подумав не про себе, а про... Тетяну Василівну. "Ще істерику закатає, — подумав він, дивлячись на зчорніле і сім раз негарне обличчя віце-президента, а вірніше жінки, з якою ще хвилину тому його з'єднували невидимі ниті таємничої гріховної приязні. — Все сьогодні бачили, істерики ще бабської не бачили!" Він рішуче підвівся і попростував до тумбочки з телевизором, яка височіла в кутку кабінету.

— Звиняйте, — кинув на ходу присутнім, — звиняйте, але ми засиділися сьогодні. Треба мати нерви, як вірьовки, щоб витримати таке марафонське сидіння. Дозвольте, Тетяно Василівно?

Питав її, бо вийшло, що він її перебив, вона ще й досі стояла й ждала відповіді на своє запитання, а може, хотіла поставити присутнім нове запитання, ще несподіваніше

й страшніше.

Кукулик спитав дозволу в Тетяни Василівни, але ждати не став, клацнув тумблером телевізора, ввімкнув апарат, хай нагрівається. Тетяна Василівна дивилася на нього з неприхованою ненавистю, може, навіть з презирством. Як він посмів? А Василь Васильович самовпевнено посміхався, нахилив голову до телевізора, наставляв вухо. Ага, чуєте? Прорізається голос. Вже засірів екран, уже майнуло там щось раз і вдруге, ага, ага, он побігло-побігло. Та то ж Лобановський. "Милий ти мій Лобанчику, рятівничку дорогий, біжи, бий, трощи, жени, хапай, давай, штовхай, відпихай, наддай, ух!"

Академік примружився, приховуючи іронію, яка вже давно рвалася назовні. Який іронічний день. Руйнування Глиняних ідолів. Божища розпадаються на черепки. Остракізм кумирів. Боввани втікають, натовпи їх переслідують. Під ноги натовпам кидають різнобарвне ганчір'я обіцянок і пустих слів. Не помагає. Не діють також погрози. Тоді покажемо цяцьку. Ляльку. Голеньку, в одних трусиках ляльку, яка метушиться на скляному сірому чотирикутнику. Колись Алківіад навмисне відрубав своєму собаці хвоста, щоб афіняни зайнялися пересудами про той хвіст, а не про воєнні приготування Алківіада. З тих пір громадській думці раз у раз всілякі спритнярі підкидають собачі хвости. Кукулик частує нас футболом. Що казав товариш Кошарний, коли давав на рецензію той чи інший проект? А що він міг казати? Передавав думку Василя Васильовича Кукулика. "Є така думка, Василь Васильович вважає". Василь Васильович вважає... Хм!.. З яких це пір мистецькі проблеми стали в нас вирішуватися висотою посади, а не величиною і силою таланту? І хіба завдання художника в тому, щоб догоджати Василю Васильовичу? Художник служить мистецтву, а отже — народу, а не одному Василю Васильовичу. "А ти ж сам що нарецензував? — спитав він себе. — Написав, а потім відмовився". — "Ну, то й помовч. Ти не художник, а маятник. А маятники хитаються мовчки". Іронія вмовкла. Очі в академіка пойнялися тьмяною запоною, він байдуже спостерігав, як по сірому екрану гасають довгоногі ляльки в трусах і двоколірних майках.

Кукулик сів на своє місце, повернув крісло, став дивитися через плече на екран. Кімнату заповнив голос коментатора. Лунала дивовижна мова, яку можна почути лише з уст київських спортивних оглядачів і коментаторів. "Лобановський вкидує м'яч. Каневський стрибає, але не дістається до м'яча. Кутовий".

Тетяна Василівна стояла коло телефону. Ждала відповіді на своє запитання. Хоча відповіді, власне, й не могло бути. Всім соромно було визнавати, що їх, мов малих дітей, обкрутив навколо пальця отой довготелесий рідкочубий істерик, отой нездара (і як вони не помічали його нездарності!), отой...

Архітектурний юнак вертівся, мов посолений в'юн. Він ще не зорієнтувався, він хотів "екстраполюватися" напевно, точно, безпомилково, а всі мовчали, у всіх були закам'янілі обличчя, нічого не читалося на обличчях.

Представник Держбуду дістав пачку цигарок, підвівся, простяг Тетяні Василівні: "Запаліть". Цей вдалий демарш було належно оцінено. Замість просити у єдиної тут

жінки дозволу запалити, запропонуй ліпше їй цигарку, бо вона теж куряща. Тетяна Василівна взяла цигарку. Представник Держбуду черкнув сірником. Усі заворушилися, вогники від сірників заскакали коло облич. Продезинфікуватися хоч цигарковим димом. Сині струмені попливли до стелі. Кукулик підсунув Тетяні Василівні стілець. "Сядьте, будь ласка, Тет..." Вона глянула на нього коричневим оком, у якому не читалося прощення, мовчки сіла.

Телекоментатор заливався своєю дикою мовою: "Зверніть увагу, товариші! Лобановський не б'є м'яча. Ай-яй-яй, яка шкода! Неприпустимий ляп. Отак підвести команду! Простіть, пробачте, товариші телеглядачі, це не Лобановський не попав у ворота, це Каневський. В який раз уже в цьому сезоні Каневський не попадає в пусті ворота. Ось і зараз. Ворота пустують. Ворота пустують, товариші! Та бийте ж! Бийте! Ви бачили, товариші телеглядачі. Плигає воротар Востроїлов і забирає м'яч. Такий момент! І так промазати! Але ось захисники ленінградців допускаються недозволеного прийому. Суддя матчу Микола Латишев призначає штрафний удар. Це вже небезпечно. Це дуже небезпечно. Це надзвичайно небезпечно! Це просто абсолютно небезпечно, товариші глядачі. Бо ви самі можете переконатися, що штрафний буде бити Валерій Лобановський. Ось він вставляє м'яч. Ось розбігається. Удар! М'яч потрапляє в захисника. Відскакує до когось з Zenit'ців, але його перехоплюють динамівці. Це Базилевич. Ну ж, Базіль! Ні, це вже Біба. Біба тягне з ударом. У нього з-під ноги забирають м'яч, але тут хтось з динамівців знов захоплює м'яч і перекидує його на Лобановського. Лобановський з м'ячем. Він у штрафному майданчику. Просувається до воріт. Перед ним двоє. Троє! Четверо! Воротар виходить напереріз. Закриває кут воріт. Ну ж, Валерій! Лобановський не хоче бити. Він не бере на себе відповідальності. Він просто підкидає м'яч. Копає його ногою. Ура-а! Гол! Гол, товариші телеглядачі! Перший гол. Ви самі бачили, хто являється його автором. Це — Валерій Лобановський. Ви бачили, як він забив цей м'яч. Його можна було забити тільки так і не інакше! Лобановський бачив, що просто пробити по воротах йому не вдасться. Проти нього було вже чотири гравці "Zenit", Востроїлов стежив за кожним рухом Валерія.

І тоді Лобановський просто перекинув м'яч через ігравців і через воротаря. Це найвищий клас! Але чому ми не бачимо, сьогодні на полі Басалика! Він розгубився. Його намертво прикрив захисник Панчехін, якого підстраховує капітан Zenit'ців Завидонов. Молодий ігрок київського "Динамо" зовсім розгубився. Ми не бачимо впевненості в його діях. Нема стрімких проходів Басалика по лівому краю. Ай-яй-яй! Такий шанс — і втратити! Це Біба. Ні, пробачте, це знов Каневський. Zenit'ці грають жорстоко. Їхня команда славиться своїм захистом. Пройшло вже двадцять хвилин першої половини. Ведуть кияни. Один — нуль. Між іншим, товариші телеглядачі, зараз на світі налічується сто п'ятдесят тисяч футбольних клубів, п'ятсот тисяч команд, сім мільйонів футболістів. У Міжнародній футбольній федерації сто країн-членів. Це майже стільки, як в ООН. Але пробачте. Атакують Zenit'ці. М'яч у Бурчалкіна. Це дуже! Я хотів сказати... Пробачте! Щегольков виходить і... не забирає м'яча... Бурчалкін

стрімко... Але ось напереріз йому кидається Турянчик. Блискуче. Це Турянчик зіграв блискуче! Турянчик непрохідний гравець! А Бурчалкін — це дуже небезпечно, хотів я сказати. Але тепер уже небезпека позаду, напружене становище біля динамівських воріт зліквідоване. М'яч у Базилевича. Це вже небезпечно!.. Це вже..."

ФУТБОЛ (ПРОДОВЖЕННЯ)

— Ви чого? — спитала Діжу Таня, коли він тихенько причинив за собою двері й навшпиньках перебіг приймальною, прямуючи до дивана, на якому розсідався вранці.

— Громадяни СРСР мають право на відпочинок.

— Напрацювалися!

— Уявіть собі, — мені сьогодні дісталось найбільше.

— Яка самовпевненість.

— Самовпевненість — єдина моя перевага над світом.

— Єдина зброя всіх нахаб.

— Тобто ви хочете сказати, що я...

— Ви вгадали.

— Є така книжка: "Не будь Мазуркевичем шосе". Там написано: "Пан Ікс сів до керма, завів мотор, увімкнув швидкість і перетворився на пана Ігрека". Я вже Ігрек після сьогоднішнього дня. Я починаю виправлятися.

— Щось непомітно.

— Як ви думаєте, Таню, яка буде остання фраза у виступі Олексія Івановича?

— Не знаю. Може, ви хочете, щоб я підслухувала?

— А я знаю. Догадуюсь. Він скаже: "Розбирайтеся самі, ви спеціалісти, що ж до мене, то я б цей "Космос" викинув собаці під хвіст".

— Він так ніколи не скаже.

— Зате подумає.

— Олексій Іванович навіть думає в мільйон разів чистіше за вас.

— Думати можна тільки чесно і підло, Таню. А ще розумно і нездарно. А ще...

— Не хочу слухати.

— А якщо я скажу, що люблю вас?

— Не заважайте мені працювати. Телефон.

Вона взяла трубку. Дзвонили до Тетяни Василівни. Діжа упав на диван, простягнув свої цибаті ноги, помахав навлежки руками.

— Що я робив сьогодні? Цілий день проголошував абеткові істини. Чуєте, Таню? Іван Діжа читав перед шановною аудиторією абетку. Переставляв тридцять дві літери, групував їх то так, то сяк, комбінував з них всілякі хитрі речі. Ну, гаразд, я мовив абеткові істини. А що робить людство протягом усієї своєї історії? Що воно мовить устами великих філософів і революціонерів? Іноді аж надто абеткові істини. Наприклад: "Людина повинна бути щасливою". І все залежить, хто як ставиться до цієї абеткової істини. Іноді — з якого боку від неї знаходиться. Тоді істина перетворюється на барикаду.

Таня вже поклала трубку. Жеребило промовив своє останнє "зрі-каюсь...". За

подвійними дверима Кукуликового кабінету в цей час починалася буря, починався шторм, але ні вона, ні Діжа про це не відали. Діжа, щоправда, заповідав шторм вже під час виступу секретаря міськкому, тому й вийшов, бо знав, що вже йому там робити нічого, але Таня ще не знала нічого. Вона слухала Івана. "Людина повинна бути щасливою". Вій такий розумний, але від цього, мабуть, ще безсердечніший. Чому ж ти не хочеш зробити, щоб людина була щасливою? Ось вона сидить перед тобою, ця людина. У неї великі сірі очі, у неї прекрасна зачіска, ніжне обличчя, вона висока й струнка, на неї задивляються київські хлопці, своїми коротенькими спідничками, які туго обтягують її стегна, вона спокушає навіть непідкупних дружинників. А ти качаєшся по цьому клятому дивану й щодня філософствуєш, показуєш свій відточений, мов бритва, розум — а де ж твоє серце?

І враз Діжа схопився з дивана так, ніби крізь нього пропустили електрострум. Ще дивніше: він зблід. Потім залився червоним, полум'яніло його обличчя, полум'яніла шия, йому стало жарко, він хапнув ротом повітря.

До приймальні, шулячи плечі, зайшла висока, як і Таня, дівчина, з білим волоссям, білолиця, білошия, стала на порозі, швидко окинула поглядом присутніх і білим (Таня могла б заприсягтися, що це було справді так!), білим голосом промовила, дивлячись поверх Діжиної голови:

— Здається, товариш Діжа?

— Здрастуйте, — сказав той. Такого дурного голосу Таня в Діжі ніколи не чула. Болісна підозра ворухнулася в неї в серці. Підозра миттю переросла в упевненість, коли Таня побачила, як незнайома подала Діжі руку і як той ухопив її.

— Ви до кого? — спитала через Діжину голову Таня. — У нас сьогодні журі. І взагалі робочий день закінчився. Вже вечір.

— Але ж ви працюєте? — сказала та.

— Це моя справа.

— Ну, а я — Вероніка. Ви чули про мене? Вероніка Кукулик. І я прийшла, — вона думала тільки мить. Тільки мить їй вистачило, щоб прочитати тайнопис Таниних почуттів і нанести найдошкульніший удар цій нечемній секретарці, — я прийшла до товариша Діжі. Що ви мені скажете втішного, товаришу Діжа?

Іван розгубився.

— Тобто? — промимрив він, і знов Таня з обуренням і жалем зауважила не властиве Діжі зніяковіння. — Я вас не розумію, Вероніко.

— Я ж вам сьогодні дзвонила.

"Ти сьогодні не дзвонила, а тарабанила цілий день і заважала тут усім працювати", — хотілося вигукнути Тані.

— А-а, ну, це, знаєте... — Діжа жував слова. Він наче подавився кісткою від риби.

— Я прийшла, щоб першою дізнатися про наслідки, — рішуче оголосила Вероніка.

— Вас це так обходить? — зробив несміливу спробу відшукати свою повсякчасну впевненість Діжа.

— Надзвичайно! Це питання мого життя!

— Що ж, за півгодини ви, мабуть, дізнаєтесь, жити вам чи вмирати, — сумирно відповів Діжа.

Таня не розуміла нічого. Спершу їй здалося, що між цими двома давня змова, що сьогоднішня зустріч — тільки одна з тисяч їхніх зустрічей, що саме через цю дівчину Діжа й був завжди такий невразливий на дівочі чари. А тепер виходило, що вони... Діжа червонів і далі, навіть спітнів. А та біліла своєю привабою, була холодна як лід, і її зелені очі теж були як лід. Чого їй тут треба? Яке життя? Чие? Хіба й вона архітектор? Таня трохи знала про "Космос". Більше догадувалася, ніж знала. Але ще й ця дівчина? Невже й вона — там?

— Ви дозволите мені сісти? — звертаючись чи то до Тані, чи до Діжі, спитала Вероніка. — Я замоталася до смерті. Цілий день не присідаючи! І головне — нічого невідомо! Й досі нічого! А той бовдур не міг сказати хоча б учора, хоча б сьогодні зранку.

— Це для вас так важливо? — киваючи на зачинені двері кабінету, тихо спитав Діжа.

— Уявіть собі! Я егоїстка! Мене зараз зовсім не хвилює, з ким зустрівся Кеннеді, і куди поїде Аденауер, і що робиться в Західному Берліні, і які країни будуть брати участь у спільному європейському ринкові, і що діється в Конго, і за якою ще елементарною часткою ганяються наші й американські фізики, і формула дезоксирибонуклеїнової кислоти теж мене зовсім-зовсім не цікавить. Мені потрібно тільки знати, чи одержить премію проект Володимира Пушкаря, студента-дипломника вечірнього відділення Київського будівельного інституту.

"Ага, — відмітила про себе Таня, — все ясно". Розстановка сил нарешті постала перед нею у всій повноті. Можна було пройти перед фронтом і зробити такий собі інспекторський огляд, що Таня й здійснила, гордо несучи свою голівку, показуючи Вероніці модні стегна і "шпильки", трохи кращі, ніж у доньки Кукулика. Ще хвилину тому Таня відчувала себе знищеною, вона здавалася сама собі противною, невродливою, маленькою, миршавою, якимсь кошеним перед цією пишною тигрицею з білим волоссям і білим (так, так!) голосом! Тепер усе стало на свої місця. У Вероніки був якийсь Пушкар, хай йому легенько гикнеться, хай він живе сто років і хай навіть його проект (сміх один, мабуть, а не проект! Можна уявити, на якого піжона зміняла Вероніка Діжу, та й на кого ж вона могла зміняти!), хай навіть його проект одержить заохочувальну премію, а якби Таня була членом журі, то голосувала і за третю чи там другу (першу ж ніколи не присуджують все одно). Хоча як же голосувати, якщо всі проекти під девізом?

— Я міг би згодом побачити цього... вашого Пушкаря? — спитав Діжа, і в нього в очах майнуло те, що Таня завжди бачила в його очах: притаєна гострота, і трохи злого сміху, і кепкування над співрозмовником. Ах, як приємно спостерігати нове Діжине народження. Він знов ставав самим собою, ставав ще ледь помітно, але Таня не могла помилитися. Досі не знала, кого мала ненавидіти, тепер знала: оцю білу! Альбіноску! Фею з довгими ногами!

— Ви ще його побачите! — пообіцяла, мружачись, як тигриця, Вероніка. — Він ще буде директором вашого інституту. Я обіцяю вам...

Вона не жаліла навіть рідного батька, а вже що там для неї Діжа! Згорьована посмішка перерізала Діжі обличчя. Він промовчав, а в очах у нього знов заятріло страждання. Таня до болю стиснула пальці. Повернулася на своє місце, стояла за столом, не сідала, гарячково думала: що робить, що? Вигнати цю нахабу звідси? Щоб вона не мучила Івана, щоб... Погляд її впав на годинник. Стрілки показували без чверті сім. Діжа забув навіть про футбол, побачивши Вероніку! Таня вискочила з-за столу, перебігла кімнату, крутнула ручку динаміка, всадила штепсель у розетку. З круглої пластмасової коробочки, з написом "Весна", вирвався голос радіокоментатора, виплеснулося ревіння трибун, свист, нерозбірливі голоси. Коментаторів голос аж лящав: "Ось Базилевич стрімко проходить по краю, обводить одного захисника, другого, входить у штрафний майданчик, воротар кидається йому під ноги, але Базилевич встигає перекинути м'яч назад, у центр, де відразу три київські нападаючі, ворота пустують, ворота пустують, треба бити! Ну! Удару не по слідувало. М'яч перехопили ленінградські захисники, ось вони вже з своєї половини пробують налагодити атаку, кияни сьогодні часто програють середину поля, вони зовсім не грають в центрі поля, це може погано скінчитися, ленінградські нападаючі безнаказано розігрують м'яч у центрі, ось слідує довга передача на лівий край, на Бурчалкіна..."

Діжа не чув гавкітливого коментатора. Думав про того невідомого Пушкаря. Раз Вероніка його любить, значить, то справжній талант, може, новий геній в архітектурі, якийсь незвичайний хлопець, проект "Сонце для всіх" безумовно належить йому. Ніхто його не знав, ніхто ніколи не чув про нього, він десь скромно возив на будівельні майданчики панелі й бетонні перекриття, возив "дірки", як сміються будівельники, і потихеньку мріяв про майбутній Київ, вимріяв собі невеличкий куточок у майбутньому Києві і от показав його людям... І все це називається одним словом — "талант". Він ще не мав навіть закінченої вищої освіти, та й ту, що матиме, одержав уривками, хапаючись, через десяте-п'яте, бо весь час працював, заробляв собі на штани й на котлети; він, мабуть, не має навіть квартири або живе десь на околиці в глиняному дідівському будиночку, і ніхто ніколи не міг би й подумати, що в отакому будиночку можуть народжуватися геніальні будівлі майбутнього, будівлі, в яких житиме людина комунізму, наш нащадок, наш вимогливий, скептичний по відношенню до наших промахів і помилок нащадок.

А хто ж ти, Іван Діжа? Напханий всіма даними, які тільки є в світовій архітектурі, обвішаний дипломами, кандидат архітектури, начальник першої архітектурної майстерні республіканського проектного інституту, номенклатурна одиниця республіканського масштабу, світла особистість, хто ти? Колись малим хлопцем темної осінньої ночі ти, спотикаючись і падаючи в багнюку, помагав матері тягти з степу важкий, як доля, телефонний стовп. Тоді ти був будівничим. Ти тяг той стовп на погоріле дворище, як тягли колись каміння на будівництво соборів, а потім молилися,

клали камінь і самі дивувалися своїм витворам. Може, й ти тоді був близький до високої талановитості справжніх будівничих, може, з тієї хатини, яку ліпила твоя мати, мов ластівка — гніздо, а ти помагав їй, теж треба було дивуватися. А що ти зробив після того? І хто ти є? Той хлопець — талант, це видно по очах Вероніки. А ти просто елементарний тридцятилітній крикун, старий холостяк, телепень, торба з цитатами. У тебе нестерпний характер, і тебе ніхто не любить. Ти раз у житті побачив цю дівчину і чомусь вбив собі в голову, що вона має покинути все і бігти за тобою, як цуценя, а вона забула про твоє існування, як тільки вскочила в трамвай. Бо є люди — в тисячу разів розумніші, талановитіші, кращі, потрібніші за тебе.

— Крикун, — промимрив Діжа і знов почервонів від несподіванки. — Пробачте, — сказав він, — я вискочив на хвилинку, мені знов треба туди. — "Докрикувати до кінця", — подумав, просуваючись у вузький тамбур між подвійними дверима Кукуликового кабінету.

Дві дівчини подивилися одна на одну. Розвідка поглядами. В їхніх поглядах можна було вчитати страх і сподівання. Кожна боялася за своє, кожна сподівалася на своє, а в очах малювалося те саме: сполохані тіні сподівань пролітали, мов чорнокрилі птахи. Коментатор вицокував язиком. Шкодував, що тренер киян Соловйов вирішив замінити Басалика. "Басалик тільки розігрався. Він уже почав обводити своїх опікунів. Стрімко пройшов..." Так і в житті, думала Таня, хтось когось має замінювати. І Кукулика колись замінять. Може, й справді, той невідомий Пушкар, про якого так закохано говорить Вероніка. Думки її йшли, мов шаруваті хмари в небі. Зверху одні, під ними ще, а глибше — зовсім затаєні; вона й самій собі не признавалася, що там, на самих глибинах свідомості, пливуть ще якісь думки, пливуть незалежно від її волі й бажання, і думки ці читалися там: "Замінювати... Замінюють у житті і... в серці... І в Діжиному серці тепер хтось має замінити Вероніку... Не тепер, а згодом, але однаково..." Була й ще думка. Але водночас і не було її. Таня не допускала її до себе, вона не мала права допустити, це було б зовсім жорстоко по відношенню до Діжі... Але Вероніку вона тепер майже любила.

І коли звернулася до неї, то в голосі Таниному звучала приязнь:

— Ви... любите...

— Що, — скинулася Вероніка, — що?

— Ви любите футбол?

— Футбол? — Вероніка засміялася, і Таня побачила, яка та все-таки вродлива, які в неї соковиті губи, які широкі очі, скільки в них зеленого чуда. — Я його ненавиджу!

— І я теж, — Таня засміялася, стала зовсім ласкавою, доброю, без хизування перейшла кімнату, висмикнула штепсель, коментатор захлинувся, стало тихо.

— Ну, що ми робитимемо? — спитала Вероніка, довірливо дивлячись на неї, на свою спільницю.

— Ждатимемо, — відповіла Таня. — Вже скоро. Якщо тільки вони там не перервуть засідання і не стануть дивитися футбол по телевізору. Кошарний, ви ж знаєте його, він такий запеклий болільник!

— Я його терпіти не можу!

— І я теж.

— У нас з вами багато спільного. Як вас звати?

— Таня.

— А мене... Та ви ж знаєте! Таню, давайте... Якщо все обійдеться гаразд і Володин проект... Одним словом, я вас запрошую! З вашим приятелем! Адже у вас він є? Не може ж не бути в такої дівчини.

— Спасибі... Але в мене...

Слово "нема" вона не могла вимовити. Не слухалися губи. Просто дивно, як це вони могли не слухатися. Ворушилися, але слово з них не видобувалося, хоч плач. І таке ж коротеньке слово "нема".

— Знаєте що, — сказала вона відчайдушно, — якщо справді... то ви... запросіть товариша Діжу!

— Діжу? Неодмінно! Це вже вирішено. Я на нього загадала сьогодні: "Любиш — не любиш". Знаєте, як на ромашку.

— Не треба, — раптом тихо сказала Таня. Вона стояла посеред кімнати, опустивши руки, зблідла, розгублена. — Не треба його запрошувати.

— Але ж ви тільки що... Та ви просто чудна якась дівчина. Таню! Ви мене чуєте? Навіщо ви знову?

Таня не знала, що вона робить і навіщо? Якби ж то їй хто міг пояснити. Вона знов опинилася коло гучномовця "Весна" і знов тикнула чорний штепсель у розетку. Коментатор зраділо заревів від захвату, одержавши ще двох чарівних слухачок.

— Виключіть! — гукнула Вероніка. — Ви ж казали, що не любите...

НАРОДЖЕННЯ ФАКТІВ

Один геоморфолог (його можна популярніше назвати ще геологом або й просто географом) у своїй книжці, присвяченій опису нашої планети, висловив таке досить глибокодумне твердження. Земля стискується, внаслідок чого виділяється велика кількість тепла, яке нагріває Землю, внаслідок чого вона... розширюється... Так що ж — хотілося спитати того геоморфолога, — стискується Земля чи розширюється? І чи не нагадує таке твердження відомої побрехеньки, як два вовки загризлися і зжерли один одного, лишивши тільки хвост?

Але ми підемо далі й поставимо запитання вже перед іншими вченими, перед тими вченими, які досліджують людину, що для нас найцікавіше. Так от. Чи буває синхронність думок і почуттів? Чи буває так, що мати глибокої ночі за сотні кілометрів відчує, що з її дитиною щось не гаразд, і прокидається, і вже не може заснути? Чи буває таке, що людям, які кохають одне одного, сняться однакові сни? Чи можемо ми підтвердити легенди про те, що тибетські далай-лами, сидячи в своєму палаці Потала в Лхасі, могли в думці наказати якомусь тибетському князькові прибути до столиці і той вловлював цей безмовний наказ за тисячу кілометрів, сідлав свого волохатого коника й вирушав у далеку подорож на поклін до далай-лами? Вчені кажуть: телепатія. Тобто передача почуттів на відстань. А як це пояснити? Вчені кажуть: нервичний зв'язок.

Тобто нервичний зв'язок пояснюється... нервичним зв'язком. Біологічна алхімія.

Становище наше надзвичайно важке. Бо якраз зараз треба описати випадок, що має трохи спільного з нервичним зв'язком, розповісти про маленьку подію, яка для критичного розуму, звичайно ж, видається неймовірною, але в нас немає виходу, ми зобов'язані реєструвати все, що відбувалося того дня і перед дверима кабінету Василя Васильовича Кукулика, і в самому кабінеті.

Отже, майже в той самий час, як по той бік дверей кабінету в приймальні пролунав голос Вероніки Кукулик, яка наказувала Тані: "Виключіть", в самому кабінеті теж пролунав жіночий голос, а раз там присутня була єдина жінка, то голос той міг належати тільки Тетяні Василівні, і він справді належав їй, і вимовила вона те саме слово, що й Вероніка: "Виключіть". Тільки там наказувала дочка, а тут наказ адресувався до її батька, до Василя Васильовича Кукулика, і звучав так само категорично, коротко й вимогливо: "Виключіть", і стосувався телевізора.

Ми абсолютно відмовляємося якось коментувати цю подію, не станемо підводити під неї жодного наукового фундаменту, заздальгідь знімаємо з себе будь-яку відповідальність за такий дивовижний збіг і можемо тільки сказати, що таку розкіш може дозволити собі лише сліпий випадок. Бо ж подумайте: однакове слово, майже в той самий час, та ще й переплетене, так би мовити, гомогенністю, тобто однорідністю, суб'єкта і об'єкта, бо з одного боку суб'єктом виступала дочка, а з другого боку слугував об'єктом батько. Простіше кажучи, з одного боку кричала дочка, а з другого боку кричали на батька. А крик був той самий: "Виключіть!"

Діжа причиняв двері, зайшовши до кабінету. Телевізор замовк, бо Кукулик з дивною для нього покvapливiстю виконав наказ Тетяни Василівни і сiдав на своє крісло, потираючи руки, наче вони в нього заклакли.

— Я хочу спитати вас усіх: що вам казав товариш Кошарний, даючи на рецензію проекти?

Зачарованість діяла ще й досі. Що могла сказати ота клята телефонна трубка Тетяні Василівні? Чому вона вже ось протягом півгодини тільки й знає, що повторювати це запитання, хоч ти кілок їй на голові теши! Ні футбол, ні цигарка, ні його, Кукуликові, погляди не впливають, не діють, не помагають.

Діжа почув запитання Тетяни Василівни спиною. Він не знав, що відбувалося тут за останні півгодини, і тому вирішив, що запитання Тетяни Василівни спрямоване до нього. Ще не згасивши білого шаленства в очах, викликаного власними думками по той бік дверей, Діжа повернувся до присутніх, промовив голосно, з викликом:

— А що міг сказати Кошарний? Насамперед він сумнівався в наших розумових здібностях. Не міг припустити, що ми можемо щось самостійно вирішити. Він хотів виступити бабою-повитухою нашої думки. Він організовував громадську думку! До мене аж на Нивки приїздив, дивився, як я голюсь, вмовляв хвалити "Космос" і лаяти "Сонце". Бо, мовляв, більшість за "Космос". Так погані слідчі шантажують звинувачених. Одному кажуть, що товариш виказав його, а товаришеві кажуть, що його виказав той. Тоді кожен з них, лякаючись відстати, починає валити на свого спільника. Ну, та це приклад

не зовсім вдалий... Справа не в цьому. Просто я збагнув, що Кошарний чомусь жити не може без цього "Космосу". Ну гаразд. А я не можу без "Сонця". От ми й не зійшлися. А кому "Космос" був потрібний, той пішов за намовлянням Кошарного. Що ж...

— Ви думайте, коли говорите! — з прихованою загрозою в голосі сказав Кошарний.

— А я думаю.

— От-от, думайте!

Діжа мовчки розвів руками. На нього дивилися з настороженим вичікуванням. Що він ще скаже? Мало того, що він дратував їх цілий день своїми півнячими вихватками, — він ще й тепер... Звинувачував мало не в якійсь злочинній змові з Кошарним. Зрештою Кошарний теж мав право на свою власну думку, йому теж міг подобатися якийсь проект, а якийсь не подобатися, він міг і сказати про це своїм товаришам. Що ж тут такого? І до чого це дивне запитання Тетяни Василівни? Так думали майже всі присутні, а може, навіть усі, включаючи й Брайка, і академіка, і секретаря міськкому. А поки вони думали й мовчали, Діжа вибалакувався до кінця. Спинитися тепер він не міг.

— Виявляється, у нас і досі не перевелися мастаки штучно створювати громадську думку, — з неприхованою зловтіхою говорив він. — Наплодили цілі оберемки геніїв з титулом: "Є така думка". Залізе, бувало, за стіл головуючого, візьме папірець, на якому нічого не написано, проскрипить: "Є така думка" — і сиди, мовчи й чухай чуба, бо вже тобі робити тут нічого, вже "думка є". А чому вона є? Де вона взялася? Як вона могла виникнути поза моєю й твоєю головою, поза нашими головами, поза головами тих, хто покликаний створювати цю думку, формувати її, народжувати? Це нагадує непорочне зачаття діви Марії. Але та хоч принесла Ісуса, а я? В мою голову вкладають чужу думку і виймають її, мов з холодильника, точнісінько такою. Жодних видозмін! А навіщо ж тоді, питається, моя голова? Носити капелюх? Ходити до перукарні? Фотографуватися для паспорта?

Всі мовчали. Кошарний знов поривався щось сказати, але Кукулик великодержавним жестом правиці стримав його: "Не заважай". Цей цвіркун добалакається до таких чортиків, що й сам не рад буде.

— На що ви натякаєте? — прочистивши горло, сталевим-дзвінким голосом спитав він зненацька. — Може, ви — взагалі проти керівництва?

— Я не натякаю, — безстрашно огризнувся Діжа. — І не ототожнюйте методів Кошарного з справжнім керівництвом. Якщо на те пішло, то я теж член партійного бюро нашого інституту. Але, на жаль, партбюро не займалося справами конкурсу, не могло займатися, бо все зосередилося тільки в руках у Кошарного. Я констатую факти. Тетяна Василівна спитала, я відповідаю. Хай скажуть товариші.

— Мені не здається справа такою похмурою, як її намалював товариш Діжа, — сказав спокійно представник Держбуду. — Припустімо, що товариш Кошарний, даючи, наприклад, мені той чи інший проект, міг висловити про нього ту чи іншу думку. Що ж з того? Хіба це якоюсь мірою могло вплинути на мене, на моє інженерне сумління, на мої смаки? Я притримуюся того принципу, що для читання чужих проектів не потрібні чужі очі, я користуюся власними очима, а раз так, то в мене всі підстави вважати й

думки, які виникли внаслідок вивчення того чи іншого проекту, все ж таки своїми власними думками, а не прищепленими мені шляхом своєрідної ін'єкції. Я категорично заперечую проти постановки запитання в такій формі, як це зробила шановна Тетяна Василівна, а тим більше проти відповідей на нього такого скандального, я б сказав, характеру, як то дозволив собі тільки що товариш Діжа.

Вперед! Ми тут для того, щоб перемагати, а не рахувати ворогів наших!

Кукулик стрепенувся після слів держбудівця. Розправив груди. Налився силою. Покашляв по-генеральськи. Уклін — у бік Тетяни Василівни:

— Звиняйте, шановна Тетяно Василівно, але ви трохи не по суті. Ми відхилилися від нашого основного... Ніхто з нас не може скаржитися. Дискусія була плідною. Мав місце жвавий обмін думками... Збережемо всі форми демократизму...

— Не забувайте й про суть демократизму, — тихо нагадав Олексій Іванович.

— Дякую, Олексію Івановичу. Ви вчасно поправили мене. Звиняйте за неточність... Збережемо і форми, і, головне, — суть демократизму... Можна б і підсумувати... Товаришу Кошарний, ви можете познайомити товаришів з протоколом? Щоб у нас не було...

— Я готовий! — підскочив Кошарний.

"Кожен удає блазня на тому місці, де його поставлено", — подумав академік, відчуваючи, що на цей раз іронія спрямована й проти нього самого, так би мовити, автоіронія. Адже саме час встати й сказати, що підсумовувати рано, що треба розібратися з проектами, розібратися, чи мав право Кошарний нав'язувати свою й Кукуликову думку, чи достойно було штучно створювати опінію навколо "Космосу" і чим це пояснюється? Але хто ж скаже? Він надто старий для цього. Він уже давно навчився переживати безмовні діалоги, гамувати суперечки, заховувати їх у власному мозкові. О, якби він міг хоч раз випустити з свого мозку демонів суперечки, які гніздилися там! З їхніми блискучими аргументами, з їхньою вбивчою класичною іронією, з гнучкістю їхньої думки! Але ні. Хай інші, молодші, а він послухає. Він занотує в пам'яті найменші подробиці й потім ще довго перетасовуватиме все сказане тут, розбиратиме його причепливо, сперечатиметься з уявними супротивниками, знищуватиме їх своїми доводами, такими доводами, на які здатен тільки академік Голубицький.

Секретар міськкому підняв руку скромно, мов учень.

— Ми вас слухаємо, Олексію Івановичу, — схилив голову Кукулик.

— Я хотів би сказати з приводу питання, зачепленого Тетяною Василівною. Звичайно, не слід так палко, навіть трохи аж хворобливо реагувати, як це зробив товариш Діжа, і тим більше узагальнювати. Істина завжди конкретна. Давайте виходити з цієї передумови і нею керуватися. Йдеться про конкретний факт. Товариш Кошарний секретар журі. Так? Так. Два місяці, які ми мали для підведення підсумків конкурсу, він неподільно розпоряджався всіма проектами. Так? Теж так. Він давав членам журі конкурсні проекти для рецензування. При цьому він міг, звичайно, висловлювати й свою особисту думку з приводу того чи іншого проекту. Це теж його

право. Тетяна Василівна поставила своє запитання, очевидно, маючи на те якісь підстави. Очевидно, вона пояснить нам. Але вже з того, що я тут почув і що сам знаю як член журі, мені зовсім не здається, що питання, підняте Тетяною Василівною, не стосується суті нашого засідання. Моральним аспектом будь-якої справи ніколи не слід нехтувати, а особливо такої справи, як конкурс під девізами, де не виключені випадки зловживань. Заздалегідь прошу пробачення у товариша Кошарного: я зовсім не хочу тим самим кинути йому звинувачення в неморальних вчинках, а тим більше в зловживанні своїм становищем секретаря журі. Але якісь сумніви в товаришеві з'явилися, і треба ці сумніви або ж спростувати, або... Поки що ми маємо запитання Тетяни Василівни, яке, очевидно, повторюю, базується на якихось сумнівах чи, може, й фактах; маємо також заяву товариша Діжі, заяву трохи гарячу, не в усьому прийнятну, але відкиньмо в ній те, що йде від палкого темпераменту нашого молодшого товариша, і візьмемо факт: товариш Кошарний приїздив додому до товариша Діжі й намовляв того хвалити проект "Космос" і забракувати "Сонце для всіх". Тепер скажу про себе. Знову ж таки — тільки факт. Мені товариш Кошарний прислав лише один проект — "Космос". Подзвонив і сказав, що товариш Кукулик схвально поставився до цього проекту, що більшість членів журі пропонує цей проект на першу премію, і попросив мене ознайомитися з ним. Я ознайомився. Але що я міг винести з такого знайомства? Конкурс — це насамперед порівняння. Щоб оцінювати проекти, треба мати змогу їх порівнювати, а я такої змоги не мав, бо мені секретар журі надіслав лише один проект. Звичайно, товариш Кошарний, знаючи мою службову зайнятість, міг справді прислати мені проекти тільки вибірково.

— Саме так я й зробив. Ви надзвичайно точно... — зраділо вставив Кошарний. Олексій Іванович зітхнув.

— Але я все-таки сказав "проекти", а не проект. Можна було б дати мені два, три, чотири проекти, а не один. Та й потім: всі ми зайняті, у всіх у нас обмаль часу, отже, чому робити виняток тільки для мене і берегти мене від роботи в журі? Раз я член журі, я повинен нести таку саму навантаженість, як і всі, щоб відповідальність мати теж однакову з усіма. Очевидно, товариш Брайко був саме такої думки про мою участь у роботі журі, бо він подзвонив до мене в міськком і попросив, щоб я познайомився хоча б з проектами "Провесінь" і "Сонце для всіх". При цьому товариш Брайко пояснив, що це його особиста просьба, що він просто хотів би перевірити свої думки, порадитися щодо своїх думок.

Секретар міськкому глянув на Брайка, і всі глянули.

— При цьому товариш Брайко жодним словом не згадав ні про товариша Кошарного, ні про справи конкурсу взагалі. Які саме його думки про названі проекти, він теж не став уточнювати. Він тільки попросив мене, якщо буде така змога, ознайомитися з проектами. Я правильно кажу, товаришу Брайко?

— Так, — не підводячись, тихо сказав Брайко. — Я попросив вас зумисне, сподіваючись, що сьогодні відбудеться саме така розмова, яка відбувається, і розраховуючи на вашу партійну принциповість. Справа в тому, що товариш Кошарний

або ж зовсім не давав деяким членам журі проектів "Сонце для всіх" і "Провесінь", або ж давав з словами: "Василь Васильович вважає це мильною бульбашкою. Журі відхилило проект".

Кукулик совався на кріслі, червонів, пітнів. Тепер це був схудлий атлет з попелястою, як у старого слона, шкірою на обличчі й на руках.

— Ну! Ну! — комусь ще погрожуючи, пробурмотів він.

— Я скеровував думки! — тонким голосом вигукнув Кошарний.

— А ви відчуваєте в собі таку силу, щоб скеровувати думки присутніх тут товаришів? — поспитав секретар міськкому.

— Я... Я виконував вказівки Василя Васильовича.

— Звиняй, голубе, — Кукулик підвівся, і тепер стояло троє: секретар міськкому, Кукулик і Кошарний. — Ти не... Я тобі таких повноважень не... І взагалі, що ти собі думаєш! Як ти смієш!

Вперше за сьогодні Кукулик перейшов на крик. Стриманість покинула його. Він наповнився гнівом. Хотів видобути з гніву мудрість, хотів одержати мудрість з крику, як хіміки одержують сіль від взаємодії кислоти з металом.

Секретар міськкому посміхнувся, сів. Факти робили свою жорстоку справу. Час коментарів ще не настав. Хай впливають з мороку невідомості нові й нові факти. Хай викричиться Кукулик. Він тільки допоможе своїм криком народженню нових фактів.

Кошарний розгублено озирався. Все поплигло в нього з-під ніг. Він лишався сам. Він простягнув руки, смикнувся простягти руки до Кукулика.

— В-вас...

Кукулик віддалявся, віддалявся. Вже не кричав, сів, але Кошарного знати не знав, жодного поруху в його бік. Супив брови, схудлий атлет, з посірілим лицем, з стурбовано насупленими бровами, з чавунною задумою в постарілих очах. Тільки що він був разом з Кошарним. Два відважні рейдери в морі чужої розгубленості. Два невлітні бомбардувальники в нічній каламуті високого неба адміністративних пристрастей. Тепер один утікав, другий лишався. Ворожий літак-забрда в чужому темному небі, висвітленому десятками потужних прожекторів. Ще мить тому він ховався в пільмі, непомітний, стрясав простір гримотінням, погрожував, сіяв страх і покору, і пільма клубочилася навколо, як вічний порятунок для нього. А тепер безпорадний, засліплений, нікчемний у своїй наготі. І прожектористи дивуються: таке мале й миршаве, а див ж ти — погрожувало... І нещадно полосують його променями своїх прожекторів і показують його жалюгідність і безсилля. Головне — освітити ворога, і тоді він втрачає свою силу.

Освітимо ж Кошарного.

КОШАРНИЙ

Родовід Кошарного заплутаний і нецікавий. Можна з певністю стверджувати, наприклад, що триста років тому один з предків Кошарного мав шинок на Звіринці за Либеддю, на "схибистому місці". В одному з орендних контрактів з Видубецьким монастирем згадується прізвище Кошарного, "котрому пустили-смо в аренду шинок

всякого напиту, т.е. горилки, меду, пиво, також деготь, сено и овес продавати позволи-смо на селе нашии выдубицком, прозываемом Зверинцу, и где им сподобится на всех грунтах выдубицких. Кто бы хотел под монастырем горилку и мед шинковать, той повинен в пана арендара на шинк брать напиток, albo чоповое ему заплатить, також варуем, же никто з поданных наших зверинских не важился на вселіе чили на крестины, чили на иные значение учти на сторони без видома пана арендара..."

Як бачимо, повноваження були досить широкі. Мабуть, ще з тих часів і повелося в роду Кошарних прагнення до того, щоб мати тільки для себе найжирніший борщ і найбільший шматок пирога, а якби змога, то й повітря чистого — найбільше, і неба над головою, і сонця в свою хату. Зі "схибистих місць" на Звіринці Кошарні перекочували до центру міста, на тиху Тарасівську вулицю. Професії в них щопокілління змінювалися, і вже батьки Кошарного спеціалізувалися на зубах: мати виривала, батько робив протези, так і жили потихеньку.

Цивілізація йшла назустріч Кошарним. Вона несла з собою, безліч консервів, псувала в місті повітря, а в річках воду різноманітними промисловими відходами, все це прекрасно руйнувало в людей зуби і забезпечувало Кошарних роботою не тільки в клініці, а й удома, де в батьковому кабінеті за китайською бамбуковою ширмою (дуже дорога і дуже рідкісна ширма з провінції Сичуань!) стояла монументальна імпортна бормашина, а в великій ванній кімнаті в численних шафочках ховалося все необхідне для хитромудрого продукування штучних зубів, коронок і цілих щелеп! Дантисти жили в достатку, але не мали слави, тому сина вирішили проштовхнути в сфери, де та слава кується й добувається. Так опинився Антон Кошарний в архітектурі.

Змалку прищеплювали Кошарному думку про те, що він повинен пишатися своєю спадковістю. Щодня чув Кошарний розмови на тему про киян і не киян. Мовляв, кияни в Києві — це здебільшого не кияни. Київ — тільки великий пункт на шляху людських мандрів. Для багатьох це Парнас, для інших — Голгофа, а кому — лише вузлова пересадочна станція, щоб їхати вгору, а іноді й униз. Кияни з діда-прадіда, як правило, живуть скромно, у них непомітні професії (ось ми — дантисти, а наш дядя — експедитор, а тітонька — продавець!), заправляють тут усім ось уже понад тисячу років — варяги, тобто прибульці, простіше кажучи, зайди. Мотивація? Київ, мовляв, потребує притоку свіжих сил. Хіба це не смішно? От він, їхній син, хіба це не свіжа сила? І так далі, і так далі, і так далі.

Так Кошарний вийшов у життя з твердим переконанням, що завдяки своєму, так би мовити, географічному становищу він має перевагу над усіма тими, хто не киянин. Особливо зросла в Кошарного певність своїх сил після введення обмежень, а згодом і заборони прописуватися в Києві приїжджим з периферії. Хай ти хоч і Ломоносов, а якщо ти не з Києва, а з Кобеляк, то гибій собі там, а до нас — зась! Ми самі собі Ломоносови, і Сковороди, і Шевченки, і Максими Горькі!

Коли в Інститут житла приїхав з Запоріжжя молодий кандидат архітектури Іван Діжа, Кошарний відразу відчув загрозу з його боку. Він тільки-но утвердився на посаді головного інженера інституту, вислуживши перед цим п'ять років вірою і правдою

Василеві Васильовичу Кукулику і допомігши йому "висунути" колишнього головного інженера на посаду в Спілку архітекторів, бо Кукулик не мирився з своїм головним і будь-що хотів його позбутися, а в цих колах позбутися людини можна було, тільки висунувши її на якусь вищу, хоч, може, і непотрібнішу, посаду. Але тепер Кошарний злякався, що його теж кудись висунуть або засунуть, якщо в інституті стануть з'являтися такі таланти, як оцей провінціальний Діжа.

Він спробував позондувати ґрунт у Кукулика з наміром повернути голоблі Діжиної хури назад на Запоріжжя. Але Кукулик міг бути упертим як осел.

— Звиняй, голубе, — сказав він, — я погодився з думкою Брайка запросити Діжу на першу архітектурну майстерню, і я від цього не відступлюся. Прописка? Організуємо й прописку. І квартиру я доб'юся для нього. Футболістам же даємо, чому ж не дати архітекторів, та ще й здібному?

Тоді Кошарний пішов у атаку на Діжу. Запросив того до ресторану. Випили пляшку коньяку. Кошарний хвалив Діжині роботи, хвалив виселок у Запоріжжі, спроектований групою архітекторів на чолі з Діжею, якийсь його будинок на проспекті Маяковського. Потім почав лякати.

— Ти думаєш, тебе виписали сюди за талант? Помиляєшся! Тут не потрібні таланти. Тут потрібні негри! Чорнороби! Воли! Це ж столиця. Тут більше половини всіх архітектурних кадрів республіки. Хочеш самостійно проектувати — коти знов у мишачу нору. А тут — дивись, слухай, учись, дякуй. І по-пластунськи підповзай до архітектурних посад. Архітектор — це не талант, а посада. І в художників так само, і в письменників, і в композиторів, а ти ж думав як? Намалювати зуміє кожен. А просунути, проштовхнути? Тут потрібен авторитет, так би мовити, рука майстра. Щоб жодних сумнівів. В інстанціях сидять люди темні. Їм треба одержувати гроші хороші, через те вірять вони тільки перевіреному, щоб не ризикувати. Рискнеш — полетиш з посади. А кому це потрібно? Тому й тримаються за авторитетів, за них стоять горою. А ти — авторитет? Ти ще невідоміший, ніж отой ікс у алгебрі. Хто там знає, ікс ти, ігрек а чи зет.

— Я — зет, — сказав Діжа.

— Ну, от і я ж про це. Піднімеш голову, висунеш передчасно — відірвуть!

— Не думав я про це, — спокійно відповів Діжа.

— То подумай, подумай.

— А навіщо.

— Як то навіщо? Пропадеш же в нашій столиці.

— Вона така ваша, як і наша. Та мені й однаково — столиця чи не столиця. Я звик працювати і більше ні про що не думати. Я архітектор, а не Томмазо Кампанелла або якийсь там Савонаролла.

— А я? Я теж будівельник, інженер, архітектор, а не апостол правди і добра. Але я бачу, що ти хлопець свій, і мені тебе жалко стало, і я вирішив...

— А ти не жалій...

— Та ні, я не в такому аспекті... Я до того, щоб ми були завжди разом, держалися

купи. Це найголовніше — держатися нашим хлопцям купи.

І Кошарний жестом рук показав, як треба держатися купи, і обличчя в нього було злякано-плаксиве при цьому, і Діжа відразу зрозумів: Кошарний нездара, випадкова людина в мистецтві, безталанна й примітивна, як оті його жести...

— Не звик я до таких балачок, — сказав він.

— Ну, це пояснюється тим, що ти не жив у столиці, не був.

— Не цим, не цим пояснюй, — перебив його Іван.

— А чим же?

— Це вже йде від характеру. Один тільки балакає все життя, інший — працює. Так би мовити, розподіл праці. Я належу до тих, хто працює. Заважатимуть мені — видряпаю очі, горло перегризу! Ти ще лякатимеш мене інтригами...

— Ого, ще й які є інтриги!

— Чув. Але не боюся. Нема інтриг. Не може бути. А будуть — розвіємо! Інтриги хай у театр несуть, там зараз у п'єсах гостра нестача інтриг. А мені — не заважай працювати! Більше я нічого не знаю і знати не хочу. Ясно?

— Тебе всі бояться, — заговорив по-іншому Кошарний.

— Чому?

— Бояться, і все. Якийсь неспокій ти вносиш у душі. Сама твоя присутність уже несе неспокій. Коли ти стоїш коло свого столу, то в майстерні така атмосфера, ніби серед солдат, які ждуть генерала. Сковуєш ти людей. А коли заговориш — ще гірше. А коли хто побачить, як ти працюєш, — то ще гірше! Найгірше ж — наслідки твоєї роботи. Можна подумати, що в тебе десь заховано сотню рабів, або якась казкова скатертина, або ще щось містичне, понадприродне, так неймовірно багато виходить з твоїх рук проектів, статей, рецензій, відгуків. Все це поза межами людських здібностей і спроможностей. І от усі бояться, що ти станеш вимагати від кожного такої самої працьовитості. А нікому не хочеться робити більше, порушувати свій спокій. І тому тебе не тільки бояться, а ще й ненавидять.

— Хто ж?

— Усі.

— І ти?

— Ну, до чого тут я?

Після тої розмови Діжа втратив до Кошарного будь-який інтерес. Не впливало навіть те, що Кошарний займав посаду вищу, ніж Діжа, був усе ж таки Діжиним начальником. Якщо над тобою поставлений дурень і ти добре знаєш, що то дурень, то треба або ж спробувати його усунути, або ж просто не помічати. Діжа знав, що усунути Кошарного не так легко, поки в інституті Кукулик, — отже, він просто ігнорував головного інженера як архітектора. Навіть з жалем іноді думав про Кошарного. Навіщо поліз чоловік туди, де його не засипане й ніколи не змелеться? Так би жив нормально, а тепер усе життя нестиме на собі тягар власної нездарності. Нездарність прозирала в Кошарного в усьому: в довготелесій, якійсь розгвинченій постаті, в задовгому сумовитому, мов сталактит, носі, в довгих руках з тонкими довгими пальцями, в

занадто рідкому волоссі на тім'ї і в занадто білому, якомусь мовби курячому, тілі.

Є закон життя: беремо, щоб віддавати. Знання, вміння, велич душі, красу — все віддай людям, тільки тоді ти будеш багатим, тільки тоді одержиш ще більше. Кошарний належав до тих, хто хоче тільки брати. Дивно, як він міг продертися так близько до Кукулика, та ще й стати його правою рукою. Адже Кукулик... Однак ми так і не сказали ще нічого про Василя Васильовича Кукулика. Час телескопів робить неможливим поклоніння сонцям. Видно всі плями. Якщо колись перед сонцем заплющувалися, то тепер досліджують, добираються до всіх сонць. Гляньмо ж і ми на те, сонце, що ось уже скільки років ясніє на архітектурних обріях нашого міста і в зоряних каталогах архітектури має найменування — Кукулик.

КУКУЛИК

Кукулик був родом з Гайворонщини. Де по селах ще й досі збереглися химерні споруди земельних банків і земських шкіл. Цегла з світлої глини. Майолікові вставки над вікнами й дверима. Високі покрівлі з етерніту. Етерніт — у вигляді риб'ячої луски. Двері й вікна — в стилі пізнього барокко. Степове українське барокко — витвір рук безіменних майстрів з народу. Зелена майоліка, мов зелені очі лісів, що прозирають крізь стиглий ясно-жовтий степ. Мила серцю асиметрія. Може, саме там і народилася в душі Васька Кукулика жага до архітектури, викликана благородним бажанням зрівнятися з анонімними народними майстрами?

До Харкова, який тоді ставав центром живої архітектурної мислі, було далеко — Васько вдарився до Києва. Жив у бараку на Кооперативній вулиці. Двадцятьо дверей виходять у довгий, як нещастя, коридор. Перед кожними дверима — примус, ця пекельна машинка нестатків і зубожіння. Чадять примуси, варяться ріденькі супи, засмажені цибулею і тими жирами, які послав бог, що порядкує на Євбазі, і на Лук'янівському базарі, і на Житньому ринку, і на Бессарабці. Димлять погано складені цегляні груби в кімнатах. Кіптява, задуха. Чорний брудний дим навколо барака. А через дорогу — тюрма. Ніколи б не подумав, що в прекрасному Києві зміг знайтися такий похмурий закуток. От звідти й судилося починати свою архітектурну кар'єру Василеві Кукулику.

Навчання давалося важко. Плутався в епохах і стилях, мов у густому лісі. Голова щомісяця важчала, в ній набивалося дедалі більше якоїсь жахливої мішанини — ампір, готика, барокко, неоготика, чепухологія і ерундознавство! З усього ще с'як-так запам'ятати можна було грецькі колони і три основні ордери — дорійський, іонійський, корінфський. Старий викладач старогрецької архітектури виспівував гомерівські гекзаметри, вихваляв золотий вік Перікла, Парфенон, Ерехтейон, храм Зевса Олімпійського...

Але тут виявилося, що всі грецькі колони летять під три чорти. Появилися десь у Москві й у Харкові, стали появлятися й у Києві метушливі інженерики, які гучно іменували себе конструктивістами, лунали вже нові прізвища — не Фідій, і не Вітрувій, і не Браманте, а Корбюзьє, Гропіус, Ван дер Роє, Райт, Таут. То тут, то там споруджували дивовижні будинки: кубики з заскленими стінками, жодних прикрас, якась гола

конструкція, сумне видовище для ока, вихованого на солодких легендах про Парфенон і храм Артеміди, спалений Геростратом. Новітні Герострати розмахували вже не руками, і не циркулями, й не рейсфедерами, а дубцями. Все старе — зруйнувати! Дім — це машина для мешкання. В архітектурі важливий тільки простір, тільки організований простір, і більше нічого. Оголення функції. Рот у вас для того, щоб їсти й цілуватися? В такому разі ми споруджуємо фабрику-кухню тільки для прийняття їжі, а не для поцілунків з невірно зрозумілою красою. Чим більше відповідає приміщення своєму призначенню, тим воно красивіше. Архітектура не мистецтво, а інженерія. Естетики в будівництві нема, хай лишається вона старим професорам дев'ятнадцятого століття.

Кукулик злякався. Поки він учився, щось у житті перевернулося, а він не помітив. Досяг такої малості, та й та виявилася тепер сумнівна. Знову переучуватися? Але не мав ні охоти, ні енергії. Скільки ж можна сидіти на студентських харчах, слухати шум примусів у бараку на Кооперативній вулиці й вліплювати очі в тюремний мур?

І тут прийшов порятунок. Конструктивістів почали бити. За відрив від традиції. За те, що викинули такі прекрасні, перевірені тисячоліттями грецькі колони. За те, що хотіли пограбувати соціалістичне суспільство, позбавити його краси, нав'язати йому машинізований стиль американського імперіалізму. Кукулик виступив на одних зборах і на других. Старі професори, які ще пам'ятали його досить сумнівні успіхи в освоєнні архітектурних премудростей, спершу кривилися від такого захисника їхніх святощів. Але потім вирішили: хай уже ліпше такий, ніж ніякий.

Кукулика помітили, хтось кудись його порекомендував, його не питали, що він уміє і що знає. Йому відразу доручили чимось там керувати. Спершу зовсім непримітним. Чимсь таким дрібненьким, як прищик на носі. Але Кукулик сколупнув-той прищик, покотив його з високої гори адміністративних захватів, накрутив на нього канцелярського паперового снігу, перетворив на велетенський колобок, сховався за ним, вигукував з-за нього час від часу: "Ми не допустимо архітектурної анархії! Ми не дамо безбатченкам! Ми... Ми..." Будувати він нічого не збирався. "Ми будуватимемо!" Прекрасна формула: "Ми!" Хтось робить діло, а ти галасуєш: "Ми!" В Москві спорудимо Палац Рад. Найвищий у світі. Вищий за Ейфелеву башту. Щоб увесь світ задер голови. Щоб злітали шапки. Колони неймовірної висоти! Підвалини з нержавіючої сталі. Що? У нас немає нержавіючої сталі? Ми покажемо, що у нас є все. Зупинимо все. Забудемо про плуги і про оборону країни! Мільйони брусків з нержавіючої сталі везли з металургійних заводів Придніпров'я й Донбасу й закопували в московській землі на тому місці, де ще недавно стояв білосніжний храм Спасителя.

Щоправда, спершу Кукулика бентежило те, що, критикуючи конструктивність, йому доводилося водночас хвалити харківський Держпром і машинний зал Дніпрогесу, споруджені найзапеклішими конструктивістами. Але десь угорі ці споруди милостиво були залічені до соціалістичних здобутків, і з часом сумління Кукуликове заспокоїлося.

Так він дожив до війни, щораз просуваючись по щаблях службової драбини вище й вище. В ньому виробилася солідність, він вважався авторитетом, сам вірив у свою авторитетність і безпомилковість, і це часто давало йому змогу похизуватися

своєрідним якимось, трошки "загнути" вбік і сказати іноді щось таке, чого боязкі люди не можуть навіть подумати. Знання свої він розгубив, зате досконало вивчив науку службової балістики, тобто вміння завжди поціляти в саму серцевину справи, завжди бути на рівні, не відставати від епохи, вгадувати її бажання й вимоги. Про нього казали там, де вирішується питання про призначення того чи іншого керівника: "Ума не обширного, але керівник незамінний". І так він собі й ішов, і пройшов війну, і після війни енергійно насаджував милий його серцю квазігрецький стиль з цегляними колонами й одеколонними побільшеними пробками по покрівлях і з рицарськими баштами над житловими будинками. А коли треба було розкритикувати ці смішні й шкідливі надмірності, він перший виступив з критикою і невтомно воював за стиль простий і економічний, але не оголений, як у ті роки, коли розперізувалися конструктивісти, а насичений новою красою, яка б відбивала могутність нашого суспільства. Тепер сумління вже не тривожило його, воно не питало Кукулика, чому він у ті далекі роки не запропонував замість голої конструкції будівлю економічну й водночас прекрасну, а потяг у будівництво колонади? Тепер він добре засвоїв, що його роль в житті полягає не в тому, щоб виробляти якісь напрямки й стилі в мистецтві, не в тому, щоб не спати ночей і думати про майбутнє нашого мистецтва, про його покращення, про його максимальне наближення до потреб народних — ні, його роль полягала в тому, щоб вимахувати руками і закликати тих, хто нижче, йти за собою. А куди треба буде йти завтра, він, лягаючи спати, не міг сказати не тільки вам, а й самому собі, поки йому не подзвонять по телефону.

Змінювалися напрямки, точилися дискусії, когось критикували, когось хвалили, хтось перемагав, хтось був переможений, — Кукулик піднімався над цим, мов гірський масив. Він перетривав усе. Чи може людина все життя тільки те й робити, що боротися з чужими помилками, сама не помилившись жодного разу? Кукулик над цим не задумувався. Навіщо? Він не допускає помилок — помиляються інші. Тикаються повсюди, розбивають голови об мур, об зачинені двері. Він не такий дурний.

Завжди можна подождати, поки хтось відчинить двері, і вже тоді гордо пройти туди і повести за собою заблуканих. Треба лише мати крихту здорового глузду і спокійної мудрості. Дурні помруть, а ми перебудемо. У нас селянська хватка. Життя — це ліс, у якому дерева — люди. Ти йдеш від дерева до дерева: одне зрубаєш на дрова, з другого здираєш кору, під третім сидиш у холодочку, з четвертого точиш сік, з п'ятого добуваєш живицю. Їм боляче? А яке тобі діло? Дереву — безмовні твої слуги, а ти — їхній пан. Не ти, так другий. А ти ще й порядний, і справедливий, і уважний.

Він усе життя керував архітекторами. Ніхто не догадувався спитати, що ж збудував він сам? Та й навіщо? Хіба неодмінно кожен має будувати, творити? Можна самому нічого не створювати, але вчасно примітити, що створили інші, вітати його, — от ти вже й виконав своє призначення. Поступово, непомітно для самого себе Кукулик привласнив собі всі права на здібність й монополію на обдарованість. З ним важко було сперечатися. Він непохитно стояв на своєму. Роки метушливого попадання в ногу з епохою вбили в ньому архітектурний нерв, як дантист убиває нерв у хворому зубі.

Кукулик не любив нічого яскравого, видатного, несподіваного. Він приймав, затверджував і просував лише посередні проекти. Сірі будинки, сірі квартали, сірі райони, сірий ритм. Але все це оздоблювалося такими бучними фразами, що здавалося: нічого кращого вигадати не можна. Так з'явилася й сумнозвісна "київська серія" малометражних квартир, найгірша, найнезручніша в Радянському Союзі, але Кукулик довів, що масове будівництво вимагає саме такої серії, і його навіть хвалили, поки не розібралися, що воно й до чого.

Старість ще була далеко від Василя Васильовича, але він відчував уже її наближення. Не в намаганні дотримуватися режиму, слідувати порадам лікарів і вживати всі модні медичні препарати. Старість давалася знаки в жадобі... слави. Не адміністративної, не керівної, не отієї, що починається в президіях за червоними столами і кінчається в тому самому залі, де й почалася, як тільки вимкнуть світло. Хотілося такої слави, як у будівельників московських Лужників або Кремлівського Палацу з'їздів; хотілося такої слави, як у тих тричі проклятих Райтів, і Корбюзьє, і Німейєрів, і чортів-бісів, про яких знали в усьому світі. Поки творили визначні архітектори, він міг спокійно керувати, не претендуючи на творчість. Творили ті, кому слід. А тепер — безладдя якесь. Всі хочуть проектувати. Новий Артек і московський Палац піонерів проектують якісь хлопчики. Невідомі юнаки бахають цілі квартали десь у Естонії. В Румунії молодь набудувала такого, що з'їжджаються дивитися з усього світу. Те саме в Болгарії. Те саме в Німецькій Демократичній Республіці. Скрізь, скрізь. Навіть у Києві. На Україні. А він? Звань у нього нема. Ніколи не добути навіть кандидата архітектури. Обійдемося й без звань. Але ж і будинків нема. Це вже гірше. Це просто нікуди не годиться.

І ось тут отой слизняк Кошарний, ота солодкоголоса сирена, отой біс-спокусник, невідомо яким чином довідавшись про сердечну гризоту Василя Васильовича, став нашіптувати йому, нашіптувати... Якби він був просто примітивним підлабузником, Кукулик би витурив його з інституту в три шияки! Але той знав, де вразливе місце Василя Васильовича. Він умів зітхати, умів саркастично посміхатися, коли йшлося про якісь талановиті проекти. Він ніколи не казав прямо, але всі присутні легко прочитували прозорі письмена його прихованих натяків на те, що їхній директор коли б узявся, то зробив би в сто й тисячу раз талановитіше. Бо хіба ж не довів Василь Васильович тоді-то й тоді?.. Кошарний належав до тих підлеглих, які слухають тільки свого начальника, а коли його нема, то радіо. Він пам'ятав усе, що будь-коли сказав Кукулик, і навіть те, що той... міг сказати. Він цитував тільки Кукулика. Непомітно для самого Кукулика він став головним інженером інституту. Як став начальником першої архітектурної майстерні Діжа, цього Кукулик теж не помітив. Заважала захопленість своїм новим головним інженером. Брайко скористався цим. Сьогодні Кукулик нарешті збагнув, яке яйце підкинув до його гнізда Брайко, але пізно, пізно!

БРАЙКО

Деякі люди полюбують смакувати чужим гріхом і з задоволенням придивляються до покарання за той гріх. І чим більше таких покарань мають змогу вони спостерігати

(в книжках, у фільмах, на засіданнях, де розглядаються так звані "персональні справи"), тим більше зміцнюються в переконанні, що їхні власні гріхи й провини так і зостануться непоміченими, що покарані спокутували і їхні власні провини. Чим більше покари, тим легше; чужа кара очищає йому душу, дає майже отой класичний "катарсис" з старогрецьких трагедій. Покажіть-но сучасну Федру, сучасну Медею, сучасну мадам Боварі. Вам видряпають очі. Що? Серед нас? Серед радянських людей? Та як ви смієте! Де взялося?

Брайко бачив, що наближається неминуче, бачив, що зараз виявиться те, чого вони ще не знають, і тоді доведеться розділитися їм на два табори, на дві групи, в одній з яких будуть чисті, а в другій нечисті; він розумів, що це — неминуче, що інакше не можна, він сам, може, зробив найбільше для того, щоб сьогодні сталося все саме так, як воно сталося, і все ж він не звик до таких подій, йому було важко, він вирішив, що саме наспів час подзвонити до Медеї, а отже — вийти хоч на кілька хвилин з цієї кімнати, де вже нависає над деякими головами кара.

Він несміливо підвівся. Не знав, кого питати, бо Кукулика тепер відверто ігнорував. Зробив загальний уклін, звертаючись до всіх, сказав:

— Я на хвилиночку.

Вийшов до приймальні, причинив тихо за собою двері, побачив Вероніку, знітився. Вероніка сама виручила його, підскочила, вхопила за руки:

— Ну, що там, як, Даниле Юрійовичу? Я так хвилююсь.

— Ви? Хвилюєтесь? — Брайко зовсім розгубився. — Пробачте, що я так. Здрастуйте насамперед. Ви тут? А я й не знав...

— Ах, здрастуйте, здрастуйте! Але жюри! Скоро вже?

— О, скоро, скоро, не хвилюйтеся...

І відразу подумав: "А чому їй хвилюватися? Що вона — за батька переживає? Але ж, здається, це не властиве родині Кукулика". Вголос сказав:

— Ваш батько... тобто я хотів сказати, Василь Васильович...

Вероніка перебила його:

— Мене зовсім не обходить мій батько! Я не за тим сюди прийшла. Але пробачте, Даниле Юрійовичу, я, мабуть, заважаю вам... Пробачте...

Якийсь дивний сьогодні був день.

— Бачте, я... Таню, я хотів попросити вас... мені треба б подзвонити... всього кілька слів...

Таня миттю збагнула незручність Брайкового становища. Вона добре знала, до кого він завжди дзвонить.

— Пройдіть, будь ласка, до кабінету Кошарного. А я переключу вас на місто.

— Дякую, я й тут... А хоча — це буде зручніше. Щоб не заважати вам, я справді...

Він пішов до кабінету, але з делікатності двері лишив непричиненими. Медея відгукнулася відразу.

— Чому ти довго не дзвонив? Щось сталося?

Відповів:

— Ні, все гаразд.

— Закінчили?

— Ні.

— Тебе просто не впізнати. Ти знервований. Не забувай про своє серце і про те, що тобі незабаром п'ятдесят. Чи ти хочеш лишити мене вдовою?

Він трохи помовчав. Потім сказав:

— Скоро я приїду і все тобі розповім.

— Ти не хочеш нічого казати зараз — у тебе погані вісті?

— Ні, навпаки, дуже гарні.

— Як ваше "Сонце"?

— Сяє.

— Добре. Тебе ждуть на журі?

— Так. Я повинен...

— Іди. Я жду. Я спокійна.

— Я тепер теж. Пробач, що й досі не дзвонив. Не міг. І досі не міг. Та ще якось тяжко було на душі.

— Розумію. Іди...

Брайко вийшов з кабінету Кошарного. Вероніка заступила йому дорогу.

— Ви так нічого мені й не сказали.

— Ще нічого не відомо. І потім я просто... Вам батько...

— Та не батько, не батько! Пушкар! Його прізвище Пушкар! Розумієте? Запам'ятайте, прошу вас, Пушкар.

— Пушкар? — Брайко глянув на неї, мов на божевільну. До чого тут якийсь Пушкар? Яке відношення має він до того, що зараз відбувається за дверима кабінету Кукулика, і чи не слід би їй замість думати про якогось там Пушкаря подумати хоч трохи про свого батька, про його долю, про його... Ах! Брайко тихо відсторонив Вероніку.

— Пробачте. Я запам'ятав...

Що ж, може, воно й ліпше; стара луска осипається, нова наростає.

ЖЕРТВА

Дементія Хомича розбирала іронія. Кукулик чомусь нагадував йому вмираючого Будду. Так само великий і товстий, так само могутній ще мить тому і немичний перед неминучістю загибелі нині.

"І тоді Будда ліг на правий бік, як лев. І сказав: "Погляньте, о лами, все минає. Не стомлюйтесь в зусиллях".

Будда — Кукулик і його одноосібний лама — Кошарний. Стомлений в марних зусиллях Кошарний. Чи довго ще існуватиме солідарність нездар і нищих духом хлібоїдів? Замість патетичної тези про те, що при комунізмі не буде нездар, треба з ними боротися вже сьогодні, щоб не допустити їх туди. Кукулик і справедливість. Смішне зіставлення. Що таке справедливість? Це коли ти їси, а потім їдять тебе. Як у Шекспіра: риба з'їла черв'яка, король — рибу, черв'як — короля. Кукулик — черв'як,

ми — риби і королі. Черв'яка треба розтоптати. Але як? Як же ми вийдемо з цього прикрого становища? Хай молодші ще не догадуються, але я ж догадався вже давно, що проект "Космос" — це Кукулик і, мабуть, Кошарний. Хотів сказати тоді Тетянні Василівні, та не дала дурна моя порядність. Тепер їй, видати, хтось сказав по телефону. Може, знає Брайко теж? Яку це грає роль? Тепер головне, як ми доберемося до Василя Васильовича. До Кошарного добралися. А до Кукулика боїться навіть Тетяна Василівна. Очевидно, роздумує над тим, яку форму знайти для вигнання цього розгодованого Адама з архітектурного раю.

Ну то що ж, позолотимо мишу для знудьгованого кота. Бо золотити пілюлі набридло. Та й ми стали багатшими. Золота вистачить".

Дементій Хомич підвівся.

— Я хотів би сказати...

Всі затихли, чекали, слухали.

— Я хотів би відмітити справді... е-гм... не зовсім таку, як належалося, поведінку товариша Кошарного під час проведення рецензування...

Академік помовчав, даючи час і змогу Кукуликові проковтнути позолочену мишу, і той справді проковтнув її і закивав всипаною сивими кудлами великою головою, згоджуючись з Дементієм Хомичем і показуючи всім виразом свого обличчя, як він згоден з ним і яке це справді неподобство, що Кошарний поводить себе так.

— Але, — гидливо якось бгаючи губи, вів далі академік, — але дозволено буде спитати Василя Васильовича як голову нашого журі: чому він допустив, щоб товариш Кошарний... я хочу сказати, е-гм... яка роль у всій цій неприглядній історії самого Василя Васильовича? Чим він може пояснити і взагалі чи може пояснити? Гадаю, що товариші зрозуміли хід моєї думки?

Він сів. Коли думав, завжди виходило складніше, гнучкіше, дотепніше, ліпше. Як тільки починав говорити, крім вставних слів і різних "е-гм", ніколи нічого не міг вимовити. Диво!

Але й цих слів було досить, щоб шерех перебіг по кімнаті, щоб Кукулик засовався на своєму кріслі, а Тетяна Василівна притиснула руки до грудей і аж почервоніла від розпачу. Що ж тепер буде? Що?

— Недостойні, ганебні дії товариша Кошарного, — вирвалося в неї. Більше не сказала нічого. Не могла. Ще вірила. Ще сподівалася, що Кукулик тут не замішаний, не хотіла зачепити його бодай словом. Може, то тільки Кошарний? Та Жеребило. Може, вони вдвох проти Василя Вас...

Її слова викликали несподівану реакцію. Всі якось захвилювалися, нарешті всі зрозуміли, що йдеться не про випадкову розмову, не про якусь помилку Кошарного, а про свідомий злочин, про навмисне замовчування одного проекту і просовування другого. Кошарний діяв нечесно, він використовував своє службове становище, він обдурих їх усіх, зіграв на їхній довірливості, він став їхнім злим демоном, і тепер їх переслідував запах сірки від цього доморощеного пеклолаза.

Кошарний, не питаючи нікого, підвівся і глянув сухими, палаючими лиховісним

полум'ям очима по черзі на академіка і Тетяну Василівну.

— Я бачу, що мені хочуть відвести роль козла офірного, — намагаючись стримувати голос, сказав він. — Всім подобався проект "Космос", тепер нібито починає подобатися проект "Сонце для всіх", у якому більше фантазії і взагалі чудацтва. Винен у цих метаморфозах думок і оцінок секретар журі Кошарний. Гаразд. Кошарний міг комусь щось сказати. Кошарному подобалося те й те. Декому (погляд у бік Діжі) подобається щось інше. Справді, "Космос" має набагато менше зовнішнього блиску і привабливості, на нього не клюнеш, як на розмальоване "Сонце". Але давайте помандруємо в Історію. Дементію Хомичу, я нагадаю вам один з фактів. Покійний професор Косар-Косаревич посилався на вас у своїй лекції, коли розповідав нам про це. Був колись у Італії архітектор Сан Галло. Скажіть, Дементію Хомичу, був?

— Ви не помилилися, — подав голос академік.

— Так от, — Кошарний саяв, — Сан Галло, цей гультай, мандрівник, фантазер, будував римським папам і кардиналам палаци, споруджував розкішні палаццо флорентійським купцям і химерні замки ломбардським графам. Коли папа Юлій II вирішив будувати собор Петра в Римі, Сан Галло вважав, що тільки він з своєю невичерпною фантазією має право на це, і вимальовував папі такі проекти, що навіть старезні кардинали роззявляли роти. І що ж? Папа надав перевагу скромному, непоказному, математично-строгому проекту Браманте. До самої смерті Сан Галло не міг пробачити цього папі, він зневажливо називав Браманте "терпеливим сином убогства". Але ми бачимо, що історична слушність була на боці скромного Браманте, а не крикуна Сан Галло. Я не хочу проводити історичних паралелей, але іноді не гріх згадати й історію. І, може, коли порівняти наші проекти не на папері, а уявити їх уже здійсненими, то тоді... Тоді те, що здається аж надто скромним, виявиться набагато доцільнішим за всі фейерверки архітектурного новаторства. От усе, що я хотів сказати.

Кукулик похитав головою, стверджуючи слова Кошарного: "Молодець Антон! Антоне, он кобила тоне! Врятував кобилу. Єй-бо, врятував".

Знов запанувала мовчанка. Тиша в передгроззі?

Першим підскочив архітектурний юнак. Він крутився, мов стрілка компаса, він намагався зорієнтуватися, йому хотілося безпомилково вловити загальний настрій переважної більшості, але всі були такі збентежені, таке замішання читалося на обличчях, що він, так і не вирішивши, якого держатися берега вигукнув для профілактики нейтральну, але досить енергійну фразу:

— Я протестую!

— Дозвольте, — сердито промовив представник Держбуду. — Вам ні проти чого, власне, протестувати: Ви ж тут нічого не сказали певного. Як і товариш Бульший, наприклад.

— Я б попросив вас вибирати вислови, — образився Бульший. — Тобто як же це я не сказав, коли я, так би мовити, і особливо...

— От-от, — гірко зітхнув держбудівець, — так би мовити і особливо... Коли на те пішло, то й я... Що я сказав сьогодні? Про економічність "Космосу"? Так, не

відмовлюся. І говорив це я щиро. Але ж якщо бути щирим до кінця, то "Сонце для всіх" більше припало мені до серця, ніж зроблений школярською лінійкою "Космос". Але я промовчав. Чому промовчав? Та, очевидно, тому, що товариш Кошарний цілий місяць переконував мене, тиснув на мене, впливав, якось непомітно, делікатно, через різні канали, аж до керівництва Держбуду. Як подумаєш тепер, то просто чортзна-що! Якийсь загальний гіпноз! Ми повинні вирішувати технічні й мистецькі ідеї, а доводиться займатися проблемами моральними та ще такими, які вже вирішені людством тисячі років тому. Бо що там не кажіть, а поняття порядності було відоме ще древнім. Товариш Кошарний тільки що виступив, я б сказав, цікаво. Але ж ми не чули від нього подібних слів тоді, коли йшло рецензування. Тепер у товариша Кошарного з'явилися хоч якісь доводи, а тоді було... просто інтриганство...

— Вибирайте вислови! — гукнув, не стримавшись, Кошарний.

— Я не звик вибирати. Звик називати речі своїми іменами. Я, знаєте, інженер, вічний прораб, як то кажуть, але не раб і ніколи ним не буду. Було тут якесь крутість з вашого боку, товариш Кошарний? Було. Так і треба сказати. І більшість з нас попалася на гачок.

— Це просто... дуже... — пробелькотів Бульший, зовсім наляканий тим, як повернулася справа, а ще більше тим, що він теж дав себе обдурити і мимоволі ввів у оману своє начальство, і весь апарат, і...

— Не перебивайте! Матимете слово! — відмахнувся держбудівець. — Сан Галло, Браманте — все це звучить дуже пишно. Але ви скажіть мені інше. Скажіть, чому я — простий інженер — повинен вирішувати сьогодні замість будівельних моральні проблеми? Чому повинен ламати голову, з яких культівських часів виринув тут такий товаришок, як наш Кошарний? А я не хочу! Я будівельник, моє діло будувати! Але я чесний чоловік і звик діяти за принципом: кожен баран за свої роги відповідай! Ке договорив перед цим, промовчав, тепер не мовчу. Але ж хай і товариш Кошарний пояснить нам. Як це так вийшло? Я не вірю, що він діяв так тільки тому, що йому подобався "Космос". Чомусь мені здається, що справа тут не в проекті, а в авторові проекту. Хто він, товаришу Кошарний, звідки? З Спілки архітекторів там хтось чи з академії?

— Ви забули, що проекти під девізами, — нагадав Кошарний.

— Боюся, що вам відомі таємниці деяких девізів, — безжально промовив держбудівець.

— Я протестую! — підскочив Кошарний. — Вам ніхто не давав права...

— Ви й дали це право, хто перший став комбінувати? Оцьому проекту — така премія, а цьому — ніяка. Я підрахував тут для себе: виявляється, ви, навіть даючи на першу рецензію, вже казали рецензентові, що саме писати, бо, мовляв, більшість за цей проект! І це тоді, коли ще жоден член журі в очі не бачив проекту! Подумайте тільки, товариші! Що це за дії секретаря журі? Як їх назвати? Це просто ганебно! І якщо на те пішло, я можу сперечатися щодо вирішення тих чи інших архітектурних ідей, але встрявати в закулісні інтриги, виводити на чисту воду... Ну, вже пробачте! Я

відмовляюся.

— Це найлегше, — відмовитися, — зауважив секретар міськкому.

— Але чому я повинен?

— А чому повинні товариші Брайко, Діжа?

— Ні, — держбудівець не знаходив слів для відповіді, — та, зрештою, я ж не втікаю звідси! Просто я не звик до такого...

— А хто тут звик?

"Все-таки я крикун, — думав тим часом Діжа, — тридцятилітній хлопчисько, тривіальний розмахувач руками. А Брайко — пророк. Який у нього розум! Як розгадав він усю цю багатоходову комбінацію! Ще й до Кукулика доберуться. Хід конем — Василеві Васильовичу шах. А ви ж думали! І все Брайчик. Гросмейстер! А якби не зацікавив він секретаря міськкому "Сонцем" і "Провесінню", побили б нас, як обрив. Ще й конкурс би Василь Васильович влаштував. "Брайко і Діжа не витримали конкурсу на заміщення посад таких-то і таких. Таємне голосування вченої ради теж не дало наслідків. Мені прикро, дорогі товариші, але я вимушений звільнити вас. Будівництво у нас велике, архітекторів треба багато, ви легко знайдете собі роботу".

Вони обидва знали, на що йдуть. Але один просто хотів продемонструвати свою зухвалу сміливість, а другий прагнув відстояти справедливість і корисну ідею. Таня, мабуть, догадувалася про "Космос" і хотіла сказати. Але вона занадто вже не любить Кошарного, вона б наговорила на нього, добре, що я не дав їй висловитися. Тепер у мене хоч совість чиста. Я не інтригував. Я не знав авторів і не знаю. Судив просто з самих проектів. Що цінніше, за те й стояв. І стоятиму завжди. Тільки треба розумніше, так, як Брайко. Бо переконання свої треба кидати в бої, але водночас слід подбати й про те, щоб їх не розбили без користі. І завжди знати, за що борешся.

Автори? Мені вони байдужі. Я не хочу їх знати. Хоч би "Космос" належав рідному батькові, однаково я б виступив проти. А за оте "Сонце" горою стоятиму, навіть якщо серед його авторів — отой... Як його? Пушкар?

А чи є він насправді? Може, це теж одна з комбінацій Кукулика? Може, й Вероніка мобілізована для певності? Та ні, не може бути! Пушкар десь є справді. Хіба тільки, що Кукулик його в зяті готує, і отой "Космос"... Ні, ні, поки я не побачу Пушкаря, я не повірю в його існування. Я суб'єктивний ідеаліст з цієї миті. Соліпсист! А чорт, я все-таки просто крикун! А Брайчик — ох і Брайчик же!"

Брайко повернувся з приймальні, неквапом пройшов на своє місце, маленький, акуратний, красивий, розумний, шкіра на жовнах у нього була напнута, мов у Ціцерона на старовинному барельєфі. За Брайком зайшла Таня. Поклала на стіл перед Кошарним стопку паперу. Що там ще? Діжа по-хлоп'ячому видовжив шию, зазирнув. Чистий папір. Чи вона гадає, що журі сидітиме тут до завтраго?

А Кукулик?

Він усе чув і нічого не чув. Якась суперечка. Поки що про Кошарного. Не вдалося Антонові реабілітуватися. Тоне кобила, тоне. Всі говорять про нього, як про мертвяка. Мовби його тут і нема. Перед ними вже не головний інженер Інституту житла, а просто

моральна проблема, вірніше, аморальний вчинок, службовий злочин. А потім? Потім стануть так само говорити й про нього? Кошарний — холодна закуска. А на гаряче піде він. І тоді — все. А було ж... Ніколи не дозволяв він собі... Вже чого не дозволяв, того не дозволяв... Чесно йшов по життю. А тут рискнув і попався. І вже не викрутишся, не допоможе нічого, бо ти ж просто дрібний злодюжка; тут ніхто не шукатиме виправдань, бо їх нема й не може бути; тут не прикриєшся високими ідеями, не станеш посилатися на ворожі провокації, на те, що чесного працівника товариша Кукулика злочинці намагалися втягнути до своєї підступної компанії, але прорахувалися...

Таня пройшла перед очима, мелькали високі стрункі дівочі ноги. Він бачив ті ноги і не бачив. Губи в неї, як завжди, червоні, соковиті, сьогодні ще червоніші, ніж завжди. А для нього той колір, мов стоп-сигнал. Стоп! — для поцілунків, для насолод, для всього. Тільки подумати, що десь зараз десятки тисяч ошалілих від щастя киян вітають футболістів "Динамо" з вигранням. А хтось цілує дівчину чи жінку. А хтось вечеряє ту вечерю, яку чесно заробив. І щасливий навіть той, у кого вечеря не дуже жирна, а то й зовсім благодатна. Бо чесна. Не бери, чого не дано. Тоді й матимеш щастя. А він пропав, летить у прірву. Безнадійно хворий, умирає...

То не Жеребило вмирає у великій палаті онкологічного інституту — то вмирає сам Василь Васильович Кукулик. Глупої безпросвітної ночі іде він лікарняним коридором, довгим, як мука. Сплять хворі, сестри, санітарки, спить увесь світ. А він сповз з смертної постелі і тепер іде, насилу переставляючи здерев'янілі негнучкі ноги, важкі стопудові ноги, буцає ними в гудучу підлогу: бум! бум! Він не притишує своїх кроків, він хотів би тупати ногами так гучно, щоб розбудити все місто, розбудити в собі совість, честь, пробудити жевріюче життя. Бух, бух! А нічого не помагає, жарини гаснуть, попіл вкриває зчорнілі вуглини, нема рятунку, кінець. Стук-грюк! Він падає і останнім клекотом свого голосу кличе: "Мамо!"

А мати його померла тридцять літ тому. Він уже й забув її. І батька забув, бо той помер ще давніше. І сестру забув, бо вона так далеко від нього, в селі на Гайворонщині. Лишився один як палець. Держався тільки тим, що все життя твердо стояв, відстоював... Що відстоював? Себе? Чи що? Якби поцікавився хто та підняв усі протоколи, де за тридцять літ занотовані всі його виступи і боріння, то жахнувся б: як могла одна людина сьогодні гудити те, що вчора хвалила, а завтра хвалити те, що вчора гудила? А він, бач, міг... Тим і тримався на землі. І міцно тримався. Ого! І далі б жив, ще й оці мікрорайони колись розстроив би з найвищих позицій, бо доберуться ж і до них, знайдуть у них якийсь ганж, з'явиться щось краще. І він би ще взявся, ще б труснув старими кістками, перетрусив би й чужі кісточки... Коли б не... Не що? Ну ясно ж: коли б не Кошарний! Все ж через цього черв'яка! Підтакувач, так його розтак! Це все він. Зітхання, властивий голос, підхвалювання, вивуджування думок навіть тих, що й не плавали в Кукуликовій голові. Циркач! Спінінгіст! І дрібненькі послуги, дрібненькі послуги. У такого живеш, як у бога за пазухою. Як ото Жеребило в Мухобоя жив. Але там хоч взаємні послуги, а тут воно тобі догоджає, а само нічого не просить. Аж дивно. Тільки все тобі дрібненькі послуги та дрібненькі послуги. Тьфу! Бійся тих, хто робить

тобі дрібні послуги. Бо то вони підповзають, щоб зробити тобі велику підлість. Підкласти свиню. Підповз. Підклав. Тепер і не кувікнеш.

Кукулик глянув на Кошарного, так ніби вперше його побачив.

— Звиняй, товаришу Кошарний, — сказав твердо, безжальним голосом, — звиняй, але я вимушений говорити з усією прямою. Ти підвів наш колектив, підвів і мене, та ще й як підвів! Звичайно, я винен, що передоручив конкурс тобі, я своєї провини не знімаю, хай товариші знають, і прошу товаришів з усією суворістю і прямою, — він нахилив голову, підставив широку потилицю: бийте, намилуйте шию! — Але ж і ти, голубе, тобі доведеться... Не думай, що за тебе хтось відповідатиме, тут таке діло... От і Олексій Іванович скаржиться, що ти не давав йому проектів на розгляд... І інших товаришів неправильно орієнтував... Це ж неподобство!

Тетяна Василівна зрозуміла: в жертву принесено Кошарного. Гіркота сповнила її серце. Не мала більше сумнівів: Жеребило сказав правду. Що ж. Кінець. Було й нема. Тепер у неї лишився тільки обов'язок. Кукулик їй став просто гидкий.

— Я теж помилилася, — сказала вона, не піднімаючи голови, — я відстоювала проект "Космос". Особисто мені тепер зовсім нецікаво, що може ще сказати нам товариш Кошарний. Та й кому з нас цікаво? У нас тут не суд честі. Не для того ми зібралися. Що ж до мене, то я відмовляюся від своєї оцінки проекту "Космос" і пропоную дати йому заохочувальну премію.

Вимовляючи ці слова, вона стежила за виразом обличчя Кукулика. Жоден м'яз не ворухнувся на ньому, тільки посіріло обличчя ще більше і було сіре, як купа голови.

— А коли без премії? — спитав Діжа.

— Ні, я наполягатиму саме на заохочувальній премії. Можливо, пізніше ми ще раз повернемося до цього проекту...

— Чи не забагато честі для цих школярських вправ? — не стримався Діжа.

— Ні, не забагато, — Тетяна Василівна трималася просто героїчно.

Кукулик зрозумів: вона знає все! Кошарним тут не відкупишся. Доведеться платити не тільки рогами, як казав держбудівець, а й ратицями. Виходу він тепер не бачив. Думка в голові борсалася в'яло, мов засинаюча риба. Все стало байдужим. І тут вискочив Кошарний.

— Я справді, товариші, помилився. На мене просто найшло якесь засліплення, і я... розумієте, просто захопився... Але тепер я бачу... Я підтримую думку товариша Діжі. Справді, навіщо присуджувати проекту "Космос" премію? Хай навіть заохочувальну... Мене підкупила економічність цього проекту, про його справжню вартість я не подумав... Але тут товариші досить повно охарактеризували... Справді, хто захоче жити в таких квартирах? Адже там, по суті, знов наша "київська серія"... Я за те, щоб зняти цей проект з розгляду журі...

І знов ніхто нічого не розумів, окрім Тетяни Василівни й Кукулика. Щоправда, академік примружився і поклав пальці на брови, щоб сховати посмішку в насупленості. Йому так і кортіло поспитати: "А як же Браманте?" Але не спитав. Вже все й так покотилося. Навіть Кукулик не зупинить, хоч яка в нього широка спина.

Кукулик все ж таки підставив свою широку спину. Він знайшов ще один вихід, власне, вже й не вихід, а просто пом'якшення своєї долі, він хотів загинути смертю хоробрих, сподіваючись потім воскреснути хай хоч у іншій іпостасі.

— Так, — підсумував він сказане Кошарним, — хочеш утекти в кущі. Звиняй, голубе, але я цього не дозволю! До кінця, так до кінця. Втекти я не дам. Тут таке діло. Попереду слава, позаду — ганьба. Слави не дісталось, сьорбай ганьбу і не затуляй рота. Не затуляй.

Всі мовчали. Ще й досі ніхто нічого не розумів. Сполотнілий Кошарний благально дивився на Кукулика. "Що ти робиш? Схаменися! Коли не буде премії — тоді не треба розкривати конверт. Тоді — он... електричний камін. Чудо цивілізації. Спалах вогню, і таємниця розвіється з попелом. Ніхто нічого не знатиме. Ніхто ніколи".

— Ні, ні, — казав Кукулик. — Солдати так не роблять. Вскочили в халепу разом, разом і віддуватися. Я голова, ти секретар. І слава нам би була обом, а коли помирати, то й помирати разом. Бо я таки ще солдат, хоч і скверненький.

ФУТБОЛ (ЗАКІНЧЕННЯ)

Загадка: сорок дві ноги бігають по траві, чотири ноги стоять. Що таке? Дві футбольні команди і суддя на полі.

Футбол став одним з масових психозів двадцятого століття. Футбольні ворота — для багатьох найбільша святиня. Навіть легіони інфарктників (лікарєпоклонників, таблеткопоглиначів, вітаміноїдів) міняють приймальню лікаря на дерев'яні трибуни стадіону, забувають про свої хворощі, ревуть єдиним ревом: "Суддю на мило!"

До деякої міри ми всі футболісти, бо кожен з нас прагне забити гол у чужі ворота. Футбол для нас — це молодість, сила, вміння. Як сказав поет:

У грі, у запалі юначім,
У справедливому бою
Непостаріле людство бачить
Довічну молодість свою.

І ми справді молодіємо в дні футбольних змагань, особливо ж, коли наша команда — чемпіон Радянського Союзу, особливо ж, коли грають Лобановський і Войнов, Базилевич і Турянчик, особливо ж... На сезон 1962 року на десять тисяч абонементних місць Центрального київського стадіону було подано сто п'ятдесят тисяч заявок. Потрібні коментарі?

В дні змагань усі вулиці, які ведуть до Центрального київського стадіону, підпадають під контроль... не міліції, ні! Контролюють підступи до стадіону київські тітоньки. Спорохнявілі, як старі печериці, бабусі з Басейної, рожевоощокі молодичі з дерев'яних будиночків, що ще збереглися на колишній Собачій тропі, відтиснуті новими спорудами бульвару Лесі Українки; сором'язливі дівчатка з Борисполя і Боярки, в модних блузочках, застебнутих на всі гудзики, бо як же інакше: такий багатотисячний чоловічий контроль! І у всіх: клунки з соняшниковим насінням і допотопні гранчасті склянки з вузьким дном, і такса: гривеник — склянка. Торгівля йде жваво. Якби так продавалися атлантичні оселедці або меблі фабрики імені

Боженка! Клунки випорожнюються миттю. Бабусі з Басейної посилають за поповненнями, бориспільські дівчатка тихо зникають, молодиці з Собачої тропи з жалем позирають на нові й нові потоки болільників, яким не дісталось насіння. То ж то прогавили! Можна було б ще з пуд продати!

А болільник набиває кишені насінням, поривається на стадіон, знаходить своє твердо визначене місце, завширшки в тридцять сантиметрів, розсовує сусідів, які, скориставшись його відсутністю, "відпочивають", розсівшись удвох на трьох місцях, вклинається, простягає ноги, запускає відразу обидві руки в кишені, щедро винагороджує. Кого? Насамперед того, хто сидить нижче. Бо йому за шийку летітиме лушпиння, отже, хай терпить і в свою чергу плює на свого нижчого колегу. Потім можна похачувати й сусідів бокових. Утворити своєрідний альянс лузально-плювальників. Більше нікому. Тепер набираєм у жменю для власного споживання, кидаємо першу насінину, намагаючись влучити в рота від самого пупа. Гризь! — тьфу! Гризь! — тьфу! Пішло! Команди вибігають на розминку. Можна припинити процес "гризь — тьфу", закласти пальці в рот і свиснути, мов Соловей Розбійник. Ще можна гукнути: "Лобан-ледащо" або "Ей, макаки, ворухіться!"

Ми описуємо типову поведінку типового болільника, так би мовити, болільника-аристократа, у якого в кишені абонемент у перший сектор західної трибуни, чотирнадцятий ряд, майже крайнє місце, майже навпроти середньої білої лінії зеленого поля. Болільника звуть Гнатко, прізвище — Косар-Косаревич. Він? Точно!

Пройшов крізь усі рубежі, крізь заслони міліції, пройшов гордо, несучи повні кишені насіння, з нахабнуватим усміхом мрійника і ошуканця дивився в очі усім капітанам і майорам міліції. А що в нього — на лобі написано, що за ним сьогодні плаче Лук'янівська тюрма? У нього абонемент — залізний документ, що дає право на дві години найвищих переживань, захоплень і мудрствувань.

Мудрствування починаються ще до гри. Суперечки щодо складів команд.

— А я тобі кажу, що Басалик піде на лівий край, а Лобан стане з Каневою в центрі. Яка з Басалика вісімка!

— Разинський знов намаже! Треба було ставити Макарова.

— Що ти читаєш програмку? Грамотій! Ми й без програмки все знаємо!

— Не заважай!

Палець упирається в те саме місце програми сьогоднішнього змагання, де пишеться: "Отже, динамівці Києва — на найвищій точці чемпіонату. За ними ЦСКА, а потім слідує "Зеніт" — сьогоднішній суперник чемпіонів, гру яких ми будемо спостерігати на нашому стадіоні.

Ця зустріч має дуже принциповий характер. І не тільки тому, що сьогоднішні суперники перебувають у трійці лідерів першої підгрупи, а й тому, що протягом багатьох років киянам не вдавалось взяти гору над зенітівцями на ленинградському стадіоні, та й у себе вдома не часто доводилось записувати на свій рахунок переможні очки. У нашій пам'яті і події, що розгорнулися на полі під час зустрічі цих команд у першому крузі. Лише на останніх секундах влучний удар Валерія Лобановського

врятував чемпіонів від поразки".

— Ясно? — каже власник програмки. — Тут гав не лови! А то...

— А то що?

— Поб'ють.

— Треба знати одинадцяту заповідь, — спльовуючи лушпиння, каже Гнатко. — Вона гласить: не будь дурнем.

— Я, здається, нікого не ображав! — кип'ятиться власник програми.

У відповідь лунає диригована Гнатком пісенька, яку співають усі три його сусіди, підкуплені насінням: "Если рухнет фабричная труба! Ба-ба!"

Суддя викликає команди й на поле. Ось вони визміюються на зеленій траві двома ланцюжками молодих гнучких тіл. Гнатко підводиться, закладає пальці в рот, свистить, наспівує: "Если грохнется фабричная труба! Ба-ба!" Перший удар по м'ячу. Працюють болільницькі зуби, язика, губи, сиплеться лушпиння від насіння, лушпиння пустих, нікчемних слів, хвастощів, бадьоріння, хизування своєю болільницькою дотепністю, своїм футбольним всезнанням і всезагальним розумінням.

Так минають хвилини, минає перша половина змагання, забиваються два м'ячі, три, рахунок 2:1 на користь киян, гра втрачає свою красу, перетворюється на якусь марудну тяганину м'яча по зеленому полю, команди відверто борються за очки, спорт зникає, вступає в дію арифметика, трибуни розчаровано свистять, Гнатко плюється лушпинням уже не так енергійно і вже рідше виспівує свою "трубу". За хвилину до свистка він підводиться і, незважаючи на голосні протести, рішуче пробирається до виходу. Стрибає через бар'єр якраз тої миті, коли позаду на полі лунає свисток, коли весь стадіон оживає і мчить до вузьких виходів. Але Гнатко вже поза конкуренцією. Він летить до центральних воріт, поворот правобіч — до Бессарабки. Треба хапати таксі, поки вони там ще є, за п'ять хвилин він уже в машині, важко хекаючи, кидає шоферові адресу, визирає у віконце, показує язика рухливій лавині тіл, яка виривається з Басейної вулиці.

Додому він заїздить в надії, що матері все ж удалося знайти якогось впливового покровителя, який позбавить його від приємності провести чотирнадцять ночей у камері Лук'янівської тюрми разом з тим пришепелуватим Генкою, який помішався на своїй Європі до того, що навіть у камері пробував учора вити джазом і читав якісь вірші, від яких канудило. Ох, ох, все нудь!

Він злітає по сходах, стукає ногою в двері, відпихає злякану бабу Надю з дороги, біжить у приймальню (оленячі роги, дурнячі тумбочки, дзеркала в старовинних рамах, штучки-мучки, тьфу!), кричить:

— Муттер!

Ганна Сергіївна, з пом'ятим обличчям і пом'ятою зачіскою, кутаючись у капот з легенького імпортного ситчику, стає на порозі своєї кімнати.

— Ти чого? Ти звідки?

— Звідти, де був увесь порядний Київ. Ну, як тут у тебе?

Але тут він придивляється до матері і ставить безпомилковий діагноз:

— Спала!

— Ну, так, ну й що? В мене режим.

— Ага, в тебе режим. Спати по обіді, а до обіду просиджувати в перукарні! А в твого сина — теж режим, тільки тюремний. Егоїстка!

Гнате, я не дозволю!

— Начхати! Я сподівався, що вона... А вона — спить!

— Так як ти...

— А ти!

— Ти просто!..

— І ти!

— Гнате! Я...

— Можеш не кричати. Мене тут нема. Я в тюрмі.

— В тюрмі? А знаєш, що за тобою вже приїздила міліція?

— І все-таки ти спала?

— А що я мала робити? Безпомічна жінка.

В такому разі я їду до тюрми. Мене жде таксі.

— О боже! Я з тобою!

— Тебе ще не вистачало.

— Ні, ні, я поясню там... Підожди мене, я миттю...

— Ну вже гаразд, — згодився Гнат і пішов до кабінету, щоб освіжити в пам'яті описи римських триклініумів, де їли, лежачи на канапах, нажиралися до стогону, лоскотали в горлі пірцями, щоб занудило, виригували все з'їдене і знову жерли-жерли. Ото було життя!

До тюрми їхали мовчки. Тільки як зупинилися коло брами, Гнат спитав:

— Машину тобі затримати?

— Ні, ні, не треба!

А коли машина від'їхала, Ганна Сергіївна сплеснула руками:

— Який ти невихований! У машині при шоферові таке спитати! Адже він відразу догадається, що я привезла тебе до тюрми, а сама повертаюся додому!

— Хай догадається. А може, я прокурор.

— Глянь на себе, який ти прокурор.

— А що? Модний юнак останнього київського взірця.

— Ти...

— А ти...

Вони спробували посваритися коло тюремної брами, але нічого не вийшло, обох заїдала нехіть.

— Ну, стукай же, — сказала Ганна Сергіївна, з острахом дивлячись на високу глуху браму.

— Сама й стукай, — відповів Гнатко. — Я не звик добиватися в такі двері.

— Можна подумати, що я звикла.

— У тебе є життєвий досвід.

— Але не тюремний.

— Ага, виходить, ти не знаєш життя! А чому ж завжди штиркаєш мені в очі своїм досвідом!

— Тюрма — це не досвід. Це злочин. Стукай же!

— Сама й стукай, а я не стану!

— Але ж тебе засудять ще більше!

— Хай судять. Кому я потрібен!

— Ах так, ти нікому не потрібен. Ти нікому...

Ганна Сергіївна повісила торбинку на ліву руку, рішучим кроком підійшла до брами, стукнула в неї кулачком.

— Ей, агов, відчиніть, будь ласка!

Жодного ефекту. Ганна Сергіївна стукнула ще раз, хукнула на руку, бо було боляче, озирнулася на сина.

— Іди помагай.

— І не подумаю. Мене вчора завозили сюди на машині, а тепер пішки? Проза. Генка мій каже: "Не дайтесь, щоб проза повсякденності накинула вам зашморга на шию".

— Іди ж, дурню!

Вона застукала вже обома руками, потім спробувала вдарити в браму ногою. Збоку відчинилося маленьке віконечко, показалися чийсь очі, пильно глянули на Ганну Сергіївну, молодий голос спитав:

— Вам чого, громадянку?

— Мені треба в тюрму. Впустіть нас. Йому он треба в тюрму.

Очі ще раз подивилися на дивну пару, віконечко зачинилося.

— Але ж ви не маєте права, — закричала Ганна Сергіївна, — я вимагаю! Чуєте! Відчиніть зараз же!

Вона розігналася й вдарилася в браму всім тілом. Гнат стояв і реготав.

— Негіднику, — прошепотіла Ганна Сергіївна, — ти ще смієшся з матері. Тобі не соромно, що мати... Відчиніть же! Я вимагаю! Я вму під цією брамою! Чуєте?

Вартовий по той бік брами доповів сержантові, той сповістив начальника караулу. Якись люди хочуть пробитися в тюрму. Штурмують браму. В далекій караулці пролунала команда: "В ружье!" Задзвонили телефони, полетіли рапорти. Потім усе втихло. Збоку від брами були непомітні дверцята, вони відчинилися, звідти показався високий офіцер, глянув спокійно на Ганну Сергіївну, яка саме летіла в чергову атаку на неподатливу браму, на Гнатка, що стояв, закривши руки за спину й скрививши губи, тихо сказав:

— Зайдіть, будь ласка, сюди.

Ганна Сергіївна почервоніла, поправила зачіску, суворо зиркнула на Гната: іди за мною.

В тісній кімнатці чергового офіцер запросив Ганну Сергіївну сісти, сам лишився стояти. Стояв і Гнат, бо сісти, власне, було більше ні на чому.

— Я вас слухаю, — сказав офіцер. На вигляд йому було років з сорок. Мужні складки залягали в куточках уст, темні розумні очі дивилися з-під густих гарно вигнутих брів. "Який мужчина!" — в думці зауважила Ганна Сергіївна і сховала назад до торбинки хусточку, в яку перед цим хотіла розплакатися.

— Розумієте, я... я вдова професора Косар...

— Мамо! — перебив її Гнат. — Перестань. До чого тут професор!

— Помовч! Повторюю: я вдова професора Косар-Косаревича, відомого архітектора. А це мій син Гнат, студент-випускник, прекрасна дитина, талант...

— Ма! Перестань!

— Не замазуй мені, будь ласка, рота! Так от... нам треба до тюрми... тобто...

Офіцер посміхнувся одними очима.

— У мене ще не було таких випадків, щоб хтось добровільно добивався в тюрму, — сказав він.

— Так, це справді трохи смішно, але розумієте... Мій син, тобто син покійного Косар...

— Якщо ти не перестанеш, я піду, — погрозив Гнатко.

— Куди ж ти підеш: тобі ж треба в тюрму!

— Якщо вам справді так треба в тюрму, то вас хіба що можна затримати за хуліганство, — сказав офіцер. — Спроба вчинити хуліганську вихватку коло тюремної брами. В практиці нашій таких речей, щоправда, не траплялося, але ви створите такий прецедент. Однак я жартую. Гадаю, що тут просто непорозуміння. Вам ліпше йти додому.

— Ви так вважаєте? — схопилася Ганна Сергіївна.

— Звичайно. Не думаєте ж ви, що ми хапаємо кожного, хто проходить побіля тюрми. Якщо хочете знати, то для мене задоволення не в тім, коли людину приводять до тюрми, а в тім, коли ми її випускаємо на волю. Та й хіба тільки для мене? Спитайте он солдата — він скаже те саме. Просто ми виконуємо обов'язок, тяжкий і суворий обов'язок, але все людське властиве нам так само, як і вам, як усім.

— Я вас розумію. Мені було дуже приємно познайомитися з таким прекрасним офіцером... Але Гнатко. Як же з ним? Він повинен сидіти в вашій тюрмі. У нього...

— Коротше кажучи, — втрутився Гнатко, — мені ще треба відсидіти чотирнадцять діб, одну я вже одсидів.

— Це не тут, — сказав офіцер, — ви помилились брамою. Але, якщо хочете, я допоможу вам, вас проведуть... Щоб ви більше не блукали і... не запізнювалися.

Офіцер ще хотів щось додати, хотів промовити слова заспокоєння для Ганни Сергіївни, але вона саме дістала з торбинки люстерко і поправляла зачіску. Офіцер був чоловік вихований і не став заважати дамі. Інцидент було вичерпано.

Гнатко пішов спати в казенний дім. Ганні Сергіївні лишилася згадка про справжнього мужчину з капітанськими погонами і рицарським характером. Якщо нагадати, що київське "Динамо" виграло 2:1, то все стає на свої місця, і ми можемо спокійно вести свою розповідь далі, тим більше, що є речі набагато важливіші за ті, які

відбувалися цього дня в родині Косар-Косаревичів.

ПЕРЕВАЛ

Піт капав на протокол.

Кошарний не помічав поту. Він м'яв довгими пальцями верхній аркуш протоколу, поривався перебити Кукулика і, як тільки той замовк, підскачив з свого місця, жадібно хапаючи ніздрями повітря, викрикнув:

— В такому разі... В такому разі я складаю з себе будь-яку відповідальність! Ви почали це все, Василю Васильовичу, ви й...

— Стривай, голубе. Може, я вже зовсім старий і дурний став, але ж звиняй, я ще не забув нічого. Хто почав? Що почав? Давай уточняти.

— Якщо треба уточнень, то я... Проект...

Кошарний все-таки не міг сказати всього. Усе міг, а цього не міг...

— Та ти не про проект, — вже спокійніше промовив Кукулик, — ти про свою поведінку, про групівництво розкажи... А проект... Тут я теж готовий... Хоч ще ніхто нічого не знає, ніхто...

— Помиляєтеся, товаришу Кукулик, — пролунав раптом голос Тетяни Василівни. — Помиляєтеся. Я знаю! Я все знаю!

Кукулик швидко, несподівано швидко для такого опасистого чоловіка повернувся до неї:

— Ви? Тетяно Василівно, але ж ви... — Тепер він знав, що до його мужності доплюсують ще й гречність, і рицарство, — вже легше, вже хоч трохи легше! — Та що ви! Не знаєте ви нічого, і не треба вам знати, не треба ще й вам сюди заплутуватися, хай уже я, старий дурень...

— Ні, я знаю! Знаю! — Вона не могла вимовити нічого більше, крім цього слова. — Знаю! Знаю!

Відчувала, що треба б заплакати, ревно, по-дитячому, по-жіночому заплакати, але плакати не могла, сиділа з дивно сухими очима, з пересохлим горлом, вигукувала, майже хрипіла: "Знаю! Знаю!"

Кукулик вхопив склянку, налив води, руки в нього тремтіли.

— Тетяно Василівно, шановна, заспокойтеся. Навіщо ще й вам... Звиняйте, але я... Товариші, чесне слово... Я був об'єктивний до кінця. Хотів усе провести по формі. Сам не писав рецензій, Кошарному заборонив...

— А громадську думку скеровувати хто велів? — обтираючи обличчя верхнім аркушем протоколу, тонко вигукнув Кошарний.

— Ну, ти тепер набалакаєш, ти тепер кум королю... А я от перед товаришами...

На нього соромно було дивитися, і ніхто не дивився. Для Діжі Кукулик втратив будь-який інтерес. Бар'єр, який ми вже подолали. Перевал, що лишився позаду.

Академік сидів і думав: "Римський імператор Тіберій неохоче міняв своїх чиновників. Казав: "Коли мухи наїдяться вдосталь, вони не так кусаються, як голодні". І Кукулика тримали, вважаючи, що він давно наївся. А він, бач... Все йому мало. Як то? "Терпеливий син убогства"? Давно побачив, що не йому сидіти в тому кріслі, а

відмовитися не міг. Боги чхають від фіміамів. У них сльозяться очі. Але спробуйте забрати в них фіміам".

Секретар міськкому чомусь згадував свою поїздку на підсобне господарство. Всі дивуються, що Київ добре постачається. А все дуже просто. У Києві є такий Георгій Іванович, колишній донецький шахтар, а тепер відповідальний за постачання столиці. Він організував навколо міста цілі державні маєтності. Сотні тисяч птиці, свині, худоба, овочі. Ставки на сотні гектарів, білі качки, качине царство. Георгій Іванович пояснював секретареві: "Щоб виростити пекінську качку, треба 63 — 67 днів. На шістдесят восьмий день качка починає давати збитки. Втрачає апетит, линяє, худне. Тому треба її різати вчасно. Без запізнень! В цьому весь секрет!"

Для пекінської качки критичний строк — шістдесят сім днів. А для Кукулика? Хіба можна рівняти директора республіканського інституту і пекінську качку?

Брайко зрозумів Кукулика. Він знав його, вивчив, розумів, навіщо тому була перша премія. Перша премія — для Кукулика не гроші. Не п'ять тисяч. Це перше місце серед талантів. Це принцип! Гордість вищого гатунку. Певність сил. А певність сил ніколи не завадить, її ніколи не буває забагато для людей типу Кукулика. Звичайно ж, він мріяв про наслідки. Вони вдвох з Кошарним мріяли. Не давайте негідникам мріяти!

Кукулик став таким лагідним, яким його ніхто ще не бачив.

— Я, товариші... звиняйте, що так, але...

Секретар міськкому підвівся, жестом руки запросив Кукулика помовчати.

— Товариші, ситуація наша, я б не сказав, що з кращих. Але ми повинні зробити все, щоб врятувати конкурс. З усієї республіки люди слали сюди свої роботи, з конкурсом зв'язано багато сподівань, може, цілі людські долі залежать від нашого сьогоднішнього рішення, тому ми не маємо права піти звідси, не встановивши справедливості. За даних обставин, на мою думку, ні товариш Кукулик, ні товариш Кошарний не можуть репрезентувати громадської думки, а тим більше очолювати наш конкурс. Вони порушили умови конкурсу, подавши на нього свої роботи, як це стає нам зрозумілим після останніх визнань цих товаришів. Ми не станемо зараз уточнювати, які саме роботи належать їм, бо це вже буде порушення умов конкурсу, але, гадаю, всі пристануть до думки про те, що ми позбавляємо товаришів Кукулика і Кошарного права голосу на нашому журі. Які будуть думки?

— Прийняти пропозицію Олексія Івановича, — сказав держбудівець.

— Не буде інших пропозицій? — спитав секретар.

— Не буде, — за всіх відповів Брайко.

— Тепер треба обрати керівника журі, голову. Без секретаря ми обійдемося, Напишемо простий протокол: "Журі під головуванням такого-то розглянуло проекти і присудило премії".

І все. Пропоную на голову журі Тетяну Василівну.

— Мене? — злякано спитала Тетяна Василівна.

— Так, вас. Вам належить заслуга того, що ми розкрили сьогодні недостойні дії товаришів Кукулика і Кошарного.

— Але ж я... — у жінки зовсім не було слів.

— Як, товариші?

— Звичайно ж, Тетяна Василівна, — подав голос Діжа, так ніби не він сьогодні зчіплявся з Тетяною Василівною. — Вона проведе все найкраще.

Кукулик підвівся з свого крісла, відкашлявся.

— Звиняйте, а як же нам? Дозвольте піти звідси?

— Чому ж? Залишайтеся. Ви члени журі, але без права голосу. Гадаю, що вам неодмінно треба залишитися, вам і Кошарному, — тепер уже Олексій Іванович говорив як секретар міськкому партії, він звертався до комуніста Кукулика: сиди слухай, а потім ще нам відповіси, так, так...

Кукулик перемістився під стіну. Кошарний сів у другому кутку кімнати. Тетяна Василівна ждала, поки вони всядуться.

— Товариші, — сказала вона. — Нам доводиться починати все спочатку. Але не дискутувати — досить ми сьогодні дискутували, а починати оцінювати проекти. Які будуть пропозиції? Товаришу Діжа, ви?

— Я пропоную присудити першу премію проекту "Сонце для всіх".

— Так, занотуємо. Ви, товаришу Брайко?

— Підтримую пропозицію. Другу премію — проектів під девізом "Провесінь".

— Запишемо. Дементію Хомичу...

ВИНОГРАД З ТАТАРКИ

Є багато способів на те, щоб не прочитати за рік жодної книжки. Ось десять з них:

Купи телевізор.

Розводь голубів (якщо не заборонено постановою міськради).

Засідай щодня.

Лови рибу (спінінгом або просто вудкою).

Полюй три місяці на рік і готуйся до полювання решту дев'яти.

Стань головою відсталого колгоспу. Взагалі очоли щось відстале.

Грай у дурня, преферанс, забивай козла.

Купи велосипед, мопед, моторолер, мотоцикл, моточовен, автомобіль (що зможеш).

Одружися з кіноманкою, яка тягатиме тебе щовечора до кіно.

Заощаджуй електроенергію.

Володя вибрав ще й одинадцятий спосіб: вирощував виноград. Та ще працював над проектом.

Які то тяжкі були місяці! Коли думка не відпочивала жодної миті, коли навіть уві сні мозок продовжував свою працю, коли нерви були виснажені до краю, коли здавалося, що вже в голові не лишилося жодної ідеї, жодного поруху, жодного рішення. А ти не здавався, ти біг до бібліотеки, гортав якісь не потрібні тобі книжки (не читав, ні!), обмінювався поглядом з Веронікою, нічого не казав їй (та й що міг сказати?), повертався додому, сидів над білими аркушами ватману; потім якесь коротке, лихоманкове дрімання, бігом на роботу, і там якийсь сам не свій, розгублений, роздратований, злий, чого з тобою ніколи не було, і так весь час, мов гориш у вогні,

кудись квапишся, кудись біжиш і ніяк не добіжиш, і не знаєш, чи вистачить сили добігти...

Тепер проект десь лежав, його хтось там читав чи, може, просто викинув у кошик, але вже можна було відпочити, можна було забути про ті страшні місяці, хоч у голові вже з'являлися нові думки і щодень ставало їх більше, хоч як він відганяв їх. Невже так усе життя? І неville це життя творчої людини? Без нормованого робочого дня, без вихідних, без свят, без відпочинку, без змоги навіть подумати про кохану людину як слід, так, як думають тисячі й мільйони? І неville це щастя?

Він не знав і не хотів думати над цим. Намагався жити, як давніше, бути таким самим Володею Пушкарем, яким був до цього: після цілоденної біганини приїхав додому, нашвидкуруч щось там поїв і пішов до садочка.

Батьківський садок. Батьківські руки, батьківський піт — у всьому: і в отих схилистих рясних вишнях, і в невисоких міцностовбурних яблунях, і в товстих, покручених, потрісканих коренях виноградних ліз, сірих, як київська земля, нестомних у своєму щорічному проростанні, як нові весни.

Батьку, батьку, про що ти думав, коли біг в атаку на фашиста і коли падав з ворожою кулею в серці і високе небо накрило тебе навіки? Чи встиг ти пошкодувати, що не почувеш більше тихого голосу моєї матері, коханої твоєї Ганни, а чув тільки тишу смерті на полі бою! Чи, може, хотілося б тобі покласти свою дужу долоню на мою хлоп'ячу голову (а накрив долонями тільки слід від фашистського танка); чи згадав ти оці посаджені тобою виноградні лози, і бачив кипіння зеленого листя, і весь світ повнився для тебе зеленим листям, бо зелене листя — то вічність і безсмертя!

Ці виноградні лози були для Володі мов жива пам'ять про батька. Він беріг корені від морозів, і від засухи, і від всіляких шкідників і хижих нальотчиків — від усього беріг батьківські живодайні корені, а вони щовесни задаровували його молодим пагінням, і, здавалося, не могло бути більшої радості для хлопця, ніж бачити, як з старих, мовби вмерлих коренів виростає зелене, соковите, буйно-прекрасне.

"Батьку, батьку, ніколи не забуду тебе!"

Виноград ріс густими невисокими кущами, листя було чорнозелене, соковите, буйне, а між ним синіли грона ягід, тугих і терпких, мов терен, ось який був наш київський виноград з Татарки, і смак у нього — єдиний у світі, мов спогад з дитинства, мов смак перших днів творчості!

Володя зрізав кілька найспіліших грон, поклав їх до чорного конверта з фотопаперу. Треба почастувати Вероніку. Хоч він і втік сьогодні від неї, але завтра вони зустрінуться і він запропонує їй батьківського винограду з Татарки, винограду, вирощеного власними руками. Десь у підсвідомості пульсувало інше бажання. Він би хотів подарувати Вероніці щось інше, більше, ніж оцей пакетик кислого винограду. Та що з того? Всі ми хотіли б роздарувати своїм коханим цілий світ.

Про те інше він не хотів і думати. Якщо й думав, то тільки краєчком свідомості. Так гомеопат розчиняє ліки, намагаючись дозувати їх таким чином, щоб дати хворому лише молекулу ліків. Володя впускав у своє серце тільки молекулу, тільки один-єдиний

атом бажання, щоб у сірому будинку на Володимирській його проект... До біса проект!
До біса все на світі!

Прийшла мати. Покликала:

— Володю, йди вечеряти.

— Не хочу.

— Що з тобою, моя дитино?

Він напав на неї:

— Ти знов переш білизну Косар-Косаревичам?

— Звідки ти взяв?

— Я був у них сьогодні.

— Ти в них був?

— Ага, злякалася?

Володя скинув з себе напускну суворість, підбіг до матері, обійняв її, поцілував.

— Та що з тобою сьогодні, сину?

— А я й сам не знаю.

— На роботі щось?

— Та на роботі нічого.

— А що ж?.

— Та...

— Чи женитися збираєшся?

— Нічого не знаю. Треба дожити до завтра. А як дожити — не збагну. Хоч на осокір залазь!

— Це дівчина, — безапеляційно підсумувала мати, — це ота довгонога з білим волоссям.

— Дівчина, мамо, дівчина! А звуть її...

— Та Вероніка ж, я ж знаю.

— І Вероніка й не Вероніка.

Мати мовчки подивилася на сина. Ніколи не вимовляла слова "порядність", "честь", "совість", але знала, що син її знає ці слова, що інакше бути не може.

— Дивись, сину.

— Дивлюсь, мамо.

Як повідомляють у газетах: "Договір підписано в двох аутентичних примірниках..."

— Я згадав сьогодні батька, мамо...

Відповіді нема. Тиша, потім підозріле шмаркання.

— Мамо! Я ж вас люблю, мамо!

Шмаркання не втихає. Володя знов обіймає матір. Вій її любить, він її син, та ніколи не замінить він їй того, що поліг у чужих полях, того, що лишив на цьому шматкові київської землі свою любов, свою працю, свою незабутність.

Все — від батька. Навіть закоханість у архітектуру. Бо хіба ж не батько своїми руками без жодних креслень і проектів збудував оце їхнє житло, оцей глиняний будиночок з великими ясними вікнами, що ловлять сонце, з поцяцькованим дерев'яним

ганочком і ринвами, що кінчалися химерними змійовими пащеками: довгий бляшаний язик, гострі бляшані зуби, круглі ніздрі, в яких замість полум'я вогніє червоний сурик.

Спершу будиночок мав одну-єдину, щоправда, простору кімнату. Потім Володя прибудував сінці з шлакоблоків, потім ще кімнату — теж з шлакоблоків. Глиняну першооснову замінили цегляною, розділили на кухню й кімнатку для матері. Коли топилася на кухні грубка, нагрівалася вода в казані, йшла по трубах до радіаторів у кімнатах, йшла в душ, йшла в умивальник. Це все Володя. Зовні будиночок вражав цілковитою відсутністю архітектурного смаку. Взагалі нічого спільного не мав з архітектурою. Здавалося: примітивне житло з відбитком нестач перших повоєнних років і матеріальних труднощів, з яких випручувалася ця маленька трудова родина. Але люди, які тут жили, ставилися до свого житла з незвичайною закоханістю, кожна цеглина була пронизана для них спогадами, сентиментами і, коли хочете, поезією.

Хто б міг подумати, що в такій хатині народжуються зухвалі думки про будівництво небачених кварталів з бетону й скла, про панелі, прикрашені велетенськими панно в дусі народного українського мистецтва, про квартири, сповнені зручностей і... поезії?

Буржуазний архітектор заявив: "Дім — це машина для житла". Жодної романтики, жодної поетичності, гола технізація. А може, все ж таки між бетонними стінами житимуть палкі серця! А в лискучих поверхнях полірованих меблів віддзеркалюватимуться не тільки холодні очі мотоциклістів, автомобілістів і реактивників, а й теплі очі замріяних громадян країни, яка першою йде до комунізму.

Житло будувалося людиною для оберігання вогню. Оберігаймо ж вогонь пристрастей радянської людини!

Володя сидів з шматком м'яса, нанизаним на виделку. Забув, що треба нести той шматок до рота, втупивши очі в чорний пакетик з виноградом, що лежав на підвіконні, накритий великим зеленим листком, виголошував мовчазну промову на захист свого проекту.

ОСТАННІЙ АКОРД

Голосували дружно. Ще зовсім недавно Діжі здавалося, що він — Робінзон на безлюдному острові одноосібного розуміння проекту "Сонце для всіх", потім до нього приєднався П'ятниця — Брайко. Ще потім він сам себе відчув П'ятницею, а Брайка возвеличив до рангу Робінзона; тепер безлюдний острів став густонаселеним містом, в ньому вже налічувався мільйон мешканців, мешканці росли, вже тут була ціла республіка, вже стояв стіною народ, уособлений отим сірооким Олексієм Івановичем.

Бути справжнім художником — означає вибрати тяжку долю. Талант ще нікому не полегшував життя. Йдеш іноді крізь нерозуміння, недовір'я, сумніви.

Стіна нерозуміння руйнувалася перед очима в Діжі, і він мимоволі заздрив тим невідомим митцям, за проекти яких вони голосували. "Сонце для всіх" — перша премія. "Провесінь" — друга. А в проскрипціях Кукулика і Кошарного ці проекти були віднесені на саме дно зневаги й забуття. "Космос", той самий осіромашений "Космос", який Кошарний з Кукуликом пхали на першу премію, тепер лише завдяки наполегливості Тетяни Василівни одержав останню, заохочувальну, та й то половина членів журі

утрималася від голосування.

Кошарний підсунув до себе чийось пачку цигарок, невміло припалив цигарку, закурив, хоч був некурящий. Кашляв, червонів, пахкав димом, щоб сховатися від присутніх за сизою хмаркою. Дивно, як він ще тримався. Навіть струшував попіл, який попадав йому на рукав піджака, і поправляв краватку. Цивілізований мужчина! Цивілізація в людини — у середньому мозкові. Там центри стримування. Під дією алкоголю, хтивості, підлабузництва, кар'єризму, просто страху мозок розгальмовується і ти втрачаєш людську подобу. Може, Кошарний глушив свій мозок нікотинном, щоб витримати небачений сором?

Кукулик сидів, опустивши плечі, опустивши майже до самої підлоги руки, тільки голова в нього трималася ще прямо завдяки товстій, мов колона, шиї. Так сидять підсудні. Людини нема, є тільки її зовнішня оболонка. Пам'ять, уява, думка — все це десь у іншому місці, все це гасає по світах у пошуках порятунку, не знаходить, на мить повертається до свого хазяїна, він, злякано стрепенувшись, знов жене їх світ за очі, а сам сидить, змуміфікований ганьбою, страхом і презирством.

Є такий проект. Через три-чотири тисячі років людство розіб'є Юпітер і з утвореного "будівельного матеріалу" спорудить навколо Сонця велетенську кулю радіусом в триста мільйонів кілометрів, з товщиною стінок в три метри. Будівництво триватиме вісімсот років. Опісля людство розселиться всередині кулі і матиме "райське життя": сталу температуру в усіх точках, прекрасний м'який теплий клімат, Як жити на тверді триметрової товщини? Кукулик би перший згодився там жити, щоб випробувати ту твердь, згодився б поїхати зараз у Антарктиду, полетіти в космос, аби тільки не сидіти отут, не бути присутнім при власній ганьбі і найбільшій своїй поразці, поразці всього свого життя.

Тепер, тільки тепер нарешті він збагнув, що цей останній його злочинний крок не був випадковий, що готувався він протягом багатьох років, викристалізовувався, виростав, мов культура злякисного грибка, посіяна в лабораторній пробірці на сприятливе поживне середовище. Він звик до перемог, упевнився в своїх перемогах, вважав, що перемагає той, у кого більша сила, а не той, хто має слухність. І от розплата. Сила йому не допомгла. Не допомгло нічого. Ні ота всевладна жінка, що, затиснувши уста, сидить за його столом, у його кріслі і тримає в руках його долю. Ні отой слизняк, який намагається заховатися за димовою завісою, але все одно ні від кого не приховає своєї нездарності і всезагальної зачуханості. Ні нахабний Жеребило, який десь умирає, а може, й помер, випередивши його, Кукулика, і хоч тепер скрутивши своєму директорові дулю.

А який сьогодні довгий день! Мовби для того, щоб передумав Кукулик усе своє життя, щоб сидів і карався.

Та він сидів і думав лише про одне: "Що ж тепер буде?" Боявся зазирнути в завтрашній день, глянути на те, що його жде. Не міг уявити себе на звичайній рядовій роботі, бо, власне, ніколи на ній не був і не знав, що воно таке. Жахався від думки про те, яке довге життя в людини. Позаду мовби й не було нічого, а попереду! І треба жити,

і жити не директором і не Василем Васильовичем Кукуликом, а просто звичайним собі громадянином, яких — двісті п'ятдесят мільйонів. Тільки тепер збагнув, яка то гордість — трудівник! Заздрив тим, хто має ремесло в руках, уміє щось робити — хоч гнути дужки до відер. А він не вмів нічого. Навіть хліба в магазині не купував ніколи. Все дружина та дочки. Праця для нього була все життя абстракцією. Хтось там прибивав підметки до черевиків, сіяв хліб, пиляв ліс, місив бетон, бив камінь, викреслював проекти — сотні й тисячі кілометрів несхибно точних ліній. А він? Приносили до нього архітектори свою працю, і він або приймав її, або бракував, ні з ким не радячись, і часто все залежало від його настрою.

А тепер — злочин. Хто його штовхнув? Хто? Кошарний? Але що таке Кошарний поруч з ним, Кукуликом?

Академік бачив тільки Кукуликову неприродно зігнуту спину. На гадку прийшов рядок з Сенеки: "Кораблі поглинаються водами іноді того самого дня, в який пишалися на них".

— Може, ми доручимо розкрити конверти нашому старійшині, Дементію Хомичу? — долинув раптом до нього тихий голос Тетяни Василівни.

Він нахилив голову, приклав руку до грудей.

— Дякую за честь, але я не бачу причин, чому б вам, Тетяно Василівно...

— Після того, як ми проголосували, це найурочистіша частина церемонії, і я просила б вас, Дементію Хомичу...

— Просимо, просимо! — залунали голоси.

Академік підвівся, пішов до столу, на якому акуратною купкою лежали різноколірні конверти, сказав:

— В усе вірити або ні в що не вірити — найкращі два способи уберегти себе від думання. Я вірю в талант. Вірив у талант усе життя, віритиму й надалі. Дозвольте...

Взяв верхній конверт, не сідаючи, перед усіма обережно розкрив його, дістав звідти згорнутий учетверо аркушик, наблизив його до очей, прочитав голосно:

— "Сонце для всіх" — Пушкар Володимир Кирилович. Київ, вулиця Соляна, дім... Вітаю вас, товариші, з новим талантом у радянській архітектурі.

Його слова вкрили оплески. Сам Дементій Хомич плескав у свої старечі коричневі долоні.

— Я знаю одного Пушкаря, але він шофер, — сказав секретар міськкому, — дуже гарний хлопець.

— Це саме він, — подав голос Діжа.

— Ви певні цього? — повернувся до нього секретар. — Якщо ви не помиляєтеся, то наша премія потрапить у добрі робочі руки.

— Я навіть більше ніж певен, — здавленим голосом відповів Діжа.

— Але один! Не може бути, щоб такий об'єм робіт виконала одна людина! — вигукнув архітектурний юнак.

Академік наставив на нього куцуваті брови.

— Юний наш друже, хай буде вам відомо, що в мої часи проекти народжувалися в

одній голові.

— Ви заперечуєте колектив! — вереснув юнак.

— Колектив покликаний допомагати талантам, а талант — це завжди насамперед індивідуальність. Коли говорять про колективний талант, то тим самим намагаються прикрити відсутність таланту взагалі. Наш конкурс не ставив нездійснених завдань. Всього один квартал. Десяток будинків. Інженерна підготовка була зроблена заздалегідь. Отже, колектив уже допоміг. Слово мали таланти. І ось вони промовляють до нас. Я вітаю вас, товариші, ще раз з великим щастям бути присутніми при народженні великого, справжнього таланту!

Діжа не вірив, що все це відбувається насправді. Ще хвилину тому він тримався за свою релятивістську тезу про неможливість існування Пушкаря — тепер не мав жодних сумнівів. Чи почував він себе ображеним, обікраденим, обдуреним? Адже сам зробив усе для народження Пушкаря і для... Отам, за дверима, жде дивовижна дівчина, яку він бачив сьогодні вдруге в своєму житті і якої вже більше не бачитиме ніколи. Чому ж так складається? Чому радість і горе йдуть поруч? Чому він не може радіти разом з усіма, радіти ще більше за всіх присутніх, чому повинен сидіти мовчки?

Академік розкривав нові конверти, називав прізвища, імена, члени журі обмінювалися репліками, скутість володіла тепер тільки Кошарним та Кукуликом; а між цими двома таборами, між табором радості й табором розпачу опинився Діжа, і ніхто не знав, що з ним коїться та й він сам не знав. Обділений долею, як людина, що в дитинстві не мала іграшок, як жінка, що її ніхто не кохав, як батько, що ніколи не бачив свого сина.

Академік взяв конверт з написом "Космос".

— "Космос", — прочитав безбарвним голосом, від якого Кукулик сіпнувся всім тілом, а Кошарний миттю погасив цигарку, уткнувши її в стільницю, але відразу ж запалив нову і запахав ще дужче димом.

Дементій Хомич розривав конверт довго і невміло. Чомусь не слухалися його руки, ніяк не могли вправитися з глянцеватим папером, а коли й розірвали, то не могли видобути з конверта папірця. Кукулик вліпив очі в той папірець. Ось пролунає академіків голос, пролунає смертний вирок, пролу...

— Кукулик Василь Васильович, — читав повільно академік, — Кошарний Антон Кузьмич...

Запала мовчанка. Чути було, як хрипко дихає Дементій Хомич. Кукулик і досі не міг відірвати погляду від аркушика, який був у академікових руках. Тетяна Василівна теж дивилася на той аркушик, потім перевела погляд на Кукулика, і він відчув той погляд, його відчуття працювали тепер чітко, гостро, все повернулося до нього, він готовий був до бою, до оборони, ні, до наступу, до нападу, він уже вибрав собі супротивника, він бачив його, хоч як той ховався за димовою завісою.

— А Жеребило? — це спитав Кукулик, хоч голосу свого сам не впізнавав, такий він став чужий і неслухняний. І щоб надати голосові давньої сили, Кукулик знов повторив своє запитання, кидаючи його просто в димову хмару: — А де Жеребило?

Аж тепер Діжа стрепенувся. Кукулики! Кукулики тут, Кукулики — там, за дверима, і скрізь Кукулики, і скрізь він боротиметься з ними, нещадно й зле.

Всю силу свого характеру — проти Кукуликів! Наше майбутнє залежить від нашої праці, від характерів теж. Моральний кодекс будівника комунізму: борися зі злом, не приховуй його, не давай, щоб воно розрослося, щоб не перейшло з тобою в завтрашній день. Треба зробити так, щоб зло стало серед нас неможливим. Щоб людина була чесною і не брала того, що не дане, і не зазіхала на незароблене, і не відпихала роботящих і талановитих.

Якщо ти забираєш у суспільства людське життя, то суспільство знищить тебе за це. А якщо ти відбираєш не просту, звичайну людину, а людину талановиту? Яка за це кара? Її неспроможні визначити ніякі прокурори, жодні судді. Тільки народ!

— Вам ліпше знати, — вкладаючи всю можливу зневагу в слова, відповів Діжа Кукуликові.

Кукулик сидів на своєму коневі впевненості й сили.

— Не ваше засипалося, — метнув він гнівно на Діжу. — Я за своє відповім, я готовий. Але за чуже? Ні, ні! Товаришу Кошарний, я вас питаю, де прізвище Жеребила.

— Мене? — перепитав Кошарний.

— Вас же, хай йому чорт, вас! Чому серед авторів проекту "Космос" нема прізвища Жеребила? Де Жеребило?

— Нема, — дурнувато посміхнувся Кошарний, забувши потягти цигарку й окутатися димом.

— Бачу, що нема. Але де ж він подівся? Ми ж утрюх... — він хотів сказати "підписувалися", але на ходу поправився: — Автори...

— Ну...

— Що "ну"?..

— Ну, я...

— Списав на хворобу? На с...

Слова "смерть" Кукулик не наважився вимовити. Надто близько літало воно коло нього. Жеребилові навіть ліпше, у нього смерть справжня, фізична, без душевних страждань. Страждатимуть ті, хто лишився, а йому — все ніпочім, він пішов на вічний спочинок і вічний спокій. А от тут смерть — фігуральна, прилюдна, ганебна...

Діжа підвівся, нікому нічого не кажучи, швидко пішов до дверей. Йому було гидко дивитися на цього великого чоловіка, а ще гидкіше думати про те, Що він — батько отої дівчини, яку Іван кохав цілий рік, кохав ще й досі, хоч уже й ненавидів. Рішуче вийшов з кімнати, щоб більше сюди не повертатися.

Академік стояв з аркушиком, на якому написано було два прізвища. Два замість трюх, але яке це мало значення? Нарешті він кинув аркушик на стіл, окремо від інших. Дістав з кишені велику картату хустку, витер руки. В пам'яті крутилося старе прислів'я, здається, французьке: "Хто розраховує на черевики вмерлого, ризикує ще довго ходити босоніж".

— У мене є пропозиція, — підвівся Брайко. — Скасувати наше рішення про

присудження заохочувальної премії проекту "Космос" в зв'язку з аморальним вчинком його авторів. Окрім того, записати в наше рішення...

— Окрім того, — підтримав його секретар міськкому, — записати в наше рішення прохання до комуністів Інституту житла розглянути питання про вчинок Кукулика і Кошарного і... — секретар витримав тяжку паузу, — про можливість перебування цих товаришів у лавах партії.

Тетяна Василівна подивилася на членів журі. Ніхто не заперечував. Вона схилилася над протоколом. Держбудівець подав їй цигарку. Всі запалили. Тільки Кукулик сидів непорушно та Кошарний невміло тримав двома пальцями згаслу цигарку і не знав, що з нею робити.

ОЗИРНИСЯ!

Вероніка ждала його коло самих дверей. Кинулася навпроти, стала, заступила дорогу.

— Ну, що? Я вас благаю! Що?

Діжа намагався викресати в собі злість, але мав тільки якесь знесилення, якусь байдужість, і це дало йому змогу повернутися до свого одвічного грубуватого скепсису, і він кинув просто в обличчя Вероніці:

— А, йдіть ви к чорту!

Вона не помітила образи, не почула її, її слух був настроений тільки на одну звістку, на одну ноту, на одне слово: "Пушкар".

— Закінчилося голосування? Що там? Ну?

Вхопила його за руки, як перед тим Брайка. Діжа вивільнив руки. Легше було б вивільняти їх з-під кам'яної скелі. Навіть коли б привалило цілим гірським масивом, і то легше було б вивільняти!

— Послухайте, Вероніко, я вас ненавиджу!

Таня стояла за ними, стояла коло свого секретарського столу, коло безмовних тепер телефонів, все в неї всередині тремтіло: "Нарешті! Нарешті! Нарешті!" Про все дізналася, все народилося і все розвалилося перед її очима, мов хатка з піску. Він ненавидить цю гордячку, і вона її ненавидить, він і вона!

Вероніка тулилася до Діжі, мов сліпе кошеня.

— Але ж ви не можете... Ви повинні сказати!

— Ну, я скажу. Для того й вийшов першим, щоб сказати... Люблю приносити людям радість.

— Боже! Дорогий товаришу Діжа! Як вас звати? Іван? Ваню, дайте я вас поцілую.

Вона обхопила його голову своїми довгими тонкими руками, чмокнула в чоло, потім у губи.

— Я ж ще нічого не сказав, — глянув він на неї.

— Але я все, все зрозуміла! Йому премія? Володі премія? Заохочувальна? Третя?

Вона так любила того шофера, що готова була змиритися з заохочувальною премією. Та й хто б не змирився для першого кроку в архітектурі.

— Товаришко Кукулик, майбутня — Пушкар, — урочисто промовив Діжа,

намагаючись іронізувати, — Володимирові Пушкарєві за проект "Сонце для всіх"...

— О-о, — зітхнула позаду Таня.

Вероніка миттю обернулася до неї, але не спитала нічого, знов — до Діжі.

— І?

— За проект "Сонце для всіх"...

— О боже, не тягніть жеї Чула, чула. "Сонце для всіх" — це зовсім не походить на Володю. Ви ніколи не видобудете з нього таких гучних слів. Але що, що?

— Присуджено, — рецитовав, мов на урочистому мітингу, Діжа, — одноголосно присуджено... першу премію.

— Першу?

— Я висловився напрочуд точно: першу.

— Боже, я вас люблю! Віднині я люблю вас більше за всіх на світі Ви!..

Вона ще раз кинулася до нього, мабуть, хотіла знов поцілувати, але раптом спинилася.

— А ви не жартуєте?

— Я серйозний, як міністр культури на відкритті пам'ятника.

— А що, коли я піду туди й спитаю там?

— Вас з ганьбою виженуть звідти.

— Але ж чому? Я спитаю батька.

— Ваш батько... Ваш батько голосував проти "Сонця для всіх".

— Я так і знала! Я догадувалася... Але ж ви сказали... Одноголосно?

— Вашого батька позбавили права голосу.

— Це правда?

— Правда.

— Там щось сталося? Але яке це має значення? Боже, яка я щаслива! Повторіть мені ще раз!

— Про батька?

— Ні, ні, про Володю!

— Повторюю: Володимирові Пушкарєві...

— Так.

— Київ, вулиця Соляна, дім номер....

— Точно!

— За проект "Сонце для всіх"...

— Чудесно! Яка назва!

— Присудити...

— Присудити!

— Першу премію в розмірі...

— Ой, ще й розмір! Не треба, нічого більше не треба! Мене вже тут нема. Я побігла. Боже, тільки подумати! Вероніка, чи ти гадала коли-небудь? Я побігла. До побачення! До побачення, Ваню. До побачення, Таню... Я... я запрошую вас на наше весілля. Коли воно буде — я ще не знаю. Може, завтра, а може... Але я запрошую. Згода? Я побігла,

побігла!

Вона вже була коло дверей. Чи озирнеться? Діжа загадав на своє щастя. Щастя пішло від нього, пішло й не вернеться, може ж, хоч озирнеться? Ну ж! Не озирнулося. Двері зачинилися. На сходах задріботили швидкі кроки.

— Ви втомилися? — спитала Таня. — Сьогодні такий страшний день.

— Страшний, — згодився він. — Для багатьох він страшний. Як "Зеніт" — програв?

— Програв. Тобто я не знаю, ми не дослухали, але, мабуть, програв.

— Ну, то не страшно. Сьогодні програли, завтра виграють. А от є програші гірші, Таню. Ви знаєте, що це?

— Знаю. Є.

— І навіть гірші, ніж ви знаєте.

— Можливо. Я ще не можу похвалитися досвідом.

— Краще не мати гіркого досвіду. Хоча... Програвати теж треба навчитися. Тим, хто ніколи не програвав, рано чи пізно доводиться... Але тоді вже настає цілковита поразка... Крах... Он там, за дверима... Кукулик, Кошарний...

— Вони обидва? "Космос"?

— Ви знали?

— Догадувалася. Я хотіла сказати вам...

— А я не хотів знати. Хотів бути чесним до кінця. А знай я... Знай, що автор "Сонця для всіх"...

— Ви б голосували проти?

— Не в голосуванні справа. Я відстоював цей проект. Сам-один відстоював. Пішов проти всіх! А знав би...

— Що ж було б?

— Ну, звичайно, теж відстоював би. У всякому випадку, так треба завжди діяти. Але людина іноді буває слабою, Таню...

— Я не звикла від вас таке чути.

— Почуйте.

— Я вас... люблю.

— Не треба жартувати, Таню. Ви бачили...

— Я не жартую.

— Таню!

— Іване!

— Краще я піду звідси.

Вона мовчала.

— До завтра, Таню.

— До завтра.

Він пішов до дверей. Вона загадала: "Повернеться чи ні, озирнеться чи ні? Озирнися! Озирнися ж!"

Він взявся за ручку дверей. Озирнувся. Очі в нього були сумні й нещасні. Вона перебігла кімнату, мов гнана вітром. Хотіла вхопити його за руку, як та. Не добігла,

стала. Він пхав поперед себе важкі двері, дивився через плече на Таню. В очах у нього потепліло.

В кабінеті Кукулика загрюкотіли стільці. Двері за Діжею зачинилися. Він піде в ніч, довго добиратиметься на свій далекий хутір Нивки, в маленьку кімнатку.

Таня повернулася до столу, важко впала на стілець, опустила руки. "Озирнися на мене, озирнися, озирнися!"

ДЕ Ж МИ БУДЕМ НОЧУВАТЬ?

Вероніка чимдуж натискувала на кнопку електродзвінка. Видно, дзвінок був десь у будиночку, бо жодного звуку до дівчини не долинали. Закусивши губу, вона давила, давила ту кляту кнопку, а Володя не йшов. Де ж він? Чи вдома? Чи є хто вдома?

Тиша стояла на Татарці. Тут рано лягали спати, бо рано вставали, йшли на заводи, квапилися розпочати робочий день. Тут любили тишу, вміли її цінувати, а їй зараз хотілося не тиші, а шуму-грому, хотілося ілюмінації, святкових оркестрів, ревища тисячних юрб. Володя, Володя!

Хвіртка легко прочинилася, видно, була тільки прихилена. Вероніка подалася туди всім тілом і... з жахом відскочила назад. З хвіртки, хижо вигинаючи спину, вискочив здоровенний собайло.

— А-а-а! — закричала дівчина.

Собайло оббіг навколо дівчини, став навпроти неї, мовчки дивився розумними чорними очима. Їй стало ще страшніше. Вона не могла більше кричати. Стиха застогнала, потім і зовсім заніміла. До дзвінка дотягтися боялася. Боялася ворухнутися. Собацяга відразу кинеться і відкусить їй руку. Так і стояла вона перед велетенською вівчаркою, ще хвилину тому найщасливіша на світі, а тепер беззахисна й нещасна.

— Рекс, — почулося з двору, — де ж ти, Рекс?

І тоді вона прокинулася від страшної скованості, вона згадала, що собаку звуть Рекс, згадала, як годувала його цукерками і як він перестав на неї гавкати, вона згадала це все, бо з глибини двору почувся Володин голос, їй захотілося гукнути Володю, гукнути, щоб він біг сюди, але страх ще не відпускав її, і вона тільки прошепотіла:

— Рекс, Рекс...

Володя став у хвіртці, побачив Вероніку, не повірив власним очам, потім запримітив Рекса, вхопив його за шию, відтягнув від дівчини.

— Зринув з нашійника, — винувано пояснив Вероніці. — Хоч як туго затягую, а він покрутиться, покрутиться і, дивись, днів через три виприне. Хочеться на волю.

— Володю, — сказала вона, — Володю, ну про що ти?

— Та про Рекса ж... Такий капосний собака...

Він уже догадувався, що Вероніку пригнало так пізно щось надзвичайне; він міг би запрягнутися, що її пригнало сюди те, чого він найбільше боявся, про що не хотів думати, а воно само думалося, і от тепер теж не насмілювався спитати дівчину, не насмілювався навіть вислухати її, а говорив про собаку, потім згадав про виноград,

який ждав Вероніку в чорному конверті з-під фотопаперу.

— А я тобі винограду приготував. В пакетику з-під фотопаперу. Чорний пакетик. А виноград знаєш який виріс. Сизий-сизий, аж чорний! Це ще батько мій посадив... А потім я зірвав листок винограду і поклав на пакет, він так і лежить на підвіконні, ось ходімо глянеш, ти ніколи не бачила такого: зелений різьблений листок на чорному тлі. Майже абсолютно зелене на майже абсолютно чорному...

— Володю, — сказала Вероніка і схлипнула від щастя, — Володю, чому ти не хочеш мене вислухати?

— Але ж ти нічого не кажеш! Стривай, я прив'яжу Рекса.

— Він не кусається. Ми з ним давні знайомі. Відпусти його.

Володя відпустив собаку. Той тріпнув шиєю, вирівнюючи шерсть, придавлену хазяїною рукою, став за кілька метрів від Володі й Вероніки, дивився на них пильно, думав свою собачу думу.

— Володю, — вона простягла руки, пішла до нього, мов сліпа, поклала йому руки на плечі, роздивлялася його невродливе, вперте, розумне обличчя.

— Ну що, Вероніко? Ти сама на себе не схожа.

— Володю! — вона обхопила його шию, наблизила свої очі до його очей. — Тобі присудили... "Сонце для всіх"... Тобі — перша премія...

Він слабо відвзаємнив її обійми, не знав, чи вірити, чи ні, не знав, що щастя буває таким великим, гучним і несподіваним. Потім ухопив дівчину, стиснув її, підняв.

— Вероніко! Мамо!

* * *

Стільки людей змагалось, стільки розчарувань, зла, ненависті, боротьби — і все тільки для того, щоб ці двоє мали щастя.

* * *

Ходить сон коло вікон,

А дрімота коло плота,

Питається сон дрімоти:

"Де ж ми будем ночувати?"

А ночувати будемо в будинках Володимира Пушкаря, в Пушкаревих будинках ночуватимем.

Київ — Алушка,

1961 — 1963

Примітки

1

Старий колоніальний лозунг: "Пануй, Британіє!"

2

"Збудував Пушкар" (лат.).